

ABHIJNĀNA ŚĀKUNTALAM.

A

SANSKRIT DRAMA.

BY

KĀLIDĀSA.

EDITED

WITH NOTES AND FULL EXPLANATION

BY

KRISHNA NĀTHA NYĀYAPANCHĀNANA.

SECOND EDITION

CALCUTTA :

PRINTED BY P. M. SOOR AND CO., AT THE CROWN PRESS,
NO. 2, GOABAGAN STREET

PUBLISHED BY THE SANSKRIT PRESS DEPOSITORY,
168 BARANASI GHOSHES STREET, JOHARMOO CALCUTTA.

1888.

CALCUTTA :

Printed by T. M. Bosc & Co., Crown Press
3, Seaboard Street.

अभिज्ञानशकुन्तलम् ।

या दृष्टिः सुदुःखाया वहति विधिहृतं या हवि र्या च होत्री
ये हे कालं विधत्तं श्रुतिविषयगुणा या स्थिता व्याप्य विश्वम् ।

नमो गणेशाय ।

दंशोऽनीशोऽपि नेत्रवितयपरिलसच्चक्षिनेलोद्भवश्चो-
र्भोगसक्तैर्दुःरापोऽप्यनमतिस्तुतमो दृश्यते भोगिभिर्यं ।
पुष्पेषु प्रीतिकण्ठा दधदपि नितरां यस्य पुष्पेषु रोषो
मात्वासन्न स्वयम्भूरपि हरतु हर सोऽगुम सञ्चित न ॥
यस्याध्यामनमहिषा सञ्चारयति विबुधेतरक्ष धियम् ।
सोऽखिलशास्त्रविचारारण्यानभ्रानि शुं र्जयति ॥
सम्यग्दर्शनधर्मशास्त्रनिपुणो व्युत्पत्तिव्यपत्तिमान्
नानागोत्रविचारणैकचतुर सिद्धान्तसिद्धे रपि ।
काव्यालङ्कारतिनाटकेषु च मति मीलाययत्नयजो
भ्रातासौतु विभक्त्यर्थमनुकरी रत्नामनीयोरतः ॥
यदुनुद्धि लयतालरागनिचये गीतेषु न व्याहृता
मध्यस्थो नृपपूरुषप्रतिनिधि वांदिषु यदाभवत् ।
य सत्यं प्रियमप्युवाच सततं आत्मैरनेकैर्हृतो
येनादौ च विमुच्य लोकमनुजन्मे हेन रामो जित ॥
तस्यामुज केयवचन्द्रसूतं विदेहजन्माव्युर्नमिष्यव श्य ।
टीकामभिज्ञानशकुन्तलय श्रीलण्णनाथ कुश्टेऽप्यजगता ॥
येप्रामेतद् दिदृच्छूणं च प्रवयोऽस्ति नाटकम् ।
अपि प्रवेष्टेदेतामेवा टीका प्रवेशिका ॥
व्याख्यायते प्रभाषे न सर्वं भाषेपवादित ।
पूर्वं व्याख्याविषवाद् चान्व्यक्तत प्रपश्यता ॥
याचे साञ्जलिबन्धोऽहं यो यो दोषोऽत्य वर्त्तते ।
तत्प्रवृत्तारम्भमभिया सर्वं भोषेक्षता कुधै ॥

यामाह. सर्व्ववैजप्रकृतिरिति यथा प्राणिनः प्राणवन्तः
प्रत्यक्षाभिः प्रसन्नस्तनुभिरवतु वस्ताभिरटाभिरौशः ॥ (१)

(१) यद्यपि नटाभिनीतमेव कर्म नटकर्मत्वेन नाटकग्रन्थेनाभिधीयते तथापि तदास्यानसम्बन्धाद् अन्योऽपि नाटकपदेन लक्षणीय । तदिदानीं अन्यात्मक किमपि नाटकं ग्रन्थेऽयम् कवीश्वरो अन्यसमाप्तिप्रतिबन्धकविज्ञानयहेतुमूढमङ्गल प्रसङ्गादनुतिष्ठाम्यभिनेतृप्रथमक्रिया आन्दीमेव निर्दिशति या खलिरिति । या ततुः खलु परमात्मनः आद्या खलि आदी खल । तदभिहितो भावो इत्यत्र प्रकाशत इति न्यायात् । अत्रमयी । तथा च नतु । सीऽभिधाय घरीरात् स्नात् सिष्टु विविधा प्रजा । अप एव समज्जादौ तात्तु वीजमवाच्छ्रजत् । तद्वत्समभवत्सैव सहस्रांशुसमप्रभम् । तस्मिन् अत्र ध्वं मङ्गा सर्व्वलोकप्रितामह इति । या ततु विधिभूत विधानेन भूतं क्वि क्वि वक्ति ऋद्धदेवता प्रापयति आत्मिमयीत्यर्थः । जातवेदा देवेभ्यो हव्यं वक्तिति श्रुतेः । या ततु क्विंशो यजमानरूपा यजमानस्यैव होमसम्बन्धौ विद्यात् । तथा च दृष्ट । ध्वं होमे फलं यत् तदग्रेण न जायते इति । अतएव कविनापि धूमोवदद्विष्टयो विजलमाणस्य पावणस्य ज्येष्ठस्ये व्याहृती विवक्तिहेति वक्ष्यता यजमानस्यैव होमस्यैव व्यष्टमङ्गीकृतम् । यत्तु आदेता त्वध्वरे मतो यदा च यजमानस्यैवमरोक्षं तद् वक्ष्यितव्यमादाससाध्यवर्त्मणि व्याहृततया 'व्यय' होमा-
साध्याङ्गं शोके प्रतिनिधेरेण प्रायेणादरवदयनात् । ये ह तन् अहोरात्रेण तिष्ठेय

नान्द्यन्ते सूत्रधारः ॥ अलमतिविस्तारेण । नेपथ्याभिसुखमनोक्त ॥ आर्यैत्र
यदि नेपथ्यविधानमवसितं तदिहागम्यताम् । (२)

नटी प्रविश्य ॥ अञ्ज इच्छति । आणवेदु अञ्जो को पिभोओ
अनुचिट्ठीअदुत्ति । (३)

सूत्र ॥ आर्यैत्र इयं हि रसभावविशेषदीक्षागुरोर्विक्रमादित्यस्य

रसतु । तथाच विष्णुपुराणं सूत्र्यां जनं भट्टी वल्लि वायुराकाशमेव च । दीक्षितो
माङ्गल्यं सोम इत्येतास्तनवः सृता इति । इदं सङ्घरा नाम वृत्तम् । तदङ्गं पत्वारो
यत्नं चर्याः प्रथममनववः प्रकृतः सप्तमोऽपि हो तद्वत् घोडभादी मृगमदसृदिने घोडशान्त्यौ
तथान्त्यौ । रश्मास्तन्मोहकान्ते सुनिमुनिमुनिभिर्हृष्यते चेत् विरामो बाले वृद्धौ कवीन्द्रैः
सुतनु निगदिता सङ्घरा सा प्रसिद्धा इति ॥

(२) नान्द्यन्ते इति । नाटकीयविज्ञविधातायादौ क्रियमाण्यगो नान्दी सा चात्र
या वृद्धिरित्यादिश्लोकमयी । यदाह भरतः । यद्यप्यङ्गानि भूषांसि पूर्व्वरङ्गस्य नाटके ।
तथाप्यवश्यं कर्त्तव्या नान्दी विज्ञप्रशान्तये । देवहिजन्तपादीनामागोर्वादिपरायणा ।
नन्दन्ति देवता यस्मात् तस्मादनन्दीति कीर्त्तितेति । तदन्ते तत्प्राधान्ये तां पठित्वेत्यर्थः ।
तदङ्गं मानतीमाधशटीकायाम् । सूत्रधारः पठेन्नान्दीं मध्यमस्तरमाश्रित इति । सूत्रधारो
नाटकीयकथासूत्रसूत्रको नटप्रधानभूतः पुमान् व्याहेति शेषः । एवमुत्तरत्वापि मर्थत्वं
कर्त्तृपदमाहेति क्रियया व्यध्याकर्त्तव्यया योजनीयम् । अञ्जं हि नाटकीयकथासूत्रं
प्रथमं वेन सूच्यते । इदमभूमिं समाक्रम्य सूत्रधारः स उच्यते इति । तद्वचनमाह
अत्रमिति । अतिविस्तरेण वाविस्तरेण अत्रं स वारणीय इत्यर्थः । वारणार्थेन
कृतीया । विस्तारो विपक्षो व्यासः स च मन्दस्य विस्तर इति अत्रं भूषणपथ्यामि-
गतिवारणवाचकमिति आभरः । नेपथ्यं वेगरेचना । व्याकल्पवेगौ नेपथ्यमित्यभरः । अत्र तु
तदर्थं व्यवधानपक्षान् सञ्चयते । तदभिसुखं यथा स्नात् तदावनोक्त इहा स एव पुनराह
आर्यै इति । आर्यै नृपे वा चात्र नटी बोध्या उत्तरात्र नटीप्रवेयात् । नेपथ्यविधानं
वेगरेचनं अवसितं अवसानं सतं समाप्तिमिति यावत् । तत् तदा ॥

(३) नटीति । प्रविश्य इदमभूमिमिति शेषः । अञ्जोत्यादि । आर्यै इत्यभिः ।
आप्रापयत्यर्थः को नियोगोऽनुधीयतामिति । इत्यभिः अहमिति शेषः । को नियोगो
निदेशो अनुधीयतां मयेति शेषः । इति आप्रापयत आर्यैः ॥

(४) सूत्रेति । रसाः शृङ्गारादयः । भावयन्ति रसान् जनयन्तीति भाव रसाव-
ध्याः । यदाह भरतः । नानाभिजयसङ्ख्यान् भावयन्ति रसाद्विज्ञान । दृष्टान्तं प्रथमी ॥

अभिरूपभूयिष्ठा परिपत् । अस्याञ्च कालिदासप्रथितवस्तुना नवेना-
भिज्ञानशकुन्तलनामधेयेन नाटकेनोपस्थातव्यमस्याभिरूपप्रतिपात्त-
माधीयता यत् । (४)

नटी ॥ सुविदिदप्यत्रोअदाए अज्जस्स ण किम्पि परिहाइस्सदि । (५)

सूत्र ॥ सङ्कितम् ॥ आर्यत्र कथयामि ते भूतार्थम् । (६)

• आपरितोपाद् विदुषा न साधु मन्ये प्रयोगविज्ञानम् ।

ॐ बलवदपि शिक्षितानामात्मन्यप्रत्ययं चेत् ॥ (७)

भाना विद्येया नाट्योक्तिचित्ति । तथा पुराणे नाट्यशास्त्रे च द्वयोस्तु रतिभावयो ।
समानार्थतया चाल् द्वयभेदेन लघुत इति । तद्विषयेषु तत्पुनरेव दीक्षापुरोरुपदेष्टु-
र्विज्ञानादित्यस्य अज्जयिनीनामस्य हि यथादिय अभिरूपभूयिष्ठा परिपुत्रवस्तुना ।
प्राप्तपदस्य अभिरूपा न भवन्नेत्येत्येवम् । परिपत् सभा । तथा अस्या परिपदि
कालिदासेन प्रथित वस्तु पदार्थो यत् तत् तेन । भाव पदार्थो धर्म स्यात्
सत्य सत्यञ्च वस्तु चेति त्रिकाण्डशेषे । नवेनाभिरभूतेन अभिज्ञान शकुन्तलाया
यत् तदभिज्ञानशकुन्तलम् तद्व्याप्येन तदाख्येन नाटकेनापारिपस्यातव्यमुपाहितव्यञ्ज
तत् तस्यात् प्रतिपात् प्रतिपत्ति यत् आधीयतामुत्पादयताम् । अत् शकुन्तलावित्य
सुप्रसक्त्या शकुन्तलापदं तानव्यादि न तु कुन्तलप्रयत्तिमतीति व्युत्पत्त्या इत्यादि ।
तदाह महाभारते । (निर्जने तु वने यस्यात् शकुन्ते परिरक्षिता । शकुन्तेति नामास्या
स्तस्यापि ततो मयेति ॥)

(५) नटीति । सुविदिदेत्यादि । सुविदितप्रयोगतया आर्यत्रस्य न किमपि
परिहासते । आर्यास्य भवत् सुविदितप्रयोगतया सुशिक्षितप्रयोगतया किमपि नाट्यादिक
न परिहासते चेयं स्यात् ॥

(६) सूत्रेति । सङ्कित मन्त्रासङ्कित । ते इति सङ्कत्यमात्रविद्याया
पठे । भूतार्थमुचितायं । भूतं ज्ञादौ पिपासादौ जन्तो लोके लिपूचिते इति चेदिनो ॥

(७) तमेवार्थमाह आपरितोपादिति । विदुषा धीमतामापरितोपात् शनोपपर्यन्त
प्रयोगविज्ञान अभिरूपनैपुण्य आत्मन इति शेष । साधु उत्कृष्ट न मन्ये । शिक्षिताना
विज्ञानां । प्रतीत्ये निपुणाभिप्राविज्ञानिष्ठातशिक्षिता इत्येवम् । जस्य श्रद्धाभोगेति
प्रौढा ज्ञाननिष्ठस्यपि चेत्तत्त आत्मनि स्वसमीपे अप्रत्यक्ष आविश्वसनोयम् यदा मनव
शिक्षितानामतीव शिक्षितानामपि चेत् आत्मनि अप्रत्यक्ष न विश्वासयत् । अथ सामानेन
विशेषमर्थमादर्शान्तरस्यासौलभ्यकार । तदुक्तं काव्यप्रकाशे । सामान्यं वा विशेषो वा

नटी ॥ सविनयम् ॥ एवमेदं । अनन्तरकरणीज्जं दाणीं अज्जो
आणवेदु । (८)

सूत्र ॥ आर्यत्र किमन्यदस्याः परिपदः श्रुतिप्रमोदहेतोर्गीतात्,
करणीयमस्ति । (९)

नटी ॥ अध कदमं उण उदुं अधिकेरिण गाइस्सुं । (१०)

तदनेन समर्थयते । यत्नं शोऽर्थांतरन्यासः साधर्म्येणोत्तरेण वेति । इयमाख्यां नाम
जातिः । यदुक्तं । यद्यं चतुष्पदी तच्च हस्तं जातिरिति द्विधा । हस्तमक्षरसंख्यां
जातिं मांलाकता भवेदिति । यस्याः पादे प्रथमे द्वादश मात्रास्तासां हस्तीये स्युः ।
अष्टादश द्वितीये चतुर्थके पञ्चदश सार्था इति च । अत्र गणनियमो यथा लक्ष्मैतत्
सप्त गणाः गोमेता भवति नेह विषमे ज । पठो जस्य न लघु वा प्रथमाह्वं नियतमाख्यायाः ॥
पठे द्वितीयानात् परके नखे सप्तलाञ्छ सयतिपदनियमः । चरमेऽह्वं पञ्चमके तस्मादिह
भवति पठो लः ॥ व्याख्यायाः पूर्वाह्वं सप्त गणाः स्युरन्ते सुखवर्ण एकः । तुल्य विषमे
प्रथमहस्तीयेष्वसप्तमसप्तमरूपे मध्यगुरु गणो न स्यात् । पठो गणो मध्यगुरु संपुचत-
ट्यात्मको वा स्यात् । तत्र पठे नखे लघुचतट्यात्मके सति द्वितीयलघुवर्णादारभ्य
सयति पदं प्रवर्त्तते । परके सप्तमे लघुचतट्यात्मके सति प्रथमलघुवर्णादारभ्य पदं
प्रवर्त्तते । तथा पराह्वं पञ्चमगणे लघुचतट्यात्मके सति तत्रापि तस्मात् प्रथमाक्षरा-
दारभ्य पदमव्यतिष्ठति स्यात् । तथा चरमाह्वं पठो गण एकलघुवर्णात्मक एव स्यात् न पूर्वाह्वं
मध्यगुरुः सर्वलघु वा स्यादित्यर्थः । एवमेव विह्वलाचार्येच्छलहतौ ह्वलादुचः ।
अतो व्याख्यानान्तरमनुपादेयम् । गणस्तु चतुर्मात्रात्मकः पञ्चविधः । श्रेयाः सर्वान्त-
मध्यादिगुरवोऽत्र चतुष्कलाः । गणाचतुर्वर्धमेताः पञ्चाख्यादिषु विवृता इत्युक्तं । सर्वगुरु-
गुरुवर्णद्वयम् । अन्तगुरु गुरुवर्णान्तं लघुवर्णद्वयम् । मध्यगुरु संपुचवर्णद्वयमुदितो
गुरुवर्णः । आदिगुरु गुरुवर्णपूर्वकं लघुवर्णद्वयम् । तथा लघुवर्णचतट्यात्मकः ।
गकारादिष्वेतः पद्याद्वक्ष्यते । यथा रीतिरम्यत्वाप्यनुसन्धातव्या ॥

(८) नटीति । सविनयं विनीतभावमवलम्ब्येति भावः । एवमेदमित्यादि । एवमिदं ।
अनन्तरकरणीयमिदानीमाख्यं आत्रापयस्य । एवमिदमिति सूत्रधारोक्तिस्वीकारः । अनन्तर-
करणीयसुत्तरकालकर्तव्यम् ॥

(९) सूत्रेति । अस्याः परिपदः श्रुतिप्रमोदहेतोः अवधानान्दहेतोर्गीतादन्यत् किं
करणीयमस्ति तदेव कर्तव्यमिति भावः ॥

(१०) नटीति । अधेत्यादि । अथ कतमं पुन कं त्वमधिकृत्य गास्यामि । अथयदः प्रथ-
योतक । मङ्गलानन्तरारम्भमत्रकानुष्ठेयमथो अथ इत्यमरः । कतमं कं निर्द्धारणे हतमः ॥

सूत्र ॥ शार्यत्र नन्विममेव तावदचिरप्रवृत्तमुपभोगक्षमं गीष्मं
समयमधिकृत्य गीयताम् । सम्प्रति हि । (११)

सुभगसलिलावगाहा, पाटलसंसर्गसुरभिवनवाता ।

प्रच्छाद्यसुलभनिद्रा दिवसा परिणामरमणीयाः ॥ (१२)

नटी ॥ तह ॥ इति गायति । (१३)

• सुणुध्विआह भमरेहिं उह सुउमारकेसरसिहाह् ।

ॐ ओदंसन्नन्ति दयमाणा यमदाओ सिरोसकुसुमाह् ॥ (१४)

(११) सूत्रेति । ननुसुभगार्थः । प्रजावधारणात्तुशातुनवामन्त्रणं नन्वित्यनर ।
अचिरप्रवृत्तं सम्प्रत्युपगतितमं उपभोगक्षममुपभोगार्हंमिमं गीष्मसमयमेव तावदधिकृत्य
गीयताम् । गीष्मप्रवृत्तिं दर्शयति सम्प्रति हीति । हि यस्मात् समतीहानीं दिवसा
एवमेवमिति स्त्रीकीयेनान्वयः ॥

(१२) सुभगेति । सुभगोऽतिप्रियः कलिलेषु जलेष्ववगाहो मज्जनं येषु ते तथा
पाटलस्य तत्कुसुमस्य स सर्गेण सुरभिः सुगन्धिः वनवातो येषु ते तद्योक्ता तथा प्रहृष्टा
छाया यत्र तत् प्रच्छाद्य तत्र सुलभा व्यवज्ञागमा निद्रा येषु ते तथाभूता । तथा परिणामे
परिपाके येषुदशायांमिति यावत् रमणीया मनोरमा दिवसा मर्त्तन्म इति शेषः ।
इत्यमार्था जातिः । अत्र पूर्वार्धे पक्षगणस्य लघुवर्णपञ्चम्यात्प्रकृताद् द्वितीयलघु
वर्णादारभ्य पदान्तरप्रवृत्तिः । त्रयमलघुवर्णस्तु पदान्तरयोः निवर्णितः । तत्प्रमाणं त
आख्यालक्षणे प्रागुक्तव्यम् ॥

(१३) नटीति । तह तथा । स्त्रीकारार्थः ॥

(१४) गानमाह स्वर्णेति । सुणुध्वितानि भ्रमरे भग्ने सुकुमारकेसरसिंहानि ।
अथ ययन्ति दयमाना प्रमदा शिरोसकुसुमानि ॥ अथ स्वर्णे स्वर्णे स्वर्णे स्वर्णे
निर्ध्यापारस्वित्या भ्रमरेषुस्वितानि अश्लीलानि । निर्ध्यापारस्वितो कालविषेधोत्पद्यो
स्वर्ण इत्यमरः । तथा सुकुमारा कोमला केसरारण्या विद्वज्जानां शिष्या येषां तानि ।
सुकुमारान्तु कोमलमिन्द्रमरः । शिरोसकुसुमानि प्रमदा युक्तयो इत्यमाना सदृशा अन्यः ।
सुकुमार्यादनतिवसनयोगेनेत्यर्थः । अथ ययन्ति कर्णपूरीर्ज्वलि भग्ने । उद्युक्तवा
यत यो हो कर्णपूरोऽपि येष्वर इत्यमरः । इत्युद्युक्ता नाम मीतिः । उद्युक्ता वा विद्वदे ।
उद्युक्ते उद्युक्ते मत्ता तीर्णति सुभक्त्यमभ्युपया । सो उद्युक्ताहो सुतो विद्वज्जगद्विद्व
मद्विमतहो ॥ पूर्वार्धे उद्युक्ताहो आत्मास्ति यद्विद्वत्सुभक्त्यमभ्युपया । सा उद्युक्ता वा उद्युक्ता
विद्वज्जगद्विद्वत्सुभक्त्यमभ्युपया ॥

छल ॥ आर्यैः साधु गीतम् । अहो रागापहतचित्तवृत्ति
रालिखित इव विभाति सर्वतो रङ्गः । तदिदानीं कतमं प्रयोग-
माश्रितैः नमाराधयामः । (१५)

नटी ॥ यं पदमं ज्जेल्ल अज्जेण आसुत्तं अहिस्साणसउत्तल
णाम अउल्ल णाउअं अहिणीअदु त्ति । (१६)

छल ॥ आर्यैः सम्यगनुबोधितोऽस्मि । अस्मिन् क्षणे खलु विस्मृतं
मयैतत् कुतः । (१७)

तवास्मि गीतरागेण हारिणा प्रसभं हृतः ।

एष राजेव दुष्मन्त, शारङ्गेणातिरंजसा ॥ (१८)

इति निष्कान्तौ ।

प्रस्तावना । (१८)

(१५) छलेति । अहो विषये रङ्गो नादासमा रागेण स्वरविशेषेषामप्युत्ता
चित्तवृत्तिर्भङ्गोऽस्ति यद्यपि तपोक्तं सन् आलिखितं लिखित इव सर्वतः सर्वतः विभाति
प्रकाशते । तत् तावत् कतमं कं प्रयोगं नाटकाभिनयमाश्रित्य एव रङ्गं आराधयाम
अनुरक्त्याम वयमिति शेषः ॥

(१६) नटीति । अमित्यादि । ननु प्रथममेवायं आश्रयस्य अभिज्ञानशकुन्तलं नाम
अयं नाटकमभिनीयतामिति । ननु रत्नप्रभे । ननु यद्वो विनिश्चये अतुप्रभे इति मेदिनी ।
अपूर्वं नव । इति आश्रयमित्यन्वयः ॥

(१७) छलेति । सम्यगनुबोधितं सव्यक् श्रुतिरिति । त्वेति शेषः । अस्मिन् क्षणे
खलु अस्मिन् क्षणे एव हेतुमाह कुत इति ॥

(१८) तवेति । अतिरंजसा निगातिमयिना शारङ्गेण कृतेषु । नातके हरिषेऽपि वि
शारङ्गं शब्दे लिखितमस्ति । एष राजा दुष्मन्त इव हारिणा मनोहारिणा तव
गीतरागेण गीतस्वरैश्चाह प्रसभं बलात् हृतोऽप्यपहतचित्तवृत्तिरस्ति । राजपश्ये हृत
सदूरं प्रापित इत्यर्थः । इदमातुष्टुभं नाम वृत्तम् । तदुक्तं पञ्चमं सधु सर्वत्र सप्तमं
द्विचतुर्थयोः । परं गुरु विजानीवादित्यातुष्टुभस्य अस्ति ॥

(१९) इतीति । निष्कान्तौ रङ्गभूमेरपगतौ नटीनटाविति शेषः । प्रस्तावना
प्रस्तुतोद्गावनम् । तत्क्षणं यथा । नटी विदूषको वापि पारिवाश्विक एव वा । छलभारेण
सङ्गिता स साप यत् कुर्वते । चित्ते वाञ्छे स्वकार्योद्यमे प्रस्तुतापेविभिर्भिद्यते ।
यामुष तत् विषये नाम्ना प्रस्तावनापि चेति । सा नाट्यावलीगिताख्या । यदुक्तं यत्नैकत
समावेशात् कार्यमन्यत् प्रहाभ्यते । प्रयोगे सक्तु तज्ज्ञेय नाम्नावलीगितं कुर्वेति ।
समन्विता सादृश्योद्गावनात् ॥

ततः प्रविशति रथाद्दृष्ट्वा सगरदापहस्तो जगमनुसरन् राजा स्मृतयः ॥ (२०)

सुत ॥ राजान मृगश्रावलोच्य ॥ आयुष्मन् । (२१)

कृष्णसारे ददञ्चक्षुस्त्वयि चाधिजाकामुके ।

अगानुसारिणं साक्षात् पश्यामीव पिनाकिनम् ॥ (२२)

राजा ॥ सूत दूरममुना सारङ्गेण वयमाकृष्टाः । सोऽयमिदानी-
मपि (२३)

ग्रीवाभङ्गाभिरामं* मुञ्जरनुपतति स्यन्दने दत्तदृष्टिः

पञ्चाहर्षेण प्रविष्टः शरपतनमयाद् भूयसा पूर्वकायम् ।

शष्यै रद्दावलीढैः अमविष्टसुखम् शिभि कौर्णवर्मा

पश्योदग्रसुतत्वाद् वियति वज्रतर स्तोकमुर्व्या' प्रयाति॥(२४)

(२०) तव इति । अनुसरन् अनुगच्छन् । ह्यतः सारणि । ह्यतः यत्ता च
सारधिरित्यमरः ॥

(२१) सूत इति । जगद्विद्यस्यैव सारस्योचितप्राप्तौ तदुक्तिं यः श्रुतेमाह आधुप्र-
जिति । आधु प्रशक्तिरस्याकीर्ति आधुमान् । अत्र मत्स्यपुराणम् । निमित्तमङ्गुलज्ञानो
हयघ्निकाविमारदः । सामिभक्तो नहोत्साहः सर्वेषां प्रियवदः । अत्र जगद्विद्यस्य
सारस्य परिकीर्तित इति ॥

(२२) लघुसार इति । लघुसारे ऋगविशेषे तथा जप्रां सुखमधिकतः वर्तमान
कार्तिक भवत्यस्य च तथाभूते । गौरीं जप्रां विज्ञिनीं सुख इत्यमरः । तस्य च लघु-
दैर्घ्यं पातयन् ऋगानुसारिणः ऋगमनुगच्छन् साक्षात् प्रत्यक्षं विनाकिन इति
प्रमाणि । साक्षात् प्रत्यक्षमवधारितमरः ॥

(२३) राजेति । अस्मिन् शारङ्गेण मृगेण यम् दूरमासता आनीता । सोऽयं मृग इदानीमपि दूरमासतापि एव मयातीति सोऽवीयान्मय ॥

(२४) धीवेति । अहमिति मया पतति अन्दने रथे । अतां अन्दनो रथ
 इत्यमर । धीवाया कन्दरायाः भक्षेन परिहृता अभिराम रमणीय यथा ध्यात् तथा
 शुद्ध पुन पुन ईता निक्षिप्ता बहिर्देन च । तथा भरव्य वाणव्य घतनभयात् भूयसा ब्रह्म
 क्षेन पचाहेन देहस्य पचाद्भागेन करणेन मदीयाहितात् तनोवनिपात । पूर्ववाय
 देहपूर्व भाग मरिच । ममस्त्रीनकरचहदाकहागे ममस्त्रीनकरचहदाकहागे इति भाव ।
 अर्हतिमोर्हर्ह कर्तव्येति कर्त्तव्य नमोऽपि विद्वताम् व्यासाम्मुखात् अभिनिः सन्निहितः सन्निहितः
 तनो । तस्य बान्धवविषयम् । कीदृशं व्याकीदृशं बन्धं मया मया च तनोऽपि कर्त्तव्यम् ।

रथिकयम् ॥ कथमनुपतत एव मे प्रयत्नप्रेक्षणोऽयं संवत्तोऽयं स्वर्ग । (२५)

सूत ॥ उद्घातिनी भूमिरिति रश्मिसंयमनात् रथस्य मन्दो-
भूतो वेग तेनैष स्वर्गो विप्रकटः संवत्त । सम्प्रति हि समदेशवर्ती
न ते दुरासदो भविष्यति । (२६)

राजा ॥ तेन हि सुचरन्तामभौषव । (२७)

सूत ॥ यथाज्ञापयत्यासुष्मान् ॥ इति भूयो रथवेगं सूचयित्वा ॥ आसुष्मान्
पश्य पश्य । एते हि (२८)

सुक्तेषु रश्मिषु निरायतपूर्वकायाः

४ स्वपामपि प्रसरता रणसामलङ्घनाः ।

निर्यक्तमचामरशिष्टाद्युत्रतकर्णभङ्गाः ।

धावन्ति वर्त्मनि तरन्ति सुवाजिनसो ॥ (२९)

अथ सुत भक्तगति रथस्य च तन्नामभूत्वात् । अथमाश्रितोदयोच्छ्रितास्तुक्ते इत्यमर ।
वियति आकाशे वल्लभतर उष्या भूवि लोकात्मन्य प्रयाति गच्छति पश्य । इदं सग्वरा
नाम उक्तम् । अत्र स्वभावोक्तिरनुष्ठार । तदुक्तं दृष्टिना । नानावस्य पदार्थानां
रूपं साक्षाद् विद्वत्पती । स्वभावोक्तिश्च जातिवैयर्थ्याद्यां चालङ्घ्यतिरिति ॥

(२५) रथिकयमिति । रथिकयसहितमाहेत्यर्थः । प्रयत्नप्रेक्षणीयं लक्ष्म्याद्विरी-
क्षणीयम् । उक्तं सम्भूतम् ॥

(२६) सूत इति । उद्घातयति पादस्वजनं जनयतीत्याद्घातिनी निन्दोन्नता । उद्घात
कथ्यते पादस्वजनन इति विश्व । इति हेतोः । रश्मिसंयमनात् प्रवेष्टाकर्षणात् । किरण
प्रयङ्गो रश्मो इत्यमर । मन्दोभूतोऽलोभूत । भूदालापदुर्निर्भास्या मन्दा इत्यमर ।
विमलतो दूरवर्ती । सम्प्रति इदानीम् । समदेशवर्ती समतलभूमिवर्ती रथ इति शेषः ।
दुरासदो दुष्प्रापः ॥

(२७) राजेति । अभौषव प्रपञ्चा । अभौषु प्रपद्ये रथस्यावित्यमर ॥

(२८) सूत इति । यथेत्यादि तत् क्रियते इति शेषः । इति उक्तुमर्थः । भूयो
रथगमतिशयेन रथवेगम् । सूचयित्वा रूपयित्वा । एते इति लोकीयवाजिन इति
विशेषणम् ॥

(२९) सुक्तेष्विति । रश्मिषु प्रपद्ये, सुक्तेषु शिशिलोलेषु, सुक्तेषु निरायतो
अतिदीर्घः पूर्वकायो देहपूर्वभागो येषां ते तथोक्ताः । तथा प्रसरता योऽप्रसमवोषित

राजा ॥ सहर्षम् ॥ नूनमतौत्य हरिण हरयो वर्तन्ते । यतः (३०)

यदालोके सूक्ष्मं व्रजति सहसा तद् विपुलता

यद्व्या विच्छिन्नं भवति हतसन्धानमिव तत् ।

प्रकृतया यद् वक्रं तदपि समरेखं नयनयो-

नं मे दूरे क्षिप्तिष्यति क्षणमपि न पार्श्वे रथजवात् ॥ (३१)

दृष्टिपथात् अहितोत्तराभिमुखेन गता स्वेषा स्वसुरोत्याना राजसा पान्शूनामपि अलङ्घय-
त्यनतिक्रमणीया अन्धानामुत्तराभिमुखगमनादेतेन विशेषण्येन वाताधिक्येन वेगे दृष्टिमत । तथा
निष्कम्भा वेगातिशयात् स्थिरीभूताद्यामराण्या शिरोगतामा शिखा अप्पाणि येषां ते । तथा
चुम्बिता अपगता कर्णाणा भङ्गा व्यवभतयो येषां ते अर्धोक्षितकर्णा इति यावत् । ते तव एते
पाणिनस्तत्पारस्परगत वर्तन्ति मार्गे प्रावन्ति तु किं तरन्ति कुर्वन्ते इति पश्य पश्येति पूर्व-
प्राग्वय । अत्र निष्कम्भयामशिखा निम्नतोऽङ्ग कर्णा प्रावन्त्यसी मृगजवास्तमेव रथ्या

सूत ॥ पश्येन व्यापाद्यम् । (३२)

राजा ॥ शरसन्धानं नाटयति ॥ (३३)

नेपथ्ये ॥ भो भो राजन् आश्रमसङ्गोऽयं न हन्तव्यो न हन्तव्यः । (३४)

सूत ॥ आकर्ण्य अवलोक्य च ॥ आश्रमं खलु ते वाणपातमय-
र्यासेन कृष्णसारस्थान्तरायौ तपस्विनौ संव्रतौ । (३५)

राजा ॥ सवन्धुसम् ॥ प्रगृह्णन्तामभीषवः । (३६)

सूत ॥ यथाज्ञापयतत्रार्थैश्चान् ॥ इति तथा करोति ॥ (३७)

॥ ततः प्रविशति सशिवो वैश्वानरः ॥ (३८)

वैश्व ॥ हस्तसदृशस्य ॥ भो भो राजन् आश्रमसङ्गोऽयं न हन्तव्यो न
हन्तव्यः (३९)

अत्र प्रथमपादाद्यं पुरोवर्त्तिविषयं द्वितीयतृतीयपादादर्थं पश्चाद्वर्त्तिविषयाविति कश्चिद् ।
पञ्चमो द्वितीयतृतीयपादाभ्यां पार्श्वस्थं वर्णयते । इदं युक्तं रूपं सौम्यं दृष्टम् । तदुक्तम् ।
एवमुक्तं पश्य कलितकमले प्रसन्नं पुरवस्तुभे सार्वभौमं पुत्रवानुहि सभस्य । सन्धोभङ्गे
प्रसन्नो पुरुषस्योऽत्र हस्तादि । तथाच विद्मः । प्राक्यपरागयोः । पुरं स्वर्गोक्तपयो
रिति । अन्यत्र दीर्घादिरपि दृश्यते तथाच अत्रपुराणम् । तस्मादेव च राजर्षे शर्मिष्ठा
वार्धं पश्यन्ती । इह सङ्ग्राह्यं पुरं त्वीन् कुमारानजीजनदिति । अतएव वक्ष्यति सेवपूरम
वाश्रुयतीति ॥

(४५) इतर इति । इतरो वैश्वानरशिव । सर्वथा वार्धमित्यर्थः । सर्वथा चेत्
वाक्योरिति भेदिनी ॥

(४६) राजेति । प्रतिगृहीतं स्वयम् ॥

(४७) वैश्वेति । समिधाय शिष्यकाशानामाह्वयस्य वयं प्रस्थिता मच्छाम । वर-
माने ज्ञा । अविद्येयपण्याकृद् इति बहुवचनम् । अतमाजिनीतीरं सावित्र्या मद्यास्तीरस्य
समीपे । सामीप्यार्थेऽव्ययीभावः । यजुन्तलयेन साधिदैवतं साधिठाटजनं । धान्येन धनं
वानिति तन् यजुन्तलयेत्यभेदेऽतीया । एषोऽस्याकं पुरोव्याध्यायस्य कथस्य तदाख्यस्य
कुतपते वृक्षस्तात्त्राध्यापकस्य आश्रमो भूतश्च दृश्यते । अज्ञापयार्थं दिष्टत्वे भडादौ चान्नमो
ऽस्तिद्यामिति च । चेद् यदि अन्यकार्यस्य कर्मान्तरस्यातिपातोऽतिक्रमो न स्यात्
तन् तदा अत्र आश्रमे प्रविश्य अतिविषयारोऽतिविषयार्थं प्रतिगृह्णताम् । अत्राह
यितुमाह अपि चेति ॥

(४८) धर्म्य इति । तप एव धर्मं येषां ते तपोधवासादस्तिनयोवा प्रतिगृह्णा अप

राजा ॥ अपि सन्निहितोऽत्र कुलपतिः ॥ (४६)

वैशा ॥ इदानीमेव दुहितरं शकुन्तलानिधिसत्कारायादिश्य
दैवमसृग्ः प्रतिफलं श्रमयितुं समोतीर्थं गतः (५०)

राजा ॥ भवतु तामेव द्रक्ष्यामि । सा खलु विदितभक्तिं मीं न हर्षये-
निवेदयिष्यति ॥ (५१)

वैशा ॥ साधयामस्तावत् ॥ इति सगिष्यो निष्कालः । (५२)

राजा ॥ खलु चोदयाखानं पुण्याश्रमदर्शनेनात्मानं पुनोमहे । (५३)

खलु ॥ यदाज्ञापयतग्रासुप्मान् ॥ इति भूयो रथनेयं रूपयति (५४)

गता विज्ञा यापां तास्तपोक्ताः धर्म्यां धर्मादमपेताः क्रियाविहितकर्मणां च समवलोक्य सम्यग्
इहा मौढ्यां पुण्यस्य यः किण्वस्तदापातजनितपुण्यमणः । पांडा इति यस्य प्रसिद्धिः ।
सोऽह्वयिज्ञं यत्न स तथाभूतो मे भूतो बाह्यः कियद् रघ्वति इति घ्राह्यसि व्यतुमविष्यसि ।
किण्वः पुण्यमणोऽपि चेति लिङ्गाण्डशेषः । इत्यन्त्या । अत्र द्वितीयपक्षे पादान्तगयो-
र्ध्वोदमि वपुं धी र्ध्वं इत्यनङ्गीकर्त्तव्यम् । तदाह । सातुसारथ्य दीर्घं च विंशतीं च पुन-
र्भवेत् । वर्षं । संयोगपूर्वेषु सप्तः पादान्तगोऽपि चेति ॥

(४६) राजेति । अपि मन्त्रे । महर्षिस्तुत्यामन्त्रयत्कावन्मायवासपीत्यमरः । कुल-
पतिः कण्वः । सन्निहितोऽवस्थितः । कुलपतिवत्त्वं यथा । -सुनीनं इत्यपह्णं योऽज्ञ-
दानादिपोषणात् । अध्यापयति विप्रसिंः स वै कुलपतिः खलु इति ॥

(५०) वैशेति । दुहितरं शकुन्तलानिधिसत्काराय अतिविषयार्थैश्चादिश्य अस्या
दुहितः प्रतिफलमनिष्टमहं दैवं पौर्ण्यदेहिककर्मदोषं । तथापोक्तम् । तत्र दैवमभिव्यक्तं
पौर्ण्यं पौर्ण्यदेहिकमिति । श्रमयितुं स्वल्पयनादिभिर्विहितं इदानीमेव समोतीर्थं गतः ।
मत्स्यपुराणम् । प्रतिफलं यदा दैवं पौरुषेण विहस्यते । सङ्गत्वाचारयुक्तानां नित्यमुत्थान-
धौलिकमिति ॥

(५१) राजेति । भवतु तदिति शेषः । तां शकुन्तलां । सैव शकुन्तलैव । विदित-
भक्तिरवगतभक्तिं भवेति शेषः । न हर्षं ये कण्वाय । अत्र भक्तिशब्दस्य भावप्रत्ययान्तत्वात् तस्मिन्
पदे विदितशब्दस्य प्रवृत्तायः समुच्चयः । कर्मवृत्तपक्षमक्तिशब्दविशेषणस्यैव तत्त्वधेयान् ॥

(५२) वैशेति । साधयामो गच्छामः । प्रायेण खलुनरः साधिर्भवेः-स्थाने प्रशुलपत
इति दर्शनात् ॥

(५३) राजेति । चोदय मेरय । पुनोमहे पयित्रीकर्मः ॥

(५४) खलु इति । भूयः पुनः । भूयःस्तिष्ठतु सङ्गतरे पुनरर्थे त्वदोऽव्ययमिति मेदिनी ॥

राजा ॥ समन्तादवलोक्य ॥ स्मृत अकथितोऽपि ज्ञायत एवायमाभोग-
स्तपोवनस्य । (५५)

सूत ॥ कथमिव । (५६)

राजा ॥ किं न पश्यति भवान् । इह हि । (५७)

नीवाराः शुक्कोटरार्कमुखम्वष्टास्तरूणामधः

प्रस्निग्धाः क्षविदिद्, दौफलभिदः स्रष्टन्त एवोपलभः ।

विष्वासोपगमादभिन्नगतयः शब्दं सहन्ते नृगा-

स्तोयाधारपथाश्च वल्कलशिखा निष्यन्दरेखाङ्किताः (५८)

अपि च । (५९)

(५५) राज्ञेति । समन्तात् सर्वतः । अकथितोऽपि कौनापि तपोवनमिहमित्यनुप-
दिष्टोऽपि । ज्ञायतेऽनुमीयते । आभोग परिपूर्णता । आभोग परिपूर्णतैवमर ।
तपसे सुनिभिरान्धित वन तपोवन तस्य ॥

(५६) सूत इति । कथमिव हि कथमिति प्रश्नः ।

(५७) राज्ञेति । न पश्यति तपोवनधर्मानिति शेषः । हि यस्मात् इह वने एते
एवमेवमिति लोकीयेषाम्भवः ॥

(५८) नीवारा इति । तद्वत् टट्टाणांमधः अधरस्मिन् नीवारास्तृषधान्यानि शुक्ला-
पक्षिविषयाणां ये कोटरार्कका कोटरस्थानाकास्तेषां मुखेभ्यो भ्रष्टा विगणिता दृश्यन्त इति
शेषः । तपस्विभिरेवान्यासिकतया गोवारा लभ्यन्ते । क्षविद्वयना प्रस्तरा इहृद्यास्तापसतरो
फलानि भिन्दन्तानि इहृणीफलभिदः स्रष्टन्ते अतुमीयन्ते यतः प्रस्निग्धास्तैश्चपल । इहृदी
तापसाश्चित्तुक्तेराभोगानुमानम् । विश्वासोपगमादाजगन्निष्ठासन्नाभा नृगा अभिज्ञा
विशेषमप्राप्ता ययान्मूर्धं विद्यमाना इति यावत् मत्तयो येषां ते तपोक्ता सन्त शब्द रघध्वनि
सहन्ते असम्भ्रम इत्येवमिति । विषयस्यगगत्तारादङ्घ्रि सानुभागानु तपोवनानुमानम् । तथा
तोयाधाराणां ललाटयानां पन्थानां वल्कलाणां परिहिततत्त्वत्वा शिखाभाञ्च निष्यन्देन
जलधारया रेखाङ्किता सरेखा दृश्यन्त इति शेषः । एतेन स्नातोत्तीर्णतापसगतिर्दृग्गिता ।
इदं शार्दूलविक्रीडित भाष्यं दत्तम् । तदुक्तम् । आद्याद्येद् सुरवस्त्वय प्रियतमे पथन्तया
पादम् सन्त्येकादशतस्तयस्तदत्त चेदृष्टादद्यादौ ततः । मार्त्तण्डैर्मुनिभिश्च यत्नं विरति
पूर्णेन्द्रविम्बाने तद् वृक्षं प्रवदन्ति काव्यरसिका शार्दूलविक्रीडितमिति ॥

(५९) मन्त्रश्चोपार्त्तमभिरित्यभिधानादन्वदपि दर्शयितुमाह अविधेति । अन्वयेत्यर्थः ॥

कुल्याम्भोभिः पवनचपलैः शाखिनो धौतसूल
भिन्नो रागः किञ्चलयक्षामाजप्रधूमोद्गमेन ।
एते चार्वाणुपवनभुवि च्छिन्नदर्भाङ्कुरायां
नटाशङ्का हरिणप्रिशवो मन्दमन्दं चरन्ति ॥ (६०)

• स्तुतः ॥ सर्व्यसुपपन्नम् । (६१)

राजः ॥ स्तोकमन्तरं गत्वा ॥ आश्रमोपरोधो माभूत्, तदिदं रयं स्थापय
यावदतरामि । (६२)

स्तुतः ॥ उताः प्रग्रहाः, अवतरत्यायुष्मान् । (६३)

राजा ॥ अवतीर्य आश्रममन्त्रोक्तं च ॥ स्तुतः ! विनीतवेशेन प्रवेष्टव्यानि
तपोवनानि तदिमानि तावद् गृह्यन्तामाभरणानि धनुषः ॥ इति
स्तुत्याप्रवर्तते ॥ (६४)

(६०) कुल्याम्भोभिरिति । पवनचपलैः वायुना तरङ्गितैः कुल्यानां कृत्रिमास्तुति-
मम्भोभिः सलिलैः शाखिनोऽतीरभूमीरुहा धौतसूनाः प्रक्षालितपादा भवन्तीति येष ।
कुल्यास्ता कृत्रिमा सरिदित्यमरः । तथाविधजनप्रणाल्यस्तपोवन एव जलनिर्गमाय
कल्पन् इति भावः । तथा आश्रमस्तुतः कृत्रिमा धूमोद्गमेन किञ्चलयक्षां पक्ष्मप्रभानां रागो
रक्तिमा भिन्नो भेदः गतः । रागः ह्येतादिके रक्ते मात्सर्ये कोदित्वादिविति शाश्वतः ।
तथा एते हरिणप्रिशवो मृगशायकाश्च नटाशङ्का व्याजन्तापान्नपोद्गमता गिर्भोकाः सन्तः
क्षिप्रोऽनुभिः लप्तो दर्भाङ्कुरः कुशाङ्कुरो यक्षां वा तपोक्तायास्तपवनभुवि चार्वाणाम्भारं
समीपे मन्दमन्दं स्वरं स्वरं चरन्ति । पूर्व्वं त्वं मृगाणामत्र त्वं मृगमिश्रणां यथापूर्व्वगति-
र्हसित्यपौनरुक्तम् । इदं मन्दाक्रान्ता नाम वृक्षम् । तदुक्तम् । चत्वारः प्राक् स्तुतस्तुतुः पुरवो
हो दधैकादशो चेषुख्यो वयोः तदतः कुसुमाभोदिनि हादयान्धौ । तद्वान्धौ युगरसद्वयै-
र्यैव काले विरामो मन्दाक्रान्ता प्रवक्तव्यस्तस्मिन् तां सङ्गिरन्ते ॥

(६१) स्तुत इति । उपपन्नं युक्तम् ॥

(६२) राजेति । स्तोकमन्तरम् । स्तोकात्पश्चात्तुकाः स्तुत्यमित्यमरः । अन्तरं
तपोवनमन्तरम् । आश्रमोपरोध आश्रमपोडा । यावदवतरामि अवतरणपर्यन्तमित्यर्थः ॥

(६३) स्तुत इति । प्रग्रहा अन्तरग्रहा । वाग्होर इति प्रशिष्टाः । तुलापूजेऽन्वादि-
रस्तौ प्रगाहः प्रग्रहोऽपि चेत्यमरः ॥

(६४) राजेति । विनीतवेशेन सम्यक्वेशेन अनुपवेशेनेति यावत् । प्रवेष्टव्यानि
गम्यानि । आभरणानि किरोटकुण्डलादीनि । स्तुतस्तुति सम्बन्धमात्रविवक्षायां षष्ठी ॥

सूतः ॥ गृह्णाति । (६५)

राजा ॥ यावदाश्रमवासिनः प्रत्यवेक्ष्य निवर्त्तिष्ये तावदाङ्गुष्ठः
क्रियन्तां वाजिनः । (६६)

१ सूतः ॥ यथाज्ञापयत्याशुप्लान् ॥ इति निष्कान्तः । (६७)

राजा ॥ परिक्रम्यावलोक्य च ॥ इदमाश्रमपदं सावत्प्रविशामि । (६८)
प्रविश्य प्रवेष्टकेन निमित्तं सूचयित्वा ॥ अये (६९)

॥ ७ ॥ शान्तमिदमाश्रमपदं स्फुरति च बाहुः कुतः फलमिहास्य ।

अथवा भवितव्यानां द्वाराणि भवन्ति सर्वत्र ॥ (७०)

नेपथ्ये ॥ इदो इदो मित्रसहो ॥ (७१)

राजा ॥ कर्णं दत्त्वा ॥ अये दक्षिणेन दक्षवाटिकामालापं दूवं अयूते
यावदत्र गच्छामि । (७२) परिक्रम्यावलोक्य च ॥ अये एतां सापस्विकन्यकाः

(६५) सूत इति । गृह्णाति आभरणार्होतीति शेषः ॥

(६६) राजेति । यावत् यावता कावेन । प्रत्यवेक्ष्य तत्तावधारणेनावलोक्य ।
निवर्त्तिष्ये प्रत्यागमिष्यामि । तावत् तं कालं ध्याय । आङ्गुष्ठं आङ्गुलिं पृष्ठस्थस्वप
धारणेनोपगमात् सीतलानि पृष्ठानि येषां ते तथोक्ता ॥

(६७) सूत इति । सुगमम् ॥

(६८) राजेति । परिक्रम्य इतस्ततः समुत्थं । आश्रमपदं आश्रमस्थानम् । पदं
अवहितत्वापस्थानलक्ष्णमिषक्तुमिच्छामर । तावत् तदा ॥

(६९) प्रविश्येति । प्रवेष्टकेन बाहुना । भुजबाहुं प्रवेष्टो होरित्यमरः । निमित्तं
शुभलक्षणं सन्दर्शयति यावत् । निमित्तं हेतुलक्षणो रित्यमरः । सूचयित्वा रूप-
यित्वा । अये इति सम्भ्रमे । अये क्रोधे विषादे च सम्भ्रमे स्वरूपेऽपि चेति मेदिनी ॥

(७०) शान्तमिति । इदमाश्रमपदमाश्रमस्थानं शान्तं शान्तिरमाश्रमं न त्वादिरमा
श्रितमिति भावः । बाहुं दक्षिणो भुजश्च स्फुरति सन्दर्शयति इह आश्रमे कुतो हेतोरस्य
दक्षिणबाहुस्फुरणस्य फलं स्तीलाग्ररूपं स्यात् । तथाचोक्तपदं त्वागरे । वामेतर-
भुजस्यन्दो वरस्तीलाग्ररूपक इति । सम्भावनामपि दर्शयति अथवेति । भविष्यानामपश्य
भ्मादिनामर्थानां सर्वत्र द्वाराणि आपतनोपाया भवन्ति सन्ति । भवतिरत्नास्तिपमानार्थो
न साक्ष्यिकः । इत्यमार्थां जातिः ॥

(७१) नेपथ्ये इति । इदं इत्यादि । इत इत मित्रसह्यौ । इत इत अस्माभ्यां द्विगु
वीप्सायां द्विर्जनम् । आगच्छतमिति शेषः ॥

• (७२) राजेति । कर्णं दत्त्वा ओतु कर्णं नियोज्य । अय इति सम्भ्रमे । दक्षिणया

स्वप्रमाणानुरूपैः सेचनघटैर् बालपादपेभ्यः पयो दातुमिति एवामि-
वर्तन्ते । (७३) निरूप्य ॥ अहो मधुरमासा दर्शनम् । (७४)

शुद्धान्तदुर्लभमिदं वपुराश्रमवासिनो यदि जनस्य ।

दूरीकृताः खलु गुणैरुद्यानलता वनलताभिः ॥ (७५)

यावदेताम्ह्यायामिमामाश्रित्य प्रतिपालयामि ॥ इति विलोकयन्
स्थित । (७६)

॥ ततः प्रविशति यद्येकव्यापारासहस्रं सखीभ्यां शकुन्तला ॥ (७७)

यथा ॥ इला सञ्जन्तले तप्तो वि तादृकशस्त्रं अस्त्रमश्वत्थञ्चापि अ-
दरा स्ति तद्धेमि, जेष णोमालिञ्चा-कुसुम-परिपेलवा वि तुमं एदार्यं
आलवालपरिकरणे निङ्गता । (७८)

दिधीति दक्षिणेन । वैजोऽपीति दक्षिणघट्यात् सप्तम्या एव । इक्ष्वाटिकास्तपवनम् ।
भिक्षुसमवेत्येनमूलयाम्येन द्वितीया । अमात्यगणिकाग्रेहोपवने इक्ष्वाटिका इत्यमरोक्त-
सप्तम्यप्यम । आलाप आभाषणम् । सादाभाषणमाचार इत्यमर । आश्वत्थभारण्ये । यावत्
तावत् साकल्येऽवधौ मानेऽवधारण्ये इत्यमर । अत्र इक्ष्वाटिका दक्षिणेन ॥

(७३) परिक्रम्येति । परिक्रम्य सख्यर्थः । दर्शयिष्यामि सख्युपादये इति । स्वप्रमाणस्य
स्वाकतोनामत्यासभावस्य अनुरूपैर् यौग्यैरस्यास्य इति यावत् सेचनघटैस्तद्वैकार्थं कलसैः ।
बालपादपेभ्यः अतुल्यैरभ्य । इतोऽत्र । अभिवर्तन्ते आयाति ॥

(७४) निरूप्येति । निरूप्य सविशेषावलोकनाद् विचार्य । अहो विक्षये । अहो
ही न विक्षय इत्यमर । आश्वत्थकानां दर्शनं मधुरं प्रियम् । स्ववत्सादुपनिषेपु
मधुरोऽन्यदिति विश्वम् ॥

(७५) शुद्धान्तेति । व्याश्रमवासिनो वनवासिनो जनस्य इदं वपुः शरीरं यदि
शुद्धान्तेन अपाणामलं पुरेण दुर्लभं दुर्लभोपमम् । अतस्तत्पूर्वत्वादोदगुरुमस्येति भावः ।
कात्रगारं भूभुजामलं पुरं सादवरोधनम् । शुद्धान्तवासीवयं त्यमरः । तदा खलवश्व-
मेव उद्यानस्य श्रमोपवनस्य वता यत्नतो वञ्चिता इति भावः । उद्यानाङ्गीकृत उद्यानं राश्र-
माधारण्यं वनमित्यमरः । वनलताभिरश्वत्थताभिः गुणैः सौन्दर्यादिभिः दूरीकृता
पराङ्मिता । अत्र निदर्शनालङ्कारः । लक्ष्यन्तु वक्ष्यते । इत्यमार्थाः ॥

(७६) यावदिति । एतास्तपस्विजन्यका । प्रतिपालयामि प्रतीचे ॥

(७७) तत इति । ततस्तस्यान्तरम् । यद्येकव्यापारा सेचनघटं वङ्गन्ती ॥

(७८) एकेति । एका शकुन्तलास्योरिति शेषः । इत्येतादि । अयि शकुन्तले

शकु ॥ हला अणस्स ए ण केवलं तादस्स णिओओ ममाग्नि एदेसुं
सहोअरसिणेहो ॥ इति वृक्षसेवनं नाटयति । (७६)

द्वितीया ॥ सच्चि सञ्जन्तले उदअं लम्भिदा एदे गिह्वाअलकुसुम-
दाइणो अस्समसक्खआ । दाणि अदिअन्तकुसुमसमए वि रुक्खके
सिञ्चह्म, तेन अण्हिसन्धिरुओ धम्मो भविस्सदि । (८०)

शकु ॥ हला पिअस्वदे रमणिज्जं मन्तेसि ॥ इति भूयो वृक्षसेवनं
नाटयति । (८१)

राजा ॥ निर्वर्ण्य आत्मगतम् ॥ कथमियं सा कण्वदुहिता अकुन्तला ॥ (८२)

त्वमोऽपि तातकण्वस्य आश्रमदृष्ट्वा प्रियतरा इति तर्कयामि येन नवमाश्रिकाकुसुम
परिप्रेषवापि त्वम् एतेषामाश्रवाश्रपरिपूर्णे नियुक्ता । त्वत्, इति युष्मच्छब्दात् पञ्चम्यास्तम्
एकत्वाय अङ्गणात् तदादेश । त्वामपेक्ष्येत्यर्थः । येन तातकण्वेन । मनेति । नवमाशि-
काया नवमश्रिकाया कुसुमवत्परिप्रेषवापि सुकुमारापि । मेलन कोमलमिति त्रिकाण्डशेषे ।
एतेषा पादपानाम् । आश्रवानाम् मूलगतपरिष्ठापाम् । परिपूर्णे तोयैरिति शेषः ।
इण्डे इण्डे इलाह्वान नीच वेटीं सखीं प्रतीति नाद्योक्तावसर ॥

(७६) शकु इति । हलेत्यादि अग्नि अणस्सूये न केवलं तातस्य नियोगो ममाग्नयेत्यु-
च्योदरस्तेह । नियोग आदेश श्वेकप्रवर्त्तक इति शेषः । एतेषु पादपेषु मम एकतपो
वनगर्भसम्भूतया सहोदरवत् स्त्रीहोऽपि श्वेकप्रवर्त्तक । नाटयति नाट्येन दर्शयति ॥

(८०) द्वितीयेति । द्वितीया सखीत्यर्थः । सखीतयादि । सखि शकुन्तले उदक
लम्भिता एते श्रीश्रमालकुसुमदायिन आश्रमदृष्ट्वा ददानीमतिकान्तकुसुमसमयानपि वृक्षान्
विज्ञातस्तेन अन्नभिसन्धिरुओ धम्मो भविष्यति । लम्भिता प्राप्तिता । अतीति । अति
क्रान्तोऽतिवाहित कुसुमाना पुष्पाणां समयो यैस्तान् । तेन सेकेन । अन्नभिसन्धिरुक्
अन्नभिसन्धिना प्रयोजनोद्देशभावेन शुरु र्महान् । शुरु र्महति आश्रयदिति विश्वः । धर्म
श्रेयः । यदाह हारीत । यच्च शोषध ददाति अन्यन्नाविषयफलमिति । शोषध प्रतिलाभे
च्छया लभम् । तथाच नारदः । पालेभ्यो दीयते नित्यमन्नपेक्ष्य प्रयोजनम् । केवल धर्म
बुद्ध्या न धर्मदानं तदुच्यते इति ॥

(८१) शकु इति । हलेत्यादि । अग्नि प्रियवदे रमणीय मन्त्रयसे । रमणीयमिति
क्रियाविशेषण । यन्त्रयसे कार्यं सवधारयसि । भूय पुनः ॥

(८२) रानेति । निर्वर्ण्य निरीक्ष्य । निर्वर्ण्यं नन्तु निर्वर्णनं दर्शनानौकनेक्षण
निमात्यरः । आत्मगतमनतिष्पष्टम् । सा तापसाभ्यसमिहितम् ॥

सविस्मय ॥ गङ्गो असाधुदर्शी खनु भगवान् कथुः । य इमामाश्रमधर्मं
नियुङ्क्ते । (८३)

इदं किलाव्याजमनोहरं वपुस्तपःकृतं साधयितुं य इच्छति ।

भुवं स नीलोत्पलपत्रधारया शमीलता छेत्तुष्टपि व्यवस्रति ॥ (८४)

भवतु । यादृपान्तरित एव विश्वस्ता तावदेनां पश्यामि ॥ इति गद्या
करोति ॥ (८५)

शकु ॥ इला अनसूए ऋदिपिण्डेण वक्त्रलेण पिण्डदाएदृढ पीलि-
दाक्षि ता सिद्धिलेहि दाव थं । (८६)

(८३) सविस्मयमिति । भगवान् साहात्मवान् । भग श्रीकामसाहात्मवीर्यं-
यत्प्राक्कीर्त्तिं जित्यमर । कथो सनिरसाधुदर्शी चास्ताह्वेरी व्यथवा वाईत्याह साधु
सुख न पश्यतीति असाधुदर्शी । य कएव इमा रमणीयास्तति वाता आश्रमधर्मं तापस-
मते नियुङ्क्ते प्रेरयति ॥

(८४) इदमिति । अव्याजेन कथना विना अस्मत्तेनेति यावत् मनो हरतीति अव्याज
मनोहरमहात्मियोभासम्यमिति यावत् । कपटोऽस्त्री व्याजदम्भोपधयम्भप्रकृतये इतामर ।
इदं बहु शरीर कर्म तपःकृत तपःलोभ साधयितुं सम्पादयितुं य अपिरिच्छति
वाञ्छति । स भुवं निश्चितम् । भुवो भवेदे लोपन्तु निश्चिते यावते त्विच्छितप्रमर । नीलो-
त्पलपत्रस्य इन्दीवरदलस्य भारया निश्चितसुखेन । खड्गादीनाञ्च निश्चितसुखे भारा प्रकीर्त्यते
इति विश्व । शमीलता शमीशाखान् । यमे शाखालते इतामर । यद्वा क्षताकारा शमी
येषु व्यवस्थिति निश्चिनोति । अत्र तादृशतुषपा तपःकृतसाधनेच्छा नीलोत्पलपत्रधारया
शमीलताच्छेदनेच्छेति विस्वप्रतिविस्वभावपर्यवसानात् निर्दग्धं नालङ्कार । सा चात्र सम्भ-
वद्वस्तुसम्बन्धनिबन्धना । तदुक्तं दर्शने । सम्भवन् वस्तुसम्बन्धोऽसम्भवन् वापि कुतचित् ।
यत्र विस्वामुविस्वत्व बोधयेत् सा निर्दग्धनेति । इदं व शस्यविल नाम वृत्त । तदुक्तम् ।
उमेन्द्रवज्राचरणेषु सन्नि वेदुपान्तवर्णा लवव कृता यदि । मदीक्षसदभूजितकामकाम्पुं के
यदन्नि व शस्यविन मुधाक्षदेति । उमेन्द्रवज्रा मर्दन् नीया ॥

(८५) भवत्यिति । यादृपान्तरितस्तद्व्यवहृतावयव । विश्वस्ता सददर्शनालि-
ज्जगत्तेन प्रतप्रयवती । येन निरवशेष विश्वम्भकघालाय ओष्यामीति भाव ॥

(८६) शकु इति । हृत्तेतप्रादि । अथि चनसूये व्यतिपिण्डेन वक्त्रलेन प्रियवदया इदं
पीडिताक्षि तत् शिथिलय तावदेनम् । प्रियवदया व्यतिपिण्डेन व्यतिवज्जेन वक्त्रलेन इदं
वनवत् पीडिताक्षि पीडा लक्षिताक्षि । ता तस्यात् शन वक्त्रलेन शिथिलय शिथिल
कुर । ये जग्राण्याने जिरिनि जि ॥

अन ॥ मिथिलयति । (८७)

प्रिय ॥ सहास ॥ एतत् दाव पयोधरवित्सारहेतुम् अन्तर्णो ज्योष्णा-
रम्भं उवाच हस्म । (८८)

राजा ॥ सम्यगित्यसाह । (८९)

इदमुपहितस्त्रक्ष्णप्रस्थिना स्कन्धदेशे

। ६। स्तनयुगपरिणाहाच्छादिना वल्कलेन ।

वपुर्भिनवमसत्राः पुष्यति स्ना न शोभा

कुसुममिव पिनङ्गं पाण्डुपत्रोदरेण ॥ (९०)

अथवा काममननुरूपमप्यसत्रा वपुषो वल्कलं न पुनरलङ्कारश्रियं
न पुष्यति । कुतः । (९१)

(८७) अनेति । सुगमम् ॥

(८८) प्रियमिति । एत्येति । अत्र तावत् पयोधरवित्सारहेतुकमात्मनो यौवनारम्भ
सुपातमस्र । अत्र वल्कलस्य इदीभावे पयोधरयो स्तनयो विस्सारहेतु इति हेतुमात्मनो
यौवनारम्भ यौवनोपक्रमसुपातमस्र दुर्बलनीयता प्रापय । दुष्वाद् स्नादुपातमस्र इति
जटाधर ॥

(८९) राजेति । सम्यक् सत्प्रथ । सत्प्र तद्यन्त सत्यगितप्रसर । इय प्रिय वदा ।
अभिनवयौवनैवेयमिति भाव ॥

(९०) ननु प्रिय वदावचनादिदानीमेवास्या यौवनाश्रययो जायते कथं स स्वत एव
प्राङ्गुलीदितप्रत आह इदमिति । स्कन्धदेशे उपहितो दस स्त्रक्ष्णप्रस्थि र्यस्य स तेन ।
तथा स्तनयुगस्य य परिणाहो विशालता । परिणाहो विशालतेत्यमर । तदाच्छादिना
वल्कलेन तद्विधे प्रत्यया हेतुना अस्या शकुन्तलाया इदमभिनव नयोर वपु शरीर पाण्डु
पत्राणा परिणतदलानासुदरेण गर्भेण पिनङ्गं बद्धम् अस्मभ्यम् इदमिति यावत् । कुसुम
पुष्पमिव स्नामात्मनीयाम् । स्ना लिङ्गात्मनीय इत्यमर । शोभा कान्ति न पुष्यति न विभक्तिं ।
तथाच वल्कलाच्छ्रद्धेयतया न इदमालेख्यैव तारुण्यानुभव प्रागासीत् प्रिय वदोक्तेस्तु
विधेपामिनिवेशात् सम्यगवगम्यत इति भाव । अत्रोपमासङ्कार । यदुक्त चन्द्रालोके ।
उपमा यत्र सादृश्यलक्ष्मीरुक्तसति द्वयोरिति । इदं मालिनीरुक्तम् ॥

(९१) यौवनालक्ष्यमानसतया जनितातुराग पुन र्वल्कलेनैवास्या शोभा समर्थयते
अद्युवति । अस्या शकुन्तलाया वपुष शरीरस्य । अननुरूपमयोग्यमपि वल्कल पुनरल

सरसिजमनुविहं शैवलेनापि रम्यं
 मलिनमपि हिमांशो लङ्घ्य लङ्घ्नी तनोति ।
 द्रुपमधिकमनोञ्जा बल्ललेनापि तन्यो
 किमिव हि मधुराणां मण्डनं नास्ततोनाम् ॥ (६२)

अपिच । (६३)

कठिनमपि द्यगाद्या यत्कलं कान्तरूपं
 न मनसि दृष्टिभङ्गं स्यल्पमप्यादधाति ।
 विकचसरसिजायाः शोकनिर्गन्तकण्ठं
 मित्रमिव कमलिन्याः कर्कशं हन्तशालम् ॥ (६४)

यजु ॥ व्यपतोऽग्नोक्त्य ॥ सहीओ एस वादेरिदपल्लवाङ्गुलीहिं किम्पि
वाचरेदि विअ मं चूअरुक्खओ ता जाव णं सम्भावेमि ॥ इति तथा
करोति । (८५)

• प्रिय ॥ इला सउन्नले इधज्जेय्य मुज्जत्तयं चिट्ठ । (८६)

यजु ॥ किं णिमित्त । (८७)

प्रिय ॥ तए समोवट्ठिदाए लदासनाधो विअ अअं चूअरुक्खओ
पहिहादि (८८)

यजु ॥ अदो ज्जेय्य तुमं पिअव्वदत्ति भणीअसि । (८९)

राजा ॥ अवितयमाह प्रियंवदा । तथा ह्यस्याः । (१००)

निर्गुणस्तत्त्वस्य योगे सुकृत्कृत्तु कभोगिनीति मेदिनी । निर्जं स्त्रीयम् । सको नित्ये निज
निवृत्तिप्रमर । कर्त्तव्य कठिन हन्तजाल हन्तसमूह इव । जाल समूह व्यापार
इत्यमर । मनसि खल्ल किञ्चिदपि इचिभङ्गमत्तरागच्छति नादधाति न जनयति ।
अत्रोपमालङ्कारः ॥

(८५) यजु इति । व्यपत पुरत । स्यात् पुर पुरतोऽप्यत इत्यमर । सहीओ
इत्यत्रादि । सख्यौ एष वातेरितपल्लवाङ्गुलीभिः किमपि व्याहरतीव सा चूतडल । तद् याव-
देन सम्भावयामि । वातेति । वातेन वायुना कैरिता कल्पिता पल्लवा एवाङ्गुल्यस्ताभिः ।
ईदृज् कल्पगतप्रोरिति कविकल्पद्रुम । व्याहरतीव पत्नीव । व्याहार उक्तिरित्यमर ।
तत् तस्मात् । यावद्व्यपारणार्थं । सम्भावयामि बहु मन्ये । तथा करोति बहुमान
करोति ॥

(८६) प्रियमिति । इथेत्यादि । अयि यजुन्नले इहैव सुहृत् तिष्ठ । सुहृत्
कश्चिन्व कालम् ॥

(८७) यजु इति । किं निमित्त । किं निमित्त किमर्थं तिष्ठाभीतप्रर्थ ॥

(८८) प्रियमिति । तए इत्यादि । त्वया समीपस्थितया लतासनाध इव अयं चूत
वृक्ष प्रतिभाति । लतासनाधो लतायुक्त । सनाधशब्दो युक्तार्थेऽन्यत्रापि श्रूयते । यथा
वासवदत्तायाम् । उष्णुल्लङ्घनलसनाधविष गगनतल कुर्वता इति तथा नरवाहनदत्त इव
प्रियपुष्पलतासनाध इत्यादि । प्रतिभाति प्रकाशते ॥

(८९) यजु इति । अदो इत्यादि । अतएव प्रिय वदेति भयवशे । भयवशे लोकै
रभिधीयसे ॥

• (१००) राजेति । अवितय सत्यम् । विनय त्यक्तव नच इत्यमर । तद्देशोप

अधरः किसलयरागः कोमलविटपासुकारिणौ बाहू ।

कुसुममिव लोभनीयं यौवनमङ्गेषु सन्नुहम् ॥ (१०१)

अन ॥ इला सउन्तले इयं सख्यस्वरवद् सहचारस्य तु ए किदणामहेआ,
वणदोसिणी ति षोमालिआ णं विमुमरिदासि । (१०२)

गङ्गा ॥ तदो अत्ताणस्मि विमुमरिस्सुं । (१०३) अतासुमेत्येवमवलोकाय च ॥
इला रमणीयो कसु कालो इमस्स पादवमिज्जणस्स रदिशरो सञ्जुत्तो
जेण नदकुसुमजोवणा षोमालिआ अणं पि वज्जफलदाए उअ-
भोअक्खमो सहचारो ॥ इति पश्यन्ती तिष्ठति । (१०४)

पादधितुमाह तथा हीति । हि वखाद्-अस्या यजुलावाक्ताया उताया इव । अगन्तर
लोकतीयमाकाशाय ॥

(१०१) अधर इति । अधरो दन्तच्छदः किसलयवत् पल्लववत् रागो लोहितः यस्य
स तद्योक्तः । पल्लवोऽस्त्री किसलयमितामरः । तथा बाहू कोमलविटपयो सुकुमारशास्त्रयो
रत्नकारिणौ सङ्गौ । विटपो न स्त्रियां कस्यशास्त्राविचारपक्षव इति मेदिनी । तथा
लोभनीयं यौवनं कुसुममङ्गेषु सङ्गं सम्बद्धम् । अवलोकात्तद्वारः । गङ्गा
इच्छिता । यमाकाशजित्वा वायस्य यतोद्भूतं प्रतीयते । उपमा नाम वेति । व्याख्यां
जातिरियम् ॥

(१०२) अनेति । इत्येत्यादि । अयि यजुन्तले इयं सख्यस्वरवद् सहकारस्य तया
लतनामधेया वनतोविष्योति नवमानिका एतां विस्मृतावि । सहकारस्यातिशौरभरसानस्य ।
रसानोऽसौ सहकारोऽतिशौरभ इत्यमरः । सख्यस्वरवद् सख्यलतामधेयेषु पत्नीव ।
वद् स्र-पानवोदक्षीभाय्यांष्टकाङ्गनाथ चेति विश्व । तया वनतोविष्योति लत नामधेय
नाम यस्या मा इय नवमानिका नवमालिका । एता नवमानिकाम् । विस्मृति स्नानार्थ-
त्वाद्वर्तमाने क । अल ह्यो देव इतिवत् कविदम्यतोपि कर्त्तरि लोक्तं वक्तव्यम् । यद्वा
विमुमरिदेति मानसताद्वाचापमभ्यस्यो न दोषाय सख्युतेन तु विश्वरूपीति व्याख्यातव्यम् ॥

(१०३) गङ्गा इति । तदो इत्यादि । तदात्मानमपि विस्मरिष्यामि । तदा यदि
वनतोविष्यो विस्मरिष्यामीत्यर्थः ॥

(१०४) अतामिति । अता वनतोविष्योम् । उपेत्य उपमस्य । इत्येत्यादि । अयि
अनरूपे रमणीयं कसु कालोऽस्य पादधमिज्जुस्य रतिकरः सहस्रः । येन इयं नवकुसुम-
यौवना नवमानिका अयमपि वज्जफलमया उपभोगक्षमः सहकारः । अयं पादपण्डः पादेन
मूलेन विरति रसानाकर्षतीति व्युत्पत्त्या दृश्यतावाधारण्या योगिको नयः योगरूढः

प्रियं ॥ शक्तिवत् ॥ अणुरूपं जाणासि किमिति सत्तन्ता वण-
दोसिणी अतिमेतं येच्छति । (१०५)

अन ॥ न खलु विभावयामि ता कथं मे । (१०६)

प्रिय ॥ जह वणदोसिणी अणुरूपेण पादपेण सङ्गदा तह अहमि
अन्तणो अणुरूपं वरं लभेयं मिति । (१०७)

यजु ॥ एस दे अन्तणो चित्तगदो मणोरहो । इति कलसभावच्छेदयति ॥ (१०८)

अहमर । अथ पादपयिपुनस्य पादपयुगलस्य पादपदम्बोरित्यपि व्यज्रते । निपुनं
इत्यतो युगे इति विश्व । रमणीयो मनोरमो रतिकरौ खोकानामसुरागवर पथे सुरतकर
काल सङ्गत सम्भूत । इति स्त्री अरदारपु रागे सुरतयुगयोरिति मेदिनी । येन
हेतुना इय नयमालिका नव कुसुम इव पथे रजो यत् तत् नवकुसुमम् । कुसुम
पुष्पफलयो स्त्रीरजोनेत्ररोगयोरिति विश्व । तयामभूत यौवन वय स्वभावो यस्या सा
तथोक्ता । तथा अय सङ्कारोऽपि बहुकृतया कलपूर्णतया योद्धे तस्य फलवत्सम्भवात् ।
पथे बहुलाभतया । फल जातीफले शस्ये हेतुत्वे लुप्टिलाभयोरिति मेदिनी । उपभोग
समो लोकोपभोगयोग्यः । पथे योपिद भरण्यक्त । भोग सुखे स्त्रादिभूतावहेय फल
काययोरित्यमर । अत्र प्रस्तुते पादपयुग्मे स्निहविषेयणादिभिरप्रस्तुतस्य इत्यतिभावस्य व्य-
ञ्जारोपणत्वं समासोक्तिरन्वहार । यद्वत् दर्पणे । समासोक्तिं समै यत् कार्यं सिद्धि
विशेषणै । व्यञ्जारसमारोप प्रस्तुतेऽन्यस्य वस्तुन इति ॥

(१०८) प्रियमिति । शक्ति शक्ति लब्धेत्यर्थः । अणुरूपे जानासि
किं निमित्तं यकुल्लया वनतोपिणीमितिमात्र प्रेक्षत इति । अतिमात्रमत्यर्थम् ।
प्रेक्षते पश्यति ॥

(१०६) अर्थेति । अर्थेत्यादि । न खलु विभावयामि तत् कथं मे । विभावयामि
अनुभवामि । मे इति सम्बन्धमात्रविवक्षाया पक्षी ॥

(१०७) प्रियमिति । जहेत्यादि । यथा वनतोपिणी अनुरूपेण पादपेन सङ्गता
तथाहमपि आत्मनोऽनुरूपं वरं लभेयेति । सङ्गता कनकद्रुमा । अनुरूप रूपस्य योग्य ।
वर वरणीय जन । इतिनिमित्तमिति पूर्ववाक्योपेक्षान्वयः ॥

(१०८) अजु इति । एष इत्यादि । एष ते आत्मनश्चित्तगतो मनोरथ । चित्तगतो
मनोगत । मनोरथोऽभिलाष । मनोरथ कामोऽभिलाष इत्यमर । त्वमेव तथा लब्धु
मिच्छसीति भावः । आवर्जयति लुप्टयति । एस दे अन्तगदो मणोरहो इत्यन्वयः पाठः ।
एष ते आत्मगतो मनोरथ इत्यर्थः ॥

अन ॥ जला सञ्जले इत्य तादृकत्वेण तुम विद्य सञ्जलेण
सम्बद्धिदा माहवीलदा ता कथ इमं विमुमग्निदासि । (१०६)

गङ्गा ॥ तदो अन्ताणमि विमुमग्निदासि । (११०)

जलासुपेत्यायलोव्य च सहर्षम् ॥ अञ्जरीअ अञ्जरीअं पिअम्बदे पिअ
दे णिवेदेमि । (१११)

प्रिय ॥ सच्चि कि मे पिअं । (११२)

गङ्गा ॥ असमए वखु एसा आमूलादो मुउलिदा माहवीलदा । (११३)

उभे ॥ सत्तरसपणव्य ॥ सच्चि सच्चं सच्चं । (११४)

गङ्गा ॥ सच्च कि ण पेक्खध । (११५)

प्रिय । सहर्षं निरुध्य ॥ सच्चि तेण हि पडिप्पिअ दे णिवेदेमि । (११६)

(१०६) अर्थेति । जलेत्यादि । अयि शकुन्तले इय तादृकत्वेन त्वमिव
सञ्जलेन स बद्धिता माधवीलता तत् कथमिमां विभूतामि । त्वमिव यथा त्व सञ्जलेन
स बद्धिता तस्यै माधवीलतेत्यर्थः । तदित्यादि प्रश्नः ॥

(११०) गङ्गा इति । तदो इत्यादि । तदात्मानमपि विस्मरिष्यामि । आत्मयस्य कथं
मदीय विस्मरणीयेत्युत्तराभिप्रायः ॥

(१११) जलामिति । अञ्जरीअमित्यादि । आचर्य आचर्यस्य । प्रियवदे प्रिय ते
निवेदयामि । प्रियमाप्नुादकरम् । निवेदयामि विज्ञापयामि ॥

(११२) प्रियमिति । गङ्गीत्यादि । सच्चि कि मे प्रियम् । शुभम् ॥

(११३) गङ्गा इति । असमए इत्यादि । असमये स्नानं यथा व्यामूला उज्जलिता माधवी
जला । असमये तस्यलविमने स्वीकृत इति यावत् । वानली माधवीलतेत्यमरः । व्यामूलान्
भूमगन्धीलव्य । आहृत्याभिप्रेक्षीन्तीरिति नियमात् तदयोगादन्यारभ्येतरमेव पशुमी ।
उज्जमी जातोऽस्मा इति उज्जलिता । इतोऽप्य स्नाते इति इत । इदमेव प्रियमित्युत्तरा
भिप्रायः ॥

(११४) उभे इति । उभयस्य जलामिति शेषः । गङ्गीत्यादि । सच्चि सच्चं सच्चं ।
एतत् किं सत्यमिति भावः ॥

(११५) गङ्गा इति । गङ्गमित्यादि । सत्तर किं न प्रेक्ष्ये । पश्यन्त्यापि कथं
सतातां दृष्टव्य इति भावः ॥

(११६) प्रियमिति । निरुध्य निषाद्य । गङ्गीत्यादि । सच्चि तेन हि प्रतिप्रिय

यजु ॥ किं मे पण्डिपिच्छं । (११७)

प्रिय ॥ आसन्नपाणिगृह्णासि त्वम् । (११८)

यजु ॥ सास्त्रयमिव ॥ एस दे अत्तणो चित्तगदो मणोरहो ता ण दे वयण सुणिस्सं । (११९)

प्रिय ॥ सहि ण क्खु परिहासेण भणामि सुदं मए तादकणस्स सुहादो तुह कल्लाणस्सूअअं एद णिमित्तं त्ति । (१२०)

अथ ॥ जला पिअस्सदे अदोज्जेव्य सन्धिणेहा सउन्तला माहवीलदां सिञ्चदि । (१२१)

यजु ॥ जदो वहिणी मे भोदि तदो किं त्ति ण सिञ्चेमि ॥ इति कलसमावर्ज्ययति ॥ (१२२)

राजा ॥ अपि नाम कुलपतेरियमसत्रर्णचेतसम्भवा भवेत् । अथवा छातं सन्देहेन । (१२३)

ते निवेदयामि । तेन हि तेनैव आकाशिकपुष्पोद्भवेन जेतुना । हि जेतव्यधारण इत्यत्र मर । प्रतिप्रियमेतत्प्रतिरूपं प्रियम् ॥

(११७) यजु इति । किमित्प्रादि । किं मे प्रतिप्रियम् । सुगमम् ॥

(११८) प्रियमिति । आसन्नेतप्रादि । आसन्नपाण्यगृह्णासि त्वम् । आसन्न निकटमपिरभावेति यावत् पाण्यगृह्य विवाहो यस्या सासि त्वम् ॥

(११९) यजु इति । सास्त्रयमिव प्रिय वदामां दोषारोपणेन सहैव । एस इत्यप्रादि । एष ते आत्मवद्विज्ञगते मणोरह तज्ज ते वचनं श्रोयामि । सुगमम् ॥

(१२०) प्रियमिति । सहितप्रादि । सहि न क्खु परिहासेन भणामि श्रुतं मया तादकणस्य सुखात् तत्र कल्याणसूत्रकमिदं निमित्तमिति । परिहासेन नर्म्मवाक्येन । सुहादिति निश्चयमिति शेषः । वनाद् विद्योतते विदुर्दितिवत् । कल्याणसूत्रकं कल्याणस्य मङ्गलस्य परिणयत्येति यावत् सूत्रकमनुभाषकः । इदं निमित्तं माधव्या अकाशतकुलमम् । इति श्रुतमित्पुनेनान्वितम् ॥

(१२१) अथेति । जलेत्यादि । अयि प्रिय वदे अतएव सन्नेहेन शकुन्तला माधवी जना सिञ्चति । अतएव अस्या मङ्गलसूत्रकत्वादेव । सन्नेहेन सम्प्रणया सतीत्यर्थः ॥

(१२२) यजु इति । जदो इत्यप्रादि । जदो भगिनी मे भवति तत् किमिति न सिञ्चामि । भगिनी एकतामसं वर्द्धितत्वादिति भावः । किमिति किमिति ॥

(१२३) राजेति । अपि मन्त्रे । नाम सम्भावनायाः । नाम प्राकाश्यसम्भाव

असंशयं चतुपरिग्रहक्षमा यदार्थप्रमस्यामभिलाषि मे मनः ।

०३ मतां हि सन्देहपदेषु वस्तुषु प्रमाणमन्तःकरणप्रवृत्तयः ॥ (१२४)

तथापि तत्त्वत एवैनामुपलभ्यते । (१२५)

गङ्गा ॥ समम्भमम् ॥ अम्भ सलिलसेअसम्भमुग्गदो षोमालिङ्गं उष्मिअ
वक्ष्यणं मे मञ्जुभरो अहिवट्टदि ॥ इति भ्रमरवाधा नाटयति । (१२६)*

श्रीधोपगमकुसुमे इतः प्रसर । कुसुमं कण्ठस्य । इयं गङ्गानद्या । अयमर्थं विप्रजाती
तरत् यत् शैल पत्नी तत्सम्भवा तदुत्पत्तिं वदन्नुवा । शैल पत्नी शरीरयोरितः प्रसर । यत्नाय-
माशय । तदानीमासीद् विप्राणां चातुष्कण्ठ्यं परिणयाधिकार । राजान्यानाम्पुत्रान्नवर्णं
क्षितयोपयमे । यदाह मनु । नूदैव भाय्या नूदस्य सा च स्त्रा च विद्य कृते । ते च स्त्रा चैव
राक्षसु ताच स्त्रा चाप्यजन्मन इति । तदावास्या सवर्णसम्भवे जायन्ता ब्राह्मणीत्येव
परिणयपरोक्षार स्त्रा चक्षत्रियादिसम्भवे त पुत्रा येऽनन्तरस्त्रीणां क्रमेणोक्ता हि
जन्मनाम् । ताननन्तरान्नास्तु मातृशेषात् प्रवक्ष्यत इति मनुवचनान्तरात् जातया चक्षत्रियादित्वेन
निष्पत्त्युह स्यादस्या परिणय इति । अस्यात् तदेव निश्चिनोति अश्वमेति । जनमसम् ।
इत युगेऽक्षमर्थे चेति मेदिनी ॥

(१२४) अयं शयमिति । अयं शयमिच्छितं चतस्रश्चक्षत्रियस्य परिग्रहक्षमा
श्रीकारणव्या पूर्णवाम्बुधेन इयमित्यानेनाम्बु । द्विजलिङ्गी रूपं चतस्रश्चक्षत्रिय इति
त्रिकाण्डशेषे । हेतुमाह यत् यस्यां व्याख्या मनागम्यविपक्षितपूर्वत्वेनातिमहत् मे मन
अस्यां कन्यकायामभिलाषि सम्भृजम् अत इतः प्रसृतं । अन प्रवृत्ते निर्णायकाय समर्थयति
क्षतामित्यादि । किं यस्यात् सन्देहपदेषु व शयाम्बुधे वस्तुषु पदार्थेषु सर्वं क्षतवैधा-
वारिषामन करणस्य मनस प्रवृत्तयो गतयः प्रमाणं निर्यायिका । उक्तं मनोबुद्धि
रक्षुद्धारक्षित करणमानरमिति । प्रमाणं नितः प्रमर्त्यादायाम्बुधे क्षतावाहिनि । इयत्ता-
याह हेतो च श्रीवैकले प्रमातरीति मेदिनी । अतः वाचान्तेन विग्रहसमर्थमादर्शान्तर-
न्यासीऽलङ्कारः । इह न मस्वविन नाम वतम् ॥

(१२५) तथेति । तथापि अनुमाननिश्चयेऽपि । तत्त्वतो यथायथं । उपलभ्यते
प्राप्त्यापि ॥

(१२६) गङ्गा इति । समम्भममाप्रव्ययभावन । अश्वेत्यादि । अम्भ सलिलसेक-
सम्भुमोहो नवमालिकासुज्जिता वदन मे मधुकरोऽभिवर्त्तते । अश्वमेति विग्रहे । विपाये
इमहे अम्भ नितः स्त्रीभिः प्रयुज्यत इति भरत । सलिलसेकेन जलसेकेन य सम्भ्रमस्वर ।
सम्भ्रमस्वर इतः प्रसर । तेनोहोतो भ्रमरो नवमालिकासुज्जिता वदन्तु मे मधु वदन अम्भि

राजा ॥ सख्यं विजोक्त्य ॥ साधु वाधनमपि रमणीयमस्याः ॥ (१२७)
यतो यतः पट्चरणोऽभिवर्त्तते ततस्ततः प्रेरितवामलोचना ।
विवर्त्तितभ्रूरियमद्य शिचते भयादकामापि हि हृष्टिविभ्रमम् ॥ (१२८)
अपिच ॥ सास्यमिव ॥ (१२९)

चलापाङ्गां हृष्टिं स्पृशसि बल्लभो वेपथुमती
रहस्याख्यायौव खनसि नृदु कर्णान्तिकचरः ।
करं व्याधुन्वत्याः पिवसि रतिसर्वस्वमधरं
यथं तत्त्वाम्बे पान्मधुकर हतास्व खलु क्षती ॥ (१३०)

छायास्तत्र वर्त्तते । भिक्कुममेतद्वादिना चिह्नार्थे नाभिना क्षिप्ता । यथोक्तं वीष्टेत्यन्वाव-
चिह्नेऽभिस्तोषु भागे परिप्रती । अतुस्तोषु सहाय्यं च होनेऽनूपौ यतापिहेति । भ्रमरवाधा
भ्रमरजनिगु खलु । पीडा वाधा व्याधा दुःखमित्प्रमर ॥

(१२७) राजेति । सख्यं च साक्षाद्भुज । साधु प्रतप्तम् । अस्या यजुन्वत्या
वाधन भ्रमरपीडनमपि रमणीयं मनोह्रम् ॥

(१२८) पूर्वोक्तमुपपादयित्वा लोकेन हेतुमाह यत इति । हि यस्मात् यतो यतो
यस्यां यस्या दिशि पट् चरणं पट् पट् अभिवर्त्तते गच्छति ततस्ततस्तस्या तस्या दिशि प्रेरिते
भ्रमरिते वामे मङ्गुले जयने यथा सा तथोक्ता । वामो वक्षुप्रतीपयोरित्प्रमर । तथा विवर्त्तते
सापीडते भुवौ यथा सा तथोक्ता इयं यजुन्वत्या अकामा विवर्त्तितमनीह्वमागपि भयात् हृष्टि-
विभ्रम इष्टे विकार यथा इष्टो चित्तवृत्त्यनवस्थानं शिचते अभ्यस्तोष । चित्तवृत्त्यनव-
स्थानं इहकाराद् विभ्रमो भवेदिति । अलोत्प्रेक्षाव्यङ्ग्येकादिमन्दविरहात् प्रतीयमानो
लोत्प्रेक्षा । यदुक्तं इत्यर्थः । भवेत् सम्भावनोत्प्रेक्षा प्रकृतस्य परात्मना । वाच्या प्रतीयमाना
सा प्रथमं द्विविधा यता । वाच्येवादिप्रयोगे व्यादप्रयोगेऽपरा पुनरिति । इदं
न यस्तविल नाम नृत्तम् ॥

(१२९) अपिचेति । अपरश्चतेर्प्रथं । सास्यमस्ययथा सहितमिव ॥

(१३०) चतेति । हे मधुकर करं पोषि व्याधुन्वत्यावाधयन्त्या यजुन्वत्या
वेपथुमतीं सकम्पां तवा चलो लोलो अपाङ्गो ज्यन्मानो यस्या सा ताम् । अपाङ्गौ नेत्रयो
रन्तावित्प्रमर । इष्टि इयं वक्षुयो वार वार स्पृशसि । तथा रहसि भव रहस्य गोप्य
मापट इति रहस्याख्यायौ स इव कर्णान्तिकचर कर्णाभ्यर्णयत खलु नृदु अतुष्टे यथा
स्यात् तथा खनसि यथावसे । तवा रते छरतस्य व्यक्ते सर्वस्वं समग्रसम्पत्तिमिव तद्व

अपिच । (१३१) ,

लोलां दृष्टिमितस्ततो वितनुते सुभ्रूलताविभ्रमा-
माभुग्नेन विवर्तिता बलिमता भवेन कम्पक्षनौ ।

‘हस्ताय’ विधुनोति पल्लवनिभं शीत्कारमिन्वाधरा
जातेयं भ्रमराभिलङ्घनभिया वाद्यैर्विना नर्तकी ॥ (१३२)

शकु ॥ हला परित्ताग्रध परित्ताग्रध मं इमिणा दुष्टमल्लशरेण
अहिह्रस्मरणं । (१३३)

उभे ॥ अक्षितम् । का अह्मो परित्ताणे एव दाव दुष्मन्तं अकन्द
जदो राक्षरकुचिटाहं तनोवणाहं । (१३४)

तत्राज्यत्वेनातिवाञ्छनीयमिति यावत् । अधर विवसि । तत्त्वस्य दयनताभिः परिच्छेदा
न वेनेत्रतद्वयाथार्थस्य ज्ञानेपात मार्गत्वात् वयं हता मनोहता विफलप्रयत्ना जाता इति
यावत् । मनोहता प्रतिहता प्रतिवहो हतय इत्युपर इति केचित्, तद्वीकाज्ञा । त्वं
अलु त्वमेव ज्ञानी निपुण । अपिपेपणस्याप्यह इति अज्ञायाद्, वयमित्येकत्वेपि बहु-
वचनम् । १३१ शिखरिणी नाम वृत्तम् ॥

(१३१) अपीति । अपिच अन्यथाहेत्यर्थः ॥

(१३२) लोलामिति । कन्यो कान्तो स्तनो यया सा कञ्चस्तनी शकुन्तला ।
किं सदीमेति कवे कर्त्तरि र । भ्रूलताया विभ्रमेण कौटिल्येन अक्षिता लोला चञ्चला
दृष्टिमितस्तत आहं धातुं प वितनुते विस्तारयति । या दैपदु भुग्नेन मोदितेन बलिमता
बलिभक्त्यरहलक्षणा मध्येन मध्यावयवेन विवर्तिता मूर्च्छीकृता तथा शीत्कारेण शीदिनि
शब्देन निक्षो विक्षिप्तो अपरो वय्या सा तनोहता च मनो पल्लवनिभ पल्लवोपमम् । सुप्रसर
पदे त्वनो निभमद्भागनीकायप्रतितायोपमादम् इत्युपर । हस्ताय पापि विधुनोति
कम्पयति । अत इय भ्रमरेणाभिलङ्घनादभिभवाद् भिया भवेन वाद्यैर्विना नर्तकी
जात्यशरी जाता स हता । यतो निलिमा एव प्राण्यधर्मा इत्यनेन सन्नि परं वाद्यानीति
भार । अत नर्तकीधर्माणासुपादानात् तल्लययोगिनालङ्कारः । यदुक्तं चन्द्रालोके । वय्या-
नाभिरुपेयं वा धर्मैक्य तल्लययोगितेति । १३३ शार्दूलवक्रोदितं नाम वृत्तम् ॥

(१३३) शकु इति । इत्येत्यादि । अपि परित्ताजेया परित्तायेयो भां अनेन दुष्टमल्ल-
शरेणाभिभूयमानाम् । परित्तायेयो सुसूक्तवत्तम् । यमेभ्यमानामाजुवीक्रियमाणाम् ॥

(१३४) उभे इति । केत्यादि । का वयं परित्ताये अत्र तावद् दुष्टमल्लशर-
न्द

राजा ॥ अत्र सरः स्ववयमस्माकमात्मानं दर्शयितुम् । न भेतव्यं न भेतव्यम् ॥ इत्यर्होक्ते रागसम् ॥ एवं हि राजाहमस्मीति परिज्ञानं भविष्यति भवतु अतिधिसमाचारमेवावलम्बित्ये । (१३५)

शकु ॥ ए एसो दुखिणीदो विरमदि ता असदो गमिस्सु । (१३६)
पदान्तरे सदृष्टिषेपम् ॥ इहो इहो कथं इहो वि म अणुसरदि ता परिज्ञाअध म । (१३७)

राजा ॥ सत्वरसपगम्य ॥ आः । (१३८)

कः पोरेवे वसुमती प्रासति प्रासतिरि दुर्बिनीतानाम् ।

अयमाचरन्त्यविनयं सुग्धासु तपस्विकनप्रासु ॥ (१३९)

यतो राजरक्षितानि तपोवनानि । परित्यागे विषये यव का न का अपीत्यर्थ । अत्र अमरात् परित्यागे । आक्रन्द आह्वय । आक्रन्द क्रन्दनाङ्गानि मिलदारुणदुःखयोरिति निदिनी ॥

(१३५) राजेति । अवसरोऽवकाश । अर्होक्ते अइ स्थोक्ती सत्याम् । अयमह मागतोऽस्मीत्यस्माकमस्तीति शेष । स्वगतमनसि सप्तम् । एवं न भेतव्यं न भेतव्यं मयमहमागतोऽस्मीत्यस्ती । परिज्ञानं परिचय । अतिधिसमाचारमतिधेराचारम् । अयं लम्बित्ये धारयिष्यामि ॥

(१३६) शकु इति । अतः प्रादि । न एव दुखिनीतो विरमति तदन्यतो गमिष्यामि । दुर्बिनीतो दुष्टत । विरमति निवर्त्तते । शेष परान्विति परस्मैपदम् । अन्यतोऽन्यं प्रदेयम् ॥

(१३७) पदेदि । पदान्तरे पदविन्यासावसरे । सदृष्टिषेपं कृतमेतपातं यथा स्यात् तथा आहेति क्रियाविशेषण । इहोत्यादि । इह धिक् इह धिक् कथमितोऽपि नामभक्तु-सरति । तां परित्यायेष्टां माम् । हायन्देन धोहा धिक्शन्देनात्मनिर्भर्त्स्यं द्योतयते । हा विपादशुगतिं ज्विति धिहनिर्भर्त्स्यं न निन्दयोरिति पामराः । इतोऽपि अत्रापि । अतु-सरति अतुगच्छति । अमर इति शेष । तत् तस्मात् ॥

(१३८) राजेति । उपगम्य तपस्विकन्यका इति शेष । आकारेण कोपो द्योतयते । आस्तु स्यात् कोपपोदयोरिति अमरः ॥

(१३९) क इति । दुर्बिनीतानां दुर्बलानां प्रासतिरि दमयितरि योरपे पुरुष-प्रभे राजानि वसुमतीं शृष्ट्व प्रासति दामयति सति सुग्धासु अङ्कुरितयौवनसु तपस्वि-

॥ सखी राजानं वृद्धा किञ्चिदिव सम्भ्रान्ता ॥ (१४०)

सखी ॥ अज्ज ए किम्पि अज्जाहिदं किण्णु कल्ल इअ पिअससो वुड्ढ-
मज्जअरेण आउलीकिअमाणा कादरीभूदा ॥ इति शकुन्तला दययत ॥ (१४१)

राजा ॥ शकुन्तलासुमेव ॥ अयि तपो वर्द्धते । (१४२)

शकु ॥ ससाध्वसावनतसुखी तिष्ठति । (१४३)

अन ॥ दाणि अदिधिविसेसलाहेण । (१४४)

प्रिय ॥ साअद अज्जस्य, वृद्धा सउन्तले गच्छ उडआदो फलमिस्स
अवधमाअणं उवहर इदमि पादोदअं भविस्सदि ॥ इति वट इत्ययति ॥ (१४५)

कस्यासु तपस्विनीषु कुमारीषु क्षीयमयिन्य होळ्यं न्यभावरति । प्रथमावतीर्थं क्षीयना
सुध्वेतप्रासङ्कारिका । इयमाख्या नाम जाति ॥

(१४०) सख्या इति । सम्भ्रान्ता आप्तव्यपभावा ॥

(१४१) सख्यामिति । सखी मित्र वदानसूत्रे । अज्जेतप्रादि । आर्यं न किमपि
अतप्राहितं किन्तु खलु इयं प्रियसखी दुष्टमधुकरेणाकुलीक्रियमाणा कातरीभूता । अतप्रा-
हितं मङ्गदूषयस । अतप्राहितं मङ्गाभोति कर्मजीवानयेति चेतःसर । कातरीभूता
अधीरीभूता । अधीरे कानर इतःसर ॥

(१४२) राजेति । अयि सन्तोषने । अयि मन्त्रासुनययोक्षायां सन्तोषनेऽपि चेति
मिदिनी । तपो धर्मः । धर्मे जने तप इति त्रिकायसूत्रेण ॥

(१४३) शकु इति । ससाध्वसां वभयाः । भोति भीं ससाध्वसं अवमितःसर । अय-
नतसुखी अधोसुखी ॥

(१४४) अनेति । भीतप्राः शकुन्तलायां तृण्योयोलावाचनसूत्रया प्रतप्यते
दाणिमितार्हः । इदानीमतिविषयेषाभावेन । अतिविषयेषु विविच्य अतिषे सौभेन
यमेव ब्रूत इत्याशयः ॥

(१४५) प्रियमिति । साअदमित्रप्रादि । आगतमार्यस्य । अयि शकुन्तले गच्छ उड
जागु फलमिन्ममर्षं प्रभाजनसुवहर इदमपि पादोदकं भविष्यति । आगतमिति भावे क्त ।
आगतं सुखेनागतम् । आर्यस्येति भाषकान्प्रयोगात् एवभावेति कर्त्तरि णञ् । एव राजान
मति मन्त्र । अगन्तर शकुन्तलां प्रत्याङ् अयोतप्रादि । उडजागु यर्थं यायात । यर्थं-
याभोटजोऽक्षिद्यामितसर । फलमिन् फलसम्पृक्तम् । करस्य करयो विन्त्य सम्पृक्त
अपित समा इति हेमचन्द्रः । अयं भाजनममर्षं पातम् । पातमत्यस्य भाजनमितःसर ।
उवहर उपनय । अयं फलयोग श्रीरामचन्द्रपूजनेऽगस्त्यस्य कृतायां निर्दिश्यत । यथा

राजा ॥ भवतौनां स्मृतयैव वाचा कृतमातिथम् । (१४६)

अन ॥ इमस्मिं दाव पञ्चाश्रसिं दलाए सत्तवसवेदिआए उवविस्मिअ
अज्जो परिस्सुमं अवण्णेदु । (१४७)

राजा ॥ नूनं यूयमप्यनेन धर्मकर्मणा परिश्रान्तास्तन्मुहूर्तमुप-
विशत । (१४८)

प्रियं ॥ जनानिकम् ॥ हखा सउत्तले उइदं णो अदिधिपज्जुवासणं
ता एहि उवविसह्म ॥ इति सज्जा उवविस्मि ॥ (१४९)

शकु ॥ आत्मगतम् ॥ कथं इमं जणं पेक्खिअ तवोविरोहिणो विभारस्स
गमणीया हि संयुत्ता । (१५०)

मत्स्यैव' वादेष्टु वाद्यान्धर्व' दद्याज्जगत्यतेः । फलपुष्पोन्मुसम्पूर्णं' गृहीत्वा शकुसुतम-
मिति । ननु प्राद्यमेव प्रथममुपयुज्यते मत्स्यैव'मित्यत आह इदमिति । अपि सम्भाव-
नायाम् । तथाच सम्भावयामीदं' षट्गतं' जलं' पादोदकं' पादप्रक्षालनोचितमुदकं' भविष्यती-
त्यर्थः । दुहितैश्च सुकृपातिथिस्तकारावादिष्टेति शकुन्ललायामयथादेशः । प्रियवदाया' वज्रतः ॥

(१४६) राज्ञेति । स्मृतयया प्रियया । स्मृत्यतः प्रिये इत्यमरः । आतिथ्यमतिथ्यर्थं'
कर्म । क्रमादातिथ्यातिथ्येभ्योऽतिथ्यर्थेऽन साधुनीत्यमरः । कृतं' निष्पादितम् ॥

(१४७) अनेति । इमस्मिन्मिह । अस्यां तावत् प्रख्यायशीतलायां सप्तपर्ण-
वेदिकायासुपविश्य आर्यः परिश्रममपनयत । तावत् तदा । प्रकृष्टा क्राया यस्यां सा
प्रख्याया । इयं प्रख्याया च शीतला चेति प्रख्यायशीतलां तस्याम् । नीलनोहितवत्
विशेषणयोः कर्मधारयः । सप्तपर्णवेदिकायां सप्तच्छदवृक्षस्य मूलगतपत्ररसविश्रामभूमौ ।
अपनयत शमयत ॥

(१४८) राज्ञेति । नूनमवश्यम् । धर्मकर्मणा तद्विषयनात्मकेन । मुहूर्तं' कश्चित्
कालम् । देवाध्यकालभाषमिति कर्मत्वम् ॥

(१४९) प्रियमिति । जनानिकमप्रकाशम् । जनानिकमप्रकाश इति त्रिकाण्ड-
शेष । तत्प्रकारस्तु कथान्तरमध्ये नाभितानामिकोर्द्धस्यार्द्धमिदं पत्रिपत्राकाशतितरं' इत्या-
द्यन्योन्यामन्त्रणम् । त्रिपत्राककरेभ्योन्यामपचार्यान्तरा कथाम् । अन्योन्यामन्त्रणं' यत्
स्याज्जनान्ते तज्जनान्तिकमित्युक्तेः । इमेत्यादि । अयि शकुन्तले उचितं' नोऽतिथ्यु-
पासनं' तदेहि उवविश्रामः । उचितं' न्याय्यं । अतिथिपत्युपासनमतिथेः परिसेवनं' सर्वतः
समीपोपवेशनञ्च ध्वन्यते । तत् तस्यात् । एहि आगच्छ । उवविश्राम उपासहे ॥

(१५०) शकु इति । आत्मगतमनस्प्रसङ्गम् । कथमित्यादि । कथमिव जनं' मेदय

राजा ॥ सर्व्यां व्यवलोक्य ॥ अहो समानवयोरूपरमणीयं सौन्दर्यमत्रभव-
तीनाम् । (१५१)

प्रिय ॥ जनान्निष्क्रम्य ॥ हला अणसूए को णु क्खु एसो दुरवगाहगम्भी-
राज्जिदो मञ्जर आलवन्तो पञ्चत्तदाक्खिण्ण वित्थारेदि । (१५२)

अन ॥ हला समावि अत्थि कोट्टुहल ता पुच्छिस्सुं दाव न् । (१५३)

प्रकाशम् ॥ अज्जस्स मञ्जरालावजण्णिदो वीसम्भो म आलावेदि कटरो
राएसिबंसो अलं करीअदि अज्जेण कट्ठमो वा देसो विरुपज्ज,स्स,पो
करोअदि किण्णिमित्तं वा अज्जेण सुचमारेण तवोवणगमणपरिस्समे
अप्पा उवणीदो त्ति । (१५४)

तयोविरोधिनी विकारस्य गमनीयास्ति स हता । इमं जनं राजानं मेच्छं विचोक्त्य तयो
ब्रह्मचर्यं विदूषणं निराकरोतीति तयोविरोधी तयाभूत्तस्य विकारस्य प्रलतेरन्यथाभावस्य
कामयेति यावत् कथं गमनीया गमनीया । ते स्यान्वयाहंति आर्क्षार्थेऽनीय ।
स हता सगभूतास्ति ॥

(१५१) राजेति । सर्व्यां यत्तन्नामिदं वदान्तरात् । अहो विस्मये । अत्र-
भवतीता आशानाम् । अत्र भवान् स्यात्प्रपूज्यवोरिति यदास्ति । सौन्दर्यं सत्यं यदास्ति
च ह्येषाणि च तानि ययोरूपाणि समानानि अन्यन्नातिरिक्तानि च तानि ययोरूपाणि
चेति तै रमणीयं शोभनं ॥

(१५२) प्रियमिति । जनान्निष्क्रम्य तत्तज्जन्तेतरमपरार्थेऽर्थं । हलेत्यादि । अयि अत्र-
एते को तु त्वन् एव दुरवगाहगम्भीराज्जिति मधुरमात्रपन् प्रभुत्वदाक्षिण्यं वित्तारयति ।
तु वितर्के । अन्तु जिज्ञासायाम् । तथाप्यत्र वितर्कगर्भं प्रत्य । इत्थेनावगाहप्रत इति
दुरवगाह । दुरवगाहगम्भीरा अगाधगम्भीरा अत्यवज्ञेति यावत् आश्रितो रूपं यस्य
स मयोक्त । आश्रितस्तु क्षिप्ता ह्येव सामान्यपुत्रोरपीति मेदिनी । एष क इमान् मधुर
प्रियमानपदाभावात् । आश्रितयो तु मधुरावित्यमरः । प्रभुत्वदाक्षिण्यं प्रभुत्वस्य
सैक्यस्य दाक्षिण्यस्य औदार्यस्य च योगपदम् । दाक्षिण्यं सरलोदारावित्यमरः । वित्ता-
रयति प्रकटयति ॥

(१५३) अनेति । हलेत्यादि । अयि मम यस्मिन् कोट्टुहलं तत् प्रय्यानि तावदेन ।
कोट्टुहलं कोट्टुहं चातुभिष्टेति यावत् । एव जनः ॥

(१५४) प्रकाशमिति । न जनान्निष्क्रम्य । अत्रस्यैवाह अज्जस्येत्यादि ।
आर्क्षस्य मधुरावापनितो विजम्भो सामानापयति । कतर एव राजर्षिबशोऽसिद्धियते

शकु ॥ आत्मगतम् ॥ हिचय मा उत्तम ज तुए चिन्तिदं त अणसूआ
मन्तदि । (१५५)

राजा ॥ स्वगतम् ॥ कथमिदानीमात्मानं निवेदयामि कथं वात्मनः
परिहार करोमि भवत्वेवं तावत् । (१५६)

प्रकाशम् ॥ भवति वेदविदस्मि राज्ञः पौरवस्य नगरधर्माधिकारे
नियुक्त, पुण्यव्यसमदर्शनप्रसङ्गेन धर्मारण्यमिदमायातः । (१५७)

आर्य्येण कतमो वा देशो विरहयुक्तं क क्रियते किं निमित्तं वा आर्य्येण सुकुमारेण
तपोवनगमनपरिचये आत्मा उपनीत इति । आर्य्यस्य महाभागस्य मधुरालयेन प्रियभाषणेन
जनित उत्पादितो यो विचित्रलोऽस्माक विचारः । समौ विचित्रविश्वासावित्प्रमर । स एव
मा आलापयति आलापय प्रेरयति किमिदं त आह इतन्त्रम् । कतरो राजपि वयस्यन्दार्क
सम्भवयो हं यो राजपि व यो मध्ये को राजपि व य पुनराय्येणालङ्घ्यते जन्मना सुप्रो
भनीक्रियते । कतमो देशे मध्ये को वा देशो विरहयुक्तं क तस्य भित्वा साम्यत
मिहोपेततया विरहैषोत्कण्ठित क्रियते । एव सुकुमारेण सुदुर्लभतया आर्य्येण
किं निमित्तं किमर्थं वा तपोवनगमनपरिचये आत्मा उपनीत प्रयुक्त । इति आलापय-
तोत्यन्वयः । अत्र कतरकतमौ किं यततदेकान्याद् द्विविधनामेकनिर्द्धारणे उत्तरद्वयमावित्य
नेन उत्तरद्वयमप्रतय्याभ्यां किमो निष्पन्नौ ॥

(१५५) शकु इति । आत्मगतमनतिस्पष्टम् । हिचय इत्यादि । हृदय मा उत्तम्य
यत् त्वया चिन्तित तदणसूआ मन्त्रयते । मा उत्तम्य उत्कण्ठित मा भव । त्वया यक्षि-
न्तित कोऽय महाभाग इतीत्यर्थः । मन्त्रयते कथयति ॥

(१५६) राजेति । आत्मानं कथं निवेदयामि न्यतलन कथं विज्ञापयामि ।
वन्दिकार्य्यतया स्वयं विज्ञापयामीचित्तादिति भावः । आत्मनः परिहारं गोपनं वा
कथं करोमि मिथ्यावादस्पर्शादिति भावः । तदानीमेव विचार्य्योहं भवत्विति । एव तावद्
वक्तव्यमिति शेषः ॥

(१५७) प्रकाशमिति । विस्फटितप्रथं । वेदविदस्योक्तानेन विप्रमत्तमान्ति
राजान्यानामपि वेदाधिकारानुमिथ्या न न व्याहृतम् । तथा पौरवस्य पुरुष गमनस्य राज्ञो
नगरधर्माधिकारे राजधानीगतधर्माधिकरणे विचारान्वय इति यावत् । तदाह कात्यायनः ।
धर्माशास्त्रानुसारेण व्यर्थं शास्त्रनिरूपणम् । यत्नाधिक्रियते स्थाने धर्माधिकरणं हि तदिति ।
नियुक्तो रक्षितः । एतेन धर्माधिकरणस्य राजपुरुषत्वं बोध्यते । तथाच अत्युपराणम् । सम
यलो न मिले न सर्वशास्त्रविचारः । विप्रमत्तस्य बुद्धीमन् धर्माधिकरणो भवति ।

अथ ॥ अज्ज सुणाथा धम्मचारिणो । (१५८)

शकु ॥ उद्धारलज्जा नाटयति ॥ (१५९)

सख्यौ ॥ उभयोराकारं विदित्वा ॥ कृता सचन्तले जहू अज्ज तादो इध्
सन्निहिदो भवे । (१६०)

शकु ॥ तदो किं भवे । (१६१)

सख्यौ ॥ तदो जीविदसव्वस्येणावि इमं अदिधिविसेसं कदत्थं
करेदि । (१६२)

वस्तुतः पौरुषस्य पुरोरपत्यस्य दास्यो भवपूज्यस्येत्यर्थः । अत्रि नगराणि ये च धर्मा-
स्तेषामभिकारे निवृत्तस्तदभिकारो कृत इत्यर्थमभिसन्धाय कृता च नाभिधीयते । तथा
पुण्यस्य पवित्रस्य आश्रमस्य भवनस्य दर्शनमप्यङ्गेन दर्शनमप्यङ्गतया इदं धर्मादप्युपमायात् ।
यदुभयत्रैव समानम् । अत्र भोपाख्योऽवधारः । यदाह भोषराण । एकस्मिन् वाक्येन
इदो मेहनमर्थयोः । तन्मेष यः स यदर्थो अथ इत्यभिप्रेक्षित इति ॥

(१५८) अनेति । अज्जेतग्गि । अथ समाधा धम्मचारिणः । समाधा नाथेन
सह वसमाना ॥

(१५९) शकु इति । उद्धारलज्जा उद्धाररस्योद्भूतलज्जाम् । समापदमयीगादिति
भावः । नाटयति क्रियया दर्शयति ॥

(१६०) सख्याविति । उभयो रात्र्यं शकुन्तलायाश्च । आकारमाकृते भावम् ।
विदित्वा अन्योन्यातुरागलतत्वेनावगम्य । कृतेतग्गि । अत्रि शकुन्तले यद्यद्य तात इह
सन्निहितो भवेत् । तात कथं । सन्निहित उपस्थित ॥

(१६१) शकु इति । तदो इत्येतादि । तदा किं भवेत् । तदा तातसन्निधाने ॥

(१६२) सख्याविति । तदो इत्येतादि । तदा जीवितसर्वस्वेनापि रसमतिविशिष्टेन
कृतार्थं कथ्यते । सर्वस्य सम्पत्तिः । तस्माज्जीवितं भूहिरण्यादि जीवितान् सर्वस्य
दारापतत्रादि संश्रुतौ यौ कौचित तस्यादेयत्वाद्देयं जीवितसर्वस्वेनापीतप्रकृतं । यदाह
कातप्रायन । विक्रयश्चैव दानञ्च न नेया दारनिच्छतः । दारा एतत्तस्य सर्वस्यमात्मन्येव
नियोजयेत् । आपतकाले तु कर्तव्यं दानं विक्रय एव च । अन्यथा न प्रयत्नेत इति शास्त्र-
विनिश्चय इति । यातएव सर्वस्वदत्तत्वात्मासक्तं स कुटुम्बाविरोधेन देयं दारस्तदादते इति ।
प्रकृते तु नैतिकमन्त्राचारिण एतदाराध्यामयम्भवात् जीवितसर्वस्वपदेन शकुन्तलेवाभिप्रेता
यातएव शकुन्तलाया कोपं सङ्गच्छते । अतिविशिष्टेन विशिष्टमतिविशिष्टं कृतार्थं कृतं
प्रयोजनम् ॥

शकु ॥ सहतककोपम् ॥ अवेध तुह्ये किम्पि हिअए कइए रुन्तेध ए वो वअणं सुणिस्सं । (१६३)

राजा ॥ वयमपि भवत्यो. सखीगतं किञ्चित् पृच्छामः । (१६४)

सख्यो ॥ अज्ज अणुगहे वि अन्मव्यथा । (१६५)

राजा ॥ तत्त्वभवान् कपवः शाश्वते ब्रह्मणि वर्त्तन्ते इयञ्च व सखी तस्यात्मजा कथमेतत् । (१६६)

अन ॥ सुणाइ अज्जो अलि कोसिओ 'न्ति गोत्तणामहेओ महा-
प्यहावो राएसो । (१६७)

(१६३) शकु इति । सहतककोपेन कृत्स्नरोषेण सहित सहतककोप । जोषित सर्व स्वपदेन शकुन्तलाया एवामिमेतावादिति भाव । सहतकः स्यात् पुमान् कण्ठस्थपरे वाप्य सम्भवे । पुत्रभेदे कृत्स्निने च लिप्पिति शब्दाच्च । अवेधेत्यादि । अपसरत युवा किमपि हृदये ज्ञात्वा मन्त्रयेद्ये न वा वचन ओष्यामि । अपसरत अपगच्छत । किमपि मत्परि-
णयसम्बन्धमिति भाव । हृदये ज्ञात्वा अभिसम्भाष । मन्त्रयेद्ये कथयथ ॥

(१६४) राजेति । सखीगत शकुन्तलासम्बन्धम् ॥

(१६५) सख्याविति । अज्जेतग्राहि । आर्य्य अतुप्पहेऽपि अभ्यर्थना । अतुप्पहेऽपि विषये अभ्यर्थना प्रार्थना क्रियत इति शेष । काकुत्था प्रश्नोऽयम् । तथाच यत प्रश्न एव भवतामकासतुप्पहोऽतुप्पहीतञ्च कश्चिदाभ्यर्थयते अतो न युज्यत एव प्रागुक्तिप्राप्तम-
मिति भाव ॥

(१६६) राजेति । तत्त्वभवान् गौरवित । गौरवित्वात्पर्य्यमिना ज्ञाप्यतास्तत्त्वभव
मत्वा इति त्रिकाण्डशेषेन । कस्यो महर्षि शाश्वते मित्ये । शाश्वतस्तु भुवो नित्यसदातनमनरा-
तना इत्यनर । ब्रह्मणि ब्रह्मचर्य्ये वर्त्तन्ते नैष्ठिकब्रह्मचारीति यावत् । तदाह कूर्मपुराणम् ।
ब्रह्मचायुर्ब्रह्मर्षो नैष्ठिको ब्रह्मतत्पर । योऽधीत्य विधिबद्धवेदान् ब्रह्मस्थानमवाप्नोति ।
उपब्रह्मर्षो भवेत्यो नैष्ठिको मरणान्तिक इति । इयं वो युष्माकं सखी शकुन्तला च
तस्य मह्यं राक्षजा क्रूरसी एतत् कथं केन प्रकारेण सम्भवतीत्यर्थः । यत्र क्रियापन्नरेण
न कदाचिद्यौरसपतासम्भवकाशा — अथकीर्षीभवेद् गत्वा ब्रह्मचारी ॥ योप्रितम् । गर्हं भ
पशुमासभ्य नैर्ह्यत स विद्युध्यतीति याज्ञवल्क्येन ब्रह्मचारिण प्रतिषेधादिति भाव ॥

(१६७) अनेति । सुणाहितग्राहि । श्रुणोत्वार्थं अलि कौशिक इति गोत्रनाम
भेदो महाप्रभावो राजर्षिः । कौशिक इति गोत्रनामभेदय कुशिकस्यापत्तमिति वशात्-
भावकनाम यस्य स । महाप्रभावो महातेजा । प्रभाव शक्तिनेजसोरिति विश्व । राजर्षि
एतिप्रतपस्यो विश्वामित्र इति यावत् ॥

राजा ॥ स खलु भगवान् कौशिक । (१६८)

अन ॥ तं सहीए पहवं अवगच्छ उच्छिदाए सरीरसम्बद्धणादिहिं
उण तादकणवो वि एदाए पिदा । (१६९)

राजा ॥ उच्छिन्नशब्देन जनितं नः कुद्वहलं तदामूलाच्छेत्-
मिच्छाम । (१७०)

अन ॥ सुणादु अज्जो पुरा किल तस्स राएसिणो उग्गे तवसि वत्त-
माणस्स कथमि जादसद्धेहिं देवेहि मेषआ णाम अच्छरा णिअमविग्ग-
आरिणी पेसिदा । (१७१)

(१६८) राजेति । अगस्त्यावचनाज्जातासुभव आह स खलित्वादि । ॥ अत्रि-
योऽपि विप्रतामगमदिति भावः ॥

(१६९) अनेति । तमित्यादि । तं सख्या प्रभवमपगच्छ उच्छिन्नाया शरीरसंघट्ट-
नादिभि पुनस्तातकणोऽप्येतस्या पिता । तं कौशिकं सख्या शकुन्तलाया प्रभव जन्महेतु-
मपगच्छ जानीहि । ह्याज्जगच्छेत् प्रभव इत्युपर । उज्ज्भितावाक्यज्ञाया अस्या इति
शेष । शरीरस्य स घट्टनादिभि न तत्प्रादुर्भवेति भावः ॥

(१७०) राजेति । उज्ज्भितशब्देन उज्ज्भिताया शरीरस्य घट्टनादिभिरित्यत्र
प्रयुक्तोनेत्यर्थः । कुद्वहलं कौशिकं विशेषयमुच्यते यावत् । नव तस्मात् । आमूलात्
आद्यभारम्भः । मूलमाद्येस्त्विकामयोरित्युपरः ॥

(१७१) अनेति । सुणादित्यादि । शृणोत्वार्थः । पुरा किल तस्य राजर्षेऽप्ये तपसि
वत्तमानस्य कथमपि जातशब्दे देवे मेनका नामासुरा नियमविग्नकारिणी प्रेषिता । पुरा-
तीतकाले । पुरा पुराणे निकटे प्रव्यातीतभाविविति मेदिनी । किलेति परम्परागत-
वातांयाम् । वानासम्भाव्ययो किलेत्युपर । उप्ये उच्छेदे । उप्ये आदायते चत्वात् श्रीकण्ठे
भोक्तरेऽपि चेति विश्वः । तपसि ह्यङ्गुष्ठान्द्रायणादिनियमे वर्षमानस्य तदावरत इति
यावत् । तस्य राजर्षे विंशतिवत्स्य नियमस्य तपसो विग्नकारिणी विघातनशीला मेनका
नामासुरा जातशब्देस्त्वोपहित्वा स्वस्वाधिकाराच्छेदनविषये जातभये देवे कथमपि
प्यनन्यावगत यथा व्यात् नथा प्रेषिता प्रेषिता तत्समीपमिति शेषः । यद्यपि स्त्रिया
बहुवचनस्य इत्युपरस्यन्तो बहुवचनान्त एवासुरशब्दस्यापि अमरस्य व्यधितेत्यादि-
प्रयोगदर्शनात् कश्चिदेकवचनान्तोऽप्यस्तीत्यर्थः । यद्वा प्राकृतत्वादप्यस्यो न दोषाय
संस्कृते न च्यसुरस्य इति नियमविग्नकारिण्य इति प्रेषिता इति बहुवचनान्तरेव
व्याख्यातव्यम् ॥

राजा ॥ अस्मैवान्यसमाधिभीरुत्वं देवानाम् । ततस्ततः । (१७२)

अन ॥ तदो वसन्तावदाररमणीय समए उन्मादहेतुं ताए रूव

येकखिय ॥ इत्यर्होक्तेन सज्जा नाटयति । (१७३)

राजा ॥ पुरस्तादवगम्यत एव सर्वथा अक्षरः सम्भवैषा । (१७४)

अन ॥ अध इ । (१७५)

राजा ॥ उपपद्यते । (१७६)

भानुषीभ्यः कथं नु स्यादस्य रूपस्य सम्भवः ।

१४ न प्रभातरलं जगतीतिरुदेति वसुधातलात् ॥ (१७७)

(१७२) राजेति । देवानामिन्द्रादीनाम् अन्येषां यः समाधिं नियमस्तस्माद् भीरुत्व भयशीलत्वमस्यैव सामान्येषां बहुलम् न्यूनमिति भावः । समाधिं नियमे ध्याने नीवाक्ते च समर्पणं इति विश्वः । प्रकृतभानुधारयति ततस्तत इति ॥

(१७३) अनेति । तदो इत्यादि । ततो वसन्तावताररमणीये समये उन्मादहेतुकं तस्या रूपं प्रेक्ष्य । वसन्तस्य अवतारेण प्रहत्या रमणीये मनोहरं समये उन्मादस्य चित्तविभ्रमस्य हेतुकं हेतुभूतं तस्या भिन्नकाया रूपं सौन्दर्यं प्रेक्ष्य दृष्ट्वा । अर्होक्तेन अपास्तनियमेन राजर्षिणा तेनास्मादाहितो गर्भः इत्यन्तपूर्णं वाक्यस्थेति शेषः ॥

(१७४) राजेति । पुरस्तादप्यत वाक्यशेषमिति यावत् । अत्रगम्यते ज्ञायत एव सर्वथा अङ्गीकारे । सर्वं वा सर्वं प्रकारे प्रतिज्ञाभ्युद्देश्यमिति शब्दाब्जि । प्रतिज्ञा अङ्गीकारः । अक्षरं सम्भवा अक्षरोगर्भं सम्भूता ॥

(१७५) अनेति । अध इ । अथ किम् । अन्यतः किं एतदेवेत्यर्थः । अङ्गीकारेऽपि चाप्य किमिति हारावली ॥

(१७६) राजेति । उपपद्यते बुध्यते ॥

(१७७) भानुषीति । भानुषीभ्यो भानवजातिभ्यः कथमस्य शकुन्तलासम्बन्धिनो रूपस्य सौन्दर्यस्य सम्भवः सम्भवं स्यात् । तु पृच्छायाः । तु पृच्छायाः । नितकं चेत्तमरः । कथमपि नेत्यर्थः । तदेव दर्शयति नेति । प्रभातरलं प्रभया त्विया तरलं भास्वरम् । तरलं चक्षुले पिङ्गे हारमध्यमणावपि । भास्वरे चेति विश्वः । ज्योतिः सविता वसुधातलाद् भूतलात् उदेति । उदयः प्रजतिः । ज्योतिः दिनेशानलयोरपि स्यादिति विश्वः । अतः एकाग्रतात्तिक्रिया धीमरुक्तातिराशायः सम्भवोदयपदाभ्यां पृथक् निर्दिष्टेति प्रतिबन्ध-मानद्वार इति केचित् । वस्तुतस्तु भिन्न एवालं सम्भवादुदयपदार्थं तथाचाल उपमान क्रियाया अपि प्रतिबन्धनाद् दृष्टान्तो नामालङ्कारः । तदुक्तं प्रकाशे । दृष्टान्तं पुनरेतेशा

राजा ॥ एतत् पृच्छामि । (१८४)

वैखानसं किमनया व्रतमाप्रदानाद्

व्यापाररोधि मदनस्य निषेवितव्यम् ।

अतप्रन्तमेव सदृशेक्षणवल्लभाभि-

राज्ञो निवत्स्यति समं हरिणाङ्गनाभिः ॥ (१८५)

प्रिय ॥ अस्मिन् धर्माचरणपरवशो एस जणो गुरुणो उण खे अनुरूप-

वरपदाणे नंकप्यो । (१८६)

राजा ॥ सङ्घर्षमात्मगतम् । (१८७)

(१८४) राजेति । एतत् वक्ष्यमाणम् ॥

(१८५) वैखानसमिति । मदनस्य कामस्य व्यापारमहात्म्यमैयुन रूपद्वि निवत्तं यदीति । तत् तदाभूत वैखानस व्रत तापसना निवस ब्रह्मचर्यमिति यावत् । अष्टाङ्गमैयुन निवत्तेरेव ब्रह्मचर्यपदायत्वात् । तथाच दृष्ट । एतन्मैयुनमष्टाङ्ग मरहमि मनीषिण । अतुरागत कर्तव्ये तद् ब्रह्मचर्यं विरोधकमिति । वैखानस वानप्रस्थसम्बन्धीति केचित् तत्र तस्य मदनव्यापाररोधित्वाभावात् रागानिहतौ प्रलीसहितवमास्थाने तस्य नृते । अनया यजुन्तया किमाप्रदानात् परिषयपर्यन्त निषेवितव्यं पात्रयितव्यम् । आहो किम् । आहो अनाहो किमुत विकल्पो किं किमुत चेत्यमर । अत्यन्तं देहावसानपर्यन्तमेव सदृशेक्षणेन ईक्षणसादृश्येन वल्लभाभि प्रियाभि । इयित वल्लभ प्रियमित्यमर । हरिणाङ्गनाभि-मैगोमि समं सङ्घ । साकं साङ्गं समं सहत्वमर । निवत्स्यति व्यात्मनवाद्यं करिष्यतीत्यर्थः । तथाचास्या उपजुष्यान्त्य नैष्ठिकत्वं नेति मनार्थः । स्त्रीणां चैतद् ब्रह्मचर्यं द्वैविध्यं हारीतमोक्तं यथा । द्विविधा स्त्रियो ब्रह्मवादिभ्यः सद्योबध्वस तत्र ब्रह्मवादिमोनामुपनयनं सम्मोञ्चनं वेदाध्ययनं स्वच्छेदं च भैक्ष्यचर्येति सद्योबध्नामुपनयनं कृत्वा विवाहं कार्यं इति । यमेनापि । पुराकल्पेयु नारीणां मौञ्जीवन्धनं भविष्यते । अध्यापनञ्च वेदानां साधिली-याचनं तथेति । इदं वसन्ततिवक्तुं नाम हस्तम् ॥

(१८६) प्रियमिति । अस्मेत्यादि । आर्यं धर्माचरणपरवश एष जन गुरो पुनरस्या अनुरूपपरप्रदाने सङ्कल्पः । धर्माचरणस्य धर्मास्तुजानस्य परवशोऽधीन धर्मभियां स्वातन्त्र्यात्मकमधर्ममुपयातुं नाहंतीति भावः । एनेन स्वयं पद्माधर्माविशुद्धता दर्शिता । एष जन यजुन्तयाजनः । गुरो कण्वह । अनुरूपेति । अनुरूपो रूपस्य योग्यो यो वरो जामाता । भाविनि भूतवदुपचारः । वरो जामातरि हते इति मेदिनी । तस्मात् प्रदाने सङ्कल्पो मनोऽभिजाय । उभयथा दुर्घटपरिणयेयं स हस्तेति भावः ॥

• (१८७) राजेति । गुणमम ॥

भव हृदय साभिलाष सम्प्रति सन्देहनिर्णयो जातः ।

आशङ्क्ये यदग्निं तदिदं स्पर्शवत् रत्नम् ॥ (१८)

मकु ॥ धरोपभिन्न ॥ अणसूए अहं गमित्तुं । (१८६)

अन ॥ किंणिमित्तं । (१६०)

यत् ॥ इत्थं असम्बद्धपलाविणी पित्रां वदं अज्जाए गोदमोए गडुअ
णियेद्वस्सं ॥ अत्तातिजति । (१२१)

अथ ॥ सहि ण जुत्तं असुमवासिणो जणस्स अकिदसकार' अदिधि-
विसेसं उज्झिअ सक्खन्दो गमणं । (१६२)

(१८८) अनेति । ये ह्यस्य त्वं साभिजातं षडङ्गीताभिवाचं भव सन्नतीदानीं
सन्देशस्य राजन्यानामिव जात्या परिणेत्या न वा तथा उपपन्न्याणां भैरुकी वैयंभित्वेन
संशयस्य निर्णयो निश्चयो जातः । ननु निश्चयो द्विविध एव सम्भवति तत्र राजान्यानामपरि
णेत्यनेन भैरुकात्वेन वा निश्चये कथं साभिजातपतेत्यतो विषयेषाभिधानायां हि व्यासह्य
इत्यादि । यद् वस्तु अग्निमागहृये आग्नित्वेन संचयमारोपयति समवायतयेति भावः । तदिह
यत् सन्नतीदानीं संचयं शक्यं इत्यं भण्टि न त्वग्निरित्यर्थः । आत्माग्नित्वेन यद्विगतस्योप्यस्य
यस्तु न अपर्ययोप्यरत्नत्वनिश्चयेन प्रस्तुतस्तु इत्येन शुनिकन्यात्वेन नैजिकत्वेन वा यद्विगताया
शकुन्तलाया अजितवर्षापाशोपपन्न्याणां अजितवर्षात्तानिश्चयस्वरूपानुपपन्न्याणां सन्नतीदानीं
अप्रस्तुतमग्नानुहारः । तदुक्तं इदं च । कश्चिद् विषयेषां सामान्यागं सामान्यं वा
विशेषतः । कार्याजिनिमित्त कार्यस्य हेतोरस्य सयोगं समम् । अप्रस्तुतान् प्रस्तुतं चेद्
नान्ये पद्यता ततः । अप्रस्तुतमग्नं वा श्वादिनि । इदमाख्याः ॥

(८२) गङ्गा वति । वतीर्वाभव कोधवदिव । वदोद्यादि । वदोद्यादि वाङ् ममि-
 शानि । वदोद्यादि ॥

(१८०) अनेति । चि विभितम् । चि निमित्तं चित्तये विद्ययः ॥

[illegible]

१।११। अनेता। कपोलादि। यद्यपि न मुद्रा-व्यवहारो जगत्प्राप्तस्तथा-
नान्यद्विद्यमानस्तथा नान्युक्तो नान्यथा। यद्यपि नान्यथा नान्यथा नान्यथा।

यज्ञ ॥ उत्तरमहत्त्वेन प्रस्थिता । (१८३)

राजा ॥ स्वगतम् ॥ कथमियं गच्छति (१८४)

• जिह्वारिव पुनरिच्छा निन्दह्य ॥ अहो चेष्टानुरूपिणी कामिजनचित्त-
• हतिः । अहं हि । (१८५)

अनुयास्यन् मुनितनया सहसा विमयेन वारितप्रसरः ।

स्वस्थानादचलन्नपि गत्वेन पुनः प्रतिनिवृत्तः ॥ (१८६)

प्रिय ॥ यज्ञन्तलागुपेय ॥ हला चण्डि पारिहसि गन्तुं । (१८७)

यज्ञ ॥ परिहृत्य सम्भ्रूमहम् ॥ किं न्ति । (१८८)

प्रिय ॥ दुवे मे स्रक्खसेयणके धारेसि तेहिं दाव अत्ताण मोच्चावेहि
तदो गमिस्ससि ॥ इति वनाग्निवत्तयति ॥ (१८९) :

यस्य स तम् अतिप्रियविषयस्तुच्छिन्ना त्वत्तु स्वच्छन्दत आभिप्रायात् । अभिप्रायच्छन्द
आयय इत्यमरः । समनमात्मनासिनलपोषनगतस्त जपस्त न युक्तम् ॥

(१८३) यज्ञ इति । उत्तर प्रतिवचनम् ॥

(१८४) राजेति । इयं यज्ञन्तला कथं गच्छति । न गच्छत्विति भावः ॥

(१८५) जिह्वारिव । जिह्वारिव अहोतुमिच्छुः यज्ञन्तलामिति शेषः । इच्छा
जिह्वाम् । निन्दह्य इममिवा । अहो विषये । कामिजनस्य कामवतो मानवस्य चित्त-
हतिरिच्छा चेष्टा कायगतव्याधिरस्तदनुकूपिणी तत्प्रवृत्त्या । हि यथाहङ् स्वस्थानादचल-
न्नपि गत्वेन प्रतिनिवृत्त इति श्लोकीयेनाश्रयः ॥

(१८६) अनुयास्यसिति । सहसा अतर्कितं यथा स्यात् तथा । आविनयव्यक्ति-
मनाद्यद्वेति यावत् । अतर्किते ॥ सहस्रव्यमरः । मुनितनया यज्ञन्तलामनुयास्यन् धनु
विमयेन धीरतया वारितो निर्वर्जित प्रसरो वेग अनुगमनस्येति शेषः । यस्य स नादयोऽ
हम् । प्रसर प्रपद्ये वेगे इति विश्वः । स्वस्थानादध्याद्विह्रम भ्रमरचरन् पदमध्यगच्छदपि गत्वा
पुन प्रतिनिवृत्त पराङ्मुखोभूत इव आश्वीनि शेषः । इत्यभार्यः ॥

(१८७) प्रियमिति । उपेय उपमय्य । चण्ड्यादि । अयि चण्डि मार्हसि गन्तुम् ।
चण्डि क्षतिकोपने । अशुद्धस्त्वल्पकोपन इत्यमरः । मोच्चादित्वादीम् । गन्तुमितोऽन्यत्
गन्तुम् । मार्हसि गोपयुक्तायि ॥

(१८८) यज्ञ इति । परिहृत्य अभिमुपोभूय । सम्भ्रूमह भ्रूकौटिल्येन सञ्चितम् ।
किं न्ति । किमिति किं हेतुवर्जितम् । इति हेतुप्रकरणम् । आदिशमात्प्रमितप्रसरः ॥

• (१८९) प्रियमिति । दुवे पतादि । हे मे स्रक्खसेयणके धारयसि तत्तथा तापदात्मानं

राजा ॥ भद्रे हृत्सेचनाद्वात्सभवती परिश्रान्ता तर्कयामि । तथा-
ह्यस्याः । (२००)

सुप्तासावतिमात्रलोहिततलौ बाह्व घटोत्सेपणा-

दद्यापि स्तनवेपथु जनयति श्वास प्रमाणाधिकः ।

बह्वं कर्णशिरौपरोधि वदने घर्माभ्रसा जालकं

बन्धे स्तंसिनि चैकहस्तयमिताः पयर्त्राकुला मूर्ध्जजाः ॥ (२०१)

तदहमेनामशृणां करोमि ॥ इत्यश्वुरीयक ददाति । (२०२)

मोचय ततो गमिष्यसि । मे न हृत्सम् । भारिणा योगे चतुर्थी । हृत्स सिच्यते अनेनेति
हृत्सेचनसुदक्षकुम्भ । ततोऽप्यर्थे कण । ते भारयसि अन्वे हे समानीय मङ्ग
दातृमङ्गीकृतं मनो वृद्धीतकर्मणि । ताभ्यां अण्वन्वभूताभ्यां आत्मानं मोचय आत्मानं
त्याजय । ताभ्यामित्यत्राज्यन्तकर्त्तरि तृतीया । निवर्त्तयति स्वस्थानं स्वापयति ॥

(२००) राजेति । भद्रे प्रियवदे । आत्मभवती यशुन्तलास । पश्चिन्ता जाता
परिश्रमात् । तर्कयामि व्यसुभगानि । तदेव दर्शयति तथाहीति । अस्या यशुन्तलाया
बाह्व अतिमात्रलोहिततलाभिरादिभि ओषीमेनाम्व ॥

(२०१) चलीति । बाह्वन्तो दुर्बलतयावन्तो य यौ स्तन्वी ययोः । हृत्से
भुजशिरौ मोऽस्तीतृमर । तथा अतिमात्रलोहिते अतिगमेन रणे तवे पाणितले ययो-
स्तयाभूतौ च वृद्धौ इति शेषः । अत्र तन्मृद एव पाणितलवाचकः । तन्मृद्वारामिहृत,
तलेनोरधताडयदित्प्रादिवत् । यव घटानासुदक्षकुम्भाभासतत्वे पृष्ठादुत्सृज्याद् हेतो प्रमा-
णात् स्वाभाविकादधिको दीर्घ इति यावत् । श्वासे निश्वासेऽपि अधुनापि स्तनयो वेपथु
कस्य जनयति । टुवेष्ट कस्यने इति कविकल्पद्रुम । टितोऽम् भाव इति अथ । तथा
वदने घर्माभ्रसा स्नेहारिणा कर्णं शिरौ कर्णाभरणभूतं शिरौपथुष्व अण्वि कोमलतया
स्नेहलज्जगन्तया च अन्दनास्त्रिषर्त्तयतीति कर्णं शिरौपरोधि जानक अस्तु टकोरकरूप
बहुसङ्गाभिरम् । घर्माभ्रसा विन्दुकादय प्राप्तिमित्यर्थः । जानक कोरके दम्भे इति मेदिनी ।
तथा बन्धे बन्धने च सिनि अण्वने सति पर्याकुला प्राप्तिविर्णभावा मूर्ध्जजा केषाश्च एक-
हस्तो न्यपरेण घटोद्धृतादिति भावः । यमिता बह्व दृश्यन्ते इति शेषः । अत्र स्वभा-
वोक्तिरकरकारः । तद्वत् दृष्टिना । नानावस्व पदार्थानां रूप साक्षाद् विदृश्यते ।
समाश्लेष्य पालिपेनप्राद्या शालङ्कृतिति । इदं शार्दूलविक्रीडितं नाम वृत्तम् ॥

(२०२) तदिति । तत् तस्मादहमेनां यशुन्तलासम्भवां अश्वश्रुत्या करोमि इत्यश्व-
श्रुरीयक ददाति व्यययति । राजेति पूर्वेषाम्व ॥

सद्यो ॥ प्रतिगृह्य नामाक्षराणि वाचयित्वा च परस्परमवलोकयत । (२०३)

राजा ॥ अलमन्यथासम्भावनया राज्ञः प्रतिग्रहोऽयम् । (२०४)

प्रियं ॥ तेन हि पारिहृदि एदं अङ्गुलीअञ्चं अङ्गुलीविओअं अज्जस्स

वअणादो ज्जे व अणिणा एसा भोदु । (२०५)

अन ॥ हला सञ्जन्तले मोक्षाविदासि अणुक्कम्पिणा अज्जेण अहवा
राएसिणा, ता कहिं दाणिं गमिस्ससि । (२०६)

गङ्गा ॥ आत्मगतम् ॥ ना एदं जणं परिहरिस्सं जहू अन्तणो
पह्विस्सं । (२०७)

प्रियं ॥ किं दाणिं ण गच्छेअदि । (२०८)

(२०३) सद्योमिति । प्रतिगृह्य गृहीत्वा अङ्गुलीयकमिति शेषः । नामाक्षराणि
अङ्गुलीयकगतनामवर्णान् । वाचयित्वा पठित्वा । वचक सन्देहे इति कश्चिद्व्यङ्ग्यं सन्देहः
पाठः । अतएव वाचयनप्रवृत्तिना निमित्तमिति हलायुध उदाजहार ॥

(२०४) राजेति । नामाक्षराणि वाचयित्वा नामवश इच्छन् निर्नयौघेयमिति
निश्चित्वाह । अलमिति । अन्यथासम्भावनया नम अत्यसम्भावनया । राजा सत्तायादयं
प्रतिग्रहः । लदभिहितो भावो इव्यक्तं प्रकाशत इति न्यायान् । एदं प्रतिगृहीतमित्यर्थः ।
ममेति शेषः । अल अन्यथासम्भावनया राजसम्पत्सम्पदोपसर्गसम्भावनया अन राज्ञः
सत्तायाद् अयं प्रतिग्रहः शङ्कन्त्याया इति शेष इत्यर्थोऽप्यन्तवादभियाभिप्रेत ॥

(२०५) प्रियमिति । तेन हि नाहंति इदमङ्गुलीयकमङ्गुलीययोगः
आर्यैश्च वचनादेव अश्रुणा एषा भवति । तेन राजप्रतिगृहीतत्वेन । अङ्गुलीययोगमङ्गुलि-
त्यागम् । नाहंति न कर्तुं युक्तं भवति । आर्यैश्च भवतः । अश्रुणा मयोपेक्षितार्थः ।
यथा शङ्कन्त्याया ॥

(२०६) अनेति । हवेत्त्यादि । अयि शङ्कन्ते मोक्षितासि अनुक्कम्पिणा आर्यैश्च
अथवा राजप्रिणा तत् कुलदेवी गमिष्यसि । मोक्षितासि आश्रमीकृतासि । अनुक्कम्पिणा
सद्येन । हवा दयानुकम्पा साहितप्रसरः । नामाक्षराणि वाचयित्वा जातस्यत्वमथादाह
अथवेति । राजप्रिणा महाराजेन ॥

(२०७) गङ्गा इति । श्वेत्यादि । नैत जन पर्यहरिष्य यद्यात्मन प्राभविष्यम् ।
एतं धनं राजानम् । पर्यहरिष्य पर्यताप्यम् । आत्मन इति कर्मणि प्रथे । प्राभ-
विष्यं प्रभुरभविष्यम् ॥

• (२०८) प्रियमिति । किमितादि । किमिदानीं न गच्छते । किं कथम् ॥

यकु ॥ दाष्णिं किं तुह आचक्षस्मि, जदो मे रोचति तदो
गमिस्मि । (२०६)

राजा ॥ शकुन्तला विबोध्यत्वात्मगतम् ॥ किं खनु यथा वयमस्यामियमपि
अस्मान् प्रति तथा स्यात्, अथवा स्वभावकाशा मे मनोवृत्तिः ।
कुत । (२१०)

‘ वाच न मित्रयति यद्यपि महपोभिः
कर्णं ददात्यवहितं मयि भाषमाणे ।

(काम न तिष्ठति मदानमसम्, खीयं
भूयिष्ठमन्यविषया न तु दृष्टिरस्या ॥ (२११)

नेपथ्ये ॥ भो भोस्तपस्विनः तपोवनसन्निहितसम्बरक्षणात् सज्जी-
भवन्तु भवन्तः प्रतप्रासन्तः, किल खगयाविहारी राजा दुष्प्रान्तः । (२१२)

(२०६) यकु इति । दाष्णिमित्यादि । ददानीं किं तवायत्तापि । यदा मे रोचते
तदा गमिष्यामि । आयत्ता अपीना । अपीने निज आयत्त इत्युत्तर । अत्र नाहं तवायत्ता ।
आपीनाहमित्यभिप्रायो नहिभूत । आन्तरिकस्तु महाभागलोदासीमायत्तासीति ।
यदा वक्तव्यं मे महत्तु । रोचते नीतिहरो भवति । लोकोद्धारपीतप्रपादानात् मे
इति चतुर्थी ॥

(२१०) राज्ञेति । किं खनुभ्यां विवर्गमन्त्रो व्योतयते । वयमस्यां यथा
अतुरक्षा इति शेषः । तथा तद्वदुत्तरागती । अन्तरं तस्या अतुराग निश्चिन्ताहं
अथवेति । लब्धापकाशा लब्धविषयद्वारा मनोवृत्तिर्निश्चयात्मिका । मदीयो निश्चय शकु-
न्तलगततुरागवृत्तिविषयस्यैव द्वारमावसादेतत्प्रयं । निश्चय केन द्वारेण शकुन्तलातुराग
विषयोवरेतीत्याह कुत इति ॥

(२११) तद्-दर्शयति । वाचमिति । यद्यपि महत्पोभिर्जडुक्तिभिः सह वाचं निजोक्ति
न मित्रयति न च वक्तव्यं तत्रापि । आध्याहार्यमेतत् । मयि भाषमाणे व्याहरति इति
अवहितं सुप्रभासा सती कर्णं ददाति धातव्यं मज्जतिविति शेषः । एव काम प्रकाशेन ।
काम पातुमती पश्यतः । प्रकाशे पातुमतीयां तदनुगमनेऽपि चेत्त्वय्ययमेकार्थं मेदिनी ।
मदानमदा मनुष्या मनुष्यो अभिसंख्यो सती भूयिष्ठं बहुधा च व्यस्य न तिष्ठति वर्तते
इत्युत्तरा वाचाया इति ईकं अन्तो मदीयो विषयो यस्या सा तपोवता न अपोतपो-
व्यं । वक्तव्यमिदं भाष इत्यभिदधु ॥

(२१२) नेपथ्य इति । तपोवनं तपोवनं तत्र पवित्रतामाप्तवित्तानीं इत्यन्ता

तुरगखुरद्वतस्तथाहि रेणु विटपविषक्तजलार्द्रवल्कलेषु ।

पतति परिणतारुणप्रकाशं शलभसमूह इवाश्रमद्रुमेषु ॥ (२१३)

• राजा ॥ स्वगतम् ॥ अहो धिक् भवान्पिणः सैनिकास्तपोवनमभि
• रन्धन्ति । (२१४)

उन नैपथ्ये ॥ भो भोसपस्विनः पथर्षाकुलयन् दृष्ट्वस्त्रीकुमारानेष
गजः प्राप्त । (२१५)

तौवाघातादभिसुखतस्त्वन्धभग्नैकदन्त

मौढाल्लटवततिबलयासञ्जनाज्जातपाश ।

जन्तूना रक्षणाय त्रायाय । सत्त्वमस्त्री तु जन्तुस्त्रित्तर । सञ्जीभयन्तु उद्वृक्ता भवन्तु ।
प्रत्यासन्न किञ्च निकटवर्ती सम्भाव्यते । पार्श्वसम्भाव्ययो किञ्चेत्यमर । सृष्ट्यन्ते अन्विष्यन्ते
कान्तयोऽस्या क्रियायामिति ऋगया तथा विहरति परिक्रामतीति ऋगयाविहारो । विहारस्तु
परिक्रम इत्यमर । राजा प्रत्यासन्न द्रव्येणैव रैतिभीति र्दर्शिता । यथाह । अतिदृष्टि
रनादृष्टि यत्तन्मौढिका खगा । प्रत्यासन्नाश्च राजान वद्धेते रैतयः स्रुता इति ॥

(२१३) राजप्रत्यासत्ति प्रमादयति तुरगेति । हि यस्मात् तथा तथा राजप्रत्यासत्त्या
तुरगाप्यामन्वाना खुरैर्हन्तव्यतो रेणु धूलि । रेणु ईवो स्त्रिया धूलिरित्यमर ।
परिणत परिणाम गत सावन्त इति यावत् । योऽख्य सविता स इव प्रकाशत इति
तथाभूत पाटलवर्ण इति यावत् । यत्तन्मौढा पतङ्गाना समूह इव । समौ पतङ्गयत्तमा
वित्यमर । विटपेषु शाखासु विषक्तानि अथसक्तानि जलार्द्राणि सुनीनामवगाहनजल
स्निमितानि वल्कलानि तद्वत्तयो येषा ते तद्योक्तेषु आश्रमद्रुमेषु आश्रमद्रुमेषु पतति ।
उपद्रवस्य समुत्थितानां पतङ्गसङ्घाना पाटलवर्णस्य प्रतापीलतमनकयोऽस्याभि । यत्तम
समूहसाम्यस्यापनेन रेणुनाभीतिविशेषमदाश्रयोपद्रवकत्व सूचितम् । विटपेतादि-
विशेषणैर्धूलिसम्पर्काद् वल्कलाणा मलिनत्वमेध्यत्वञ्च दर्शितम् । अलोपमालङ्कार ।
इह इमिताम्ना नाम वृत्तम् । तदुक्त । अयुजि मयुगरेफतो अकारो युजि तु मजो छरगाश्च
इमितामोति । अयुजि विषमे । युजि समे । सङ्केतस्तु । तस्मिन्तुस्मिन्तुश्च नकारो
भादिषु उतरादिलेषु यं । जो युष्मध्यगतो रत्नमध्य सोऽन्तयुष्म कथितोऽन्तलघुसु ॥
युरेको गतारस्तु लकारो लघुरेकक इत्युक्त । एवमन्यत्वाप्रत्ययेम् ॥

(२१४) राप्तेति । धिक् भामिति शेष । मिलितदृष्ट्यश्चरयाद् त सेना तत्र एक
देशभूता सैनिका । सेनाया समयेता ये सैन्यास्तौ सैनिकाश्च ते इत्यमर । अधिद्वयानि
पोहयन्ति ॥

• (२१५) पुनरिति । पथर्षाकुलयन् व्यस्त्रीकुलम् ॥

मूर्त्तौ विस्तृतपद्म इव नो भिन्नशारङ्गयूथो

धर्म्मरस्यं विरजति गजः स्यन्दनालोकभौतः ॥ (२१६)

॥ सर्वाः श्रुत्वा ससम्भ्रमस्तुतिरुन्ति । (२१७)

राजा ॥ स्वगतम् ॥ अहो धिक् कथमपराङ्मत्तपस्विनामस्मि भवतुं
प्रतिगच्छामि तावत् । (२१८)

सख्यौ ॥ महाभाय इमिषा हृत्तिसम्भ्रमेण पञ्चाडला ह्य ता अणु-
जाणीहि णो उड्ढगमणे । (२१९)

व्यन ॥ शकुन्तलां प्रति ॥ इला सउन्तले पञ्चाडला गज्जा गोदमी
भविस्मदि ता एहि सीम्भं एकत्या होह्य । (२२०)

शकु ॥ गतिरोधं रूपयित्वा ॥ इही इही ऊरुत्यम्भविम्भलक्ष्मि संयुक्ता । (२२१)

(२१६) तीर्थेति । तीर्थादेकान्ताद्वाधात् श्रुतिमुपलब्धसम्भ्रमीनक्ष तरो हं चस्य स्तब्धे
प्रकाशे भग्न एको दन्तो यस्य स तथोक्तः । एकेनैव दन्तेनापातसम्भ्रवादिति भावः । तथा
प्रौढं प्रवृद्धं शान्तिशयमिति यावत् । प्रवृद्धं प्रौढमेधितमिन्नरम् । यथा स्यात् तथा व्याप्तयो
यो प्रततिशययो लतावन्त्यलस्यालक्षणात् सत्यव्यागं ज्ञातं दायो बन्धनं यस्य स तथोक्तः ।
पाणं पञ्चादिबन्धने इति विद्मः । तथा भिन्नं प्रवृत्तकृतं शारङ्गाणां वृत्ताणां यूयं सम्भ्रूहो
येन ॥ तथा स्यन्दनमत्र रथस्य व्याभोजनं दर्शयेन भीतः । यनाह स्यन्दनो रथ इतरम् ।
नोऽस्याकं तपसो धर्म्मरस्यं भूर्त्तौ भूर्त्तिं वा नु विस्तृतं इव गजो पनहन्ती धर्म्मरस्यं विह-
जति दीहयति । आलोत्प्रेक्षाद्वारः । यदुक्तं प्रकाशे । सङ्घातनमथोत्प्रेक्षा प्रकृतस्य
ममेव यदिति । इदं मन्दाक्रान्ता नाम वृत्तम् ॥

• (२१७) सर्वा इति । ससम्भ्रमं स्वरम् ॥

(२१८) राजेति । धिक् क्षामिति शेषः । तपस्विनामिति सत्यव्ये पक्षे । अपराङ्-
मनापराधः । भवतु तदिति शेषः । प्रतिगच्छामि अन्त्यानं गच्छामि ॥

(२१९) सख्यौयिति । सहेतुप्रादि । महाभाय आनेन हृत्तिसम्भ्रमेण पर्याकुला
पलाङ्गुजानीहि न उड्ढगमने । हृत्तिसम्भ्रमेण हृत्तिसंवेगेन । सधौ स वेगसम्भ्रमावि-
तामरः । पर्याकुला व्यक्ताः । अतुजानीहि अतुषम्यसः । न श्रेयान् ॥

(२२०) व्यनेति । शकुन्तलां प्रति शकुन्तलामुपमरकोप्ये तावत् । श्वेतप्रादि । अयि
महामने पर्याकुला व्याप्यी भीतयो भविष्यति तदेकं शोभनेकस्याभवात् । पर्याकुला
अपहर्षमग्राह्याकुला । भीतयो वरस्य धर्म्मरस्ययोः । एकस्या विजिताः ॥

(२२१) शकु इति । गतिरोधं जते प्रतिबन्धं रूपयित्वा नाटयित्वा । इहीर्ष्यादि ।

राजा ॥ खेरं खेरं गच्छन्तु भवत्य । आश्रमवाधा यथा न भवति
तथाहमपि यतिष्ये । (२२२)

• मख्यो ॥ महाभाग विदिद्भूयिष्ठोऽसि सम्पद उवश्रारमन्मत्यदाए
अपरहृद्य त मरिसेहि असम्भाविद्मक्षारं भूयोऽपि पञ्चवेक्ष्यणिमित्तं
गच्छं विष्णुप्रेक्ष्य । (२२३)

राजा ॥ मा मैव, दर्शनेनैव भवतोना सम्भूतसत्कारोऽस्मि । (२२४)

यकु ॥ इला अणसूए अहिणवकुससूइपरिवत्तदं मे चलाणं, कुह-
वअसाहापरिलगद्ध वल्लल, दाव पडिपालेध स जाव ण मोच्यादेमि ।
इति राजानमवलोकयन्ती सव्याज विलम्ब्य वद सखीभ्यां निष्कान्ता ॥ (२५)

राजा ॥ निश्चय ॥ गता. सर्वाः भवत्वहमपि गच्छामि । अकुन्तला-

हा त्रिक हा धिक् ऊरुसम्भविष्णुनामि सहसा । हाधिकगद्गाभ्या वररगते प्रतिवन्द्याद्
विषादात्मभिर्भूमिने द्योत्येते । ऊरुसम्भविष्णुना जर्षोः क्षमो स्तैर्येण विष्णुना
विज्ञापेता ॥

(२२२) राजेति । खेर खेर मन्द मन्द अनमतिवरयेति भाव । मन्दमन्दद्वयो
खेरमित्यमर । आश्रमवाधा आश्रमपीडा । पीडा वाधा व्यथा इव चमित्यमर । यतिष्ये
यत्न करिष्ये ॥

(२२३) मख्याविति । महेत्यादि । महाभाग विदितभूयिष्ठोऽसि साम्प्रतमुपचार
मध्यस्थतया अपराधा का तन्मर्षय असम्भावितोऽस्तु भूयोऽपि तव्यवेक्षणनिमित्तमार्थं
विज्ञापयाम । विदित भूयिष्ठ इच्छार येन स विदितभूयिष्ठ विदितायेषाकारेऽस्मितादि ।
साम्प्रतमिदानीमुपचारेण सत्कारेण मध्यस्थतया औदासीन्येन हेतुना वयमपराधा हताप
वाधा का तन्मर्षय क्षमम् । असम्भावितोऽस्तु सत्कार सपर्यायस्य सतथोक्तभावात्
भूयोऽपि पुनरपि प्रत्यवक्ष्यनिमित्तं दृशनार्थं विज्ञापयामो निवदयाम ॥

(२२४) राजेति । एव मा मा नहि नहि । सम्भूतसत्कारो जातसत्कार ॥

(२२५) यकु इति । इत्येत्यादि । अयं अनसूये अभिनवकुससूचिपरिवत्त मे
चरण कुहवकशाखापरिलग्नश्च वल्लल तावत् प्रतिपादयत मा यावदेन मोचयामि । अभि-
नवस्य कुगस्य सूच्या शिष्या परिचित विदुषः । सूचि च त्वग्रभेदे च व्यघ्रनीशिखयोरपीति
रत्नकोश । कुहवकस्तद्विशेष तस्य शाखाया परिलग्नममतिशयेन लग्नसः । प्रतिपालयत
प्रतीक्षेयाम । एव वल्ललसः । मोचयामि व्यपहारयामि । सव्याज सकपटन । कपटोऽस्ती
व्याजदम्भोपधयस्कपटकेतवे इत्यमर ।

दर्शनादेव मन्दौतसुखोऽस्मि नगरगमनं प्रति यावदनुयातिकानतिदूरे
तपोवनस्य निवेशयामि न खलु शक्तोऽस्मि शकुन्तलादर्शनमपारादात्मानं
निवर्त्तयितुम् । मम हि । (२२६)

गच्छति पुरः शरीरं धावति प्रसादसंस्थितं चेतः ।

चीनांशुकमिव केतोः प्रतिवातं नीयमानस्य ॥ (२२७)

इति निष्क्रान्ता सख्ये ।

प्रथमोऽङ्कः । (२२८)

(२२६) राजेति । निम्नस्य दीर्घमिति शेषः । मन्दौतसुखं व्यत्योद्योगः ।
भूदास्यापटुनिर्भास्या मन्दा इति इष्टार्थोद्देशस्तत्तत्तुक् इति चामरः । नगरगमनं राजधानीं
प्रतिगमनम् । व्यत्युयातिकान्तगामिनं सैनिकान् । अपारादर्शेति विकल्पात् तपोवन-
स्थातिदूर इति न पशुमी । निवेशयामि संस्थापयामि । न खलु न ह्यः शक्तं समर्थं ।
शकुन्तलादर्शनमपारादिति यतो वारणमिष्यपादाने पशुमी । आत्मानं हृदयम् । आत्मा
देहमनोबुद्ध्यात्मभाववृत्तिबुद्धिविविधः । निवर्त्तयितुं तस्य प्रवृत्तिं विधातुं यितुम् । तत्
हेतुमाह मम इति ॥

(२२७) गच्छतीति । मम शरीरं पुरी आप्नोति गच्छति । स्यात् पुरं पुरनोऽप्यत
इत्यमरः । अथ स्थितं चञ्चलम् । स स्यात् व्याप्यपथस्थितिरित्यमरः । चेतो मनः प्रसातं
धावति यकुन्तलानोक्तपत्न्यादिति भावः । मम किमिवेत्युपमावाहं चीनेत्यादि । प्रतिवात
वायो प्रतिकूलं नीयमानस्य केतोर्ध्वजस्य चीनांशुकं चीनदेशोद्भवं पूज्यमिति यावत्
पशुमिव । तद् वक्ष्ये अथ स्थितं प्रसादं धावति तपोवनम् । व्यत्योद्योगोद्धारः । यदुक्तं
चन्द्राक्षे । उपमा यत् सादृश्यलक्ष्मीरुद्धमिति हयोरिति । इवमायौ जातिः ॥

(२२८) इतीति । इति एव रूपे । सख्ये नटा । अङ्कं परिच्छेदः । अङ्क
स्थानेऽनिके मन्तौ रूपकोत्पन्नवृत्तः । नाटकादिपरिच्छेदे चित्तशुक्ते च भूषण
इति विश्वः ॥

इति श्रीकण्वायवर्मासंज्ञितायामभिज्ञानशकुन्तलीकायां
प्रवेशिकाख्याया प्रथमाहुविवरणम् ॥

द्वितीयोऽङ्कः ।

ततः प्रविशति विदूषकः । (१)

विदू॥ निश्चय ॥ भो इदोऽस्मि एतस्मिन् मित्राभासीलस्य राखो वक्रास्म-
भावेण पिबित्वो अन्नं मित्रो अन्नं वराहो अन्नं सदूखो न्ति, मज्जनन्दिणे
यि गिह्यो विरलपादबच्छाशासु वणराजसु आहिण्डिअ पत्तसङ्करकसाअ-
विरसाइ उखकलुआइं पिज्जन्ति गिरिणईसलिलाइं, अणिअदवेतलसु
उखोखमसभूटठं भुञ्जीअदि, तुरअगआणासु सहैण रत्ति पि मे णत्थि
पक्कामसुइदव्वं मइन्ते ज्जेव अज्जुमे दासीए सुत्तेहिं साअणिअलुहोहिं
कखोवघादिणा वणगमणकोलाइलेण पडिबोधिदोऽस्मि, एत्तिकेण यि मे
पीडा ण सडुत्ता जदो अन्नं गण्डसु उवरि विप्पोडओ सडुत्तो तेण हि
किल अह्मेसु अवरहीणेसुं मत्तमअदा मित्राणुसारिणा अस्समपद पवि-
ट्ठेण मम अधसदाए सउत्तला णाम कायि तयस्सिकखन्ना दिट्ठा नं
पेक्खिअ सम्पदं अअरगमणसुं कथम्मि ण करेदि एव ज्जेव चिन्त
अन्तसु मे पहादा अस्सिहुं रअणो का गदी जाव ण किदआरपरिणहं
पिअवअस्स पेक्खामि । (२)

(१) तत इति । विदूषकः शृङ्गारसहायविशेषः । तथाच । शृङ्गारस्य सहाया
विटचेटविदूषकाद्याः सन् । भक्ता नर्तकसु निपुणा कुपितवधूमानभङ्गना युता इति ।
तल्लण्यमाइ । कुपुमवधनायाभिध कर्म्मवपुर्वैयभाषादौ । हासकर कचहरति विदूषक
स्वानुस्वरक्षण इति ॥

(२) विदू इति । निश्चय दीर्घमिति शेषः । भो इत्यादि । भो इतोऽस्मि एतस्य
मृगयापीनस्य राखो वक्रास्मभावेन निविशुं अय अयो अय वराहो अय शार्दूल इति
मध्यन्दिनेऽपि पीनो विरलपादवच्छाशासु वणराजसु आहिण्डा पत्तसङ्करकसायविरसानि
उखकलुआनि पीमन्ते गिरिणदोहलितनि खनिदतसलसु उखोखमसभूटठं भुञ्जति मूढत

परिक्रम्यावलोक्य च ॥ एसो वाणासण्हत्यो हिअअणिच्चिदपिअअणो
 वणमुपक्रमालाहारी इदो ज्जेव आअच्छदि पिअवअस्सो, भोइ अहमह
 सुरगगजानाञ्च गट्टेन रात्तावपि मे नास्ति प्रकामशयितव्यं मज्जयेव मत्तूपे दास्याः पुत्रैः
 शाकुनिकान् पुत्रैः कथोपधातिना वनगमनकोलाहलेन प्रतिबोधितोऽस्मि, एतावतापि मे पीडा
 न संहता यतोऽयं गण्डस्योपरि विस्फोटकः संहतः तेन हि किं व्यासु अवहीनेषु
 तत्त्वभयता मृगानुसारिणा आश्रमपदं प्रविष्टेन समाधन्यतया शकुन्तला नाम कापि तपस्वि-
 कन्यका इह। तां प्रेक्ष्य आश्रमं नगरगमनस्य कस्यपि न करोति एवमेव चिन्तयतो मे
 प्रभाता अस्मिन् रजनो का गति र्थावदेनं लज्जदारपरिपङ्कं प्रियवयस्यं प्रेक्ष्ये । भो इति
 अनभिज्ञा रामन्वपम् । वयस्यभावेन सवयस्कनया । वयस्यः स्निग्धः सवया इत्यमरः । निर्विष्यो
 दुःखितः अयं मृगोऽयं वराह इत्यादि इयं यच्चिति शेषः । मध्यन्दिने मध्याह्ने । समा-
 सेऽपि अभिधानाद् विभागेऽन्तर्गते । ओम्ने ओम्नममेव । विरहाः सान्तराः पादपानां छाया
 याह तातु वनराजिषु वनार्थे र्थेषु । बोध्यादिरात्रिः पञ्चमिने षोडशस्तु राजय इत्य-
 मरः । आहण्ड्यं सञ्चर्य । आहःपूर्वस्य हिडिडं सतादित्यस्य रूपं । पलाणां सङ्घरेण
 विविधजातीनां पलाणामेकत्वं समवायेन । सङ्घरोऽग्निचटत्कारे क्षिप्तभूल्याधिक्ये च ।
 सम्प्राज्जं न्यां विद्वानामेकाधिकरणस्थिताविति शब्दास्त्रिः । कथायाणि लोहितानि ।
 नियासेऽपि कपायोऽथ सुरभो लोहितेऽन्यत्र इति विश्वः । तथा उष्णानि च तानि कटुका-
 न्येऽप्युष्णानि चेति उष्णकटुकानि निरेः पञ्चतस्य नद्या निर्भरस्य सनितानि तोयानि
 पीयन्ते । अनियता नियमरहिता भेदा समयो यत्न तत्त्वचा स्यात् तथा । कंचित् पूर्वोक्ते
 कचिन्मध्याह्ने कदाचिदपराह्णे इति यावत् । उष्णोष्णमत्तूप्यं मांसमेव भूयिष्ठमन्यस्याद्
 भोजनीयादधिकतरं यत्न तत् भुज्यते च । प्रकामशयितव्यं यथेष्टितययितव्यम् । कामं
 प्रकामं पय्याप्तं निक्कामेऽथ यथेष्टितमित्यमरः । महत्वेव मत्तूपे अतुप्रस्येव । दास्याः
 पुत्रैर्नीचैः । शकुनान् पक्षिणो हिंसन्ति ये ते शाकुनिकाः । शकुन्तिपक्षिः शकुनिशकुल-
 शकुनद्विजा इत्यमरः । जुब्बा मृगवधाजीवा । आधो मृगवधाजीवो मृगस्य जुब्बकोऽपि
 न इत्यमरः । ते च ते च तैः शाकुनिकजुब्बैः । कथोपधातिना श्रुतिकटुता । प्रति-
 बोधितोऽस्मि जागरितोऽस्मि । एतावता चेतना । पीडा दुःखम् । संहता सजतीता ।
 एतं पदो अरित्वे लिखतीति टटनिकले इत्यमरः । यदि दुःखं न समतीतं तदा
 किमप्यिष्टमित्यत आह सत इति । अयं वनमाचोऽर्थः । गण्डस्य व्रणस्य एतेन
 दुःखपारातरत्वं दर्शितम् । तमर्थं प्रकाशयति तेन होति । किं नृपशर्त्तायाम् । अव-
 हीनेषु पयात्पनिनेषु । अधन्यतया अपुण्यवत्तया । सुकतो पुण्यश्रान् धन्य इत्यमरः ।
 कयां जल्पनम् । अस्मिन् अचिव्यापारेषु सति इति शेषः । आपद्दवस्थायामित्यर्थः ।
 का गतिः क उपायः । गतिः स्त्री मार्गद्वयो ज्ञाने यात्राभ्युपाययोरिति मेदिनी ।
 लज्जदारपरिपङ्कं लज्जविशङ्कम् ॥

विचलो भविष्य चिद्विष्णुं एवमपि णाम विस्सामं लहेणं ॥ इति दण्डकाष्ठ-
मवलम्ब्य स्थितः । (३)

॥ ततः प्रविशति यथानिर्दिष्टो राजा । (४)

राजा ॥ आत्मगतम् । (५)

कामं प्रिया न सुलभा, मनसु तद्भावदर्शनाश्वसि ।

अकृतार्थेऽपि मनसिजे, रतिसुभयप्रार्थनां कुर्वते ॥ (६)

क्षितं ज्ञत्वा ॥ एवमात्माभिप्रायसम्भावितेष्टजनचित्तवृत्तिं प्रार्थयिता
विप्रलभ्यते । कुतः । (७)

स्निग्धं वीक्षितमन्यतोऽपि नयने यत् प्रेरयन्त्या तया

यतः यच्च नितम्बयो रुरतया मन्दं विलासादिव ।

(३) परीति । परिकल्प्य इतस्ततः सञ्चर्य । एषो इत्यादि । एष बाष्पासनहस्तो
हृदयनिहितप्रियजनो वनपुष्पमालाधारी एत एवागच्छति प्रियवयस्य । भवतु अङ्गभङ्गविकलो
भूत्वा स्वाध्यामि । एवमपि भागं विद्याम लभेय । बाष्पासनहस्तो वस्तुहस्तः । हृदयेति ।
हृदये मनसि निहितो न्यस्तः प्रियजनः प्रणयिजनो येन स तद्योक्तं प्रियोत्कण्ठित इत्यर्थः ।
यनेति । एतस्य कारणद्वन्द्वनिवारणहेतुत्वात् विरहावस्थां प्रकाशने अन्यो हेतुगर्भं विधेयप-
भेदत् । अङ्गेति । अङ्गानां भङ्गेन वक्रतया विकलं स्थगितेन्द्रियं । एवमपि इत्य-
प्रकारेणापि । नाम सम्भाव्ये यदीत्यर्थः । विद्याम लभयाम्यापारादिति शेषः । लभेय-
माप्तुमाप् । दण्डकाष्ठं दारुमयवृत्तिम् । अवलम्ब्य धृत्वा ॥

(४) तत इति । यथानिर्दिष्टो वनपुष्पमालाधारी वैभनस्यप्रकाशो वेत्यर्थः ॥

(५) राजेति । स्निग्धं वीक्षितमिति लोकात्मयान्मयानां कर्तृपदमेतत् ॥

(६) काममिति । प्रियां शकुन्तलां कामं पर्याप्तं न सुलभां नातिसुलभेत्यर्थः ।

जनो हृदयगतु तस्यां प्रियायां भावस्थाभिप्रायस्य दर्शननाश्वसितीति भावदर्शनाश्वसि । भाग-
सत्तास्वभावाभिप्रायचेष्टात्मनश्चिन्त्यमरः । तथा मनसिजे कामे अकृतार्थे अकृतप्रयोजनेऽपि
लभयो प्रियायां समं च प्रायः नारति कुर्वते जनयति । अलं कामापरितार्थतायां रत-
त्वादनमितप्राप्ततो विरहवृत्तया भावमाश्रित्याद् विरोधालङ्कारः । यदुक्तं प्रकाशे । विरोध-
योऽविरोधेऽपि विरहवृत्तेन यद्वच इति । सुरतार्थतया विरोधः, अतुरतार्थतया परतो
हरः । रति स्त्री सरदारेण रागे सुरतशुद्धयोरिति मेदिनी । इयमाख्याः ॥

(७) क्षितमिति । क्षितं ज्ञत्वा भावविशेषनेष्टवृत्त्यां शकुन्तलाकृतप्रार्थमाप्तुमान-
मेवाङ्गिस्तुक्तर तदपि पुनः परमार्थं मन्यमानो व्याहरामीनि विविच्य मन्दं हसित्वा ।
राजेति पूर्वेषु सम्बन्धः । मनोगतमिदानीं प्रकाशयति यथमिति । आत्मनोऽभिप्राये-

मागा इतुप्रपरुद्धया यदपि तत् सास्त्र्यमुक्ता सखी

सख्यं तत् किल मत्प्ररायणमहो काम स्वतां पश्यति ॥ (८)

विदू॥ तथास्थित एव ॥ भो महाराज ण मे हृत्यो पसरदि ता वापा

मेत्तेण जज्ञावोचसि जज्ञदु जज्ञदु भवं । (९)

राजा ॥ विवोक्त्य सञ्चितम् ॥ कुतोऽयं गालोपघातः । (१०)

विदू॥ कथं कुदो न्ति सञ्ज ज्जेव अस्सि भञ्जिअ णय्हु, कारणं
मुच्छसि । (११)

प्रायवेन सम्भाविता निश्चिता इदञ्जनस्य अभिलषितजनस्य चित्तवृत्तिर्नगोरयो येन स तथा
भूत् प्रार्थयिता कामयिता जन एव मादयो भूत्वा विपक्षभ्यते वञ्चितो भवति । तदभिज्ञापस्य
स्वमनश्चक्षिणत्वेन वञ्चितस्तदभिज्ञापमात्रात् सुमरायणस्य समागमो भवतीति भावः । तस्या
चित्तवृत्तिर्निजाभिप्रायमात्रसम्भाविता इत्येव विदूषाहं कुत इति ॥

(८) स्निग्धमिति । अन्यत आन्यस्नामपि द्विषि नयने अस्मिन् प्रेरयन्त्या घातयन्त्या
तथा यशुल्लया घात स्निग्ध सप्रणय वीक्षित इत्यर्थः । तथा नितम्बयो कटप्रा पञ्चाङ्गागम्यो
र्युं इत्या भारवत्त्वा । पञ्चाक्षितम्ब स्त्रीकटप्रा इत्यादि । विलासात् मङ्गलाशोकनकातभाष
विशेषादिव । तदुक्तम् । तात्कालिको विशेषस्तु विलासोऽङ्गक्रियादिवृत्तिः । तात्कालिको
इयिताशोकनादिभवः । मङ्गं कटु यथा स्वाग तथा यक्ष्ण यत्न गतम् । तथा मागा न गच्छ
इति एवमुक्ता उपरुद्धया प्रियवदानिवारितया तथा सखी प्रियवदा सास्त्र्य दोषाविष्कार
सङ्घितं तत् किमिति न गमिष्यामीति सम्भूभङ्गवाक्यं यदपि उक्ता अभिज्ञता तत् सख्यं
मत्प्ररायण मदायय किल मदाययमेव सम्भावयामि इत्यर्थः । परावयवसमीक्ष्ये स्वात् तत्परा
अययोरपीति मेदिनी । अहो कानोऽभिज्ञान स्वतामन्योर्दृष्टानामपि क्रियापामास्त्रीयता
पश्यति । उक्तं हि । शेष्ठप्रस्थापनैः स्निग्धैर्वीक्षितैर्मुदुभाषितैः । कुतोऽस्म्युपचये मांय्यै
भावमिच्छातिरिध्यत इति ॥

(९) विदू इति । तथास्थितो दृग्दृष्टावयवमन्त्र स्थित । भो इत्यादि । भो महाराज
न मे हस्त प्रसरति तद् वाचामालेण घातये । जयति जयति भवान् । प्रसरति प्रचलति ।
वाचामालेण न हस्तोद्भवेनेत्यर्थः । जयसे जयय प्रेर्यसे ॥

(१०) राज्ञेति । गालोपघातो गालघोडा ॥

(११) विदू इति । कथं कृत इति । स्वयमेवाधि भटन्तु व्युत्कारण
पृच्छसि । कथमिति पृच्छसीति शेषः । मटन्तु पीडयित्वा । तथा च भवत्येव अनितमेतत्कारण
तत् कथं कृत इति पृच्छसीति भावः ॥

राजा ॥ न खल्ववगच्छामि भिन्नार्थमभिधीयताम् । (१२)

विदू ॥ जं पेदसो खुज्जस्स लीलं विडम्बं दि तं किं अत्तणो पहावेण
नाधवा णदेवेअस्सु । (१३)

राजा ॥ नदीवेगस्तत्र कारणम् । (१४)

विदू ॥ समामि भवं । (१५)

राजा ॥ कथमिव । (१६)

विदू ॥ जुत्तं णाम एव्व जं तुए रज्जकज्जाइ उच्चिअ तादिसं
अक्खलिदपदं पदेस च वणचलवित्तिणा होद्वं ति, किं एत्थ मन्तीअहु,
अत्त उण बह्मणो पञ्चहं सापदाणुसरणेहिं सक्खोद्धिसन्धिवन्धणाणं
अत्तणो अङ्गाणं अणोसोस्सि ता मसीद मे एक्काइमि दाव विसु-
मीअहु । (१७)

(१२) 'राजेति । भिन्न चक्कादितर अर्थं स्थात्यर्थं यस्य तत्र तथोक्त वाक्यमभि-
धीयतामुच्यताम् ॥

(१३) विदू इति । समित्यादि । यदु वेतस कुलस्य लीला विडम्बयति तत किमात्मन
प्रभावेण अथवा नदीवेगस्य । वेतसो वागीर । सरिदभ्यन्तरद्वय इति शेष । कुलस्य पुत्रपत्न्य
लीला प्रियात् । लीला विडम्बयति वयोचितप्रवर । यद् विडम्बयति नदीवेगवशात् पिरकीन
तया यदनुकरोति । तत् बलीभानि कुललीलाविडम्बनम् । प्रभावेण शक्तम् । नदीवेगस्य
प्रभावेणेति सम्बन्ध । प्रभाव शक्तिरिति शेषोक्तिरिति विश्व ॥

(१४) राजेति । तत्र वेतसस्य कुललीलाविडम्बने ॥

(१५) विदू इति । समेत्यादि । समामि भवान् । भवान् कारणमित्यनुपपन्न ॥

(१६) राजेति । कथमम् ।

(१७) विदू इति । जुत्तमित्यादि । जुत्त नामैव यत् त्वया राज्यकार्यात्तत्
शिक्षता तादृशमनुकृतितपद् प्रदेशश्च वनपररुतिना भवितव्यमिति । किमत्र मन्यताम्
अह पुन ब्राह्मण प्रत्यह श्रापदासुसरणे स चोभितसन्धिवन्धनामासत्तनोऽङ्गाना-
मनीयोऽस्मि तत् मसीद मे एकाङ्कमपि तावद् विन्यस्तम् । राज्यकार्याणि प्रजापालना-
दीनि अश्वजितपद् विरागनराजस्य तादृशप्रदेशे चानगरश्च उन्निहता त्वत्ता त्वया
वनपरस्य व्याधारेदिव इति भुंगयादिदृष्ट आजीवो यस्य स अयोक्तेन यदु भवितव्यम् । विशेष
शुविना भवितव्यमिति च भावे तस्य । इत्येव तत्राभूतस्य नाम युक्तम् । नाम समाम्ये ।
यत् विनये क मन्त्र्यनास्तपदिदृशता मयेति शेष । स प्रवर्त्तनी । न किमनुपदेशमिति

राजा ॥ आत्मगतम् ॥ अयमेवमाह, ममापि कष्वसुतामनुसृत्य शृगया
प्रति निरसुतकं चेतः । तथाहि । (१८)

न नमसितुमभिजत्रमुखे हिष्ये धनुरिदमाहितसायकं शृगेषु ।

सहवसतिमुपेत्य यैः प्रियायाः कृत इव लोचनकान्तिमविभाग ॥ (१९)
विदू ॥ राज्ञो मुखमाश्लोक्य ॥ अतः भव किम्पि हिष्ये कदुःखं मन्तेदि
नराखे कसुं मए रुदिद् । (२०)

राजा ॥ मयितम ॥ अमतिक्रमणोऽयं सुहृद्वाक्यमिति स्थितोऽस्मि । (२१)

भाव । अहं पुनरहं तं मायाय प्रत्यहं प्रतिदिनं व्यापदानां हि स्वप्नानाम् । व्यापदो
ना हि स्वप्नाविति शब्दात् ॥ अनुसरचैरनुगमनं कर्तुं भूतं स लोभितानि सञ्चालितानि
मन्त्रिवत्त्वानि अन्योना बन्धनानि येषां तानि तयोक्तानां आत्मनोऽङ्गानामनीयशालना-
न्मोऽस्मि । तत् तस्याः । प्रसीद प्रसन्नो भव । एकाहमिति देगाध्वरासेति कर्मत्वम् ।
विश्वस्यता त्वेति शेषः । भावे लोभितः । विश्वमिदमिति पाठे विश्वमितुं प्रसीदे
त्यन्वयः ॥

(१८) राजेति । अयं प्रियवयस्य । आह व्रवीति । कष्वसुता यशुन्तलम् ।
निरसुतकमनुसृतम् ॥

(१९) न नमसितुमिति । इदमभिजत्र इत्यां मुखमभिजत्रं वत्तं यान् व्यापुक्तमित्यर्थः ।
आहितं स लोभितं सायकं शृगे ललाटे ततः तयोक्तम् । शृगे ललाटे सायकं इत्युत्तरः ।
धनुः शृगेषु विषयेषु नमसितुं युष्माकमप्येनं वक्तुं कर्तुं न शक्यं हिष्ये अस्माह न करिष्यामि ।
अतोऽहं श्लिष्येयभावेन शृगालं हेतुगर्भं विशिनष्टि सचेतः प्रादि । यैः शृगे सहवसतिं सक्तं
वासम् । वसति स्थातः स्त्रियां वासे वासिन्याद्वा निकेतनं इति मेदिनी । उपेतः प्राप्य
प्रियायां यशुन्तलायां लोचनयोः मल्लयोः कान्ते लोभायाः स विभागो विभक्त्यं लोकार्कृतं
इव तेषु शृगेष्वित्यर्थः । तयाच प्रियालोचनकान्तिजुष परं सादृश्येन दृष्टव्या न हनव्या
इति भावः । अतोऽहं लालङ्कारः । पुष्पितप्यानामं कृतमिदम् । अक्षयन्तुक्तम् ॥

(२०) विदू इति । असेतः प्रादि । अत्र भवान् किमपि हृदये कृत्वा मन्त्रयते
अरण्ये व्यनमया इतितम् । किमपि व्यनिर्यचनीयम् । हृदये कृत्वा विनयिता । मन्त्र
यते व्यनष्ट व्याहरति । अरव्य इति । तयाच सहवनसरयरोदनवत् किमपि मन्त्रावाहन-
प्रतिवचनमाश्रीतीति भावः ॥

(२१) राजेति । अमतिक्रमणीयमनुनीयम् । इति अतो हेतोः । स्थितोऽस्मि
शृगयायै गमनाच्चिन्तोऽस्मि ॥

विदू ॥ सपरितोषम् ॥ तेष हि तुमं चिरं जीव ॥ इत्युत्थायानिच्छति । (२२)

राजा ॥ तिष्ठ शृणु मे सावशेषं वचः । (२३)

विदू ॥ आणवेदु भवं । (२४)

राजा ॥ विद्वान्तेन भवता समान्यस्त्रिन्नायासे कर्मणि सहायेन भवितव्यम् । (२५)

विदू ॥ किं मोदच्छस्त्रिणाए । (२६)

राजा ॥ यद् वक्ष्यामि । (२७)

विदू ॥ गद्दीदो कखणो । (२८)

राजा ॥ क कोऽत्र भोः । (२९)

दौवारिक प्रविश्य ॥ आणवेदु भट्टा । (३०)

राजा ॥ रैवतक । सेनापतिस्त्वावदाह्वयताम् । (३१)

(२२) विदू इति । सपरितोष सल्लोषम् । तेषेत्यादि । तेन हि त्वं चिरं जीव । तेन हेतुना । इति उक्तेति शेषः । इच्छति उपक्रमते ॥

(२३) राज्ञेति । शृणु मे वच इत्येतान्नात्मोक्तौ श्रुतं यदुक्तमिति प्रत्युक्तिं सम्भाष्याह सावशेषमिति । सावशेषं शेषमर्थं न्तम् ॥

(२४) विदू इति । आणवेत्यादि । आश्चापयत भवान् ॥

(२५) राज्ञेति । विद्वान्तेन अगवाव्यापारात् कृतविश्रामेण । आत्मस्मिन् अगवे-तरस्मिन् । आनायासे सुकरे ॥

(२६) विदू इति । किमित्यादि । किं मोदच्छादिकायाम् । आदिका आदिसू । कर्त्तुं कभाच इत्युक्तेरन्यत्रापि प्रयोगः इत्युक्ते भावे चक । श्रुते इति श्रुति र्थेन प्रकीर्णं यस्य भोदकेति प्रापकात् च अस्तिमा वक्तव्यम् ॥

(२७) राज्ञेति । यद् वक्ष्यामि तत्रेति शेषः ॥

(२८) विदू इति । गद्दीत्यादि । गद्दीत ण्य । अणो निर्व्यापारस्त्विति । निर्व्यापारस्त्वितौ कालविशेषोक्तयौ ण्य इत्यमरः । गद्दीतोऽवबन्धितः । मोदाम्यामि न बान्धदपि क्रियमि करिष्यामीति भावः । गद्दीत प्रतीक्षितः चण समय इत्यन्ये ॥

(२९) राज्ञेति । भो क्वत्र क क वर्त्तते इति शेषः ॥

(३०) दौवारिक इति । हारे नियुक्तो दौवारिकः । उपे कादिति प्लुतः । हार-खरेति वकारस्य समानम् । णिके त्रिरिति द्वि । आणवेत्यादि । आश्चापयत भवता ॥

(३१) राज्ञेति । रैवतक इति दौवारिकनामशेषम् ॥

दोषः ॥ तच्च ॥ इति निष्कस्य सेनापतिना सह प्रविश्य ॥ एदु एदु अज्जो, एस
जानावदिगुअग्गो भट्टा इध ज्जेव चिट्ठदि उवसण्णदु णं अज्जो । (३२)

सेना ॥ राज्ञानमवजोष्य सगतम् ॥ दृष्टदोषापि घृगया स्यामिनि केवलं
गुणायैव भट्टता । तथाहि देवः । (३३)

अनघरतधनुजप्रास्तालनकूरकर्मा

रविकिरणमच्छिप्युः स्वेदलेगैरभिव्यः ।

अपचित्तमपि गीतं ध्यायतत्यादलक्ष्यं

गिरिचर इव नागः प्राणसारं विभर्ति ॥ (३४)

उपगत्य ॥ जयति जयति स्यामी । स्यामिन् गृहीतस्वगप्रचारं

रूपितभवापदनरस्यं तान् किमन्यदनुठीयताम् । (३५)

राजा ॥ भद्रसेन ! भग्नोत्साहः कृतोऽस्मि हृगयापवादिना माध-
व्येन । (३६)

सेना ॥ जनान्निष्क्रमे ॥ सुखे माधव्य स्थिरप्रतिज्ञो भव अह तावत्
स्वामिनश्चित्तमनुवर्तिष्ये । (३७)

प्रकाशम् ॥ देव प्रलपत्येव वैधेयः ननु प्रभुरेव निदर्शनम् । पश्यतु
देवः । (३८)

मेदन्च्छेदकशोदरं लघु भवतु त्वां हयोग्यं वपुः
सत्त्वानामपि लक्ष्यते विकृतिमञ्चित्तं भयक्रोधयोः ।
उत्कर्षः स च धन्विनां यदिपवः सिध्यन्ति लक्ष्ये चले
मिथत्रा हि व्यसनं वदन्ति हृगयामैहृग् विनोदः कुतः ॥ (३९)

मायिता आपदा हि क्षजनयो येन तत् तथोक्तम् । भवतीति शेषः । तत् तस्मात् अन्यत
हृगयाप्रस्थानेद्वरत् किमनुदीयता क्रियताम् । प्रप्ते भो । अस्माभिरिति शेषः ॥

(३६) राजेति । भद्रसेनेति नाम । हृगयापवादिना हृगयानिन्दकेन । अवर्णा
क्षेपनिष्ठादपरीवादापवादवत् । उपक्रोशो जुगुप्सा च कुत्सा निन्दा च गर्हण इत्यमरः ।
माधव्येन तस्मान्ना प्रियवयस्येन ॥

(३७) सेनेति । जनान्निष्क्रमे । राज्ञोऽप्रकाशम् । स्थिरप्रतिज्ञो हृगयानिप्रेधे हृदा-
ध्यवसायः । अनुवर्तिष्ये अनुपरिव्याप्तिः । चित्तमस्य कीदृगित्यनुभवव्यापीति भावः ॥

(३८) प्रकाशमिति । राज्ञ इति शेषः । प्रवपति अन्वर्षकं वक्ति । प्रलापोऽन्वर्षक
वच इत्यमरः । वैधेयो मूर्खः । अज्ञो मूढ्यथाजातमूर्खवैधेयवालिषा इत्यमरः । प्रभु-
र्भवान् । निदर्शनं दृष्टान्तः ॥

(३९) मेद इति । शरीर मेदतो देहसौख्यकरघातविषेपस्य छेदेन खण्ड-
नेन व्यपगमेनेति यावत् । कथं शीघ्रशोदरं यत् तत् । तदुक्तं भावप्रकाशे । अव्यायाम-
दिवायप्रक्षेपलाहारेभिरन । मधुरोऽस्मरस प्राय क्षेप्तृहृन्नेदो विवर्धयेदिति । अन्यच्च
तत्तैव । मेदो हि एष्यं जन्तूनामृदरेष्वस्तिष्ठु स्थितम् । अतएवोदरे छिद्भि मयो मेदस्तिनो
भवेदिति । अतएव लघु विगतभारं सद् उत्साहयोग्यं भवति । एतेनाहनेषु निरलसभाव-
सम्भावना दर्शिता । अपि एव सत्त्वानां जन्तूनां भयक्रोधयोर्मये क्रोधो च विकृतिमत
प्राप्तिविकारं चित्तं लक्ष्यते अनुमूयते । एतेन युध्यमानस्य रिपो विंकारदृष्ट्या भीति क्रोधो
वेति निश्चयगता इति ता । एवं चसे जगन्ने सख्ये शरय्ये हृषयो माया यत् सिध्यन्ति
सकन् भवन्ति धन्विनां धनुस्तताम् । धन्वी धनुश्चान् धानुस्त इत्यमरः । स च उत्कर्षो

विदू॥ धरोषम्॥ अवेहि रे उच्छ्रायहेतुम् । अन्तर्भवं पदं दिं आवसो,
तुमं दाव दासीए पुत्तो अउड्ढो अउड्ढं आहिण्डन्तो जाव सिञ्चाल-
मिञ्चलोलुञ्चस्स कस्स मि जिण्णरिच्छस्स सुहे णिबड्ढो होहि । (४०)

राजा ॥ सेनापते आश्रमसन्धिकर्षं स्थितोऽस्मीति वचनं ते नाभि-
नन्दामि । अद्य तावत् । (४१)

शाकुन्ता मरुतिना निषामसलिलं शृङ्गे सुंज्जनाङ्कितं

ह्यायामङ्ककदम्बकं घृगकुलं रोमश्रमभ्यस्यतु ।

विश्रम्भैः क्रियता वराहपतिमि सुंशाचति पल्लवे

विश्रामं लभतामिदंश्च प्रियिलजप्राबन्धमस्मादनुः ॥ (४२)

मैत्रेयम् । एतेन शरविष्टोऽप्यौषधं दधितम् । अतो भिय्या हि वितथमेव मृगया व्यसन
व्यसनगणान्मूर्तां वदन्ति मन्वाहय इति शेषः । कुत कथ्यादु व्यापारादीनां विनोद
एवमानन्दः न कुतोऽपीत्यर्थः । हिरेणधारण्ये । हि सेनावनधारण्य इत्यमरः । व्यसना-
न्याह मरु । कामजेषु मरुतो हि व्यसनेषु महीपतिः । विद्युज्जलेऽर्चं भस्माभ्यां शोध
जेष्वात्मनैव सः । मृगयासौ दिवासाय परीवादः स्त्रियोपदः । तीर्थं त्रिकं वृषाढा य
कामजो दमो गणः । मेरुण्य वाक्चुं होह रज्योऽप्येवमद्वयम् । वाग्दण्डजं पादं
शोधजोऽपि यथोऽप्येव इति । इति हि शकुन्तलमौचित्यं नाम ॥

(४०) विदू इति । अवेहीत्यादि । अवेहि रे उच्छ्रायहेतुम् । अन्तर्भवान् प्रकृति
शापस्य, तं तावत् राजा । पुत्रं अटवोतोऽटवोमाङ्कितमानो वावत् उहमान्मृगकोनुपस्य
कदापि लोचं काचस्य शब्दे विवर्तितो भवः । अवेहि वाचस्य । प्रकृति स्तभावः । प्रकृति-
र्गुणवाच्ये व्यादमात्यादिस्वभावयोरिति चेद्विनी । दायाः पुत्रो नीचः व्याङ्कितमान
परिभ्रमन् । वाग्दणधारण्ये । लोचं काचस्य उहमङ्कुलस्य । दायाः सखिरे उहो जीनो लोचो
शरस्योति अथ मङ्कुले । अस्माच्छमङ्कुलस्य इति वाच्यः । विद्याभेत्यात् शर-
वागिधातोनुपस्येति क्वचित् दाहः । नरनामकातोनुपस्येत्यर्थः । अथा हि प्रादेयादी
नरका नागिनामेव हिन्दुस्तीति प्रविष्टः ॥

(४१) राज्ञेति । नाभिनन्दामि न वाचु मरुते ॥

(४२) शाकुन्तामिति । मरुतिना मरुते विषाधेऽप्यङ्कितमाङ्कनं निषामस्य शला-
कदण्डमङ्ककं सलिलं घृगकुलं रोमश्रमभ्यस्यतु । मृगकुलं हिरेणमङ्ककं वादादाभ्यस्यतु
यः सः पदस्य यः पदधारो देनस्य मरुतेऽहं यम् । विद्यान्तु यः कति कुम्भं निद्रास्य
वरणः मरुतः । रोमश्रममङ्ककं पदधारो यः पदधारो यः । यदा वराहाणां मृग

सेना ॥ यथा प्रभविष्णवे रोचते । (४३)

राजा ॥ तेन हि निवर्त्तय पुरोगतान् धनुर्ग्राहिणः यथा च मे
सैनिकासपोवनं नाभिरुन्धन्ति दूरात् परिहरन्ति च तथा निषेद्धव्याः ।
पश्य । (४४)

प्रमप्रधानेषु तपोवनेषु गूढं हि दाहात्मकमस्ति तेजः ।

सूर्यानुकूला अपि सूर्यकान्तास्ते स्यान्तेजोऽभिभवाद् दृष्टन्ति ॥ (४५)

सेना ॥ यथाज्ञापयति स्वामी । (४६)

विदू ॥ भो उच्छात्रहेतुश्च षिक्कम षिक्कम । (४७)

सेनापति निष्कान्तः । (४८)

राजा पतिमि यूयमायै विंशत्यैरथाक्रममाशोकनाडु विद्यावद्विः वद्विः । सनौ विस्मय-
विश्वासाविश्रमः । पल्लवे ज्यले हरसि । पल्लवस्य ज्यले हर इत्यमरः । सुतामां क्षतिः क्षयः
क्रियताम् । तथा इदमस्य हनुच शिथिलः एकस्याः कोटे रवस्तुको ज्योत्स्नो मौष्यां नव्यो
यस्य तत् तथाभूतं स ए विनामं लभताम् ॥

(४२) सेनेति । यथा यत्प्रकारः । प्रभविष्णवे प्रभवे भवते इति यावत् । रोचते
प्रीतिं जनयति । तथैव भवत्विति शेषः ॥

(४४) राजेति । नाभिरुन्धन्ति नाक्रान्ति । परिहरन्ति त्यजन्ति । चेत्तत्प्रा-
पयति पश्येति ॥

(४५) शनेति । शनः शान्तिरेव प्रधानं येषु तेषु तपोवनेषु तपस्यारण्येषु गूढ-
मलस्यमाणं दाहो भस्मीकरणं आत्मा स्वभावो यस्य तत् तपोकृतम् । आत्मा यज्ञो इति बुद्धिः
स्वभावो ब्रह्म वर्म सत्यमरः । तेजोऽस्ति । तथाहि सूर्यकान्ताः सूर्यरश्मिबन्धकेणा-
नशोद्धारिण्यो मयिविशेषाः सूर्यानुकूला सूर्ये अनुकूलाः सुखवितारः तेऽपि अग्नौ तेजसा
अभिभवादाक्रमणाद् दृष्टन्ति दाहं जनयन्ति । अत्र दलान्तोऽलङ्कारः । इतमिदमुपजाति-
नाम । यदुक्तम् । यत्र द्वयोरप्यनयोस्तु पादा भवन्ति क्षीमन्निवि चन्द्रकान्ते । विद्वद्भिराद्यैः
परिकीर्त्तिता सा प्रमुष्यतामिदमुपजातिरेषेति । अन्योरिन्द्रबल्योर्मेन्द्रबल्ययोः । उमेन्द्रबल्यो
वक्ष्यते, सा चागुरुपादादिवर्णोर्मेन्द्रबल्योच्यते ॥

(४६) सेनेति । सगमम् ॥

(४७) विदू इति । भो इत्यादि । भो उच्छात्रहेतुश्च निष्काम निष्काम । सगमम् ॥

(४८) सेनेति । सगमम् ॥

न च परिहार्यं वस्तुनि दुष्प्रान्तस्य मनः प्रवर्तते । (६१)

विदू॥ ता कथेहि । (६२)

राजा॥ ललिताश्वरोभव किल मुनेरपत्यं तदुज्जिताधिगतम् ।

अर्कस्योपरि शिथिलं चुत्रतमिव नवमालिकाकुसुमम् ॥ (६३)

विदू॥ विदूष्य॥ भो जघा पिण्डोखज्जुरेहिं उब्बेजिदस्स तिल्लि-
ज्जीए सद्धा भोदि तथा अन्तेउरइत्थिआरअणपरिभोइणो भणदो इअ
पत्थणा । (६४)

राजा॥ सखे तावदेनां न जानासि येन त्यमेवमवादीः । (६५)

(६१) अधुना वस्तुतोऽभ्यर्णनीयता वेदयित्वाह न वेति । परिहार्यं अप्यहरे
वस्तुनि पदार्थे च दुष्प्रान्तस्य मनो न प्रवर्तते प्रवृत्तिमद् भवति ॥

(६२) विदू इति । अपरिहार्यतावीण शुश्रूषमाण आह तेत्यादि । तत् कथय ।
तत् तावत् ॥

(६३) राजेति । अपरिहार्यतावीजं कथयति ललितेति । ललिताश्वरोभव
ललिताभ्यो रमणीयाभ्यो अश्वरोभ्यो भूत तत् किञ्च शकुन्तलाख्य वस्तु एते कथस्य माता
उज्जित उज्जु शुनिना अधिगत उज्ज्वलितुज्जिताधिगतमपत्य न त्वौरसमित्यर्थः । अत्र
प्रधानेनापत्येन सम्बन्धान् एतेरिति प्रती न त्वधिगतमित्यस्य कश्चुत्वा ततोया तस्य शुष्मीभूत
त्वात् । अतोऽत्र उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिं गरीयसीति न्यायेन ततोयया पथ्या बाध
स्याभावो न दोषाय यत् उक्तम् । अत्यर्णस्यापवादेन प्रधानेन शुण्यस्य च । बाधो विधीयते यस्यात्
ततोऽनेन न बाधिता इति । उपमया विधितं चकत्येति । विधितं च अर्कस्य आकन्देति
प्रसिद्धस्य पादपस्य उपरि चुत्रतमिव गतित नवमालिकाया कुसुम उज्ज्वलितम् । यथा नवमालिका
कुसुम ललितवतामपमेव उपरिपातादर्कस्य वा कुसुममिव दृश्यते तदुज्जिताधिगतं न तु
प्रसूत कुसुम तथेत्यर्थः । अत्यौपमाकट्टार । इयमाख्या ॥

(६४) विदू इति । विदूष्य मध्यम इति । मध्यम आह विदूषितमित्यमरः ।
भो इत्यादि । भो यथा पिण्डोखज्जुरेहिजितस्य तिल्लिज्जां अत्र तथा अन्त उरस्तीरत्
परिभोगिणो भवत इय प्रार्थना । पिण्डोखज्जुरे पिण्डोम चै खज्जुरे । पिण्डो य
पिण्डोतगरेऽसाधूखज्जुरभेदवोरिति वेदिनी । उब्बेजितमातिपाधुखज्जुनिताप्यजङ्घि ।
तिल्लिज्जां विद्यायां । अज्जत्तादिह भाष ॥

(६५) राजेति । मन वेत्तना । अपवादीरज्जराजनि ॥

विदू॥ तं क्व रमणीयं शाम च भद्रदोषि विद्वान् चम्पादेदि । (६६)

राजा॥ वयस्य किं वज्रना । (६७)

चित्ते निवेश्य परिकल्पितसर्वयोगान्
रूपोच्चयेन विविना विहिता कृपाङ्गी ।
स्त्रीरत्नस्रष्टरपरा प्रतिभाति सा मे
धातु विभुत्वमनुचिन्त्य वपुश्च तस्याः ॥ (६८)

विदू॥ 'सम्बधा पञ्चादेसो क्व सा क्ववदीण' । (६९)

(६६) विदू इति । तन्मितादि । तत् खलु रमणीयं नाम यद् भवतोऽपि विस्मय-
सत्पादयति । तत् वस्तु । खलु निचये । नाम सम्भाषनायात् । रमणीयमेव सम्भाषया-
नीत्यर्थः ॥

(६७) राजेति । शकुन्तलाया रूपं वर्णयित्वा मन्यते वदत्येति । वज्रना
वर्णनेनेति शेषः ॥

(६८) चित्ते इति । धातु विधातु विभुत्व निष्कार्ण्येषु प्रभुत्वम् । विभु शिवे प्रभौ
नित्ये इति विश्वः । तथा तथा शकुन्तलायाः शत्रु शरीरस्य अतुचिन्त्य चिन्तयित्वा स्थितस्य
ये मनः सम्बन्धे । स्थितस्येति व्याख्याः क्रिययोरनेककर्मकत्वापत्तेः । 'सा कृपाङ्गी तन्वी
शकुन्तला परिकल्पिता अभिनवकृता न तु कृपा महामृतमया इति भावः । ये सर्वयोगा
निष्कारणस्य निखिलोपाया उपादानकारणानीति यावत् । योग सञ्चिन्तोपायभ्यानसङ्गति-
शुक्तिवित्त्वमर । तान् चित्ते मनसि निवेश्य निधाय । न तु निष्कारणानवस्तुन शीघ्र-
मार्त्य भङ्गमिया कृतयो निवेश्येति भावः । रूपोच्चयेन सौन्दर्यराशिनः कारणेन ।
रूपवशात्तत्सौन्दर्यं भाग्येऽपि वक्ष्यते इति लिखाण्डशेषः । विविना स्रष्टा विहिता निर्मिता
अतएव अपरा जगत्पुत्र वसं मानेभ्यः स्त्रीरत्नेभ्यः प्रथमविधा स्त्रीरत्नस्रष्टि स्रष्ट स्त्रीरत्न
प्रतिभाति प्रकाशते । कृपाङ्गीत्यत्र स योगोपपन्नान्नवाचिनः प्रतियोगेऽपि अद्वाद्भूतानां
शोणादौ पाठादीपः । अद्वादाना यथा । अद्वात्तदन्तकण्ठश्च शृङ्गकर्णौदित्यपि । पुण्ड्रो
नेत्रं तथा गालजङ्घमङ्गादिरीरिति इति । अत्र लोकदृष्ट्या सृष्ट्या अभेदेऽपि तद्भेदनिश्चयस्य
सिद्धत्वादतिशयोक्तिरलङ्कारः । यदुक्तं दर्पणे । सित्तत्वेऽध्यवसायस्यातिशयोक्तिर्निगद्यते ।
भेदेऽप्यभेदः सम्बन्धेऽव्यवसायसाहित्यपर्ययः । पौष्पाप्यर्थान्नयः कार्यहेतोः सा वपुश्च मता
इति । तद्विपर्ययः अभेदे भेदः सम्बन्धे व्यसम्बन्धः । दक्षिणस्यापि । विवक्षा या विशेषस्य
लोकमीमानुवर्तिनी । असावतिशयोक्तिः स्यादिति । निगद्यस्य उत्तरार्थः । इतमिदं
वधन्तिलक्ष नाम ॥

• (६९) विदू इति । सम्बधेत्यादि । सम्बधाय प्रत्यादेय खलु सा रूपमतीनाम् ।

राजा ॥ परिजनानवलोक्य ॥ अगवावेशसपनयन्तु भवन्तः । रैवतके !
त्वमपि स्वनियोगं ममून्व कुरु । (४८)

रैव ॥ जं महाराज्यो आणवेदि ॥ इति निष्कान्त । (५०)

विदू ॥ किदं भग्नदा सम्पदं णिम्मक्खिअं ता इमस्मिं पादव-
च्छायाविरइदविदाणसणाहे सिलाणले उवविमदु भवं जाव गहम्मि
सुहासीणो होमि । (५१)

राजा ॥ गच्छायतः । (५२)

विदू ॥ एदु एदु भवं ॥ उभौ परिक्रम्योपविटौ । (५३)

राजा ॥ सुखे माधव्य णनाप्तचक्षुःफलोऽसि येन त्वया द्रष्टव्यानां
परं न दृष्टम् । (५४)

विदू ॥ णं भवं ज्जेव मे अग्नदो वट्टदि । (५५)

(४८) राजेति । परिजनान् परिवारजनान् । अपनयन्तु सञ्चन्तु । स्वनियोगं द्वार-
द्वारे नियुक्तत्वादस्य । अमून्व कुरु मून्व न कुरु व्याकृत्येति शेषः । तत्र गच्छेति भावः ।
अथवा स्वनियोगं स प्रतप्तादेय अमून्व कुरु पावय ॥

(५०) रैवेति । जमित्वादि । यक्षद्वाराज आश्रापयति ॥

(५१) विदू इति । किदमित्यादि । कत भवता साम्प्रत निर्मलक्षिकं तदस्मिन् पादप-
च्छायाविरचितवितानसमाधौ शिवातले उपविशत भवान् यावदहमपि सुखासीनो भवामि ।
साम्प्रतमिहामीम । निर्मलक्षिकं सल्लिखापदं नरहितम् । जनश्रुत्यमित्यर्थः । पादमेति ।
पादपस्य शाखिनो या छाया तया विरचितं सम्पादितं यद् वितानं चम्रातपक्षान्माधौ
तदयुक्ते ज्या विजिज्ञे सनाधयसितिवत् । शिवातले शिवात्मरूपे । अथ स्वरूपसौरवती
तनमित्प्रमर । यावत् यथा येनेताद्यर्थः ॥

(५२) राजेति । शुकनयम् ॥

(५३) विदू इति । एदित्यादि । एदु एदु भवान् । उभौ राजा विदूयकश्च ॥

(५४) राजेति । अश्वत्थं रमणीयवन्द्यं च अनाप्तचक्षुः तद् देन स ।
परं न दृष्टम् ॥

(५५) विदू इति । अमित्यादि । नत भगनेव मे अयतो वर्तते । नतरुपन्ने ।
द्रष्टव्यानां परं न दृष्टं मयेति भावः ॥

राजा ॥ सर्व्वः खलु कान्तमात्मानं पश्यति अहन्तु तामेवाश्रमललाम-
भूतां शकुन्तलामधिकृत्य ब्रवीमि । (५६)

विदू ॥ स्वगतम् ॥ भोडु ण से प्यस्सुअं वड्ढयिस्सुं । (५७)

प्रकाशम् ॥ भो जइ सा तवस्सिकसुणा अण्णम्भत्यण्णीणा ता किं ताए
दिट्ठआए । (५८)

राजा ॥ धिङ्मुखं । (५९)

निवारितनिमेषाभिर्नैतपङ्क्तिभिरुत्सृज्यः ।

४

नवामिन्दुकलां लोकः केन भावेन पश्यति ॥ (६०)

(५६) राजेति । सर्व्वः खलु सर्व्वं जनं जनमात्मानं स कान्तं सुन्दरं पश्यति
अहन्तु आश्रमललामभूतामाश्रमभूतस्यस्वल्पा । प्रधानध्वजनिर्घ्नेषु पुण्ड्रपालभिरुत्सृज्यम् ।
भूयावालिप्रभावेण ललामं स्थाप्यललाम चेति वद । ता शकुन्तलामेव अधिकृत्य अभिप्रेत्य
ब्रवीमि द्रष्टव्यानां परमिति वच्मि ॥

(५७) तिदू इति । स्वगतमनतिव्यक्तम् । भोडु इत्यादि । भवतु नास्त्य प्रथय' वड्ढ-
यिष्यामि । प्रथय प्रणयम् । प्रथय प्रणय समाधितप्रसर ॥

(५८) प्रकाशमिति । भो इत्यादि । भो यदि सा तवस्सिकसुणा अण्णम्भर्षणीया
तय किं तया दृष्टया । तवस्सिनो सुने कस्यका तवस्सिकसुणा । अतोऽनभ्यर्षणीया भवत
इति शेष । किं कृतमिति शेष ॥

(५९) राजेति । परिज्ञातामपि वस्तुतोऽभ्यर्षणीयता प्रसाद् वेदयिष्यन्नभ्यर्ष-
णीयाया इष्टे वैफल्यमिति यदुक्तं विदूषकेण तदेव प्रथमं खण्डयितुं निर्भर्षयन्नाह धिगिति ।
मूर्खेति सम्बोध्य श्लोकेन दृष्टयति ॥

(६०) निवारितेति । लोको जन सम्पद्यो ब्रीहिरिति वज्जानतृपेद्यायामेकत्वम् ।
उन्मुखं जर्जस्तं सन् निवारिताक्याजिता निमेषा व्यन्दनानि याभिस्ताभिर्नैतपङ्क्तिभि-
र्नैतयेषिभिर्नवा प्रतिपङ्क्तिदितामिन्दुकला कलापालमिन्दु केन भावेनाभिप्रायेण पश्यति ।
मङ्गलपक्षनिगाद्यु तम प्रायदर्शनादप्रोक्तया तदप्यगमसन्तोषेणैव न तु जिह्वयेति भावः ।
अथ प्रतिपङ्क्त्य द्रष्टुमशक्यतया नवा द्वितीयोदितमिति केचिद् व्याचष्ट्युक्तं प्रतिप-
क्ष्येऽपि चन्द्रदर्शनसम्भवात् । यथाह ज्योतिस्तत्त्वे । चन्द्रे द्वादशभिः पञ्चाद् दृश्यं प्राग-
यात्यदृश्यतामित्यभिधाय अन्धभायास्तु शरदि छेमन्तेऽप्यनुपातिणि । रवे सार्धं दृश्यानेऽपि
दृश्यतामेति चन्द्रमा इति । सार्धं दृश्यानेऽपि द्वादशानां भागानां सार्धं दृश्यत्वेऽपि । अतएव
प्रतिपङ्क्त्यमिव प्रथमं पश्यति किराताऽर्जुनीयम् ॥

राजा ॥ इदञ्च मे मनसि वर्त्तते । (७०)

अनाघातं पुष्पं किसलयमलूनं करचहै-

रनासुक्तं रत्नं मधु नवमनास्वादितरसम् ।

अखण्ड पुण्याना फलमिव च तद्रूपमनघं

न जाने भोक्तारं कमिह समुपस्थास्यति भुवि ॥ (७१)

विदू ॥ तेष हि जडं जडं गच्छद् भवं सा जाव सा कस्मवि तव-

क्षिणो द्रुह्यदीतेक्षचिह्नणसोसस्य हत्ये पिवडिस्त्रुदि । (७२)

राजा ॥ परवती खलु तत्रभवती न च सन्निहितगुरुजना । (७३)

सर्वथा प्रतिष्ठाया उक्तस्याङ्गीकारद्योतन इति यावत् । सर्वथा सर्वप्रकारे प्रतिष्ठा-
भयहेतुत्विति शब्दाच्च । प्रत्यादेशो निराकरण इदमिहितो भावो द्रव्यवत् प्रकाशत
इति न्यायात् तत्कलीति यावत् । प्रत्यादेशो निराकृतिरित्यमर । खलु निश्चये ।
प्रत्यादेश एव इत्यर्थः ॥

(७०) राजेति । इदं वक्ष्यमाणम् ॥

(७१) अनाघातमिति । अनाघातमलूनमखण्डं पुष्पमिव करचहै नखरैरलूनं
मल्लिषम् अणुणुमिति यावत् । किसलयं मल्लव इव पुनर्भवं करचहै नखोल्ली नखरो
ऽक्षिरयामित्यमर । अनाघातमङ्गीकृतमिव अपरिहितमिति यावत् रत्नं मणिरिव ।
अनाघातं प्रतिगुह्यं विनश्यद्विनाशवदित्यमर । अनासादितो रसमया अननुभूतो रसो
यस्य तत् तद्योक्तं नव मधिव । एवं पुण्याना महना धर्माणा अखण्डं समग्रं न तङ्ग-
वैगुण्यजतमिद्विदूषमिति भावः । समग्रं सकलाखण्डपूर्णनीत्यमरः । फलमिव च अनघ
मनोस । अनघ निर्मलावापनमोक्षे प्यभिषेयवदिनि मेदिनी । तत् रूपमिह भुवि न
भोक्तारस्यभोक्तारं समुपस्थास्यति उदगमिष्यति न जाने नातुभवाभि । अत्र माद्योप
माणद्वार । उक्तं दर्पणे । माद्योपमा यदेकस्योपमानं वक्ष्यते इत्यत इति । इदं मिथरिपी
नाम वक्ष्यम् ॥

विदू॥ अथ तुह उवरि कौदिमो मे चित्तरात्रो । (७४)

राजा ॥ वयस्य श्रमभावादेवाप्रगल्भास्तपस्विकन्यकास्तथापि तु । (७५)

अभिमुखे मयि संतप्तमौचित हसितमन्यनिमित्तकथोदयम् ।

विनयवारितटत्तिरतस्तया न विहतो मदनो न च मंदतः ॥ (७६)

विदू॥ विह्वल ॥ किं दिष्टिमेत्तेण ज्वेव मअदो अह्मं आरोहदु । (७७)

राजा ॥ सखीभ्या मियः प्रस्थाने पुनः सखीलया तत्रभवत्या मयि

भूयिष्ठमाविष्कृतो भावः । तथाहि । (७८)

सत्य न कस्यापि हस्तगतता भविष्यतीति चापयति । ननु प्रभुरेवैना पालमात्रं कर्तुं-
मधिकरोतीति वचनमाशङ्क्याह न चेति । सन्निहित उपस्थितो गुरुजनो यस्या मा
तद्योक्ता च न ॥

(७४) अथेत्यादि । अथ तथोपरि कौटयोऽस्यासितरागः । अथ प्रश्ने । मङ्गला
मन्तरारम्भप्रसङ्गात्तुल्योऽर्थो व्यपश्यत । चित्तरात्रेत्येतस्योत्तरागः ॥

(७५) राजेति । अप्रगल्भा अनि-यद्वा । नि यद्गता प्रयोगेन बुधैः प्रोक्ता
प्रगल्भतेतुल्यत्वमीदमपि । तथापि अप्रगल्भत्वेऽपि ॥

(७६) अभोति । मयि अभिमुखे सुसुखस्येवति ईक्षित इत्यर्थः । सद्यः गोपायित
अथच अन्येन निमित्तेन हेतुना वयाया उदयो यत्र तत् यथा स्यात् तथा हसितम्
अन्येन हेतुना कथासङ्गाद्य हसितमित्यर्थः । अतो अस्यात् तया यङ्गलसया विनयेन
कष्टसङ्गा यद्वा विनयेन सुविहितत्वेन कर्त्ता वारिता सक्तान्धता उत्तराधारो यस्तु स तद्योक्तो
मदन कामो न विहतो व्यक्तीकृतो न च स हतो न च गोपायितः । तथाच सुविहितकन्या-
त्वेन स्नेहरोमादाहयो न व्यक्तीभूता कामस्तु ईक्षणस्य वरणादव्यक्तीकृतोऽपि अवश्यम्
कथोदयेन कृतहसितदेव व्यक्तीभूत इति भावः । इह कृतविलम्बिनः नाम उक्तम् । तदुक्तम् ।
अयि क्षमोदरि यत्र चतुर्थेन गुरु च सप्रसक्त इत्यत्र तथा । विरतिगन्तु तत्रैव विषयस्यै
कृतविलम्बितमित्युपदिश्यत इति ॥

(७७) विदू इति । क्षिपित्यादि । किं टटिमात्रेणैव भक्तोऽहमारोहतः ।
आरोहति स प्रश्ने गी ॥

(७८) राजेति । सखीभ्यामिति सहार्थे लतोया । मिथो रहसि । मिथोऽन्योन्यं
रहस्यरीत्यमरः । प्रस्थाने गमने । पुनस्तर्था । सखीलया सखिलासया । जीवा विद्याम-
क्रिययो रित्यमरः । भूविजृम्भित आविष्कारक्रियाविशेषणम् । आविष्कृतो विहतः । जापो
ऽभिप्रायः । भावः सत्ताक्षभावविप्रायचेष्टाज्जम्बित्यमरः ॥

दर्भाङ्गुरेण चरणः क्षत इत्यकाशङ्क
तन्यो स्थिता कतिचिदेव पदानि गत्वा ।

आसीद् विवृत्तवदना च विमोचयन्तो

शाखासु वल्कलमसक्तमपि द्रुमाणाम् ॥ (७६)

विदू ॥ गङ्गीदपाधेओ किदोसि तए अदो अणुरखं तवोवणं त्ति
तक्केमि । (८०)

राजा ॥ सखे तपस्विभिः कैचित् परिज्ञातोऽस्मि चिन्तय तावत्
केनापदेशेन पुनराश्रमपदं गच्छामः । (८१)

विदू ॥ को अचरो अयदेसो णं भवं राजा । (८२)

राजा ॥ ततः किम् । (८३)

विदू ॥ नीयारच्छदठभाग तावसा मे उवहरन्तु त्ति । (८४)

(७६) दर्भेति । तन्यो शकुन्तला कतिचित् विद्वानि पदानि गत्वा दर्भाङ्गुरेण
कुमाङ्गुरेण चरणं क्षतमिदं आकाशङ्कं अनावसरे वस्तुतो दर्भाङ्गुराधेओऽपीत्यर्थः । इति
एवमुक्त्वा स्थिता । आकाशङ्क्यो इत्यङ्गवाच्यार्थं वगोवसरवारिखित्यमरः । तथा द्रुमाणां
शाखासु वल्कलमसक्तमपि वल्कलं परिहिततत्त्वच विमोचयन्ती सती विवृत्तवदना
पदाङ्गुलविलम्बवदना च आसीत् ॥

(८०) विदू इति । गङ्गीत्यादि । गङ्गीतपाधेयं कतोऽसि तथा अतोऽनुरक्तं
तवोदनमिति तर्कयामि । गङ्गीत पाधेयं तस्य च अधिव्ययितव्यमिति यावत् येन च
तयोक्तं कतोऽसि यदनविस्तृतादिनेति शेषः । तदानींचनयाध्वरुषधमभावादिति भावः । अतः
रत्नमनुरागविषयतामापन्नम् ॥

(८१) राजेति । परिज्ञातं परिचितं । अपदेशेन निमित्तेन लक्ष्येण वा । पदे
लक्ष्ये निमित्तेऽपदेशे शास्त्रमरः । आश्रमपदमाश्रमस्थानम् । मयमगमनं पुण्याश्रमदर्श-
नार्थं एतम् । एतं वा ममनापदेशयिन्नमनुपपुण्यते ॥

(८२) विदू इति । को इत्यदि । कोऽपरोऽपदेशे मनु भवान् राजा । मनु यत् ॥

(८३) राजेति । ततश्चाप्याद्-राज्यादित्यर्थः ॥

(८४) विदू इति । नीयारच्छदठभाग तावसा मे उवहरन्ति ।
नीयाराणां अन्धादितत्त्वधन्यानां पञ्चभाग तावसाफवसिनो मे मङ्ग उवहरन्तु इदं इति
अपदेशे इत्यर्थः । अथ मनु । पद्मावद्भाग आदेशो राजा पद्मावत्पद्मयोः । भान्दानामपद्मो

राजा ॥ मूर्ख ! अन्यमेव भागधेयमेते तपस्विनो मे निर्व्यपन्ति यो
रत्नराघो नपि विहायाभिनन्दयते । पश्य (८५)

यदुत्तिष्ठति वर्षेभ्यो वृषाणां क्षयि तद् धनम् ।

तपःपट् भागमक्षयत्र दत्तत्वारण्यका हि नः ॥ (८६)

नेपथ्ये ॥ इन्त सिंहायौ स्वः । (८७)

राजा ॥ कथं हत्वा ॥ अये प्रशान्तस्वरैस्तपस्विभिर्भवितव्यम् । (८८)

भाग. पटो हादय एव वा । आदहीताय पट् भागं द्रुमांसमधुसर्पिणाम् । गन्धोपधिरसाताश्च
हृष्यमूत्रफलस्य च । पत्रयाकलनानाञ्च वैदसस्य च चर्मणाम् । शृण्वयानाञ्च भाण्डानां
सर्वस्वाश्रमयस्य चेत्यादि ॥

(८५) राजेति । त्रियमाणोऽप्यादहीत न राजा श्रुत्वोत्थित्यतः करं । न च क्षुधास्य
संसीदेत् श्रोत्रियो विषये वयस्त्रिभिः, तथा—सस्य राक्षसु विषये श्रोत्रियः सीदति क्षुधा ।
तस्यापि तत् क्षुधा राक्षसचिरेणैव सीदति । श्रुतविषे विदित्वास्य धर्मत्रां कृत्स्निं प्रकल्पयेत् ।
संरक्षेत् सर्वं तत्रैव प्रिता पुत्रनिरीरुगमिति मनुष्यदेयात् वयस्यपापमनभिनन्दनाद् भूषेति ।
अन्यं नीशरातिरिक्तमेव । भागधेयं करम् । भागधेयः करो वतिरित्यमरः । निर्व्यपन्ति
इदिति । यो भागधेयो रत्नराघो न पणित्तुयान् विहाय त्यक्त्वा अभिनन्दयते अस्माभिराहि-
यते तपस्यं भागधेयमित्यर्थः ॥

(८६) तापसोपल्लयमात्रभागधेयं इत्येवमिति यदिति । हि यस्मान् नृपाणां
राज्ञां वर्षेभ्यो षट्त्रिंशोऽयद् धनं यस्यादिकरभूत्सुत्तिष्ठति आयाति तत् क्षयि क्षययोगे ।
अदिरिच्छति वक्तव्यादिनु । आरण्यका अरण्यवासिन आश्रमिण इति यावत् । अक्षयं
क्षयानर्हं तपसो धर्मस्य पट् भागं पत्रभागं गोऽश्वभ्यं इति । तद्वत् भवता ।
संरक्ष्यमाणो राजाऽयं कुर्वते धर्मवत्कृतम् । तेनाशुर्वर्जिते राक्षो इविषं राक्षसेव चेति ।
तथा । यदधीते यद् यजते यद् इदति यद्वर्त्तति । तस्य पट् भागभाग् राजा सस्य भवति
रण्यादिति ॥

(८७) नेपथ्य इति । अपतित्येवमरं प्रस्थितस्तदलतायां विव श्यायेतुत्कण्ठया सभा-
गच्छन्तो तापसकुमारो राजसभासन्दर्शनेन हर्षादाहृतं हर्षं नेति । इन्त हर्षं श्रुत्वाया-
मित्यमरः । सिंहो निम्बसोऽर्थो नरपतिषायात्काररूपो ययोक्तो तथोक्तो स आश-
मित्यादि ॥

(८८) राजेति । अये इति सम्प्रुमे । अये क्रोधे विपादे च सम्प्रुमे अपरणेऽपि
चेति भेदिनी । प्रशान्ता अत्युद्धता स्वरा येषां ते तथोक्तैः प्रशान्तस्वरैरतएव तपस्विभिः ।
भवितव्यमिति भावे तव्यं ॥

प्रविश्य होवारिक ॥ जञ्जदु जञ्जदु भट्टा एदे दुवे इंसिकुमारया पडि-
हारभूमिं उवत्थिदा । (८८)

राजा ॥ अविलम्बं प्रवेशय तौ । (८९)

होवा ॥ ज भट्टा आणवेदि ॥ इति निष्कस्य ऋषिकुमाराभ्या सह पुनः प्रविश्य ।
इदो इदो भवन्ता । (९१)

उभौ ॥ राजान विलोकयतः । (९२)

एकः ॥ अहो दीप्तिमंतोऽपि विश्वसनीयतास्य वपुषः । अथवा
उपपन्नमेतदस्मिन् अपिकल्पे राजनि । कुतः । (९३)

अथाक्रान्ता वसतिरमुनाप्याश्रमे सर्वभोग्ये

१५ रचायोगादयमपि तपः प्रत्यक्षं सञ्चिनोति ।

अस्यापि दां स्पृशति वभिन्धारणहृद्गौत.

पुण्यं शब्दो मुनिरिति सुल्लः केवलं राजपूज्यः । (९४)

(८८) प्रविश्येति । जञ्जद्व्यादि । जयति जयति भर्ता एतौ द्वौ ऋषिकुमारौ
प्रतीहारभूमिमुपस्थितौ । प्रतीहारभूमिं हारभूमिं । स्त्री दा इति प्रतीहार इत्यमरः ॥

(८९) राजेति । उगमम् ॥

(९१) होवेति । जमित्यादि । वद् भर्ता आधापयति । परिक्रम्य वक्ष्ये । इदं
इत्यादि । इत इतो भवन्तौ । आगच्छतामिति शेषः ॥

(९२) उभाविति । ऋषिकुमारावित्यर्थः ॥

(९३) एक इति । ऋषिकुमारयोरिति शेषः । अहो विश्वे । दीप्तिमंतोऽपि
तेजस्विभोऽपि । विश्वसनीयता आश्रमसनीयता । कल्याणहेतुं विश्वसनीयताकरोति अथवेति ।
अविकल्पे रूपदूरे आपो । स्वादेशेन इति कल्पप्रत्ययः । अस्मिन् राजनि एतत् दीप्ति-
मंतोऽपि विश्वसनीयत्वमुपपन्नं युक्तम् । अविश्वस्यते हेतुमुत्पापयति कुत इति ॥

(९४) आध्येति । न केवलं सुमय एवाश्रमवासिनः अपुना राज्ञापि धर्माणि

भोग्यानि भोग्येय्यानि यत् स तपोक्ते आश्रमे वसति स्थितिरध्याक्रान्ता अधिज्ञा ।
तुनिरप्ये आश्रमो वनं राजपथे गार्हपत्यम् । आश्रमो मल्लव्यादौ वानप्रस्थे वने मठे
इति मेदिनी । तथा सुमय एव न केवलं तपश्चिन्तनमपि रचायोगान् प्रजापावनमन्यस्यान्
प्रत्यक्षं प्रतिदिनं तपोधर्मं सञ्चिनोति न स्पष्टाति । तपश्चाद्रायप्यादौ सादृ धर्मो भोका-
न्तरे अविदिति विद् । यथाह ननु । न यामेव निवर्तितं प्रजाप्राप्तैव प्राप्तम् । पुनरा

द्वितीय ॥ सखे अयं स बलभित्तपो दुष्मन्तः । (६५)

प्रथम ॥ अथ किम् । (६६)

द्वितीय ॥ तेन हि । (६७)

नैतच्चित्तं यदयमुदधिस्थामसीमा धरिणी

मेकः क्षतस्त्वां नगरपरिषम्रांशुवाह्यं भुंजति ।

आशंसन्ते समितिषु सुरा सक्तवैरा हि दैत्यै-

रस्याधिजेन धनुषि विजयं पौरहृते च वज्रे ॥ (६८)

ब्राह्मणानाञ्च राज्ञा श्रेयस्करं परमिति । तथा धरिणी जितेन्द्रियस्य अस्यापि राज्ञः केवलं विषेणात् राजपूखौ राजशब्दपूखौ स्तनि इति एतदर्थं कं पुण्यं पवित्रं शब्दो राजविंत्वा इति भावः । चारयति देशान्तरेषु, कीर्त्तिं प्रचारयतीति चरिष्य कुशीलवाख्यनटविशेषः । चारण्यास्तु कुशीलवा इत्युत्तरम् । तद्वद्वेन तन्मूर्तोऽवस्थायाम् । गीतं पठितं वम् । स्त्रीषु ही भियुन इत्युत्तरम् । सक्तं पुन पुन द्यौर्मिन्द्वीकं क्षुयति । अत उपपन्नं मित्यर्थं सर्वभोग्ये इत्यादिभिरीकृतत्वं चरिष्यो बोधयति । चरिष्योऽर्थं प्रदर्शनादत्र लक्ष्ययोगितावद्धारः । यदुक्तं इतिहना । विवक्षितं तु योत्स्वम् अतः समीक्षतः कल्पयित् । कीर्त्तनं स्तुतिमिन्द्वीकं सा सक्ता लक्ष्ययोगितेति । इदं शब्दात्मान्ता नाम वृत्तम् ॥

(६५) द्वितीय इति । चरिष्यकुमारयोरिति शेषः । अथ दृश्यमानः । स कथा प्रसङ्गेन च्युतः । अतः भिनक्ति हृदयतीति अवभित बलरातिरिन्दु इति यावत् । तस्य सखा वनभित्तुः । सख्योरास्य इति च ॥

(६६) प्रथम इति । अथ किं किमव्यक्तं यदुक्तं तदेवतर्गं । अङ्गीकारेऽपि चायकिमिति हारावली ॥

(६७) द्वितीय इति । तेन हि तेनैव ॥

(६८) नैतदिति । नगरपरिषौ नगरद्वारागताविव प्राप्नु, दीर्घं बाह्यं यस्य स तथोक्तः । परिषोयोगमभेदेऽस्तविशेषेऽगलपतयोरिति भेद्विनी । दीर्घं प्राप्नु विद्यालयेति धनक्षयः । अथ राजा लक्ष्मणे सख्यस्य श्याम कालिमा नीरभाग इति यावत् । स एव सीमा यस्या सा तथोक्ता क्षतस्त्वाभवो धरिणी भुव यदेकोऽद्वितीयो भुजति पालयति । अथ नावोऽथैव भूजो यं कृष्णाक्षान्तेपदम् । एतच्च चित्तवासार्थं । हि यथात् दैत्यैरुचरे सक्तं सम्भृतं वैरं विह्वलेषां ते तथोक्ता सुरा देवा । वैरं विरोधो विह्वेष इत्युत्तरम् । समितिषु युद्धेषु । समित्प्राजिर्षयिषु युध इत्युत्तरम् । अधिष्ठे अधिगतमुक्ते अस्म्य राज्ञो धनुषि पौरहृते साहेन्द्रे वज्रे च विजयमायं सन्तो अभ्यर्थयन्तो न त्वमस्मिन् क्षापीत्यर्थः । तथा च

उभौ उपगच्छ ॥ विजयस्व राजन् । (६८)

राजा ॥ व्यासनाडुस्त्राय ॥ अभिवाद्ये भवन्तौ । (१००)

उभौ ॥ स्वस्ति भवते । इति फलाम्बुपनयत । (१०१)

राजा ॥ सप्रणाम परिगृह्य ॥ आगमनप्रयोजनं औतुमिच्छामि । (१०२)

उभौ ॥ विदितो भवानिहस्थस्तपस्विनाम् । ते च भवन्तमभ्यर्थयन्ते । (१०३)

राजा ॥ किमाज्ञापयन्ति । (१०४)

उभौ ॥ तत्रभवत कण्वस्य कुलपतेरसान्निध्यात् रक्षांसि न इद्विविधं सुत्पादयन्ति तत् कतिपयदिवसमात्रं सारविहितौघेन भवता सनाथी-
क्रियतामाश्रम इति । (१०५)

नागराणां महीनयनेको भुक्तस्तौघविशितः स्वर्गलोकापस्य नोऽस्याधिकारो मृगस्य इत्यादि
प्रापाकराणिकसत्रादि वचनस्य भक्तुः शोषादभ्यायं चुराया विजयाय सनविषयत्वस्यैकधर्म
सत्रोपादानात् दीपकालङ्कारः । यदुक्तं प्रकाशे । वलद्वलितस्तु धर्मस्य प्रकृताप्रकृतारम्भम् ।
नैव क्रियासु बह्वीषु कारकस्येति दीपकमिति । प्राकराणिकप्राकराणिकाणां धर्मस्य वलद्व
लितरेक दीपक कारकस्य बह्वीषु क्रियासु वलद्वलितरेक दीपकम् ॥

(६८) उभावेति । विजयस्वेति विपराजीतात्मनेपदम् ॥

(१००) राजेति । अभिवाद्ये प्रणमामि । कनवत्कृतेऽत्योक्तनेपदम् ॥

(१०१) उभावेति । स्वस्ति मङ्गलम् । स्वस्तिमङ्गलाद्योर्वाह्यापनिर्णयनाद्विजित
भाशुरि । भवत इति शङ्कार्थं वयङ्कितप्रादिना चतुर्मी । फलान्वेति । यदाह । रिक्तावायि न
पश्येत् । न राजानं देवतां शुचम् । नैमित्तिकस्य वैवाह्यं फलेन फलमादिद्ये इति ॥

(१०२) राजेति । परिगृह्य स्वीकृतम् ॥

(१०३) उभावेति । भवान् इहस्थो विदितः स्यात्स्वित्त इत्येवम्प्राकारेण प्राप्तः ।
इदानीमप्राप्ते अभ्यर्थं नाशयन्नावात् विदित इति वर्तमाने क्त तद् योगात् तपस्विनामिति
कण्वरि वही । ते तर्पयन्तम् ॥

(१०४) राजेति । तुल्यम् ॥

(१०५) उभावेति । कुलपते मण्डपानि । स्वर्गादिभ्यादनुपसर्गानाम् । रक्षांसि
राक्षसाः । इद्विविधं मानव्यापातम् । इति शान्तिशब्दोऽपि तत्रैव । कतिपयसि यदाभ्यादि
भ्यामाति कल्पना । कारविरेण इति यो यद्यपि च कारविदिनीयः त्वेन । अथो मङ्गलि

राजा ॥ अनुगृहीतोऽस्मि । (१०६)

विदू ॥ अपरार्थ ॥ एस दाणिं भयदो अणुक्कनो गलहत्थो । (१०७)

राजा ॥ किं कृता ॥ देवतकं महचनादुपगता सारथिः सवाणकाम्भु क
रयमुपस्थापयेति । (१०८)

दौता ॥ जं देवो आणवेदि ॥ इति निष्क्रान्त । (१०९)

उभौ ॥ सहपंस । (११०)

अनुकारिणि पूर्व्याया युक्तरूपमिदं त्वयि ।

आपन्नाभयसत्तेषु दीक्षिताः खलु पौरवा ॥ (१११)

राजा ॥ समणायम ॥ यच्छता भवन्तौ अहमनुपदमागत एव । (११२)

उभौ ॥ विलयस्व ॥ इति निष्क्रान्तौ । (११३) ३

राजा ॥ माधव्य आयसि ते कुहफलं शकुन्तलादर्शनं प्रति । (११४)

राजनीयरोधयन्त्र इति तैरुच्यते भावः । सवाणीकियता सत्ताधिकीक्रियताम् । आश्रम
शुद्धपतेरवाप्तिध्याहस्यानिर्गो भवः । इति अर्थः यत्र इत्युच्यते ॥

(१०६) राजेति । अनुगृहीतस्तवसिद्धिं कृता उपपन्न ॥

(१०७) विदू इति । अपरार्थं पराहृत्य । तदुक्तम् । तद्वेदपर्यायितम् । रहस्यं तं
ब्रह्मस्य पराहृत्य प्रकाशयते इति । एव इत्यादि । एव इदानीं भवतोऽनुगृहीतो गलहस्त ।
इदानीमेव गलहस्त कर्मणि नियोगो भवतोऽनुगृहीत इत्याह ॥

(१०८) राजेति । सवाणकाम्भु क वाणेन काम्भुकेण अनुगतं च सत्ति । उपस्थापय
आश्रमः । इति उच्यते अमित्यर्थः ॥

(१०९) दौतेति । जमित्यादि । यद् देव आश्रमयति । देवो राजा ॥

(११०) उभाविति । सहपंस ॥

(१११) अन्विति । पूर्व्याया पुरुषाणामनुकारिणि सत्ते त्वयि इह भयात् त्रातमप्री
करणं युक्तरूपं व्युत्तरूपं यन्मु यस्मात् पौरवा पुरुषश्रमभवा राजान आपन्ना
आपन्नाप्राप्ताभयसत्तेषु अभयदानरूपयागेषु यद्वा सदाभयदानेषु दीक्षिता मतिनः ।
आपन्न आपन्नाप्ते स्मार्दिति सत्त्वमाच्छादने यद्वा सदादाने धनेऽपि चेति चाश्रयः ॥

(११२) राजेति । अनुपदमनुगं गतः । अन्वगन्तव्यमनुगं अनुगृहीतं लोच्यमव्ययमित्यर्थः ।
आगत एव आगतत्वेन नियेतव्य इत्यर्थः ॥

(११३) उभाविति । सहपंस ॥

(११४) राजेति । अपि प्रप्ते । कुहफलं लाभता ॥

विदू॥ पठमं अपरिबाधं आसी सम्पद रक्ष्यसवुत्तन्तेण सपरि-
बाध । (११५)

राजा॥ सा भैषीः ननु मत्समीप एव वर्त्तिष्यसे । (११६)

विदू॥ एष तुह रथचक्ररक्षोभूदोऽस्मि जइ ण कोवि आअच्छिअं
विग्घं करेदि । (११७)

प्रविश्य दौवारिक ॥ जअडु जअडु भट्टा सज्जो रथो भन्नुणो विजअ
प्यन्नाणं अयेक्खदि, एस उण णअरादो देवोणं आणन्तिहदो करभणो
आअदो । (११८)

राजा॥ सादरम् ॥ किमस्माभि प्रेषित । (११९)

दौवा॥ अथ इ । (१२०)

राजा॥ तेन हि प्रवेक्ष्यताम् । (१२१)

दौवा॥ तह ॥ इति निजस्य पुन करभकेण सह प्रविश्य ॥ करभका । एसो भट्टा
उपसपपाडु भव । (१२२)

(११५) विदू इति । पठममित्यादि । प्रथममपरिबाधमासीत् साम्प्रतः । राज्यस-
हसत्तान्तेन सपरिबाधम् । अपरिबाध कष्ट विना । सपरिबाध कष्टेन सह । कुतश्च
निति विधेयम् ॥

(११६) राजेति । भैषेरिति मा टी वेति टी । ननु यत् । वर्त्तिष्यसे स्थास्यसि ॥

(११७) विदू इति । एष इत्यादि । एष तव रथचक्ररक्षोभूतोऽस्मि । यदि न कोऽप्या
गत्य विज्ञ करोति । युध्यमानस्य कश्चिद्व्यपचक्ररक्षकोऽपेक्ष्यते, तदाह तदाभूतोऽस्मीत्यर्थः ।
कोऽपि राज्यसः । विज्ञ चक्ररक्षाया इति शेषः ॥

(११८) प्रविश्येति । जअद्वित्यादि । जयति जयति भर्ता सज्जो रथो भन्तुं विजय
प्रयाचनमेतुते । एष पुन अगाराद् देवीनामाश्रमिह्वर करभक आगतः । सज्जो बद्धास्त
शस्त्र । विजयमयाण विजयाय प्रस्थानम् । अपेक्षते आकाङ्क्षति । आश्रमिह्वरो
वार्त्तावहः । करभकस्तथाणा ॥

(११९) राजेति । सादर तनादरम् । अस्माभिर्मातृभिः । अस्मा मातेति
माट्टोक्तावसरः । प्रेषित प्रेषित ॥

(१२०) दौवेति । अथ इ अथ किम् ॥

(१२१) राजेति । सुगमम् ॥

(१२२) दौवेति । तह तया । करभक इत्यादि । करभक एष भर्ता उपसपपा
भवान् । उपसपपा उपपन्नः ॥

करभक्त ॥ उपसृत्य प्रणम्य च ॥ चञ्चदु जञ्चदु भट्टा देवीओ गाणवेन्ति । (१२२)

राजा ॥ किमाज्ञापयन्ति । (१२४)

कर ॥ आद्यामिणि चउट्टदिग्हे पुत्तपिण्डपालणो णाम उववासो भविस्सुति तहिं दोहाउणा नवस्स अह्मे सम्भावइद्वत्ति । (१२५)

राजा ॥ इतस्तपस्विना कार्यप्रमितो सुखजनाज्ञा उभयमनति-
क्रमणोय तत् किमत्र प्रतिविधेयम् । (१२६)

विदू ॥ भो तिसङ्क, विच अन्तरा चिट्ठ । (१२७)

राजा ॥ सत्यमाकुलोभूतोऽस्मि । (१२८)

कृतप्रयो भिन्नदेशत्वाद् द्वैधीभवति मे मनः ।

पुरः प्रतिहतं जैलैः स्रोतः स्रोतोर्वहा यया ॥ (१२९)

(१२३) करेति । जयद्विधादि । जयति जयति भर्ता देव्य आद्यापयन्ति ॥

(१२४) राजेति । गुणमम ॥

(१२५) करेति । आद्यामिणीत्यादि । आद्यामिणि चतुर्थ दिवसे पुत्रपिण्डपालणो नाम उपवासो भविष्यति तत्र दीर्घायुशायकस्य यस्य सम्भावयितव्या इति । उन्नेति । पुत्रपिण्डानां पुत्रेण प्रदायमानविष्णुना पालन रक्षण सम्भावनमिति यावत् यस्मात् स तथोक्त । भविष्यति अतुष्टि इत्यादि । सम्भावयितव्या बहुफलव्या आगमनेन सम्पन्नयितव्या इति यावत् । इति आद्यापयनीत्यन्वयः ॥

(१२६) राजेति । जनतिरुपयोग्यमनवज्ञेयनीयम् । तत् तस्मात् । अत्र धनयो विषययो किं कर्म प्रतिविधेयसमायतयानुगतव्यम् ॥

(१२७) विदू इति । भो इत्यादि । भोस्त्रिगङ्गु दिवान्तरा तिष्ठ । न दिव न च भूमिमन्तराधितिष्ठति यथा त्रिगङ्गु भूय तथान्तरा तिष्ठेत्यर्थः । श्रूयते हि रामायणादौ कौशिकार्जिततपोरीषेणोद्भूतमोक्षेण साकल्यं सुखरोरन्तिषङ्गु नमिस्साकुङ्कुमशितोश्चरो सुखापोपजनितप्रतिबुद्धौ नास्त्वय्यज्ञेनाध्यातितोऽन्तरान्तरीष एवावाकमिराकाशतोति । मोक्षुत ए विस्तरभयादत्र ॥

(१२८) राजेति । सत्यमित्युपहासप्रतिषेधाय । आकुलोभूतोऽस्मि व्यकुलोभूतोऽस्मि ॥

(१२९) कृतप्रयोरिति । कृतप्रयोरानुपमाननाहस्यसम्भावनरूपयो भिन्नदेशत्वात् भिन्नो यनेको देशो यधिकरन्ध्रभूमौ ययोको तथोक्तत्वात् न मनस्य उरो यथै यैलैः विनामस्तं प्रतिहतं इतप्रतिघात स्रोतोर्वहा नदीनां स्रोतो यथा स्रोत इव द्वैधीभवति एकमयः भवयोगाभि भवति । अलोपमासङ्कार ॥

विचिन्त्य ॥ समे माधव्य त्वमप्यम्बानिः पुत्र इव गृहीत ग भानित
प्रतिनिवृत्य तपस्विकार्यत्रव्यग्रतामम्माकमावेद तत्तभवतोना पुत्रकार्यत्र-
मनुष्ठातुमर्हति । (१३०)

विदू = भो मा रक्षसभीरुणं म आवगच्छ । (१३१)

राजा ॥ स्मित कृत्वा ॥ भो महाप्राज्ञाण कथमिदं त्वयि सम्भाव्यते । (१३२)

विदू ॥ तेण हि राष्त्राणुषु विप्र गच्छिदु इच्छेमि । (१३३)

राजा ॥ ननु तपोवनोपरोध परिहरणीय इति सर्वानेगानुयात्रिकां-
स्तयैव सद्यः प्रेषयिष्यामि । (१३४)

विदू ॥ अत्यन्त ॥ जुषराजोऽस्मि दाणिं संवृत्तो । (१३५)

राजा ॥ आत्मगतम ॥ चरैलोऽयं प्राज्ञाणवट कदाचिदिमामस्मात्प्रा-
र्थनामन्तःपुरिकाभ्यो निवेदयेत् । भस्त्रेव तावद् वक्ष्यामि । (१३६)

(१३०) विचिन्त्येति विचार्येत्यर्थः । प्रतिनिवृत्य प्रतिगत्य । तमेति । तपस्विना
कार्यं व्यप्यता व्यासकृताम् । व्यसो व्यासकृत् आश्रमे इत्यमरः । आवेद विज्ञाप्य ।
अनुष्ठातुं कर्तुं म ॥

(१३१) विदू इति । भो इत्यादि । भो मा राक्षसभीरुक कामगच्छ । आवगच्छ
जानीहि ॥

(१३२) राजेति । महाप्राज्ञान्मेत्यनेनात्ममत्तित्वात्कृद्गमनं श्रुतिपुत्रगमनं विना
पक्षं व्याहरति । महानाष्टावयन्दो हि वाराणस्यादायपञ्चाङ्गहारकविमेषु प्रयुज्यते ।
इदं राक्षसभीरुत्वम् । सम्भाव्यते मन्यते ॥

(१३३) विदू इति । तेषेत्यादि । तेन हि राजानुज इव गन्तुमिच्छामि ॥

(१३४) राजेति । नतुरसुप्ताने । तपोवनस्य उपरोध-पीडनं परिहरणीयो निवा-
रणीयः । इति हेतोः । अनुयात्रिकान् अनुगतान् सेनिकान् ॥

(१३५) विदू इति । सगर्वं सारङ्गहारम् । गर्वोऽभिमानोऽहङ्कार इत्यमरः । जुष
इत्यादि । जुषराजोऽस्मि इदानीं वदत । जुषराज कुमार । जुषराजस्तु कुमारो भक्त
दारक इति नाट्योक्तावसरः ॥

(१३६) राजेति । आत्मगतमनतिष्ठत्तम् । चरैलशब्दः । प्राज्ञाणवटु, प्राज्ञाण
मालकः । बालकोमानवो बाल किशोरो वटुरित्यपीति शब्दरत्नावली । कदाचिद्वत्
सम्भावना द्योतयति । इत्यमेव प्रयुक्तं कादम्बर्याम् । यथा पूर्वभागे । कदाचिदंनभि

विदूषकस्य हस्तं दृष्ट्वा । प्रकाशम् ॥ सखे माधव्यं च्छविगौरवादाश्रमप्रदं
प्रविशामि न खलु सत्यमेव तापसकन्यायामभिलाषो मे । पश्य । (१३७)

क वयं क परोक्षमन्यथोऽष्टगणैः सह वर्द्धितो जनः ।

परिहासविकल्पितं सखे परमार्थेन न गृह्यतां वचः ॥ (१३८)

विदू ॥ एवमेदं । (१३९)

राजा ॥ माधव्य त्वमपि स्वनियोगमनुतिष्ठ चहमपि तपोवन-
रक्षार्थं तत्रैव गच्छामि । (१४०)

इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।

द्वितीयोऽङ्कः । (१४१)

मत्कारविकारदर्शनपुषितोऽयं यावामिच्छां करोति नौ चतूरकोपा हि कुमिलनस्य प्रकृति-
रित्यवधार्यते । उत्तरभागे च । कदाचिद्वीर्येणैकस्यादद्यानाकोश्यादस्यैव तद्वत्त्वमपि
पार्श्वेऽवगृह्यतां भवन्तु भवन्तु इति । तथा कदाचिदस्य हस्तान्स्यामिच्छां महाश्वेतापि
भवत्येव तत् तं तु तावत् पश्यामि इत्यादि । अस्मत्पार्श्वे न गृह्यन्तामभिलाषम् ।
अल्ल-पुटिकाभ्यो महिषीभ्यः । विपार्याह भवत्विति । एवं वक्ष्यमाणम् ॥

(१३७) विदूषकस्येति । प्रकाशं सुस्पष्टम् । च्छविगौरवादु च्छयीषां सम्भ्रान्तात् ।

तापसकन्यायां गृह्यन्तायाम् । तदभिलाषस्यासम्भ्रान्ततां दर्शयति पश्येति ॥

(१३८) केति । क वयं सहनकृपाभिभूतान्तरपुरुषा इति भावः । क परोक्षोऽना-
दिभूतो मन्मथः कामो यस्य न तपोक्तः । अष्टगणैः अष्टगणैः सह वर्द्धितः परिपोषितो
जनः गृह्यन्तावप्यः । न कदाचिदस्यनयोः परस्परप्रणयाभिलाषसम्भव इति भावः ।
परोक्ष इति । अस्माकमभिष्ट्यायां पर-अविषयः परेक्ष । पर गच्छत्युक्तान्त्वद्वारात्
पूर्वनिपातः । सखे परिहासेन विकल्पितमनिवृत्ताभिहितं वचनतापसकन्याभिलाषाद-
परमार्थेन याचार्थेन न गृह्यतां न भन्यताम् । हस्तमेतत् सुन्दरी नाम । तदुक्तम् ।
आयुजो यदि सो जगो ममे सभरा लो यदि सुन्दरी तदेति ॥

(१३९) विदू इति । एवमेदं एवमिदम् ॥

(१४०) राज्ञेति । स्वनियोगमात्मानं प्रत्यापन्नं अनुतिष्ठ धानय ॥

(१४१) इतीति । इति पश्यन्ती इत्याम् । अहं परिच्छेदः ॥

इति श्रीकृष्णायन्यायस्य कथायाभिलाषानुगृह्यन्तीकायां

प्रवेशिकापञ्चाशो द्वितीयाहविस्तरणम् ॥

तृतीयोऽङ्कः ।

ततः प्रविशति कुशामादाय यज्ञमानशिय ॥ (१)

शिय ॥ विविन्त्य सविष्णयम् ॥ अहो महाप्रभावो राजा दुष्मान्तः । येन प्रविष्टमात्र एवायम तत्प्रभवति सारयिहितीये राजनि निरुपमवानि नः कर्माणि स्रज्जानि ॥ (२)

का कथा वाणसन्धाने जत्राशब्देनैव दूरतः ।

हृद्गारेणैव धनुषः स हि विघ्नान् व्यपोहति ॥ (३)

यावदेतान् वेदिमंसरणार्थं दर्भान् षट्त्रिंशोऽपाहरामि ॥ (४)

परिष्कारोक्त्यैव ॥ आकाशे ॥ प्रियंवदे कश्ये दनुजैरानुलेपनं कृष्याज वन्ति च नलिनीदलानि नीयन्ते ॥ (५)

(१) तत इति । आदाय वृद्धीत्या । यज्ञमानशिय आगाहेष्टा आरभ्ययाग इति यावत् कश्चिन् कल्पशियः । आदेष्टा त्वहरे जती । यष्टा च यज्ञमानशेत्यमरः ॥

(२) शिय इति । अहो विस्मये । महान् प्रभावो दयुज्ज तेजो यस्य स महा-प्रभावः । स प्रतापः प्रभावश्च यत् तेज कोषदयुज्जनिमित्यमरः । येन हेतुना । प्रविष्टमात्र एव अपिरप्रविष्ट एव । निरुपमवानि निरुपमवाणि । कर्माणि कष्टरूपाणि ॥

(३) ज्ञेति । वाणसन्धाने वाणस्य धनुष्यारोपणे का कथा तत्कथापि नास्तीत्यर्थः । स हि राजा हृद्गारेण हृमितिध्वनिनेव । वर्षात् स्वरूपे कारप्रत्ययो वक्तव्यः । दूरतो दूरात् धनुषो जत्राशब्देन मौढ्या शब्देनैव विघ्नान् विघ्नभूतान् राक्षसान् व्यपोहति निवर्तयति ॥—

(४) यावदिति । एतान् दर्भान् कुशान् वेद्या यागार्थं निर्मितपरिष्कृतभूमी । स स्तरणार्थमास्तरणार्थम् । वेदि परिष्कृता भूमिरित्यमरः । षट्त्रिंशो वस्त्रालङ्कारा दिभिः परितोष्य हतेभ्यो याजकेभ्यः । अग्निघ्राद्या धनैः वार्या षट्त्रिंशो याजकाश्च ते इत्यमरः । अपाहरामि दहामि ॥

(५) परीति । आकाशे शून्ये अट्टप्रिय वदायामपि रहन् भूमी प्रियंवदा वदेषा शेत्यर्थः । कश्येति सन्वभ्यविज्ज्ञाया पत्नी । अशीरातुनेपनं पिष्टवीरणमलम् । स्याद् वीरणं वीरतर मूलोऽस्योशीरमस्त्रियामित्यमरः । नीयन्ते प्रायन्ते स्वयेति शेषः ॥

श्रुतिमभिनीय ॥ किं कथयसि आतपलङ्घनाद्, बलवदसुखशरीरा
शकुन्तला तस्या शरीरनिर्व्वापणायेति । प्रियवदे यत्नादुपचर्यता सा
हि तत्रभवत् कुलपते द्वितीयमुच्छ्वसितम् । अहमपि तावद् वैतानिकं
शान्त्युदकमस्या एव गौतमीहस्ते विसर्जयामि ॥ इति निष्क्रान्त । (६)

विष्कम्भक । (७)

॥ ततः प्रविशति समदानवस्यो राज्ञः । (८)

राज्ञः ॥ सचिन्त निश्चयः । (९)

(६) श्रुतिमिति । श्रुतिं श्रवणमभिनीय रूपयित्वा श्रवणायेव कर्णं दृश्येति
यावत् । आतपलङ्घनाद्, रविकराभिभवात् । बलेति । बलवदुत्तमसुखमप्रकृतिस्य शरीर
यस्या सा सन्तप्तशरीरेत्यर्थः । शरीरनिर्व्वापणाय देहस्य तापोपशमनाय । इति
किं कथयसीत्यर्थः । अत्र चरकः । कलिनीनोभस्येवाम्बुसेवपत् कुटश्वटम् ।
काशीयकरसोमेन दाहे यत् प्रलेवनमिति । सेव्यशरीरः । सुशुतश्च । शीत विधानमत
जम्भसह प्रवक्ष्ये दाहप्रशान्तिकरमृत्प्रमत्ता मराणाम् । तत्तादितो मनयजेन हित
प्रदेहचन्द्रागुहारतृणोदकशीतलेन । शीताम्बुशीतवतरैश्च शयानमेव हारैः शृण्णान्-
मनयैरपला शृण्णेषु । भिक्षोः शोणवसिद्धिमे शयने शयीत पत्रेषु वा सज्जन्निन्दु
मङ्गिनीनामिति । तथा । दाहमिभूतमप्यत्र परिप्रेषयेत् तं शीतैश्चोत्पलवन्दनवारिभि
रिति च । प्रियवदाया प्रवेशवाक्ययोगयोरनभिनवाद्गुह्यशरीरनिर्गोदकाहरणस्य रक्ष
रक्षाव्यपगतया गुहापथेन गमनमनुशैरुत्तरदानञ्चाकस्मिन्प्रिय वदायास्तदानीमभवदिति सूच
यति । यत्नात् प्रयासात् । उपचर्यता वरिव्यताम् । हि यत् । सा शकुन्तला ।
द्वितीयमुच्छ्वसितं बहिर्घटप्रणभूता । वैतानिकं यज्ञियम् । ऋतुवित्सारयोरक्षी
वितानमिदमरः । शान्त्युदकं शान्तिकुम्भस्यमुदकम् । अथै शकुन्तलार्थः । गौतमी
हस्ते विसर्जयामि गौतमीहस्ते दापयामि कालिन्मिरिति शेषः ॥

(७) विष्कम्भक इति । तदाख्यं अश्विनोप । हत्तामासकृपितानामपि शकुन्तला
तापतर्दं प्रियवदास्तोशरीरास्तुलेपनादिवहनाना वसिं ध्यामानानास्तोपचर्यमाणशकुन्तलाप्रवेगा
दीनां निदर्शकतात् । स च मध्यमपात्रेण प्रयोजितत्वेन शुद्धः । तदुक्तम् । उत्तवर्तिष्य
माणां कथामानां निर्वर्णकः । सनिर्णायस्तु विष्कम्भक्यादावद्वयं दर्शितम् । मध्येन मध्य
माभ्या वा पात्राभ्यां न प्रयोजितः । शुद्धः यत् स शुद्धीर्षो गौतममध्यमकल्पित इति ॥

(८) तत इति । समदानवस्य आदशापक्षः ॥

(९) राज्ञेति । सचिन्त शकुन्तलावृत्तिमस्ति । सचिन्ता कालिराध्याममिदमरः ॥

जाने तपसो वीर्यं सा बाला परवतीति मे विदितम् ।

न च निम्नादिव सलिल निवर्त्तते मे ततो हृदयम् ॥ (१०)

भगवन् मन्त्राय कुतस्ते कुमुमाद्युधस्य सत सौख्यमेतत् । (११)

स्रज्ज्वाला आ ज्ञातम् । (१२)

अद्यापि नूनं हरकोपवह्निस्त्वयि ज्वलत्यौर्व इवाम्बुराशौ ।

त्वमन्यया मन्त्राय मद्भिधाना मन्त्रावशेषः कथमेवमुपाः ॥ (१३)

अपिच । त्वया चन्द्रमसा चातिविश्वसनीयाभ्यामभिसन्धोयते कामि-
सार्धं । कुतः । (१४)

(१०) जान इति । तपसो वीर्यं प्रभावमहं जाने अतुभवामि । वीर्यं बलं प्रभावे
चेत्यमर । एतेन श्लोकात्मनोऽस्या परिपक्व खण्डित । एव सा बाला शकुन्तला परवती
परायत्ना इति मे विदितमनुभूयमान भवति । एतेन तद्विषयापि सभागमनसम्भावित
दर्शयति । एतं मम मनस्य निम्नात् सलिलं तोययितुं तत् शकुन्तलातीना निवर्त्तते
पराङ्मुखं भवति । तद्वत् किं करणीयमिति भावः । अलोपमासङ्कारः । इयमायौ ॥

(११) भगवदिति । भगवन् आह्वयप्रवृत्तः । भग श्रीकामनाह्वयप्रवीर्ययत्ना-
कीर्तिचित्तमरः । मन्त्राय मदनं ते तव कुसुमानि पुष्पाण्युधुधानि महरणानि यस्य स
तथोक्तस्य सत कुत कथादेतत् सौख्यं तीक्ष्णभावः ॥

(१२) स्रज्ज्वालेति । स्रज्वा अस्ति रूपयित्वा । चिन्तया तीक्ष्णतावीजनिश्चयादाह
ज्वालेति । आ ज्ञाने निश्चयकृत्योरिति चेद्भिन्नी । ज्ञातं निश्चितम् ॥

(१३) मन्त्रावधारितं तीक्ष्णतावीजं वचसा प्रकाशयति अद्यापीति । हे मन्त्राय हरस्य
शम्भो कोपवह्निः क्रोधोद्धतकपासनेलानलं अम्बुराशौ समुद्रे । वारिराशिरव्यावृति
शब्दाश्चि । और्वो वाङ्मयानल इव । और्वस्तु वाङ्मये बलवानल इत्यमर । नूनं निश्चितमद्यापि
त्वयि ज्वलति न निवर्त्तयता गत इत्यर्थः । अन्यथा तस्य निवर्त्तये भक्त्येवमशेषो यत्नः
स तथोक्तस्तु मम विधा प्रकारो येषां ते तमाभूतानां ईक्षितमित्रासमागमानामिति यावत्
मन्त्राय कथमेवमित्युपस्था । विधा विधौ प्रकारे चेत्यमर । अलोप्यतया वह्निमन्त्रसाधना
मन्त्रगे हरकोपानलज्वलनसङ्ख्यानामुभयरूपवैषिष्ट्यप्रधानादनुमानसङ्कारः । यदुक्तं दर्शये ।
अनुमानान्तु विश्विस्तत्र ज्ञानं साध्यस्य साधनादिति । विश्वितिरसङ्कारान्नरसतवैषिष्ट्यम् ।
इत्तमिदमुपजातिर्मात्रम् ॥

(१४) अनुमानं साधनसंज्ञिता दर्शयितुमाह अपिचेति । तया मन्त्रगेन चन्द्रमसा
रचना च अतिविश्वसनीयाभ्यामभिसन्धोयतीत्याशां हास्या कामिना प्रियाभिद्याविद्यां सार्धं

तव कुसुमशरत्वं शीतरश्मिवमिन्दो-

र्हयमिदमयथार्थं दृश्यते महिषेषु ।

विस्तृजति हिमगर्भैरग्निमिन्दुं मयूखै-

स्वमपि कुसुमवाण्यान् वज्रसारौकरोपि ॥ (१५)

अथवा । (१६)

अनिशमपि मकरकेतुं मनसो रजमावदन्त्रभिमतो मे ।

यदि मदिरायतनयमां तामधिलक्ष्य प्रहरतीति ॥ (१७)

भगवन्नेवमुपालब्धस्य ते न मां प्रत्यनुकोश । (१८)

वृत्त । इन्दुभेदा समे वर्णे बहुवार्थी तु जन्तुभिरित्यमर । अभिवन्द्यते प्रतीयते ।
वज्रगज्जाभिसम्मानं व्यभीक्षु प्रतारणमिति हेमचन्द्र ॥ १

(१५) तवति । तव मकरध्वज कुसुमशरत्वं कुसुमशरसञ्चलं तथा इन्दोचन्द्रस्य शीत
रश्मित्वं शीतरश्मिनामधेयत्वं इदं द्वयं महिषेषु कामिजनेषु अयवार्थं मयैव मतिक्लान्तं
दृश्यते तथाहि इन्दुचन्द्रमा हिमानि तुषारा समे व्यञ्जन्ते येन ते तथोक्ते मयूखैरग्निरग्नि
विस्तृजति विकिरति । तद्यथा शीता शीतत्वा रश्मयः किरणा यस्य स शीतरश्मिरित्यमरं न
सम्भवतीति भावः । तथा न मन्मथोऽपि कुसुमवाण्यान् व्यथयति दृश्यमानान् शरान् वज्राणां
मिव सारो बलं येषां ते वज्रसाराः । सारो बले स्थिराग्रे चेत्यमरः । वज्रसारान् वज्रसारान्
करोपि । हि जम्बूद्विपभूततद्भाव इति हि । ईकारश्च पूर्वसारस्य । एवञ्च कुसुमानि यदा
यदा स इत्यर्थो न युज्यते वज्रशरत्वं च युक्त्यदिति भावः । अत्रापङ्कजतिरङ्गार । यदुक्तं
सोदाहरणं दृष्टिमा । अपङ्कजतिरपङ्कज्य किञ्चित्प्रायः दर्शनम् । न पक्षेऽपि अरस्त्वस्य सङ्क
पत्तिरिति । चन्द्रिका चन्दनं चन्दो गन्धकाङ्क्ष दक्षिण । शिवमग्निमयी दृष्टि शीता
क्लिप्तं शरान् प्रति । शैथिल्यमभ्युपेत्यैव धरेत्वात्मनि कामिनाम् । औष्ण्यप्रदर्शनात् तस्य शैवा
दिव्यमिज्जुतिरिति । इदं आलिङ्गी नाम वृत्तम् ॥

(१६) निन्दितामपि अरक्रियां कथञ्चिदभिनन्दयन्नाह व्यथयेति ॥

(१७) अनिशमिति । मकरकेतुं कामी मदिरा सत्तच्छ्रानाविधं आयते दीर्घं नयने
यस्या सा तथोक्ता । मदिरा सत्तच्छ्रान इति शब्दरत्नावली । ता शकुन्तलाधिलक्ष्यं लब्धो
कथं यदि प्रहरति इति एव ध्यात्वा तदा अनिशं सततं मनसो रजं पीडयामावहन् जनय
अपि मे अभिमतं सन्ततं स्यादिति शेषः । अभिमत इति ज्ञानार्थत्वाद् वर्त्तमाने क्तः ॥

(१८) भगवदिति । उपालब्धस्य दृष्टस्य । इत्यदि स्थादुपाभेदभक्तं य स्मृति
पूर्वकं । शोक्तुं यत्नं सनिन्दस्तु यत्नान् परिभाषणमिति जटाधरः । अनुकोशो दया ।
कथा दृष्टानुकम्पा स्थादनुकोशोऽपीत्यमरः ॥

७ दृष्टैव सङ्कल्पगतैरजसुमनस्र नीतोऽसि मयातिदृष्टिम् ।

आकृत्य चाप श्रवणोपकण्ठे मयेत्रव युक्तस्तव वाणमोक्ष ॥ (१८)

सत्तेद ॥ परिश्रव्य ॥ क नु खलु निरस्तविघ्नैः क्षपस्त्रिभिर्गनुज्ञात, खिन्न
मात्मानं विनोदयामि न च प्रियादर्शनार्हते शरणमन्यत् यावदनामन्त्रि-
यामि । (२०)

१ जहृष्वलोक्य ॥ इमासुप्रतपा वेला प्रायेण लतावलयवत्सु मालिनी
तीरेषु सस्योजना तत्रभवतो शकुन्तला गमयति भवतु तथैव तावद
गच्छामि । (२१)

परिश्रव्यापलोक्य च ॥ अनया यानपादपवौयत्रा सुतसुरचिर गतेति
तर्कयामि । कुत । (२२)

(१८) दृष्टैवेति । हे अमङ्ग सङ्कल्पगतैः प्रियामभिलष्य मानसकर्मण्यतैः करणैः ।
सङ्कल्प कर्म भागसमित्यमर । अजपमनिय दृष्टैव निरर्थकमेव यया त्वनतिदृष्टिर्निति
विपुलता नीतो ममितोऽसि श्रवणोपकण्ठे कण्ठोन्तिके । उपकण्ठान्तिताभ्यर्णाभ्यर्णा व्यर्थमि-
तोऽप्ययमित्यमर । चाप धनुराकृत्य मध्येव तव वाणमोक्ष शरविघ्नोपो युक्त उचित । अत्र
शरपरिवर्जितस्य तदुपकृतिरेवोचिता क्रिया तत्र वाणमोक्षस्वपकारकत्वेन विदुह्यो
भवतीति विषमाख्योऽलङ्कारः । युक्त चन्द्रालोके । विरूपकार्यस्योत्पत्तिरपर विषम
मनमिति । हस्तमुपजातिर्नाम ॥

(२०) सत्तेदमिति । शोषनापमित्यर्थः । अतएव खिन्नहृद्भ्यौ द्वैत्यके इति कवि
कल्हजुमव्याख्याने द्वैत्यस्तुपततीभाव इति भावहीमिका । इदं विवेकः । खलु जिज्ञासायाम् ।
निरस्ता निवारिता विद्या वेला ते तथोक्तैः क्षपस्त्रिभिर्गनुज्ञातोऽनुमतोऽहं क कस्मिन् प्रदेये
खिन्नमुपतप्तमात्मानं विनोदयामि आनन्दयामि । प्रियादर्शनार्हते शकुन्तलादर्शनमन्तरेण ।
पुनरपि विनान्तरेणैव दम्बर । अन्वारब्धेति अन्तेष्वेव पशुमी । अन्यतः शरणं रक्षितं
न माकूल्यार्थं ॥

(२१) जहृष्वमिति । जहृष्वलोक्य उत्साहीभूय । उत्पलकटं तपतीत्युपतपा ता
माभ्यन्दिनीमिति यावत् । प्रायेण बाहुल्येन कादाचित्कबाधेनेति भावः । लतावलयवत्
लतागट्टवत् । मालिन्वा सरित्तोरेषु तटमूषिष त्रयलीति शेषः । गमयति यापयति
वेलामित्यनेन सम्बन्धः ॥

(२२) परीति । बानशोधानामलस्यनद्वता नां वीर्या चोण्या । वीर्यादिरावति

सम्मीलन्ति न तावद् बन्धनकोपास्तयावचितपुष्पा ।

घोरस्निग्धाश्चामी दृश्यन्ते किसलयच्छेदाः ॥ (२१)

स्पर्शं रूपयित्वा ॥ अहो प्रवातसुभगोऽयं वनोद्देशः । (२४)

अश्वत्थोऽरविन्दसुरभिः कणवाही मालिनीतरङ्गाणाम् ।

अत्रैरनङ्गतमैर्निर्दयमालिङ्गितुं पवनः ॥ (२५)

विश्लेष्य ॥ हन्तास्मिन् येतसलतामण्डपे सन्निहितया शकुन्तलया
भवितव्यम् । तथाहि । (२६)

अभुवन्वता पुरस्तादवगाढा जघनगौरवात् पश्चात् ।

हारेऽस्य पाण्डुसिकते पदपङ्क्तिं दृश्यतेऽभिनया ॥ (२७)

पङ्क्तिं त्रयोविंशत्यां राजय इत्यपर । नदनुगतमार्गेणेति यावत् । सुतु शकुन्तला ।
अचिरमविचलम् । अचिरप्रयागे हेतुमुत्पादयति कुत इति ॥

(२१) 'सम्मीति । तथा शकुन्तलया अवचितानि अङ्गुलानि कुतुमानि पुष्पाणि येभ्य
स्तेतयोक्ता बन्धनकोपा पुष्पमूलबन्धनजनका कोपास्तावत् सम्मीलन्ति सुत्रा यान्ति चिर
प्रयागे तु ते सममील्यन्तेवेति भावः । मृधा चामी किसलयानां पञ्जवानां छेदां खण्डानि
च । अहं खण्डोऽस्तिवामिति लिङ्गावहये । चोरेण प्रवचनप्रवृत्तनिर्यासेन स्निग्धा
मण्डपां दृश्यन्ते । इत्यमाया ॥

(२४) स्पर्शमिति । रूपयित्वा तथा कृत्वा । प्रवातेति । प्रवाहेन यैत्यसौगन्ध्य
सान्द्रात्कस्युण्णलयमालिना वातेन सुभगं सुन्दरं । सुन्दरेऽधिकभाग्ये च दुर्हिनेतरपासरे ।
सुरीयाग्रे श्रीमति च सुभग इति शब्दार्थः । वनोद्देशो वनप्रदेशः ॥

(२५) वातस्य यैत्यादिपुष्पान् दर्शयति यत्र इति । अरविन्दैरश्वत्थैः सुरभि
सुगन्धिः । सुगन्धो च मनोहरो च वाच्यवत् सुरभिः सुगन्ध इति विश्वः । एतेन सौगन्ध्य
दर्शितम् । तथा मालिन्यान्तरङ्गाणामुत्थीणां कण्वामून् बहतीति कणवाही । लवणैश्च
कणाण्यव इत्यपरः । एतेन यैत्य दर्शितम् । पवनो वायुः अवनङ्गतमैर्भेदनदाहवद्विरक्ते
रवयवैर्निर्दयं गाढमालिङ्गितुं शक्यः । अत्र निर्दयमित्यनेन मान्द्यं स्थापयति ।
इत्यमाया ॥

(२६) विश्लेष्येति । हन्ताकारो हर्षं द्योतयति । शकुन्तलया अस्मिन् वेतस
लतामि वीथीरतरङ्गतामि लतामि र्भण्डये गृहभूते सन्निहितया अवस्थितया भवितव्यम् ।
भावे तस्य । उक्तं प्रमापयितुमाह तथाहीति ॥

• (२७) लब्धं चेतति । पुरस्तादप्यनोऽभ्युक्षता उद्धता तथा जघनयोः कटिदेशउरो

यावद् विटपान्तरेणायलोक्यामि । (२८)

तथा कृत्वा सहर्षम् ॥ अये लब्धं नेत्रनिर्व्याणम् । एषा मनोरथप्रिया मे
सकुसुमाक्षरणा शिलापट्टमधिष्ठयानां सखीभ्यामुपास्यते । भवतु कृता-
व्यवहितः शृणोमि विश्वस्तकयितान्यासाम् ॥ इति विबोकाय नृ स्थित । (२९)

॥ ततः प्रविशति यथोक्तव्यापारा सह सखीभ्यां शकुन्तला ॥ (३०)

सख्यो ॥ उपगच्छ ॥ इला सउन्तले अपि सुहाअदि दे णल्लिणो
वत्तवादो । (३१)

शकु ॥ सखेदम् ॥ किं योजयन्ति मं पिप्पसहीनो । (३२)

सख्यो ॥ सविपाद परस्परमवलोकयत । (३३)

राजा ॥ बलवदसुख्यग्रुरीरा तत्रभवतो दृश्यते । (३४)

भागयो गौरवान् भारान् । पद्माक्षितस्य स्त्रीकट्या स्त्रोत्रे ॥ कथं पुर इत्यमर । पद्माक्ष
शुक्लनिपातभूमी अथगाहा भिन्ना अभिनवा अचिरभूता पदपङ्क्ति पादविज्ञावली । पद
शब्दे च शक्ये च व्यवसायपदेशयो । पादतश्चिह्नयो स्वामन्त्राण्यमोरङ्गवस्तुनोरिति मेदिनी ।
अथ यतव्यतापङ्कपक्ष पाण्डुर पाण्डुरवर्णो विकसता बालुका वस्त्रिण तप तपोक्ते द्वारे
उद्गते । इत्यनाय्या ॥

(२८) यावदिति । विटपान्तरेण विटपान्तः पक्षशालामन्तरेण अवकाशेन ॥

(२९) तथेति । अये सम्भुने । नेत्रनिर्व्याण जयनयोक्तापधानि । मनोरथस्य
अभिजातस्य प्रिया प्रीतिकरो । यस्यामभिजातोऽविरत रमत इति भाव । सकुसुमाक्षरणा
कुसुममय्यावहितम् । शिलापट्ट पाषाणफलकम् । अथ पट्ट स्थातु फलके नृपशामने इति
विकारण्डयेव । अधिशोडशविंशत्पादानादधिकतरस्य कम्प । उपास्यते शुकुञ्चते । आसा
शकुन्तलायास्तत्सख्योचोत्तर्य ॥

(३०) तत इति । यथोक्तव्यापारां कुसुमशय्याधिष्ठायिनी सखीशुभ्रयमाणा च ॥

(३१) सख्याविति । उपगच्छ अन्तिके योजयित्वा । इत्येवादि । अयि शकुन्तले
अपि सप्तपति ते नञिनीबलवान् । अयि मन्त्रे । सुखयनि सुखं करोति । ते इति
सम्बन्धमात्रविशेषाया पद्यो ॥

(३२) शकु इति । सखेद सविपादम् । क्रियया । किं योजयतो मा
प्रियसख्यो ॥

(३३) सख्याविति । सविपाद जाद्वेन सहितम् ॥

(३४) राजेति । बलवत् यतोव । बलवत् शकु किञ्चत सख्यतोव च निर्भरे इत्यमर । ४

ववितर्कम् ॥ तत् किमयमातपदोयः स्यात् उत यथा मे मनसि
वर्त्तते । (३५)

आभिजायं निर्वर्ण्यं ॥ अथवा कृतं सन्देहेन । (३६)

ज्ञानन्यस्तोश्रीरं प्रशियिलष्टणालैकवलयं

प्रियायाः साबाधं तदपि कमनीयं वपुरिदम् ।

समस्तापः कामं मनसिजनिदाघप्रसुरयो-

नं तु ग्रीष्मस्यैवं सुभगमपराङ्मुवतिषु ॥ (३७)

अस्यस्यरीरा सन्तप्रयरीरा । अत्र दाहप्रयान्तिकरयोः कुसुमाक्षरचमलिनीपलवातयोः
सङ्गानां तापान्तुनामं तस्य च गौरवबुद्धिः स्वर्गचुषानुभवाभ्यस्तोः । कुसुमाक्षरणादीनां
दाहप्रयान्तिकरत्वाच्च सुश्रुतं । शीतं विधानमत आहं मङ्गं प्रवक्ष्ये दाहप्रयान्तिकरम्भ्रि-
मता नराणामित्तरपक्षस्य—आसादयन् पवनमाहृतमित्तरगन्धकङ्कुरपद्मदलयैवलसङ्गयेभ्यः ।
शीतं वमानपवने परित्यज्यमाणं प्रीतयदेत् भवनकाननदीर्घं काक्षिति । तथा । मांहीतमाल-
घनकुङ्कुमपद्मपत्रजातप्रत्यक्षप्रियककेसरपुष्करिके । पुष्पागनागसरवीरलतोपकारे तस्मिन्
वृद्धे कमलरेणुस्थे यथीतेति च ॥

(३५) ववितर्कमिति । किमेवमुतैवमिति तत्प्राप्तुमन्वानं वितर्कः । तत् तावत् ।
अयं सन्नाप । आतपदोयः आतपोपजनितविकारसमुत्पन्नः । सतो विकल्पे अयमेत्यर्थः ।
उताप्यर्थं विकल्पयोरित्यमरः । मनसि यथा वर्त्तते यथातुभवाभि च एवेत्यर्थः । अरसन्नाप
इति भावः ॥

(३६) आभिजायमिति । निर्वर्ण्यं क्षिरमवलोक्य । निर्वर्ण्यं न ह निधन इत्यन-
लोकरेण्यमित्यमरः । कृतं अलम् । कृतं युगेऽलमर्थं चेति चेद्दिनी । सन्देहेनेति कारण-
येन योगे तृतीया ॥

(३७) ज्ञानेति । प्रियायाः शङ्खललाया इदं वपुः शरीरं स्तनयो र्व्यस्तं दत्तश्रीरं
वीर्यमृच्छादुत्पन्नं यत् तत् तयोक्तं तथा प्रशियिलं ज्ञयभूतं मृच्छातस्य एकपक्षय यत् तत्
तयोक्तम् । शियिलं मल्लयः ज्ञय इति शब्दरत्नावली । अतएव साबाधं आबाधया सम्यक्-
पोक्षया सह वर्त्तमानं तदपि तथापि कमनीयं मनोह्रम् । मनसिजस्य कामस्य निदाघस्य
ग्रीष्मस्य च प्रसरयो र्वमयोस्तापो दाहं समः । तथापि महत्पराङ्मुम् । कामाद् भ्रमोऽस्ति-
र्लोको ह्युनिद्राधीष्टतिष्ठति इति । कामं स्वादस्य । अकामातुल्यतो काममित्तरमरः । किन्तु
युवतिषु यौवनवतीषु विषयेषु ग्रीष्मस्य अपराङ्मुं सन्नापदानावराध एव सुभगमित्य सचाप
पशुः कमनीयताकरमिति यावत् । न भवतीत्यर्थः । अतो मनसिजदाह एवायमिति भावः ।
इदं विवरिणी नाम दत्तम् ॥

प्रिय ॥ जनान्निष्कम् ॥ अणस्तू ए तस्मै राणसिणो पदमदंसणादो
आरम्भिच पञ्जुच्छुअमणा सउन्तला ण क्व से अण्णिमित्तो आतङ्को
मवे । (३८)

अन ॥ सहि मम वि एआरिसी आसङ्का हिअअस्स मोडु पुच्छिस्स
दाव ण । (३९)

प्रकाशम् ॥ सहि मुच्छिद्व्यासि विम्वि बलीओ क्व दे अङ्गाण
सन्दावो । (४०)

राजा ॥ वक्तव्यमेव । (४१)

शशिकरविप्रदान्यस्यास्तथाहि दुःसहनिदावर्गसीनि ।

भिन्नानि श्यामिकया मृणालनिर्ममाणवलयानि ॥ (४२)

यजु ॥ पूर्वार्द्धेन शयनादुत्थाय ॥ हला भण जं वत्तकामासि । (४३)

(३८) प्रियमिति । जनान्निष्कमप्रकाशम् । तत्प्रकारस्तु पूर्व दर्शित । अण्णे
त्यादि । अणस्तू ए तस्मै राजणे प्रयवर्धनादारभ्य पर्युत्सुकमना शकुन्तला, न खल्वस्या
अन्यनिमित्तं व्यातङ्को भवेत् । प्रयवर्धनादित्यत्र अन्यारम्भायेति पक्षमी । पर्युत्सुकमना
अत्यद्विगतमना । अन्यस्मिन्निति हेतुं येषु सीऽन्यनिमित्तं । व्यातङ्कस्यापि । वक्तुमात्रं
व्यातङ्क इत्यमरः ॥

(३९) अनेति । सहोत्यादि । सखि ममाप्येतादृशी व्यागङ्गा हृदयस्य, भवतु प्रख्यापि
तावहेनाम् । व्यागङ्गा स गयारीव । यनं शकुन्तलम् ॥

(४०) प्रकाशमिति । सहोत्यादि । सखि प्रख्यापि किमपि बलीयान् पशुते
अङ्गानां सन्दावः । अतिशयेन बलवानिति बलीयान् । लुक्प्राद्विनामिमीयसो वतो ह्येपि ।
अन्य यथा ॥

(४१) राजेति । वक्तव्यं वचनार्हम् । बलीयानित्यादीति शेषः ॥

(४२) अङ्गसन्नायवलीयस्तस्य वचनार्हता साधयति शयोति । तथाहि यमिन-
चन्द्रस्य कराश्च यव इव विषदानि शुभ्राणि अस्या शकुन्तलाया मृणालनिर्ममाणवलयानि
मृणालनिर्मितवलयानि । कर्णयवनट् । श्यामिकया तापोपलनितकालिन्ध्रा भिन्नानि विवि-
टानि सन्नि दुःसहं लब्धान् सहजं निदावसुप्राणं शस्त्रि कथयन्तीति दुःसहनिदाव-
गमोनि भवन्तीति शेषः । भेदो द्वेधे विषये च उपपत्तेरविदारण इति विष्टः । इत्यनार्याः ॥

(४३) यजु इति । पूर्वार्द्धेन लट्प्राप्त्यनेन । शयनान् शय्यात । शय्यादां

अन ॥ इला सुवन्तने अलम्बन्तरा अह्मे दे मणोगदस्य वुत्तन्तस्स
किन्तु जादिसी इदिहासकथाणुबन्धेसुं कामिअणाणं अवत्ता सुणीअदि
तादिसी तुह त्ति तक्केमि ता कधेहि किं णिमित्तं दे अन्नं आआस त्ति
विआरं परमव्यदो अआणिअ अणारम्भो कित पदीआरस्स (४४)

राजा ॥ अमस्सूययापि मदीयस्तर्कोऽवगतः । (४५)

शकु ॥ बलीयो मे आआसो ण सक्कणोमि सहसा णियेदिदुं । (४६)

प्रिय ॥ सुट्ठ, क्वु एसा भणादि कि एदं अत्तणो अवहेवं णिगूहसि
अणु दिअसं क्वु परिहीअसि, अह्मेसुं लावणमई काया केवलं तुम ण
सुच्चदि । (४७)

गयनीयवत् । सुयनमित्यमर । इत्येत्यादि । अयि मय्य यद् वस्तुकाभासि । मय्य वद । वस्तु
कासोऽभिभाषो यस्या वा वस्तुकाभा ॥

(४४) अनेति । इत्येत्यादि । अयि यकुन्तले अलम्बान्तरा वय ते मनोगतस्य हस्ता-
न्तस्य किन्तु यादृशी इतिहासकथानुबन्धेषु कामिजनानामवस्था श्रूयते तादृशी तनेति
तर्कयामि । तत कथय कि निमित्त ते व्ययमायास इति । विआरं परमार्थतोऽज्ञात्वा अना-
रम्भ किल प्रतीकारस्य । अलम्बान्तरा अन्ववगतविशेषा । इतीति । इतिहासकथाना
पुराहस्तकथानामनुबन्धेषु व्यनिरर्चनेषु महत्तिष्ठति यावत् । दोषोत्पादेऽनुबन्धे स्यात् प्रकृत्या
दिषु नश्वरे । सुख्यास्तुयायिनि शिष्यौ प्रकृतस्यानिवर्तन इत्यमर । कामिजनानामनह-
दशाधत्ताजनानाम् । अवस्था कान्तिको विशेषः । विशेष कान्तिकोऽवस्था इत्यमर । कि
निमित्त किमर्थम् । त्वादयोऽर्थाच्चैककते खेसु सव्या इति प्रथमा । निमित्तपदोऽयं
प्रयोजनपरः । आआस अन्नः । विआर रोगम् । विआरो विलतो रोगोऽपीति विश्व ।
परमाद्यतस्तत्पत्त । प्रतीकारस्य निश्चिन्त्याया । अनारम्भ किल कारम्भो न स्यादेव । किञ्च-
पदो नियमे ॥

(४५) राजेति । मदीयस्तर्क अय वा आरसन्ताप इत्येव इत्य ॥

(४६) शकु इति । बलीत्यादि । बलीयान् मे आयास न यक्कोमि सहसा निवेद-
यितुम् । यायास श्रम । सहसा अतर्कितम् । अतर्किते ॥ सहमेत्यमर ॥

(४७) प्रियमिति । सुट्ठ, इत्यादि । सुट्ठ, अल्पो भणति किमेतमात्मन उपह्व
निगूहसि अनुदिशस्य खलु परिहीयसे । अह्मेषु लावण्यमयी काया केवलं त्वं न सुच्चति ।
यथा अनसूया । कि कथम् । उपह्व विआरम् । निगूहसि सहजोमि । अनुदिशस्य
मत्पुत्रम् । परिहीयसे रवादिभि धातुभि र्त्तं च्यसे । लावण्यमयी सुक्रामसेषु कायाया-

राजा ॥ अदितथमाह प्रियंवदा । तथाहि । (४८)

क्षामक्षामकपोलमाननमुरः काठिन्यमुक्तस्तनं

मध्यः क्लान्ततरः प्रकामविनतावंसौ छविः पाण्डुरा ।

शोचरा च प्रियदर्शना च मदनस्थानेयमालक्ष्यते

पत्राणामिव शोषणेन मरुता स्पृष्टा लता माधवी ॥ (४९)

शकु ॥ निश्चयः ॥ कस्य वा अणस्य कथं हस्यं किन्तु आश्रासहेतुया
यो भविष्यति । (५०)

स्तरलत्वविशालता । प्रतिभाति यदङ्गोऽप्युत्प्लावयन्निजोऽद्यत इत्युत्प्लावकमीलमण्डित-
लक्षणा । आया कान्तिः । आया स्पर्शप्रिया कान्तिः प्रतिनिव्वमनातप इत्यमरः ।
सुसुति कदाति ॥

(४८) राज्ञेति । अधितथं धन्यम् । आह अतुहिवसं परिहोयस इतीति शेषः ।
रसादिशेषं दर्शयितुमाह तथाहीति ॥

(४९) क्षामेति । आननं सुखं अस्या इत्यादिः । क्षामक्षामावतिचीची कपोली
गण्डौ यत् तत्तथोक्तम् । तथा उरो वक्षः काठिन्येन कठिनभावेन सुप्तौ परितः प्रसृ-
क्तौ यत् तत्तथोक्तम् । यतद्विहितमेव धातुसमारम्भो दर्शयते । तथा मध्यो मध्यावयवः
क्लान्तरोऽर्गितुल्यश्च । तथा वंसौ भूचो प्रकामविनतौ व्यतीवक्षतौ । आया स्पर्श-
तोला । तथा छविर्द्विप्रिष पाण्डुरा पाण्डुरा व्यतर पत्राणां शोषणेन शोषकेन पाण्डुरी-
कारक्षणेति यावत् । मन्द्यादितादनः । मरुता दक्षिणानिलेन स्पृष्टा साधवीनतेव शोच्या
शोचनीया तथा प्रियं प्रीतिकरं दर्शनं यस्या सा तथोक्ता च इयं शकुन्तला मदनस्थाना
क्षामविक्रता आनन्दयते निशोयते । मनागमनाङ्ग आनवाधी विक्रतो व्याधितोऽपटु इत्यमरः ।
यतेन शोकयोधितं गतेति सुस्पष्टं दर्शितम् । यथाह शकुन्त । व्यावयवोऽपि शुक्लस्य वय-
निङ्गैरुपहतः । पाण्डुरोऽपि यथापूर्वं चोयन्ते आस धातवः । मध्यावयवोऽपि यथापूर्वं
शोष्यते तादृशः । विना शुक्लपत्रैर्विकारैरुपलक्षित इति । उत्तरलोकाश्च भावप्रका-
शाभिमतः व्याख्याभिधीयते मध्यावयवोऽपि यथाभावेन योको लभितस्तद्व्यापारः । स्तरल-
मिविकाङ्क्षः । तादृशः पूर्वोक्तव्यावयवोऽपि यथाभावेन । तेन पाण्डुरोऽपि यथापूर्वं
मयि परं शुक्लपत्रैर्विकारैर्मेदुहपत्रैर्देवादिभिर्बर्जितो भवति व्याधिरभावादिति ॥

(५०) शकु इति । निश्चयः दीर्घमिति शेषः । कस्येत्यादि । कस्य वा अणस्य
कथं हस्यमिति । किन्तु व्यापारहेतुया यो भविष्यति । अणस्येति मध्यस्थविषयायां पठ्यते ।
मुदरमण्डलेन कथं हस्यमिति भावः । व्यापारहेतुका इत्येवम् ॥

उभे ॥ सञ्चि अदो ज्जेव णिब्बन्तो सिण्णिव्वणसविभक्त वस्तु दुक्ख
सज्जनेण भोदि । (५१)

राजा ॥ पृथा जनेन समदु खमुखेन बाला
नेय न वच्चति मनोगतमाधिहेतुम् ।
१३ इतो विवृत्य बद्धशोऽप्यनया सत्त्वण
मत्तोत्तरस्ववणकातरतां गतोऽस्मि ॥ (५२)

गङ्गा ॥ जहो पच्छदि तवोवणरक्खिदा सो राएसी मम दसनपथ गदो ।
इत्यर्ज्जुनेन उक्त्वा नाटयति । (५३)

उभे ॥ कधेदु कधेदु पिणसही । (५४)

गङ्गा ॥ तदो पच्छदि तग्गदन गच्छिलासेन एमावदवत्थस्मि सयुत्ता ॥ (५५)

(५१) उभे इति । सहीत्यादि । सञ्चि अतएव निर्व्यञ्ज स्निग्धजनसविभक्त
मनु इत्य सङ्गमन भवति । निर्व्यञ्ज स्निग्धजनसविभक्त स्निग्धेति । स्निग्धजनेन
पयसजनेन प्रतिभक्त विभक्त्य प्रतिपादितम् । पयसा स्निग्ध सवया इत्यमर । इत्य
सङ्गा सङ्गीया बद्धा स बद्धोऽस्तुभ इति यावत् बद्ध तत् तथोक्तं भवति । नवतयेवति
भाव । स वेदो बद्धा न नेत्यमर ॥

(५२) राजेति । किं वक्ष्यतीत्येतत्तुकादाह पृष्टेति । समे स्वगताभ्यामभ्युत्ते
इत्युक्ते यस्य स तेन जनेन सखीजनेनेति यावत् पृथा कतमथा इय बाला किमोरी मनो
गत मनसि वर्त्तमान आधे र्जन पीडाया हेतुम् । प्रस्थाधि र्जनिषी व्यथेत्यमर । न
वच्चति न आवाधियति न एव न वक्ष्यन्तीत्यर्थः । अनया बालया विवृत्य परिहृत्य बद्धो
ऽनकथा सत्त्वण सत्त्वृष्टम् । त्वण्ये च्छृङ्गापिपासे द्वे इत्यमर । इतोऽपि येन सत्त्वमेवावु
रागो निवेदित स्थादिति भावः । अहं अत्र वचनोन्मुखदशाया उत्तरस्य प्रतिपद्यन्त्य
अवस्थे विषये कातरता किमेवा वक्ष्यतीत्यधीरता गत प्राप्नोऽस्मि । अधोरे कातर इत्य
मर । यतो भवेयभातपवाधैवति प्रत्युक्तौ विप्रलोऽय मनोरथादम्बर स्थादिति भावः ।
इदं वक्षन्तिनक्त नाम उत्तम ॥

(५३) गङ्गा इति । जहो इत्यादि । यत प्रभृति तवोवणरचिता स राजर्जि मम
दशनपथ गतः । यत प्रभृति यत्कालमारभ्य । अन्यारभ्येति मञ्जुषी । अर्ज्जुनेन तत
प्रभृतीत्यादिप्रतीकान्तवर्त्तमान । नाटयति रूपयति ॥

(५४) उभे इति । कधेदु इत्यादि । कथयतु कथयतु प्रियसखी । सुगमम् ॥

(५५) गङ्गा इति । तदो इत्यादि । ततः अस्मि तद्वन्नामि च भिक्षु यतावदय

उभे ॥ दिदृक्षा दे अणुरूप वरे णहिलासो, अधवा साअरं
उज्झिअ कहिं महाणईए पविसिदव्वं । (५६)

राजा ॥ सहर्षम् ॥ श्रुत यच्छ्रोतव्यम् । (५७)

, स्मर एव तापहेतु निर्वापयिता स एव मे जात ।

दिदृक्ष इवाश्रयामस्तपात्यये जीवलोकस्य ॥ (५८)

शकु ॥ ता जपू वो णणुमदं तदो तथा पचत्तिदव्व जधा तस्स
राएसिणो णणुकम्पणीया हीमि त्ति अस्सधा सुमरेध स । (५९)

राजा ॥ अहो विमर्यश्चेदि वचनम् एतदेव कामफलं यत्नफलं
मन्यत । एतावदवस्थापि मा सुखयति । (६०)

स्वाप्ति स इति । त राजर्षि गत प्राप्नोततस्तेनाभिवापयेत् सप्त श्रुत्या हेतुना
एतापतो इत्यतो अवस्था दद्या यस्या सा तवाम्ना स इति ॥

(५६) उभे इति । दिदृक्षा इत्यादि । दिदृक्षा ते अतुरूपे वरेऽभिलाष । अथवा
पाणरुज्झित्या कुल भङ्गानद्या प्रवेष्टव्यम् । दिदृक्षेत्यानन्दस्वरूपम् । दिदृक्षा बहुप्रयोग
शेत्वानन्द इत्यमर । यद्वा दिदृक्षा भाग्यात् ते तव अतुरूपे हस्त्यरूपे वरे वरणीये पाले
अभिवापो जात इति शेष । न चेत् भङ्गान् प्रमादोऽभविव्यदिति भाव । दिदृक्षा हर्षे शुभे
भाग्ये इति शब्दाच्च । विचार्याह आचरति । भङ्गानद्या गङ्गया । तद्याप सव्व एव
स्योपयमभिलषतीति भाव ॥

(५७) राजेति । श्रु श्रोतव्य अवधीयवतीवश्रुतिप्रभगति यावत् ता श्रुतम् ॥

• (५८) स्मर इति । स्मर काम एव मे तापहेतु ईहहेतु । उज्झ हि गरुडदराणे ।
कामाद् भ्रमोऽस्ति ईहो हीनिद्राभीष्टतिलय इति । स एव स्मर एव मे निर्वापयिता
तापोपमयिता जात । प्रियाचेतसि गत सखिति शेष । यस्या तापहेतु ईहवत् एव
तवात्यये निदापावसाने । निदाप उज्झोपगम उज्झ उज्झानमस्तप इत्यमर । अन्धे भवे
श्रद्धानोऽसित सन् जीवानां जीयता लोकस्य भुवनस्य भुव इति यावत् निर्वापयिता जायते
तथेत्यनय । इयमायां ॥

(५९) शकु इति । तेत्यादि । तद् यदि योऽनुमत ततस्तथा प्रवर्तितव्य यथा तस्य
राजर्षेरनुकम्पनीया भवामीति । अन्यथा स्मरत भाम । ता तस्यात् । तथा प्रवर्तितव्य
तथायतितव्यम् । किमित्याह यथेत्यादीत्यन्तम् । अन्यथा तदकरण्ये । मा स्मरत यूय
स्वतिमात्रेणातुभवत । अह जीवलोक हास्यामीति भाव ॥

(६०) राजेति । विमर्यश्चेदि निश्चितवितर्कविध्वंसि तद्याप किमिय निरदेसा

प्रिय ॥ जनान्निष्कम् ॥ अणसूए दूरगदो से मणोरहो अकुखमा इअं
कालहरणस्य । (६१)

अन ॥ पिअम्बदे को णु उवाओ भवे जेण अविलम्बिद णिऊदस्य
सहोए मणोरहं सम्पादेह्य । (६२)

प्रिय ॥ णिऊदं न्ति चिन्ताणीअं सिग्घं न्ति ण दुक्करं । (६३)

अन ॥ कधं विअ । (६४)

प्रिय ॥ णं सो बि राएसौ इमस्मिं जणे सिण्णिहदिट्ठिआ सूरदाहि-
लासो इमेसुं दिअएसुं मजाअरकिसो विअ लज्जुअदि । (६५)

नविध्यति उत साधुरागापि शुद्धजनात्तुभूतिममेच्छियते इत्येव वितर्कस्यापि नावसर इति भावः । वितर्कं स्यादुद्यम परामर्शो विमर्शनम् । अर्थाहोरस्तकं अहं इति हेमचन्द्रः । एतदेव एतत्पर्यन्तं कामफल कामसाध्यं नतितोऽम्बत् परिणयनादिकं कामेन साध्यते इत्यर्थः । तदा ततं किंसाध्यमित्यत आह यत्नेति । अस्यन परिणयनादिकं यत्नफलं यत्नसाध्यम् । तथाच येन येन विना यत्नाय प्रवृत्तिर्नास्येत कामेन तद्विषयादितमधुनास्माभिः समागतमाय यतितव्यमिति भावः । एतावद्वस्त्वापि गोकघोषावस्थापि । सा सुखवति ननु-
रागोद्गारादिति भावः ॥

(६१) प्रियमिति । जनान्निष्कमप्रकाशम् । त्रिपताककरेण व्यवधायेति यावत् । अणेत्यादि । अणसूए दूरगतोऽस्या मणोरह, अलमेयं कालहरणस्य । अस्या सख्या मणोरहोऽभिलाषो दूरमनावस्यं राजानमिति यावत् गतो विषयीचकार । अत इयं कालहरणस्य कालक्षेपणस्य अक्षमा अनर्हा । स्वत एव तदासाधनाय कालहरणसम्भवा-
अलमन्येनैच्छिकेनेति भावः ॥

(६२) अनेति । पिअम्बदे इत्यादि । प्रिय वदे को सु उपायो भवेत जेनाविलम्बित निभृतस्य सख्या मणोरह सम्पादयाम । तु प्रप्ते । भवेदिति प्रप्ते खी । देन उपायेन । अविवम्बितं शीघ्रम् । निभृतं नि शब्दम् । सम्पादयाम सफलकुम्भी ॥

(६३) प्रियमिति । निऊदमित्यादि । निभृतमिति चिन्तनीयं शीघ्रमिति न दुष्करम् । निभृतमिति । निभृत सम्पादनं चिन्तनीयं विचारणीयम् । शीघ्रमिति । शीघ्र सम्पादनं न दुष्करमनायाससाध्यम् ॥

(६४) अनेति । कधं विअ कथमिव । कीदृमित्यर्थः ॥

(६५) प्रियमिति । अमित्यादि । ननु सोऽपि राजर्षिरस्मिन् जने स्निग्धवद्वता प्रवृत्ताभिन्नाप यत् दिवसेषु प्रजागरकस्य इव लक्ष्यते । ननुस्तुप्रप्रे । अस्मिन् जने

राजा ॥ आत्मनमवनोक्य ॥ सतप्रमित्यग्नूत एवास्मि । तथाहि । (६६)

नाशिशिरतरैरन्तस्तापैर्विवर्णमलीमसं

निशि निशि भुवन्यस्तापाद्गप्रवर्त्तिभिरश्रुभिः ।

अनतिलुलितजराघाताङ्गान् सुष्ठु मणिवन्धनात्

कनकवलयं स्वस्तं स्वस्तं पुनः प्रतिसार्यते ॥ (३७)

प्रिय ॥ विचिन्तय ॥ इत्था मन्त्रणलेख्य दाषि चे करौगदु अह तं
सुमणोगोविदं कदुअ देवदास्येवावदेसेण तस्स राणो हत्य पावदुस्स ॥ (६८)

सख्याम् । स्निग्धवृत्त्या मप्रपयया वृत्त्या । स्तुवितो व्यञ्जितोऽभिरापो यत्न स तथोक्त ।
प्रजागरकय जागरण्यात् स्त्रीगता गत । एतन् आरदशास्त्रतत्त्व दर्शयति । उक्तं यथा ।
अक्षरान्तराद्गु मन्त्रं चक्षुर्निर्भाषना च व्याहृति स्थासु तदनु विषयस्यानन्तत्वे तयोऽपि ।
निद्राच्छेदस्तन्तु तत्तुता निद्रापत्त ततोन्मार्द्रो मूर्च्छा तदनु मरणं स्युर्द्दगा प्रकमेयेति ॥

(६६) राजेति । सत्यमित्यनेन प्रियवदाभिहितमङ्गीकरोति । इत्यग्नूत एव प्रजागर
लग एव । कार्यं दर्शयितुमाह तथाहि ।

(६७) अशिशिरैति । अन्तस्तापैरन्तगतेस्तापैर्हृतभिरशिशिरतरैरनुप्रप्यै । तथा
भुजे ममवाहो न्यस्ताभिहिताद्गद्गाक्षयनकोणात् प्रवर्त्तिभि पातिभिरश्रुभिर्नत्वाम्बभि-
र्विवर्णमलीमसम् । आहो विवर्णं जातवर्णायकं यथा । मलीमसं मलदूषितं पिच्छलं
मिति यावत् । विशेषणयो कर्मधारय । मलीमसस्तु भक्षितं कञ्चरं मलदूषितमित्यमर ।
कनकवलयं स्वर्णं कटकम् अमर्तित्वा निताया अमर्तितरनितायाः कोटियुगे अशिशिरवद्वाया
इति यावत् । उद्याया मौर्व्या आघातनं अक्षुचिद्धं यत्नं ता तथोक्तम् । प्रेक्षोनिस्तस्मरनिनो
क्षुत्तितान्दोषितावधेति भूरिप्रयोगः । मणिवन्धनात् मणयो बध्यन्ते यस्मिन्निति मणिवन्धनं
पाणिमञ्जोक्तयो सन्निवृत्त्या तस्मात् निशि निशि प्रतिनिशं सृष्टं पुन पुनं स्तुतं स्तुतं
गलितं गलितं सत् पुन प्रतिभार्यते इत्याह मौर्व्ये । इह हरिणी नाम वृत्तम् ।
तदुक्तम् । शृणुषि मन्त्रं वक्ष्ये माध्यास्ततो दशमान्त्रि तदनु ललितालापे वर्या मधू च
शृणुतरी । मन्त्रवति लघु यत्नोमान्त्रं स्मरुत्करकद्वये यतिरपि रसैर्वेदैरश्वैर्भूता
हरिणीति सा इति ॥

(६८) प्रियमिति । विचिन्तय विचार्य । इत्येवादि । अयि मदनलेखनमिदानीमप्या-
स्मिदतां यत्नं तत् सुमनोगोविदं कत्वा देवतासेवापदेनेन तव्यं राघो इत्था प्रापयिष्यामि ।
मन्त्रनेत्रमम अभिषाज्यं स्तुता निशि । यथाह । सेखमस्यापने स्निग्धं नीलिते र्दंड
भाषिते । दूतामस्ये वष्ये मास्यां माषाभिषाज्जिरियम् इति । सुमनोगोविदं पुन्यं मृदुतमम् ।

अथ ॥ सहि रोचति मे सुउमारो एसो पयोत्रो किं वा सउन्तला भणादि । (६६)

शकु ॥ सहीणित्रोत्रो बि विकप्पोअदि । (७०)

प्रियं ॥ तेष हि अत्तणो उवम्मासाणुरूपं चिन्तेहि ललिदपदावलि-
बन्धं गौदिअं । (७१)

शकु ॥ चिन्तेमि किन्तु अवहीरणाभीरुअं वेवदि मे हिअअं । (७२)

राजा ॥ विहस्य ॥ (७३)

अयं स ते तिष्ठति सङ्गमोत्सुको विशङ्खसे भीरु यतोऽवधीरणाम् ।
लभेत वा प्रार्थयिता न वा अयं श्रिया दुरापः कथमौश्रितो भवेत् ॥ (७४)

स्त्रियः सुमनसः पुष्पमित्यमर । देवतासेवापदेन आभि सुमनोभिरर्चनीयदेवोऽभ्य-
र्थ्यतामिति ह्येन ॥

(६६) अनेति । सहीत्यादि । सहि रोचते मे सुउमार एव प्रयोग किं वा सउन्तला भणति । रोचते प्रीतिस्तदायमि । मे मङ्गलम् । यस्मै वृष्टिस्तृप्तादानाश्चतुर्थी । सुउमारो मृदु अन्तःप्रगल्भ इति यावत् । प्रयोगः प्रयुक्तिः । सउन्तलासम्पत्त्यर्थं माङ्गल्यमुच्यते ॥

(७०) शकु इति । सहीत्यादि । सखीनियोगोऽपि विकल्प्यते । अपि पत्रे । तथाच सखीनियोग सख्याः प्रयोग किं विकल्प्यते द्वैधीक्रियते अपि तु चेत्त्वर्थः ॥

(७१) प्रियमिति । तेषेत्यादि । तेन हि आत्मन उपम्मासाणुरूपा चिन्तय ललितपदावलिबन्ध गौतिकात् । उपम्मासाणुरूपा प्रथमकथनोपयुक्तात् । उपम्मासस्तु बाह्यसुखमित्यमर । ललितेति । ललिताभि र्मनोऽपि प्रदावलिभिः पदपङ्क्तिभि र्बन्धो रचना यस्या वा ताम् ॥

(७२) शकु इति । चिन्तेमीत्यादि । चिन्तयामि किन्तु अवधीरणाभीरु वेपते मे हृदयम् । अवधीरणा राक्षोऽवज्ञा । अवधीरत्कवत्तायामिति त्रिविकल्पद्रुम । वेपते कम्पते ॥

(७३) राजेति । विहस्य मध्यम हसिता ॥

(७४) अयमिति । हे भीरु भयमोले । ऋक्षुको भिय इति भिय ऋ । उत्तो-
ऽयुष्ट-रज्ज्वदेरिति स्त्रियाभूप् । सुभूरीक्षुष्वभ्यासाभ्यामिति सम्बोधने तुल्य । एव यत प्ररुणावधीरणासक्ता विशङ्खसे आकलयसि सोऽय प्ररुणस्ते तव सङ्गमे सयोगे उत्सुक उड्गुक्त-
संज्ञितेति तथाहि प्रार्थयिता श्रियोऽभिजायो जन श्रिय लक्ष्मो लभेत वा न लभेत वा तत्राभ्यस्तमिति भावः । संज्ञित याम्पिचो जन कथ श्रिया लक्ष्म्या दुरापो

अपिच । (७५)

‘त्रयं स यस्मात् प्रणयावधोरणामशङ्कनीयां करभोरु शङ्कसे ।

उपस्थितत्वां प्रणयोत्सुको जनो न रत्नमन्विष्यति शृग्यते हि तत् ॥ (७६) ।

मन्त्रो ॥ अह अत्तगुणावभाषिणि को णाम सन्दावणिष्वाणहेतुगं
सारदीअं ज्योस्सं आदबन्नेण णिवारेदि । (७७)

गङ्ग ॥ सफितम् ॥ णिओइदाद्धि ॥ इत्थुपविटा चित्तयति । (७८)

राजा ॥ स्याने खलु विस्मृतनिमेषेण चक्षुषा प्रियामवलोकयामि ।

यतः । (७९)

इरासदो भवेत् कथमपि नेत्रत्रयं । खनयं वर्ज्यमात् त्रिवेति न पथे । अत्र सुसहस्रस्तन
प्रतिविम्बनाद् दृष्टान्तोऽलङ्कारः । वशस्यविशदत्तम् । उत्तरत्वापि ॥

(७६) दृष्टान्तान्तरपदार्थनाम पुनर्वक्तुमाह अपिचेति ॥

(७६) अयमिति । करमथ करिणिओइरु इव अरु यस्या वा करभोरु । वाम-
लक्षणेत्तत्रपमानात् क्षियामूप । उपमानपदलोप । करम करिणावक इतत्रमर । हे
करभोरु अशङ्कनीयामशङ्कनीयां प्रणयस्य भवतुक्लमार्चनस्य अवधोरणामवज्ञानम् । प्रणया
मन्त्रो । विप्रमन्त्रवाच आग्नेमाण इतत्रमर । यस्मात् जनात् यङ्गसे सोऽय जन प्रणयोत्सुक
मार्चनोद्भूतः सन् त्वाप्तवस्थितमन्त्रमन्त्रमोपमागत । तद्याहि रत्न महाशो मणि नान्विष्यति
प्यामीकर्त्तुं, ओकान् न मार्गयति तद् रत्न शृग्यते स्त्रीकर्त्तुं स्त्रीकैरन्विष्यते । अत्रापि
दृष्टान्तोऽलङ्कारः ॥

(७७) सप्याविति । अह इत्यादि । अयि आत्मगुणावभाषिणि को नाम सन्दाव-
वारण्यहेतुकां शारदीं ओगच्छामातपत्नेष निवारयति । अयि सम्बोधने । अयि प्रप्राप्तुमययो
अथा सम्बोधनेऽपि चेति मेदिनी । आत्मनो गुणान् रूपादीन् आत्मन्यतेऽवजानाति सात्त-
गुणावभाषिणी । रूपादिगुणवध्यस्यावा अयि राजावधोरणाभीक्ष्ण्यदिति भाग । आत्त-
पत्नेष अनेष । अलम्प्यातपत्नित्यमर ॥

(७८) गङ्ग इति । सफितं सनन्दहासम् । णिओ इत्यादि । नियोजितापि ।
नियोजिता प्रसर्जिता ॥

(७९) राजेति । स्याने युक्तम् । युक्ते हे शाक्यत स्याने इत्यमर । विस्मृतो निर्ममो
यन तत तेन निर्निमेषेणेति यावत् चक्षुषा यदाभिलोकयामि तद् युक्तमिदमर्थः । निर्मम
विस्मृतो निर्मम इति वितुमाह यत इति ॥

उन्मत्तैकभ्रूलतमाननमस्या पदानि रचयन्त्याः ।

१४ पुलकाञ्चितेन कथयति मयप्रनुरागं कपोलेन ॥ (८०)

शकु ॥ हला चिन्तिता मए गोदिगा असस्मिहिदाणि उण लेहन-
साहणाणि । (८१)

प्रिय ॥ ए इमस्मिं सुओदरसुउमारे णलिणीवत्ते पदच्छेदभत्तीए
णहेहिं आलिहीओइ । (८२)

शकु ॥ यथोक्तं रूपयित्वा । हला सुणध दाव सङ्गदत्ता ण व त्ति । (८३)

उभे ॥ आवहिदत्ता । (८४)

शकु ॥ वाचयति । (८५)

१५ तुष्क ण आणे हिअअं मम उण मअणो दिवा वि रत्ति पि ।

णिक्वि दावइ वलिअं तुहहल्यमणोरसाइ अङ्गाइ । (८६)

(८०) उन्मत्तैति । पदानि रचयन्त्या ओजयन्त्या अस्या शकुलताया उन्मत्ता
उद्दृष्टा एका भ्रूलतयत्नत आनन वदन कस्तू पुलकाञ्चितेन रोमाञ्चता कपोलेन
गण्डेन द्वारेण नयि नङ्गिपदे अतुराग कथयति व्यनक्ति । इयमाख्या ॥

(८१) शकु इति । हलेत्यादि । अयि चिन्तिता मया गीतिका असस्मिहिताणि
पुन लेखनसाधनानि । चिन्तिता चेतसा रचिता । असस्मिहिताणि अयुपस्थितानि । लेखन
साधनानि लेखनोपकरणानि । पुनस्तर्था ॥

(८२) प्रियमिति । 'समित्यादि । नन्मस्मिन् शुकोदरसुकुमारे नलिनीपत्रे पद
च्छेदभक्त्या नर्पराखिख्यताम् । नरुरसुप्राने । मन्त्रावधारणासुप्रानुमानमन्त्रा नन्म
तत्प्रसर । शुकेति । सुकस्य पण्णिण उदर, कोडमिव सुकुमार कोमल तस्मिन् । पद
च्छेदभक्त्या पदविच्छेदाय साधन विभाग आवश्यकस्तावता विभागेन अनतिविभागे-
मेति यावत् ॥

(८३) शकु इति । यथोक्तं प्रियवदोपदिष्टानुरूपम् । हलेत्यादि । अयि शृणुत
तावत् सकृताद्यां न वति । सङ्गत् स उभयो व्यर्थो यस्या सा सङ्गताद्यां गीतकेति शेष ।
इति शृणुतमित्यान्वयः ॥

(८४) उभे इति । आवहिदत्ता आवहिते स्त । आवहिते कृतमनोऽभिनिवेशे ॥

(८५) शकु इति । वाचयति पठति । वचक् सन्देश इति कविकल्पद्रुम । सन्देश
पाठ यतएव वाचयतास्त्रिंश निविमिति कलायुध उदाजहार ॥

(८६) तुष्केति । तव न आन हृदय मम पुन मदनी दिवापि रात्रिभयि । निष्कृप

राजा ॥ गतसुरः सत्वयमात्मानं दर्शयितुम् । (८७)

सहसोपमृत्यु । (८)

तपति तनुगात्रि मदनस्वामनिधं मातृपुन दहत्येव ।

ग्लपयति यथा शशाङ्कं न तथा हि कुमुदती दिवसः ॥ (८८)

सख्यो ॥ विनोक्त सप्तमं सुखाय ॥ सायदं जघासमोहिदफलम् अविल
स्त्रिणो मणोरहस्य । (८९)

शकु ॥ उत्प्लान्मिच्छति । (९१)

तापयति वलीयस्तत्र हस्तमनोरथानि चक्रानि । हे निष्कृप निर्दय तव हृदय न जाने
साभिवाप निरभिवाप चेति भाव । मम पुन र्मम ह तव हस्ते मनोरथोऽभिनायो तेषां
तानि चक्रानि मदनोऽभिवाप रात्रिष्वपि व्याप्य मनोरथोऽतिवशयत तापयति वितपति । तपन्
दाहे इति कविकल्पद्रुप । सदाध्वादिष्वान्नाविति दिवारात्रौ कर्मता । इयमुक्ताया ।
यथोक्त पित्र्येन । पुत्र्ये उत्तरे भक्ता तीरति सुभय समर्थिभ्यः । सोऽग्राहो पुतो
पित्र्यकद दिष्टुः सद्रिप्तज्ञो । स स्तूतभाषायाभिय गीतिरुच्यते । यदाह । आर्या
पूर्वार्द्धं सम यस्या अपराद्धं भविष्यति च समते । इन्दोविदस्तदानीं गीति तामस्तुतवापि भाषन्ते
इति । आर्यामण्यन्तु प्रागुक्तसम्भवेन । उक्तायासपि याचावद् भवमियमोऽदृष्टव्य ।
विशेषस्तु पराद्धं मन्त्रगण्यो मनुष्यात्मको न स्थात । पूर्वार्द्धं तन् मध्यार्द्धं च युक्तमुच्यते
वा इति । गाद्यालक्ष्यं पश्यते ॥

(८७) राजेति । अवसरोऽवकाश ॥

(८८) सहस्रेति । अतर्कितमिताय । उपमृत्यु शकुन्तलासुपगम्य ॥

(८९) तपतीति । हे तनुगात्रि जगृहि । गात्रान्तस्य शोषाद्यन्तर्भागादीप ।
मदनस्वामनिधं सततं तपति उत्तमोऽकरोति सः पुनरिषं जनं ह दहत्येव भयोऽकरोतीति ।
मनूयत्यसोऽयं रिपुः कथं इन्द्राव्यतरस्मिन् जने पश्येता वक्तव्येति इहामोक्षति । ग्लपय
तीति । तथाहि दिवसो यथा शशाङ्कं चन्द्रमसं ग्लपयति ग्लानिं भयति तथा कुमुदती
कुमुदिनी न तथा न ग्लपयतीत्यर्थः । अत्र इहामोक्षद्वारः । अर्थेयं जाति ॥

(९०) सख्याविति । सायदमित्यादि । स्वागतं यथासमोहितफलस्य अवि
लम्बितो मनोरथस्य । मनोरथस्याभिवापस्य अविलम्बि अविनश्येभ्योत्पन्नं यत यथा
समोहितफलं समोहितानतिक्रान्तफलं वाञ्छितानितरफलमिति यावत् तद्वन्तस्य भवत
स्यागतं हृद्येनागतम् । स्वभाष्येति भावज्ञानेन कर्त्तरि पठ्यते ॥

(९१) शकु इति । उत्प्लावययनादिति शेषः ॥

राजा ॥ अलमलसायासेन । (६२)

१) सन्दष्टकुसुमशयनान्याश्रुविमर्द्दितशृणालवलयाणि ।
गुरुपरितापानि न ते गात्राण्युपचारमर्हन्ति ॥ (६३)

शकु ॥ सहाध्वषपातगतम् ॥ हिअय तथा उत्तम्विअ दाणिं ॥ किम्वि
पडिवज्जसि । (६४)

अन ॥ इदो सिलादलेकदेस अणुगेह्णु महाभाओ । (६५)

शकु ॥ किञ्चिदपसरति । (६६)

राजा ॥ अवविअ ॥ कञ्चित् सखी वो नातिबाधते शरीरताप । (६७)

प्रिय ॥ सक्तिमम् ॥ दाणिं लद्धोपयो अवसमं गमिअदि । (६८)

शकु ॥ सनज्जा तिठति । (६९)

प्रिय ॥ महाभाअ दोखम्वि वो असोखाणुराओ पञ्चखो सही-
सिण्णेहो उण मं पुनरुत्तवाइणी करेदि । (१००)

(६२) *राजेति । वीर्याऽतिभिषेधार्थः । आयासेन अनेष ।

(६३) सन्दष्टेति । सन्दष्टमाश्र्यादित् कुसुमशयनं यैस्तानि तथा चारु गीम अधुमैव
विमर्द्दितानि सुगन्धोष्णं सुखादिभिर्हृद्भूतानि शृणालाणां वलयाणि यैस्तानि अतएव गुरु-
महान् परितापो येषु मानि तयोक्तानि । गुरु मर्हति आन्यथादिति विश्व । तेन गात्राणि
अङ्गानि उपचारं कर्तारं नार्हन्ति कर्तुं शकितानि न भवन्तीत्यर्थः । गात्रमङ्गे बलेवरे
इति विश्व । इयमायां जाति ॥

(६४) शकु इति । सहाध्वषं सभयम् । हिअय इत्यादि । अदस तथा अदस्य
इदानीं न किमपि प्रतिपद्यसे । उत्तम्य उत्कृष्टतमं भूत्वा । प्रतिपद्यसे बुध्यसे ॥

(६५) अनेति । इदो इत्यादि । इतं शिवातलैकदेसमनुगृह्णातु महाभाग ।
अनुगृह्णातु उपवेशनेनानुग्रहभाजनीकृतं ॥

(६६) शकु इति । सुगमम् ॥

(६७) राजेति । शरीरतापो वो युष्माकं सखी नातिबाधते नातिपीडयति
अर्थान्निन्दना गतं कञ्चित् किमन्यर्थं । कञ्चित् कामप्रवृत्तं इत्यमरः । कामप्रवृत्तं मनोरथा
भिव्यक्तिमन् ॥

(६८) प्रियमिति । दाणिमिव्यादि । इदानीं मुञ्चोपध उपयमं गमिष्यति । सुख-
मौपधं यद्यपि शरीरताप इति शेषः । तथाप्याह तदर्थं व्याकुलभावेनेति भावः ॥

(६९) शकु इति । सुगमम् ॥

(१००) प्रियमिति । मरेत्यादि । महाभाग हयोरपि युवयोरन्वोन्मग्नुरागं मय्यस्य

राजा ॥ भद्रे नैतत् परिहार्यं विवक्षितं ह्यनुत्तमनुत्तमं जनयति । (१०१)

प्रिय ॥ तेन हि सुणादु अज्जो । (१०२)

राजा ॥ अवहितोऽस्मि । (१०३)

प्रिय ॥ अस्ममवामिणो जणस्य रग्गा अन्तिहरेण होद्वं'त्ति थं एसो धग्गो । (१०४)

राजा ॥ अस्मत्पर किन्तत । (१०५)

प्रिय ॥ तेन हि पूगणी पिगसहो तुमं ज्जेव उद्दिमिण भगवदा मन्त्रणेण इमं अवयन्तरं पाविदा ता परिहसि अम्भुववत्तोए जीविदं से अवलम्बइदुं । (१०६)

अस्मिन्नेह पुनर्वा पुनरुत्तमवादिनी करोति । अन्तोन्त्यानुताम परस्परानुताम । परस्परार्थे आन्तोन्त्यामिति शब्दाच्च । प्रत्यक्ष व्यपनतभूयमान । पुनरुत्तमवादिनीमधिक-
वादिनीम् । पुनरुत्तमवादिनीऽधिकार्थे प्रयुक्तं कादम्बरीयां यथा यत्नं ह्येति प्रत्यक्षधरोपिणि
स्वाधिकारिणातवे भुक्तं यत्नं सङ्गान्तरवन्तरसनाच्छने सङ्गायेनशिलापट्टे शुभ्रमिति परि-
तोऽन पुनरुत्तं निवेद्यमाना देवद्वयं व्यानचित्तानि पश्यन्ती अपितवती द्रियमिति तथा
अप्युपपत्त्यायाम पुनरुत्तं निशङ्गातिशब्दः । निशुपायवधेऽपि । मोक्षारजानमामि
पुनरुत्तमवादि । कुर्यान् वधं जन्मविच्छेदनपक्षमाणा इति ॥

(१०१) राज्ञेति । परिहार्यं निवार्यम् । हि यद्गता विवक्षितं वक्तुमिच्छ-
तानुत्तममिच्छितं सत् अनुत्तमपञ्चानाप जनयति ॥

(१०२) प्रियमिति । तेन हीन्यादि । तेन हि शब्दोत्पत्त्यर्थः ॥

(१०३) राज्ञेति । अवहितः क्षतमनोऽभिनिवेशः ॥

(१०४) प्रियमिति । अस्ममेत्यादि । अस्ममवामिणो जनस्य राज्ञा अस्मिन् हरेण
विगतमिति । मन्त्रेण धर्मः । अस्मिन् हरेण पीडाहारिणा । अस्मिन् पीडाधनुष्कोट्यो-
रिदमत्र । इति शङ्कोत्यन्वयः । धर्मं राज्ञामिति शेषः ॥

(१०५) राज्ञेति । तत् शङ्काश्रयमवामिनोऽस्मिन् हरेणोपित्यम् । अस्मत्परमपद-
मोऽत्र हि द्विष्यन्त्याप्यत इत्यर्थः ॥

(१०६) प्रियमिति । तेन हीन्यादि । तेन हि इयम् प्रियवत्सो त्वामेवोद्दिश्य
भगवत्पदमेव उदमवयन्तरं प्राविता तद्वद्विषयं कथ्युपपत्त्या जीवितमस्य अवलम्बयितुम् ।
तेन राज्ञोऽस्मिन् हरेणोपित्येन हेतुना अस्मिन् हीनत्वम् । उद्दिश्य वक्तव्यं व्यामिष्येति भा-
वनाय । अवयन्तरं नैवर्गिकीतरमवयवं हीन्यान्वयत्वं दशमिति यावत् । अम्भुव-

राजा ॥ भद्रं साधारणोऽयं प्रणयः सर्वथासुगृहीतोऽस्मि । (१०७)

शकु ॥ अन्तर्द्वामवनीक्य ॥ हला गन्त वो अन्ते उरविरहपञ्जुम् एण
राएसिणा अवरुहेण । (१०८)

राजा ॥ इदमन्यपरायणमन्यथा हृदयसन्निहिते हृदयं मम ।

यदि समर्थयसे मद्विरेक्षणे मदनवाणहतोऽपि हतः पुनः ॥ (१०९)

अन ॥ बल्लवसिद्धा वस्तु राजाणो सुखीयन्ति ता जधा इन्द्रं णो मित्र-
सही वन्नुअणसोअणीआ ण होदि तथा करिस्सुदि । (११०)

राजा ॥ भद्रं किं बल्लना । (१११)

पत्त्रा अनुपदेष्टे । अभ्युपपत्तिरनुपदेष्टव्यम् । जीवितमन्यवस्थितुं जीवनं मस्याप-
यितुम् । अन्यथा अपिरेक्षैवान्मदमसम्भव इति भावः । तथापि तुल्यागोन्मादमूर्च्छाणां
इत्यनङ्गदगा इत्येति वास्तव्यायन ॥

(१०७) राज्ञेति । साधारणं यस्या मम प्रीत्यो समान । साधारणं ममान-
योत्यनर । प्रणयः प्रार्थनम् । सर्वसाध्वीकारे ॥

(१०८) शकु इति । हलेत्यादि । ययि अन्तः पुरविरहपयुर्गतकुकेन राज-
पिणा उपरुद्धेन । अन्तःपरायणमन्तःपुरिकाणां विरहेण पयुर्गदकुकेन उत्कण्ठितेन
राजपिणा उपरुद्धेन हनोपरोधेन वो युष्माकमन्तः मति विरोधे बार्धे विरोधणसुपसका-
मतीति न्यायादुपरोधो वारणीय इत्यन्तः । अन्तःपुरादिबल्लानां तातल्यात् उपदारेवपि
प्रयोगो बहुधा कृत्यः ॥

(१०९) राजाह इदमिति । हे हृदयसन्निहिते चेतोऽवस्थिते अन्यथा परायण-
मन्यपरायणम् । पुत्रो हरेति पुत्रदुःखः । न तद्विद्वन्मन्यपरायणं अन्यथाचयम् ।
परायणमभीक्ष्णं स्यात् तत्परायणमवरोधीति चेद्विनी । मम हृदयं यदि अन्यथा अन्यपरा-
यणतया समर्थयसे निश्चिन्तोऽपि हे मद्विरेक्षणे मद्विरेक्षणसुखमाविष इत्यर्थे नैवे यस्या
सा हे तपोक्ते तदा मदमन्य वाणेन हतोऽपि प्यह पुनर्हन्त आगाहन्त । इदं द्रुतविन-
मित्तं नाम इतम् ॥

(११०) अनेति । बल्ल इत्यादि । बल्लवसिद्धा वस्तु राजान् अन्यन्ते तद् यथा इयं
न प्रियसखी वस्तुजनशोचनीया न भवति तथा करिष्यति । बल्लवसिद्धा वस्तुवो वस्तुमा
प्रिया जेमा ते । प्रियसो दविना कान्ता प्राणेशा वल्लमा प्रिया । हृदयेशा प्राणसमा प्रेष्टा
प्रणयिनी च सेतु हेमवन्द । अन्यन्ते न कदाचित् इष्टा इति भावः । वस्तुजनस्य
शोचनीया इत्येति न भवति सुभगा भवतीत्यर्थः । करिष्यति बहुराज इति शेषः ॥

(१११) राज्ञेति । बल्लना व्याहृतेनेति शेषः ॥

परिग्रहवञ्चत्वेऽपि द्वे प्रतिष्ठे कुलस्य मे ।

समुद्ररसना चोर्वी सखी च युवयोरियम् ॥ (११२)

उभे ॥ णिवृद्धम् । (११३)

शकु ॥ हर्षं स्रजयति । (११४)

प्रिय ॥ जनान्निवृत्तम् ॥ अणसूय मेकस्य मेकस्य मेहवादाहृद विच
गिह्यो मोरी वल्लभे वल्लभे यच्चाद्यजोविद पित्रसही । (११५)

शकु ॥ हला मरिसावेध लोचपातं अ अहो हिं विस्मयपलाविणोहिं
उवत्रारादिहमेण भणितं । (११६)

मय्यौ ॥ मय्यितम् ॥ जेष तं सन्तिदं सो जेष मरिसावेदु मय्यस्य को
अज्ञानो । (११७)

(११२) परीति । परिग्रहात्वा पत्नीना वञ्चत्वेऽपि अन्वयत्वेऽपि । पत्नीपरिमता
दानमूलगाया परिग्रहा इत्यमर । समुद्रा एव रसना मेखना यस्या सा उर्वी दृष्टौ च इय
युवयो सखी च द्वे लोचपातं कुलस्य प्रतिष्ठे गौरवभूते । स्त्रीकटा मेखना काही सप्रती
रसनापि चेत्यमर । प्रतिष्ठा गौरवे जिताविति मेदिनी ॥

(११३) उभे इति । णिवृद्धं निर्हते च । निर्हते सुस्थिते । सुस्थितत्वे च
निर्हंतिरिति त्रिकाण्डशेषः ॥

(११४) शकु इति । स्रजयति स्रजयति ॥

(११५) प्रियमिति । अणेत्यादि । अणसूये पयस्य पयस्य मेधवाताहृतापि च योश्च
मयूरी चणो चणो मय्यागजजीविना प्रियवलीम । योश्च विदावती मेधवातो मेधागमानिल
स्तेनाहता हारमगो मयूरीमिव । एतेन वृत्तवृत्तागमो दर्शित । अणो चणो क्रमशः प्रत्या
गतजीविनामवस्थितजीविना प्रियवलीं शकुन्तला ययय ययय ॥

(११६) शकु इति । जेषेत्यादि । जेषि सर्वयत शोकात्वा यदस्याभि विंशत्य
प्रजापिनीभिश्चकारातिक्रमेण भवितम् । विंशत्य विंशत्ययुक्त यथा स्यात् तथा अथाया
दिति यावत् प्रजापिनीभिर्वादिनीभिरप्याभिरवचारातिक्रमेण सम्प्रानामकारेण यत्
भवितव्यं शोकात्वा राजानं तद्वर्चयत स्रजयतम् ॥

(११७) मय्याविति । जेषेत्यादि । येन तद्वर्चयत स एव तद्वर्चयतु अस्याय
कोऽयम् । मय्यितमयम् । य अयम् । अयवो दोष । अयवोऽतिक्रमे हान्ते दोषे
दगतेऽप्यमर ॥

शकु ॥ अरिहृदि क्व मङ्गराशो दूमं त्रिसोदुं परोक्षं वा न कि
को मन्तेदि । (११८)

राजा ॥ अस्मितम् । (११९)

अपराधमिमं ततः सङ्क्षिप्ये यदि रम्भोऽत्र तवाङ्गमङ्गष्टे ।

कुसुमाक्षरणे क्लृप्तापहेऽत्र स्वननत्वादनुमन्यसेऽवकाशम् ॥ (१२०)

प्रिय ॥ शोषहासम् ॥ यं एत्तिकेण उच्यते भविष्यति । (१२१)

शकु ॥ सरोपमिव ॥ विरम विरम दुर्विषीदे एतावदवस्थं गदाए मए
कोलसि । (१२२)

अन ॥ अहं सङ्क्षिप्येपम ॥ पिप्रस्वदे एस तवस्मिन्निष्पटोऽशो

(११८) शकु इति । अरोह्यादि । अहंति अत्र मङ्गराज इदं विप्रोऽपरोक्ष
वा म कि को मन्तयति । अनुवृत्तये । निषेधवाक्यान्कारजिज्ञासास्तये अस्मितम् ।
को वा जन परोक्षमसमं कि न मन्तयति व्याहरति ॥

(११९) राजेति । शुभमम् ॥

(१२०) अपरेति । रम्भे एव कष्टवस्था संरम्भोऽत्र । वासननयेऽनुमानात्
स्त्रियामूप । हे रम्भोऽयं यदि तव अङ्गानां सङ्गेन सम्पर्केण सृष्टे शुद्धे क्लृप्तापहे
तापापहारिणि अत्र कुसुमाक्षरणे कुसुमशयने स्वननत्वात् आलोच्यत्वादनुमान्यमानो
चितस्मानमनुमन्यसे अनुमानासि ततोऽपराधमिमं सङ्क्षिप्ये क्षमिये । इत्यनेनदुपवृत्तं नाम ।
तदुक्तम् । उपवृत्तमिदं तदाऽपरचेत् शुद्धये अत्र शुन्दरीपदान्ते इति । शुन्दरीलक्षण-
नूतम् । उपवृत्तमोपच्छन्दसिकम् । अतएव शुन्दरीं वैतालमोदेवन्तभरवयता विह्वला
चार्येण न शोषच्छन्दसिकमिति वैतालीयप्रकरणे स्मृतं व्याख्यातस्तु तद् इति जना । अत्र
युधेन यस्मिन् वैतालीमेच्छन्ति अन्ते गकारोऽधिको भवति तदौपच्छन्दसिकं नाम छन्द
इति । गकारो शुद्धये ॥

(१२१) प्रियमिति । शोषहासं उपरिहासम् । अस्मिति । अन्येतावन्मात्रेण
पुनरुच्ये भविष्यति । ननु प्रचे । एतावन्मात्रेण शब्दायामवकाशगमनात् ॥ भविष्यति
भवानिति शेषः ॥

(१२२) शकु इति । सरोपमिव क्षतजनकरोपमः । विरमेति । विरम विरम
दुर्विषीते एतावदवस्था मयया क्रीडसि । विरम अपसर । व्यापारिरम इत्युपादानात्
परमैपदम् । दुर्विषीते दुर्विचिते । एतावदवस्था एतावन् कालज्ञानविशेषम
दौर्बल्यमिति यावत् । विशेष काविकोऽवस्थेऽस्मर ॥

इदोतदो दिशदिष्टी णूणं मादर पम्भट्टं अण्णसदि ता संजोअमि
ण । (१२३)

प्रिय ॥ इला चबलो कखु एसो ण ण संजोअइदु एआइणी पारेसि
ता अहमि सहाअण्ण करिस्सं ॥ इत्थमे प्रसिन्ने । (१२४)

शकु ॥ इला इदो अण्णदो ण वो गन्तु अण्णुमण्णे जदो असरा
इणी हि । (१२५)

उभे ॥ अण्णम ॥ तुमं दाव असहाइणी जाए यइवोणाहो समीवे
पट्टदि ॥ इति भिक्षाल्णे । (१२६)

शकु ॥ कधं गदान्णो अण्णे पिअसहीणो । (१२७)

राजा ॥ सुन्दरि, णलमात्रेणेन जम्बवमाराधयिता जनको सखो
भूमो वसंते । तदुच्यताम् । (१२८)

(१२२) अनति । पक्षि सट्ठिस्सोप वड्ढि हं छिपातवड्ढितम् । विणमिति । प्रियदे
एव तपस्विष्टगपोतक इगणतो दत्तदण्डि नूनं जातर मन्त्रदाननिष्पत्ति तत् सयोजयाम्यनेन ।
तस्यो अतुक्कम्माहं दासो अगपोतको अगणियुत्थेति तपस्विष्टगपोतक । तपस्वी तापसे
आतुक्कम्माहं चेति, पोत मिथो वड्ढित्वे चेति च द्विव । मन्त्रदण्डं दिगन्तरगताम् ।
स योजयामि जालेति शेष । अत्र यय्यंशेकमवह्वार । यदुक्तं सोदाहरण दण्डिना ।
अथं मिहमनाप्राय शाखा तस्यैव मिश्रये । यः मन्त्रारान्तराख्याय मय्योद्योक्तं तद्विद्यते ।
दण्डयसो परभूतं बहुकारय्य मञ्जरीम् । तमङ्ग वारयिष्यामि युवाभ्यां स्त्रैरमासताम् ।
मङ्गमय्य मन्त्री यूना मङ्गते नृनोत्तमम् । निर्व्यसं यितुमिच्छन्त्या कथाभ्यपद्यन् तन इति ॥

(१२४) प्रियमिति । इलेयादि । अयि अपच सन्धेय भैर सयोजयितुमेका
किनी पारयमि तदहमपि सहायत्वं करिष्यामि । अपउच्यन्त । एव गृहपोतक । पार
यसि गृहोपि । प्रसिन्ने वड्ढि गते ॥

(१२५) शकु इति । इलेयादि । अयि इतो न वोऽन्यतो गन्तुमनुमण्णे यतोऽसहा
यिष्यामि । अनुमण्णे अनुज्ञानामि । सहायो व्या अजीति सहायिणे न सा इत्यसहा
यिनी एकाकिनीति यावत् ॥

(१२६) उभे इति । तुममियादि । न तावदसहायिनी यथा पृथिवीनाथ
गभीरे वर्तते । पृथिवीनाथ इत्यनेन महासहायता दर्शयत ॥

(१२७) शकु इति । कथमियादि । कथं गते एव प्रियसख्यो । पुगमम् ॥

(१२८) राजेति । आयेणेन तरया । आवेगो वेतो क्षराण्येति गन्ताम् ॥

किं श्रीकरैः स्तम्भमिर्द्भिर्गार्द्रवातं सञ्चालयामि नलिनीदलतालदन्तम् ।
अङ्गे निधाय चरणानुत पद्मताम्रो संवाहयामि करभोरु यथासुखं ते ॥ (१२६)

• गङ्गा ॥ ए माणणोएसुं जणेषुं अतापं अवराहइस्सं ॥ इति अयस्या
सदृशमुत्थाय प्रस्थातुमिच्छति । (१२०)

राजा ॥ अथदध्य ॥ सुन्दरि अपरिनिर्व्वाणो दिवस इत्यस्य ते शरीरा
वस्था । (१३१)

१६ उत्सृज्य कुसुमशयनं नलिनीदलकल्पितसनावरणा ।
कथनातपे गमिष्येस परिबाधाकोमलैरङ्गैः ॥ (१३२)
इति यन्त्राभिचारयति । (१३२)

आराधयिता तोषयिता । आराधनं गाधने स्यादप्राप्नो तोषये इति चेत्त्वमर । सखीभूमी
वखीपदे ॥

(१२६) किमिति । हे करभोरु क्लृप्तं शरीरं क्लृप्ताणि तापमिति यावत् किम
ईयितुं विवृणु भित्तं येषां ते ते श्रीकरैरम्बुक्षणैर्गार्द्रं शीतलो वातो यस्य तां तद्योक्त
ननिन्दा प्रपन्नताया इत्येव पत्रमेव तान्दृशं व्यजनं किं सञ्चालयामि दोषयामि । व्यजनं
तादृशकमियमर । उत व्ययशः । उताप्यर्थं विवृणुयोरित्यमर । यद्वा इव तावौ
व्ययौ । ताम्बु शुल्बे रूपाणि इति चेति त्रिकाण्डशेषः । ते तद्वचरौ चङ्गे ईक्ष्णुः ।
उत्सृज्य विवृणुयोरङ्ग इत्यमर । निधाय निवेश्य यथासुखं सुखमनतिक्रम्य येन सुखं स्नानं
मयेति भावः । संवाहयामि मर्दयामि । इत्येवमुत्थयतामिति पूर्वेष्वन्वयः । स तादृशं पादने
स्यात् भारादेरङ्गमर्दनं इति विद्वांसः । वचनतिवक्तुं नाम वक्तुम् ॥

(१२०) यत्तु इति । खेत्यादि । न माननीयेषु जनेष्वन्तमानमपराधमिच्छामि ।
माननीयेषु पृथ्येषु । अपराधमिच्छामि सेवनादेशादिति भावः । अयस्यासदृशं दौर्बल्यमात्रं
रूपं कलहन्तीति भावः ॥

(१३१) राज्ञेति । अथदध्य अभिरुध्य । अतान् स्तम्भैराश्रयनिकटयोरिति
वक्तव्यात् पत्रम् । अपरिनिर्व्वाणं सर्वतोभावेन न विमुक्ततापः । शरीरावस्थां देहस्य
दाह्याभिभूतता ॥

(१३२) उत्सृज्येति । नलिनीदलेन पत्तिनीपत्रेण कल्पितं रचितं स्नानयो
रावरणं विवृणुयथा वा ॥ कुसुमशयनं इत्यमरः शय्यासुखं इत्यमरः विमुच्य परिबाधया
पीडया क्षेप्येनेति यावत् । कोमलैर्मादृशं गतं चङ्गैः करणैः कथमातपे गमिष्यमि ।
इत्यमाद्याः ॥

(१३२) इतीति । इति एवमुक्तं । निवारयति यत्कुलनामिति शेषः ॥

शकु ॥ सुष्ठु सुष्ठु मं ण क्खु नत्तणो पहवामि अधवा सहीमेत्त-
सरणा किं दाणिं एत्थ करिस्सुं । (१३४)

राजा ॥ धिग्*व्रीहितोऽस्मि । (१३५)

शकु ॥ ण क्खु अहं महाराजं भणामि देव उवालहामि (१३६)

राजा ॥ अनुकूलकारि देव कथमुपालभ्यते । (१३७)

शकु ॥ कथं दाणिं ण उवालहिस्सुं जं मं अत्तणो अपीणं कहुअ
परयुणेहिं लोहावेदि । (१३८)

राजा ॥ स्वगतम् ॥ (१३९)

*अप्येतत्सुष्ये महति दयितभार्यनासु प्रतोपाः

काङ्क्षन्त्योऽपि व्यतिकरसुख कातराः स्वाङ्गदाने ।

दावाधन्ते न यन्तु मदनेनेव लब्धान्तरत्वा-

दावाधन्ते मनसिजमपि क्षिप्तकालाः कुमार्यत्र ॥ (१४०)

(१३४) शकु इति । सुष्ठुत्यादि । सुष्ठु सुष्ठु मा न सुस्वात्मन प्रभवामि अथवा
सखीमात्रशरणा किमिदानीमात्र करिष्यामि । आत्मन प्रभवामि प्रभु भवामि । के च वीर्यश्री
कर्मणि पत्नी । साख्येपमाह अथवेति । इदानीं सखीमात्रं शरणं रक्षितं यस्या
साह आत्म भवतो बलात्कारे विषये किं करिष्यामि । नान्य कोऽपि शरणभूतोऽस्ति यत
तमाश्रयामीति भावः ॥

(१३६) राजेति । धिग्व्यात्मनिन्द्याम् । व्रीहितो गच्छामासि । यतोऽनया
कन्याशरणदोषोपालभ्ये इति भावः । व्रीहिरिति ध्विनि च्योते इति कविकल्पद्रुमः ।
जीवाद् वर्तमाने ज्ञः ॥

(१३७) शकु इति । अप्येतत् सखीमात्रेण महाराजं भणामि देवमुपालभे ।
यन्तु रतुनये । उपानभे निन्दाभिः । तथाच एव योजयिष्यता देवम कथमहं परतन्त्री
कतेति पूर्वाभिप्रायः ॥

(१३७) राजेति । अनुकूलकारि अभिमतार्थ साधि ॥

(१३८) शकु इति । कथमित्यादि । कथमिदानीं भोपालक्षेत्रे यन्मात्मानोऽनीयां
हता परयुष्ये मर्त्ययति । उवालक्षेत्रे देवमिति शेषः । यन् देव । आत्मनोऽनीयाम-
स्तन्त्याम् । सोमयति प्ररोचयति ॥

(१३९) राजेति । स्वगतमनतिव्यष्टम् ॥

(१४०) अपीति । महति वक्वति अथैव इदानीं योनेऽपि । इदानीं इत्यत्र

शकु ॥ गच्छत्येव । (१४१)

राजा ॥ न कथमात्मन प्रियं करिष्ये ॥ उपस्थ पटानमनम्यते । (१४२)

शकु ॥ पोरव रक्ख रक्ख विण्णं, इदोतदो इत्थिओ सञ्चरन्ति । (१४३)

राजा ॥ सुन्दरि अलं सुवजनाद् भयेन न ते विदितधर्मा तत्तभवान्

आयः खेदमुपयास्रति । यतः । (१४४)

९७ गान्धर्व्येण विवाहेन बह्व्रोऽथ सुनिकन्यकाः ।

अथान्ते परिणीताः पितृभिश्चानुमोदिताः ॥ (१४५)

उत्सुक इत्यमरः । इदित्तस्य प्रियस्य । इदित्तं बह्वभं प्रियमित्यमरः । पार्थकासु क्रिया-
विशेषाणामिति भावः । प्रतोषा पराङ्मुख्यः । प्रतोषोऽन्य पराङ्मुख्ये इति शब्दात् ।
तथा व्यतिकरेण व्यतिमङ्गेन अन्योन्यस्पर्शयोगेनेति यावत् यत्र सुखं तत् काङ्क्षन्त्योऽभिरूप-
न्त्योऽपि । व्यतिकर समाख्यातो व्यसनव्यतिवृत्तयोरिति विद्यः । स्वाङ्गदाने निजावयवार्पणे
कातरा भयाङ्गह्ला । व्यभीचे कतर इत्यमरः । कुमार्थोऽस्मात्तु सम्पर्का लब्धान्तरत्वात्
जब्बावसरत्वात् न खलु न क्षेपस्य भक्षेनेव व्याघ्राध्यन्ते धीहन्ते क्षिप्रं सप्तपक्षितोऽपि परि-
त्यक्तं कालो मदनस्य क्षतार्थतासमयो याभिक्षास्तयोक्ताः शब्दो वनसि जायत इति वनसिजः ।
विभक्तेरुक्तः । त मदनमपि व्याघ्राध्यन्ते धीहन्ति । अत्र पराङ्गे उभयो परस्परं प्रति
वाघनरूपैकक्रियाकारणत्वादभ्योन्यान्वहारः । यदुक्तं दर्शने । अन्योन्यस्पर्शमोरेकक्रिययो-
न्वारणं मिय इति । इदं मन्दाज्जान्ता नाम वृत्तम् ॥

(१४१) शकु इति । उपकारेण गतेरवाधित्वं प्रत्येत्यम् ॥

(१४२) राजेति । सुखं मे भूयात् दुःखं मे वा भूदिति स्वारसिकेष्टयोरेव
क्रियारम्भकत्वादाह कथमिति । प्रियं कर्षेति शेषः । पटान् वस्त्राङ्गलम् । पटश्चित्र-
पटे वस्त्रे इति मेदिनी । अत्रानम्यते पटङ्गाति ॥

(१४३) शकु इति । पोरवेत्यादि । पोरव रक्ख रक्ख विनय, इतस्तत् क्षप्रय सञ्च-
रन्ति । विनय शीजन्यम् । सञ्चरन्ति भवन्ति । समञ्जसा इति तृतीयानिर्देशात्तत्त्वनेपदम् ।
अदि कोऽपि स्तैततप्रत्यक्षो सुरवे निवेदयेदिति भावः ॥

(१४४) राजेति । सुवजनात् पितुः । ते तव पितृत्वसम्बन्धो कश्च इत्यन्वयः ।
विदिता ज्ञायमाना धर्मा आचारा येन स विदितधर्मा आचारश्च इत्यर्थः । धर्मा पुण्य
यमन्यायस्वभावाचारसोमया इत्यमरः । धर्मादस्तिवन् । खेदमुपयासम् । ननु कथमयमसदा
चारोऽपि क्षन्त्यो सुखेनैव आचारस्य साधिता साधयितुमाह यत इति ॥

(१४५) गान्धर्व्येणेति । बह्व्रोऽनेका सुनिकन्यकास्तापसकुमार्यो गान्धर्व्येणा
न्योन्यासमप्युत्प्रेष्य विवाहेन । गान्धर्व्यं सममान्ध्र्य इति जाश्वत्स्व्य परिणीता

दिमोऽवलोक्य ॥ कथं प्रकाशं निर्गतोऽस्मि ॥ शकुन्तला चित्ता पुनस्तैरेव
पदे निवर्तते । (१४६)

शकु ॥ पदान्तरे प्रतिनिवृत्त्य साङ्गमङ्गम् ॥ पोरव अणिच्छापूरजोवि सम्भा-
सणमेत्तपरिचिहो अचं जणो ण विमुमरिदव्वो । (१४७)

राजा ॥ सुन्दरि । (१४८)

त्वं दूरमपि गच्छन्ती हृदयं न जहासि मे ।

दिवावसाने कायेव पुरो मूलं वनस्थितेः ॥ (१४९)

शकु ॥ श्लोकमन्तरं गत्वा व्यासगतम् ॥ उहो उहो इमं सुणिञ्च ण मे
चलणा पुरोसुद्धा पसरन्ति भोडु इमेहिं पञ्जन्तुकुखवएहिं ओवारिद-
सुरीरा भविन्त पेक्खिस्सुं दाव से भावाणुवन् ॥ तथा क्त्वा स्थिता । (१५०)

ऊहा । अयामन्तरं ता विहमि शुं वज्जनैरनुमोदिता अभिमन्दितास भूयन्ते इतिहास-
कथास्तुभ्येभ्य इति शेषः ॥

(१४६) दिव इति । दिमोऽवलोक्य एतस्मिन्नेव दृष्ट्वा । मत्प्राप्य अतान्दृष्ट्वा बहि-
प्रदेशम् । व्यनधिकारमन्त्रोऽयम् । क्त्वा क्तुम् । हाको किरिति हि । पदे पदन्यासै ।
निवर्तते क्तान्दृष्ट्वा निवर्तते ॥

(१४७) शकु इति । पदान्तरे अन्त्यखिन्तु चरणन्यासे तत्समय इति यावा ।
प्रतिनिवृत्त्य परिहृत्वा निवृत्त्य । साङ्गमङ्गमङ्गानां कौटिल्येभ्य सहितम् । पोरवेति । पोरव
अणिच्छापूरकोऽपि सम्भाषणमात्रपरिचितोऽयं जनो न विस्मय्य । अणिच्छापूरकोऽपि
अमन्यादितमनोरमोऽपि । सम्भाषणेति । सम्भाषणमात्रेणानापमात्रेण परिचितो विदित ।
न विवर्तते व्य चर्तय्य ॥

(१४८) राजेति । सुन्दरीति सम्बोधनं श्लोकीकृतशकुन्तलम् ॥

(१४९) अभिति । दिवावसाने अथराहं पुरोऽप्यगो दूरमपि गच्छन्ती वनस्थिते
मंडानपादेऽस्या मूलं मूलप्रदेशमपि पुरो दूरमपि गच्छन्ती त्वं मे मम हृदयं मनो न
जहासि सुवृत्ति । मनसि स्थिरत्वमैवाधोति भाव । व्यनोपमानद्वार ॥

(१५०) शकु इति । श्लोकमन्तरम् । श्लोकमन्तरं गत्वा रत्नगर । अन्तरमपि ।
अन्तरमपि तावदभिपरिधानान्निर्दिष्टे दत्तादयौ इत्यमरः । उहोत्यादि । हा धिक् हा धिक्
इह तुला न मे चरणी पुरोसुद्धो प्रसरत । भवतु एभि पर्यन्तकुखैरेववारितगरीरा
भूत्वा प्रेषिष्ये तावदस्य भावास्तुभ्यम् । पुरोसुद्धो अप्याभितुको । पर्यन्तकुखैरेव
इतिभ्यै ५६३के अथवारितगरीरा अजिह्वगरीरा । अजिह्वगरीरा इतिभ्यम् ।

राजा ॥ कथमेवं प्रिये अनुरागैकरसं मासुत्सृज्य निरपेक्षैव
गतामि । (१५१)

०१ अनिर्हयोपभोगस्य रूपस्य षड्गुणः कथम् ।

कटिनं खनु ते चेतः शिरीषमेव वन्धनम् ॥ (१५२)

शकु ॥ एदं सुणिम्य ण मे अत्थि विहवो गच्छिदुं । (१५३)

राजा ॥ सम्प्रति प्रियाचून्ने किमस्मिन् ज्ञतामण्डपे करोमि । (१५४)

अपतोऽवलोका ॥ इन्त व्याहतं मे गमनम् । (१५५)

३० मणिवन्धाद् गलितमिदं सकान्तोऽथैरपरिमलं तस्याः ।

हृदयस्य निगडमिव मे कृष्णालवलयं स्थित पुरतः ॥ (१५६)

भावावृत्त्य भाव्याभिप्रायस्य अतुल्यमनिरुद्धमनिरुद्धमिति यावत् । भाव सत्तास्वभावाभि-
प्रायचेष्टात्मजमस्तिनि दोषोत्पादेऽतुल्य स्यात् प्रलम्बादिषु मन्त्रे । उपस्थातुमायिनि
यिषो प्रलम्बाद्यानिवर्तनं इति सामर ।

(१५१) राजेति । अनुरागैकरस्य अनुरागो रतिरेव एक कैवल्यो रसो रसता गतो
यस्य तम् । अङ्गारमानरकाविवृत्तिनि यावत् । तदुक्तं । विभावेनानुभावेन व्यक्ता सङ्घारिण्या
तथा । रसतामेति रसार्थाद स्यादो भाव सचेतकमिति । तथा । उच स्त्रिया स्त्रिया
उचि सयोग प्रति या मृदा । स अङ्गार इति स्यातो रतिकोटादिकारणमिति । उत्सृज्य
व्यक्ता । निरपेक्षा नि मृदा । अपप्रवर्ज्ये सतेराकाङ्क्षार्थं त्वान् ॥

(१५२) अनिर्हयेति । अनिर्हयोपभोगस्य अज्ञातगाढालिङ्गनादिव्यापारस्य अतएव
षड्गुण कोमलस्य ते तत्र रूपस्य आकारस्य । रूप स्वभावे सौन्दर्ये नामके पशुगन्धयो ।
यन्माहती नादकादावाकारलोकादीरपीति विश्व । चेत खनु कैवल्य हृदय षड्गुण शिरीषस्य
ततःपुष्पस्य बन्धन हन्तमिव कठिनम् । अलोपमाङ्गार ॥

(१५३) शकु इति । एदमित्य दि । एदं श्रुत्वा न येऽस्ति विमयो गन्तुम् । विमय-
मस्ति ॥

(१५४) राजेति । सम्प्रति ददामीन् । एतर्हि सम्प्रतीदामीमित्यमर । ज्ञता-
मण्डपे ज्ञतामण्डपे ॥

(१५५) अपत इति । कृष्णालवलयमण्डपलोका ईर्ष्यादाह इत्येति । व्याहत
प्रतिवृत्तम् ॥

(१५६) गमनव्याघातक इत्ययमि सपीति । मणिवन्धान् माणिक्यकोष्ठयो सन्धि
स्यान्नात् गमित परिच्छेदस्य इदं दृश्यमानं सक्तान् सन्ध्यावर्तयान् सङ्गतं नगं रत्न

सबहुमानमादत्ते । (१५७)

यत् ॥ इक्ष्वा विज्ञोक्त ॥ अग्नौ दोष्यल्लसिद्धिलदाए परिष्मष्टं एद
मिणालवलयं य मए परिष्मादं । (१५८)

राजा ॥ मृणालवलयसुरसि निक्षिप्य ॥ अहो स्पर्शः । (१५९)

अनेन लीलाभरणेन ते प्रिये विहाय कान्तं भुजमत्र तिष्ठता ।

जनः समाश्वासित एष दुःखभागचेतनेनापि सता न तु त्वया ॥ (१६०)

यत् ॥ अदो यत् य समस्यच्छि वितास्त्रिदुः भोदु एदेण जीव न्प्रवदसेण
अन्ताणं दंसद्वस्यं ॥ इत्थपसर्पति । (१६१)

कीरणमूलातुलेपनस्य परिषत् प्रमत्तगन्धो यत् नत् तयोक्तम् । विमर्होत्ये परिमर्तो गन्धे
जनमनोहरे इत्यनर । मे मम हृदयस्य निगडं कम्पनश्छल इव । अथ शृङ्खले । अन्धुको
निगडोऽस्ती ह्यादित्यनर । तस्या प्रियाया मृणालवलय पुरतोऽप्यत स्थित तिष्ठति । शागु
पुर पुरतोऽप्यत इत्यनर हृदयस्य निगडमिवैतन्नामिणालद्वारः । इवमाद्यां जाति ॥

(११७) सबहुति । सबहुमान सालादरम् । आदत्ते दृष्ट्वाति । मृणालवलय
मिति येष ॥

(१५८) यत् इति । अग्नौ इत्यादि । अहो दौर्बल्यशिक्षितया परिष्मष्टमिदं
मृणालवलय म मया परिष्मातम् । दौर्बल्येन काष्ठानां काशेण वा मिषितता मृणाल-
वलयस्य प्रघातवस्तया हेतुना परिष्मष्ट मिति मृणालवलयं मया न परिष्मात मातु
भूतम् । अनाद्यो दुर्बलमूलात् इत्यनर ॥

(१५९) राज्ञेति । उरसि वक्षसि निक्षिप्य निधाय । स्पर्श इति । एतेन विरह
विमोदनं वर्जितम् । तलाचोन्मय । विमोगावस्थायां प्रियजनसन्नामुपवनं ततश्चित्तं कर्णो
अपनमनये दर्शनमपि । तदङ्गस्य उन्मादवृत्तवत्तत् अर्धं नमपि प्रतीकारं कागव्यधितनमर्तं
कोऽपि कथित इति ॥

(१६०) अनेनेति । ते प्रिये काले नमोन भूज बाहु विहाय तत्रात्मा अत्र
भूभागे तिष्ठता वर्तमानेन अनेन ते तव लीलाभरणेन विनासमगहनेन अचेतनेन अथवा
मज्जेन सतापि दुःखमाह दुःख विरहचेदनां भजते मेवमेव य स । टाट् भलमहङ्गहो विस्मृति
विना । एष जन अहमिति भाव । समाश्वासित शुष्यीकृत त्वया तु मचेतनया सतत्रायोगि
भाव । न न समाश्वासित इत्यर्थः । इदं दर्शयति नमो हतम् ॥

(१६१) यत् इति । अग्नौ इत्यादि । अत एव न समनोक्ति विनष्टितम् । भगव
एतन्वापदेनेनाकालं दर्शयिष्यामि । अत एव एतच्छाट वपमादन-नरम् । एतन्मैव वनस-
अननेन । अपदयेन अनेन । अपवपनि नमोऽति ।

राजा ॥ इहा सङ्घर्षम् ॥ अये जोषितेश्वरी मे प्राप्ता परिदेवनानन्तरं
प्रसादेनोपकर्तव्योऽस्मि खलु दैवस्य । (१६२)

३१ पिपासयामकण्ठेन याचितव्याम्बु पक्षिणा ।
नवमेघोच्छ्रिता चास्य धारा निपतिता मुखे ॥ (१६३)

शकु ॥ राज्ञः सन्मुखे स्थित्वा ॥ अञ्ज गङ्गपथे सुमरिञ्च एतस्य चतुर्भुजसिंघे
निगलनबलवत्सु कदे पङ्क्तिवृत्तसिद्धिं कधिदं मे हिचयण तए गहिदं न्ति
ता णिन्नुविम एदं मा मं अत्ताणसु सुनिअणेषुं पन्नासइस्सदि । (१६४)

(१६२) राज्ञेति । अये सङ्घर्षम् । जोषितेश्वरी प्रेयसी । परिदेवनानन्तरं मत्तज्ज
विश्राप्तावस्थाम् । पिपासं परिदेवनमित्युच्यते । दैवस्य विधेः । दैव त्वत्तु भागधेयं भाग्यं
श्रुती नियति विधिरित्युच्यते । प्रसादेन प्रसन्नतया उपकर्तव्यं उपकारार्होऽस्मि । खलु-
जिज्ञासायां किमित्यर्थः । अनधिकारप्रभोऽयम् । शकुन्तलागम एव दैवस्य प्रसाद इति
मङ्गला प्रकटितम् ॥

(१६३) पिपासैति । पिपासया चापी दुष्प्राप्तं जलं द्रव्याद्यम् इति यावत् कण्ठो
यस्य स तथोक्तेन पक्षिणा चातकेन च कण्ठं तोयं याचितं नवमेघेन उच्छ्रिता हृदा धारा
व्यासाराद्यं अस्मि पक्षिणो मुखे निपतिता । द्वौ चकारौ क्रिययोरव्यवहितौर्थापर्यं बोध-
यत । अतः क्षातरस्वरवातकक्ष्माणन्तरमेव नवमेघोच्छ्रितधारापातेनाप्रस्तुतमुत्पद्यतेनाप्येव
विश्रापानन्तरमेव शकुन्तागमरूपप्रस्तुतमुत्पद्यतेत्यर्थः । अथवा तदप्रस्तुतमगमस्योऽन्तर्द्वार । यदुक्तं
दर्शये । कधिदं विधेयं । सामान्यात् सामान्यं वा विधेयम् । कार्यसिद्धिस्तु कार्यं च
हेतोरेव समाप्तं भवम् । अप्रस्तुतात् प्रस्तुतमेव गम्यते यद्वत्वा नत । अप्रस्तुतमगम
स्यादिति ॥

(१६४) शकु इति । स्थित्वा गतिं व्यगर्तित्वा । अञ्जित्वादि । आर्य्यं अर्थं पथे
क्षुत्वा एतस्य कृत्तव्यं श्रितोऽष्टान्वनयस्य कृते प्रतिनिहन्तानि, कथितं मे हृदयेन त्वया
व्यङ्गीतमिति, तस्मिन्निषेधे, मा मामात्मानं सुनिजनेषु प्रकाशयिष्यसि । अर्थः पन्था इतश्च
पथस्तस्मिन् अर्थं पथे । पथ्यप्सर से इत्यप्रत्ययः । कृत्वा मनादृष्टेः शृङ्गान्वनयश्च य-
मिति शेषः । कृते अर्थः । अर्थे कृतेऽप्यर्थः तावत् तादर्थ्यं वस्ते ते इयमिति कोपसारः ।
प्रतिनिहन्ता प्रत्यागता । प्रथमं निषिद्धेयं कौ केनाभिहितमिति यदङ्गमेवाव्यङ्गीयमिति राज्ञः
प्रश्नसम्भावनामवधारयति कथितमिति । तत् तद्वान् । इदं शृङ्गान्वनयम् । मामात्मानं
सुनिजनेषु मा प्रकाशयिष्यसि । तथाच निषेधादेन सुनिजनेषु विहिततान्त्राजानय
प्रकाशं स्यादिति भावः ॥

राजा ॥ सङ्घर्षमात्मगतम् ॥ इदानीमस्मि विश्वसित भर्तृगुणापण-
घटमेतत् । (१७३)

प्रकाशम् ॥ सुन्दरि नातिस्त्रिष्टः सन्धिरस्य घणालवनयस्य यदि
नेऽभिमतं तदन्यथा घटयिष्यामि । (१७४)

शकु ॥ कित कत्ता ॥ जघा दे रोचदि । (१७५)

राजा ॥ सव्याज विलम्ब्य प्रतिमोच्य ॥ सुन्दरि दृश्यताम् । (१७६)

अयं स ते श्यामलतामनोहरं विशेषशोभार्थमिवोष्कृताम्बर ।

वृणालरूपेण नवो निशाकरं करं समेत्योभयकोटिमाश्रितः ॥ (१७७)

शकु ॥ ण दाव णं पेक्खामि धवणकम्पिदकण्ण्युलरेणुणा कलसीकिदा
मे दिट्ठी । (१७८)

(१७३) राजेति । आत्मगतमनप्रकाशम् । विश्वसितो जातविश्वासः । एतत्
आर्य्यं पुनरेति । भर्तृगुणापणघटं भर्तृरि प्रयोगार्हं पदम् । तदाह भरतः । आर्य्यं पुनरेति
सम्बोध्य पतिः पत्नीजनेन वेति ॥

(१७४) प्रकाशमिति । विस्पष्टमित्यर्थः । नातिस्त्रिष्टं न सम्यक् स्त्रीयं गतं न
सुष्ठु मिलितं इति यावत् । सन्धिरुभयकोटियोगः । अभिमतं सम्मतम् । ततः तदा । अन्यथा
घटयिष्यामि पृथग्विधं सञ्वाह्यामि ॥

(१७५) शकु इति । जघेत्यादि । यघा ते रोचते । यघा यत्प्रकारेण ते तुभ्यं
रोचते प्रीतिस्तदादर्यति । तथा क्रियतामिति शेषः ॥

(१७६) राजेति । सव्याजं अन्यथासम्मानकपटेन सहितं विनम्र्य कान्
गमयित्वा । प्रतिमोच्य परिभाष्य । वलयमिति शेषः । दृश्यतामित्यस्य श्लोकोक्तेर्नामधेयः ॥

(१७७) अयमिति । अयं स प्रसिद्धो नवः कलामालो निशाकरश्चन्द्रमा उन्मिश्रता
म्बरो सुक्ताकाशवासः सन् । एतेन सुक्लवस्त्रत्वमपि ध्वन्यते । अम्बरं व्योम्नि वाससीत्यम्बरः ।
विशेषशोभार्थं शोभानिरेकार्णमिव श्यामलतया नीलिम्बा मनोहरं विस्रोतादकम् ।
एतेन गगणसादृश्यमपि दर्शितम् । तत्र करं वृणालरूपेण समेत्य समागत्य उभयकोटि-
अपहृतमश्रितम् । कुण्डलीभूय दटं दृष्टवामिति भावः । कोटिरूपे प्रकर्षे चेति धरणि ।
पात्तासम्भविनमपि कुण्डलीभूतकलामालमिन्दुं सुप्रमाणं प्रौढा सम्भाव्य तदात्मतया उपमेयस्य
वृणालवनयस्य सम्भावनादुल्लेखानद्वारः । सङ्कुलं दर्पणे । भवेत् सम्भावनाल्लेखेण प्रकृतस्य
परात्मनेति । वं गत्यविन दृश्यम् ॥

(१७८) शकु इति । चेत्यादि । न तावदेन मेवे परमकल्पितकथायां इत्युक्ता ।

राजा ॥ शशितप्तम् ॥ यद्यनुमन्यसे तदहमेनां वदन्माहतेन विप्रदां
करवाणि । (१७६)

शक्रः ॥ तदा असुकम्पिदा भवेत् किन्तु उषा ग्रहं वा दे वीस-
सेति । (१८०)

राजा॥ मा भैव' नयो हि परिजनः सेव्यानामादिष्टात् परं न
वर्तते । (१८१)

शकु ॥ अथ ऊर्ध्वपञ्चाननोपविष्णुसज्जनो । (१८२)

राजा ॥ स्वगतम् ॥ नाहमेव' रमणीयमात्मनः सेवादसर' शिथिल-
यिष्ये ॥ रुक्मसूत्रमण्डितं पृष्ठम् । (८८५)

अनु ॥ प्रतिबंध रूपयन्त्री विरमति । (१८४)

कन्धुमीक्षता ये इष्टिः । एष कृष्णालङ्घनिमाकरन् । न मेघे भयश्चमि । कुत इत्यत
 आह प्रवर्तेत । यमेव कल्पितयोः स्थान्तिथयोः कर्णोत्पन्नयोरस्त्यंघ्रतयोः कर्मणो देवना
 रणस्य इष्टिर्लैखन कल पीलता अप्रसादीकता ॥

(१०१) राजनि । अमुमन्वसे अमुजानावि । यत्त तथान् । यत्तं वटिम् ।
वह्ममाद्येन फूकारेण । विगर्हं निर्मिताम् । विगर्हो यद्ये पुमाव् । तदुपुत्तं निमसे
वाच्ययत्तेति वदन्ति । यद्वा विगर्हं, व्यज्ञानम् । विगर्हं धाण्डरे व्यज्ञे इति मेदिनी-
लिकायत्येवौ । करवाच्येति वार्त्ताभाषा गो ॥

(१८०) अमुं इति । तदो दत्तादि । तदामुद्विगता भवेयम् । किन्तु पुनरहं न
ते विप्रमिति । अमुद्विगता अद्विगता । भवेयमिति भव्यं वा-अद्विगतादिति अद्वि-
गतायाः श्रीः । ते इति अद्विगतायाः विप्रमितायाः श्रीः ॥

(१८) राज्ञिति । मा मैत्रं यत्र मा वद मा वदेयद्यं । त्रि यस्यात् नदीः शिरो-
गतः परिजनः परिचारको जनः शिष्यानामुपासनीयासु व्यादेशात् परम् व्यादिष्टातिरिक्तं
व्यापारं न वर्तते न मात्र रमते । परमिति आश्रयत्वात् देशाध्यक्षानभाषयति कर्मणम् ॥

(१२२) यजु इति । अथमिसादि । अथमिसाद्यादरो अविज्ञातजनका । असाह्य-
आहारातिथयः ॥

(१८१) राज्ञेति । हसन्तीयं दुर्नभम् । आत्मनः सेवकस्य सेवयै ह्यत्मनो-
 ऽवहानम् । विमिनर्त्यै लघेविद्ये । असममित्तुष्टमव्याजम् ॥

(१८४) यज्ञ इति । प्रतिषेधं निषेधं रुच्यमयी क्रियया इयं मनी (नरकति
निवर्त्तते ॥

राणा ॥ अयि नदिरेचणे अलमसुद्रविनयाशक्त्या । (१-५)

गङ्गा ॥ किञ्चिद् दद्याद्भोडावनतसुखी तिष्ठति । (१८३)

राजा ॥ अङ्गुलिभ्यां सुप्तमुद्रमयं ध्यात्वा ततम् । (१८)

35 चारुणा स्मृतिनायनपरिचयकोमल ।

पिपासतो ममानुज्जा दद्यातोव प्रियाधरः ॥ (१८८)

गत ॥ परिष्ठाणमन्यरो विप्रश्चञ्जदन्तो । (१८८)

राजा ॥ कथं त्पुनसन्निकर्षादोज्ज्वलमूढोऽस्मि ॥ सख्यमावृतेन चक्षुः सङ्गतो (१००)

॥ भोदु पद्दित्त्वं संप्रति संयुता । लज्जोमि उण अणुव-
आरिणो पिअआरिणो णज्जठत्तसु । (८१)

(१५) रावेति । मद्विषयं शुद्धमनोवने । अतः अतः । पश्यन्त्या वृष्ट
पञ्चान्न पदम् । अविनश्यत् अविनश्यत् अविनश्यत् अविनश्यत् ॥

(१८६) यत्तु इति । किञ्चित् कदाचित् भवेत् । किञ्चिदप्यन्यथा भवेत् ।
 मोक्षया लब्धया अद्वयत नय सख यथा वा नयोक्ता । स्वात्मानदीप ॥

(૧૮) રાજેતિ । અહુતિભ્યા અહુતવધ્યમભ્યાન્ । ઉત્તમય ઉત્તમ્ય । જાના
મને જ્ઞાપોયન્ । ઝેર્ઘેરય ઇતિ ઝેરય ॥

(१८८) आरुणेति । अत्ररिणतेन दशनस्यशभावेन शोभत सुजन रो'य' प्रियाया अवरचाख्या मनोहारिणा श्कुरुदिनेन श्कुरुखेन द्वारेण विपासत पातुमिच्छत अवरमिति येन । अत्र स्यस्ये अतुष्टामनुमति दहातोष । भावेऽज्ञ । अत्रोक्तेष्वालङ्कार ॥

(१८) गङ्गा इति । परीक्ष्यति । परिज्ञानसम्पद इत्यर्थः पुनः । परिज्ञानं यत्
प्रविष्टकर्णोत्पन्नरेखो सस्यगबोध तत्तन्मन्त्रो मन्त्रं व्यञ्जन इति यावत् । सम्पदं बोधपदयो
र्भाषनन्वयानयो इत्यन्तम् । दुष्टमप्यत्र न द्वयो र्निन्दे प्रथो वक्त्रेऽभिधेयवदिति मेदिनी । पश्ये
कणोत्पन्नेन न तत्त्वगतान् सस्यगबुधवत् नानुवृत्तीति भावः ॥

(१६०) राजेति । कर्णोत्पत्त्यस्य सात्त्विक्यात् सामीप्यात् वैश्वानसूदो दर्शनात्मकः ।
रेण निरालोकादिनिभात् । सुप्तमात्रेणैकस्मारेण ॥

(१८१) गुरु इति । मोक्षित्वादि । भवतु प्रकृतिस्वदर्शनादि चक्षणा । अथ
 पुनरनुप्रकारिणी मियकारिण्यर्थं पुनश्च । भवतु अथ अलम्बनेन कृत्वारणेति भावः ।
 भवतिरत्नास्तुतममार्गः । प्रकृतिस्वदर्शना स्वाभाविकदर्शना । पुनस्त्वर्थः । तेन विस्तृत
 मियकारिण्योऽभिमतार्थं शाश्वतं चार्थं पुनश्च अनुप्रकारिणी अथ चक्षणे विस्तृतेति ।
 कच्छीथोऽथ मोक्षे इति कश्चित्संशयः । अप्रामाण्येति चेत्तद्वत् । सत्यमिति
 दृष्टं च ॥

राजा ॥ सुन्दरि किमन्यत् । (१८२)

१७ इदमप्युपलक्षितपक्षे सुरभि सुख ते यदाघ्रातम् ।

ननु कमलस्य मधुकर सन्तुष्यति गन्धमात्रेण ॥ (१८३)

शकु ॥ वक्षितम् ॥ असन्तोषे उष किं करोति । (१८४)

राजा ॥ इदम् ॥ इति व्यवसित । (१८५)

शकु ॥ वक्तुं ढीकते । (१८६)

नेम्ये ॥ चक्षुषाश्रमञ्ज आमन्तेहि सहचरं य उषासिदा रक्षणी । (१८७)

शकु ॥ कथं इत्यावपम्युभम् ॥ अस्माकन्त एसा कखु तादकसस्य धन्ना

(१८२) राजेति । अन्यत् उपकारणं किम् । अलसस्यैवोपकारेणेति भावः ॥

(१८३) किमुपलक्षनं यथा यदन्वेनालभियुज्यते इत्यत आह इदमिति । तत्र सुरभि उष उगन्निषदकम् । उगन्मौ च मनोने च वाच्यम् सुरभि कृत्य इति विश्व । यदाघ्रातमाश्रायि भवेति शेषः । इदमपि उपलक्षितपक्षे उपकारकत्वे गणनीय इति शेषः । ननु यत कमलस्य मधुमार्ज्ज्वण आश्रयाच्छाद विनापीति भावः । मधुकरो भक्त सन्तुष्यति सन्तोषमाप्नोति । अत्र उषान्तोऽलङ्कारः । पूर्वार्द्धेऽपि द्वादशपदसदृशमात्रादुपगतीति नान्वार्येयम् । तदुक्तम् । आर्थोत्तरार्द्धेऽलङ्कारं प्रथमार्धेऽपि मनुजं चेत् । कामिनि तासुपगतीति प्रकाशदले महाकवय इति ॥

(१८४) शन इति । असेवादि । असन्तोषे पुन किं करोति । मधुकर इति शेषः । तत्रानिविघ्ननाञ्च भवानपीत्यर्थः ॥

(१८५) राजेति । इदं एव करोतीत्युक्त्वा व्यवसितमस्मिन् कथाध्वनयय शुश्रूषसुदुर्गत इति वाक्यं । ननु मस्तुमश्रुतितवाञ्च तदभिनयस्य मतिरुपधात् । यथाह । शयनाभरणानादि मगराद्युपरोधनम् । स्नानादुत्थेवने भूमि र्भक्षितो नातिविकार इति । उल्लभमविवर्ति मञ्जुशाय्या कथमप्युपलक्षित न शुश्रूषत इत्यभिप्रायभावेन विरोधान् ॥

(१८६) शकु इति । वक्तुं सख ढीकते आह्वयति । यद्यपि ढीकञ्च गत्यापिति कविकल्पद्रुमस्यापि धातुभाषनेकार्थत्वादत्रावरणार्थः । यदुक्तम् । क्रियावाचितमाश्रयात् प्रसिद्धोऽर्थः प्रदर्शितः । प्रयोगतोऽन्ये सन्तुष्या अनेकार्था हि धातव इति ॥

(१८७) नेम्ये इति । चक्षुष्यादि । चक्षुषाश्रमञ्च व्यामन्त्रयत् सहचरं ननुऽस्मिन् राजनी । आमन्त्रयत् आह्वय । सह युगपदुपगतीति सहचरं प्रिय । उषेत्यादि देव । निशि चक्षुषाकमिदं विरहदयां लभते प्रिया च प्रियमाकन्दतीति प्रथम्यात् प्रथित मपि सजनस्य ॥

कर्णोऽसी मन वृत्तन्तोबलमण्यमिन्तं अज्जा गोदमी आचच्छदि ता
विडवान्तरिदो होचि । (१८८)

• राजा ॥ तथा ॥ इत्येकान्ते स्थित (१८९)

॥ तत प्रविशति पात्तकृता गौतमी । (२००)

गौत ॥ जादे अज्जाचिदं सुणिय आचदा, एदं भान्तिउदयं ॥ (२०१)

इहा वसत्याय च ॥ इध देवदासहायिणी पिठसि । (२०२)

शकु ॥ दाणियिज्जेव अणख्खापिअज्जादाओ मालिणी ओदी-
खाओ । (२०३)

गौत ॥ भान्तिउदयेन शकुन्तलामभ्युक्ष्य ॥ जादे पिराभाधा मे पिरं जीव
अधि दे लज्जसन्दावाइं गक्काइं ॥ इति श्रूयति । (२०४)

(१८८) शकु इति । 'कर्णं हन्ता ओतं' कर्णं निवृज्य । वसन्मृगं धारयन् ।
अज्जेत्यादि । अय्यं वृक्ष एवा धनु तातकण्वल कर्मकनीयसी मम वृक्षान्तेष्वनमिन्त-
माय्यो गौतमी आगच्छति तत्र विटपान्तरितो भव । कर्मकनीयसी कर्मभगिनी ग वस्तुतो
भगिनीत्यर्थः । मम वृक्षान्तस्य मार्गाया उपलब्धनमिन्तं आमार्यम् । मार्गां प्रवृत्ति-
र्हन्ता इति, प्रद्योतकव्यङ्ग्यव्यङ्ग्यतिष्वङ्गप्रतिषेधना इति व्याख्येयम् । विटपान्तरितं स्थाप्य
आदित्यरीर ॥

(१८९) राजेति । तथा तथैव क्रियत इत्युक्त्वा एकान्ते निर्जने स्थितस्तिष्ठति ।
एकान्तं जीवमायर्धं निर्जने तद्वृत्ते निश्चिति शब्दाच्च ॥

(२००) तत इति । तत राघ स्वानामरगमनात्परम् । पात्तकृता भान्त्युदक-
पात्तकृता ॥

(२०१) गौतेति । जादे इत्यादि । जाते अत्याहितं श्रुत्वा व्यामता, एतच्छान्ति-
द्वकम् । जाते वक्षे । अत्याहितं तापादतिभीतिम् । अत्याहितं महाभीति कर्मजीवान्
मेति चेत्यमरः । भान्त्युदकं दर्शयितुमाह एतदिति ॥

(२०२) वद्रेति । शकुन्तलामिति शेषः । इधेत्यादि । इह देवदासहायिनी तिष्ठसि ।
देवदासहायिनी एकाकिनी । ईदृक्लोममर्षीत्यर्थः मन्त्रः ॥

(२०३) शकु इति । दाणिमिति । इदानीमेव अणख्खापिअज्जादे मालिनीवतोर्ये ।
मालिनीं नदीम् । अणतोर्थे गते ॥

(२०४) गौतेति । अभ्युक्ष्य भान्त्युदकेन अभिषिष्य । तत्प्रकारस्तु । उत्तरेणैव
शक्तेन प्रोक्ष्यं वसुधावृतम् । व्यङ्ग्येनाभ्युक्ष्य मीकं तिरपावोक्ष्य वदतिमिति शब्दस्तु ।

यज्ञ ॥ गम्भो अस्मि विशेषो । (२०५)

गीत ॥ परिषदो दिवसो ता एहि उद्धमं कोऽय गच्छन्ता । (२०६)

यज्ञ ॥ कचश्चिदुत्ताय चयतम् ॥ हिचय्य मद्धमं सुखोपपदे नगोरदे
काजहरणं करोसि सम्पदं अणुमव दाव दुक्खं । (२०७)

पदान्तरे प्रतिनिवृत्त्य प्रकाशम् ॥ लदाहर सन्दावहर आसन्तेमि तुमं
मुणो वि परिभोअयं ॥ इति निष्कान्ते । (२०८)

राजा ॥ पूर्वस्यानस्येव्य सन्निवासम् ॥ अहो विन्नवत्यः प्रार्थितार्थसिद्धयः ।
मया हि । (२०९)

सुखरत्नं लिसंश्रुताधरोष्ठं प्रतिषेधाक्षरविज्ञावामिरामम् ।

जादे इत्यादि । जाते निराबाधा मे विन्न जीव अयि ते अयुयभापान्यद्धानि । जाते मध्ये वि
इत्यनेन सम्यक् । निराबाधा निष्पीडा । अयिः मन्त्रे । अययौत्सीभूताः सन्तापा मेव तां
अयुयभापानि । इति इति उच्छ्वसी । अययि अङ्गानीति येषः ॥

(२०५) यज्ञ इति । गम्भो इत्यादि । अहो अस्मि विशेषः । अस्मि भवति ।
अस्मि विन्नो इत्यर्थं भवत्सम्पत्तिरित्यावाद्दोषः परिश्रुतः । सत्तार्थं भातुम् अस्मि विन्नो
जातता येत्यर्थं इत्यनेन उद्धम् । विशेषः प्रतीकारः ॥

(२०६) गीत इति । परीत्यादि । परिषदो दिवसस्तदेहि उद्धमेव गच्छाय ।
अयमत्र स्थापितो वकारस्य उच्छ्वसः ॥

(२०७) यज्ञ इति । कचश्चिदुत्ताय । हिचय्य इत्यादि । हृदय मद्धमं सुखोपपत्ते
नगोरदे काजहरणं करोसि आस्यमयतुनय तावद् दुक्खम् । सुखोपपत्ते अययत्तुनये सती-
त्यर्थः । नगोरदे अर्धः श्रुतकवे प्रियतन इति यावत् । काजहरणं विज्ञानम् । आस्यम-
मिदानीम् ॥

(२०८) यज्ञेति । पदान्तरे अययिन् पदविभ्यां प्रतिनिवृत्त्य पदान्तिवृत्त्य । लदेत्यादि ।
लतावृत्त्य गन्तान्तरं याज्यवे तां पुनरपि परिभोगार्थम् । सत्तावृत्त्य निजुष्टम् । अत्र
तत्त्वो मङ्गराज यत्र धन्यते । सत्तावृत्त्य आनीकनिराव रणादाभोकराणाद्वा इत्यर्थः ।
आनन्दे निवेदयानि । परिभोगार्थे सावार्थं सद्भावार्थं वेत्यर्थः । इति यज्ञो गच्छाम् ।
निष्कान्ते गीतभीषणुत्तये इति येषः ॥

(२०९) राजेति । पूर्वस्यानं सत्तावृत्त्येति । अहो विज्ञये । प्रार्थितार्थ-
संपत्तिं प्रयोजनानां विज्ञयो निष्पत्तयो विज्ञवत्यः अयमत्र विज्ञा । विज्ञि निष्पत्तियोगयोरिति
विद्य । हि मया नया सुखरत्नमिति न तत् शुभितमिति लोकीयेनाम्यतः ॥

मुपमंसिद्विचिपक्षालास्याः कथमपुत्रम्यमितं न चुपितं तु (२१०)

क तु खपु सम्प्रति गच्छामि अथवा इहैव प्रियापरिभुते लतामण्डपे
सुहृत्तं तिष्ठामि । (२११)

सर्वतोऽप्युक्तम् । (२१२)

तस्याः मुपमयो शरीरलुलिता अथवा शिलायानियं

५४ कान्तो नम्रधलेख एव नलिनोपले नखैरर्पितः ।

हस्ताद् भ्रष्टमिदं विसाभरणमित्यांरुज्जमानेक्षणो

निगन्तुं सहसा न येतसृष्टाद्दोशोऽस्मि नून्यादपि ॥ (२१३)

(२१०) उच्छरिति । मय्य नैतरोमाश्लो । पञ्चाक्षिकीम्नोत्पत्तिर । तदस्ति ययो

रिति मोहदनेयेत्यादिना बुडादित्याहुमययान् मय्ये पक्षिमयस्तिमतीत्यर्थः । यत्

स्वमहायर्थं विमोषणेन विमोष्यते नेतरव्यावृत्ति जायते तत्रास्त्वर्थप्रत्ययान्न तदुत्कर्षं प्राप-

स्यादित्यस्योपपत्त्युत्पत्तिर्भावात् । विद्वत्तेतद्वातकूटीकायाम् । पञ्चमे अक्षिणी इषी यस्या

सा तस्या । सप्तम्याश्च न स्वाहो इति च । मित्रादीम् । मङ्गलानां वा इति यावत् । यदधरय

शोभश्च इया समहार अधरोष्ठम् । प्राणित्थं सेनाह्वानमैव चे इति मत्तव्याहैमम् ।

पीडितो ये इति शोभे परे अकारोप । सुष्ठु पुन पुनरङ्गुलिभि स हतमधरोष्ठं यत्

तत्तद्योक्तम् । तथा मतिप्रभाषरै निषेधायोदीरितवर्थं विद्वत् विद्वत् अभिराम मनो

मय्य । अथर मङ्गावर्षं शोरिति विद्वत् । विद्वतो विद्वत् इत्यमर । अभिराम रमणीय रम्य

सौम्यश्च उच्छरमिति धनञ्जय । तमाश्ले स्तन्ये विवर्तते पुन्यनातडाद् भ्रमतीति अथ

निवृत्ति सुख कथमपि कष्टकष्टा उत्तमिनस्तद्वन्ति न तु चुप्यन्म् । भविष्यत्वेव पुन्यने विद्वत्

भूना गीतगो समायातेति भाव । इदमुपपन्नं नाम हतं वक्ष्यन्मुक्तम् ॥

(२११) कीति । उचितम् । खपु प्रख्यायाम् । मित्रया परिभुक्ते आशिने ।

प्रोष्यगम्यदनाशङ्कितेन्यधिकरणे स्त । सुहृत्तं कतिविम् लघ्वान् । अथको न सुहृत्तं

हृदयास्त्रायामित्यमरः ॥

(२१२) सर्वेति । सर्वतो लतामण्डपस्य इत्यजात नि ॥

(२१३) तस्या इति । शरीरेण मुनिता मुहूर्तनेष्टुनादिना विमर्हितं । सुल

विमर्हिने इति मौलभास्यगच्छने कनिष्ठस्याश्रुम् । इय शिलाया शिलो ररि तस्या प्रियाया पुन्य

मयो पुन्य क्रिया यस्याः । तस्या इति सर्वलान्यपि । नलिन्या पद्मिण्या पत्ने नखैरर्पितं

इदित एव कान्तो मनोहरो मन्त्रयवेष्टो मदनवेष्ट । कान्त इत्यत्र कान्त इति कतिम् पाठ ।

कान्तो न्यामि गत इत्यर्थः । हस्ताद् भ्रष्टं हरिगतिविदं विसाभरणं नून्यादप्युक्तम् ।

विचिन्त्य ॥ अहो धिगसम्यक् चेदितं प्रियां समासाद्य कालहरणं
कुर्वता मया । तदिदानीम् । (२१४)

रहः प्रत्यासत्तिं यदि सुवदना वास्यति पुन-

र्जं कालं हास्यामि प्रकृतिदुरवापांश्च विषयाः ।

इति क्लिष्टं विज्ञैर्गणयति च मे भूदृढदयं

प्रियायाः प्रत्यक्षं किमपि च तथा कातरमिव ॥ (२१५)

नेपथ्ये ॥ ओ ओ राजन् । (२१६)

वृष्णाव विप्रमित्तमरः । इति एव रूपेण आहव्यमाने ब्रह्म प्रहसे इत्यर्थे चक्षुषी यस्या व
तद्योक्तोऽहं भूग्याह विप्रारक्तितादपि नेतस्यह्याह वानीरुत इत्यतस्तत्तत्तद्वाहं ब्रह्मवा इठाह
निर्गन्तुं न रैव समर्थोऽस्मि । आसज्जमानेति आह पूर्वस्य वसुज सर्पणे इत्यस्य इत्यम् ।
आत्मनेपदिनं ह आत्मनेपदभिच्छलि परकीर्षदनां अपि इति ज्ञायामाह । आसज्जमानेति
घाते इति एव इयं नव्यापारेण आसज्जमाने सन्ध्यध्याने इत्यर्थे यस्या व तद्योक्तो इत्यर्थः ।
इह शाद्वं विप्रोक्तिं नाम वृत्तम् ॥

(२१४) विचिन्त्येति विचार्येत्यर्थः । अहो विवादे । अहो धिगर्थे योके च
कल्पानं विवादयोरिति मेदिनी । धिगिति । प्रियां शकुन्तला यथासाध्य कथ्या कालहरणं
स्वाभिमतार्थं वाधने विवक्ष्यं कुर्वता मया असम्यक् चेदितं इवा व्युत्थितं प्रियम् । तस्य
तत्कालं इदानीमनुगम्य गूढद्वयं प्रियायाः प्रत्यक्षं गणयतीति शोकीयेनाम्यम् ॥

(२१५) रह इति । सुवदना यस्याः वा सुवदना । आहव्येऽपि अनाधिकोद्धारः
बहुव इति बहुव प्रतिषेधार्थम् । शकुन्तला यदि पुनरन्यदा रहः प्रत्यासत्तिं विविक्तभूमी
वर्जितम् । विविक्तविजयभूयानि यथाकावागा रह इत्यमरः । वास्यति तदा कालं न
हास्यामि तदस्यामि न चिरयिष्यामीति यावत् । तद्व्यपदेव यथावर्तय चिरयिष्यामीति
भावः । एतेनास्य वैवाहिकसङ्गर्षाद्यनमेत्या विधिप्रसक्तं नायङ्गनीयम् । गान्धर्वोदीनासङ्गा
हानां सार्थैवातिकल्पयते । यथा राजधान्याम् । राजास्यमाहूदेवार्थं सदा कालेभूते-
ष्वेव जायां विवाहाः । गान्धर्वोऽस्यो राजपदाचार्य पैशाचो वा सर्वकाले विधेया इति ।
इति यतो विप्रदा इन्द्रियाणां । विप्रदा अर्धो । गोचरा इन्द्रियाणां चेत्यमरः । प्रजया स्वभावेन
इत्यस्या इह भाः । विज्ञैर्दुर्देवैः क्लिष्टं योक्तिं मे भूदृढदयं इति अक्षमकारेण प्रियाया
प्रत्यक्षं वाचाकार गणयति च तथा किमपि अनियं चनीयं कातरमपीरमिव भवति च ।
इह इतं विप्रदित्यो नाम ॥

(२१६) नेपथ्य इति । उगमम् ॥

सायन्तने सवनकर्म्मणि सम्प्रवृत्ते

वेदि ऊताशनवती परितः प्रक्रीर्णाः ।

छायाचरन्ति वज्रधा मयमादधाना

गन्धप्राञ्चकूटकपिशा पिशिताशनानाम् ॥ (२१७)

राजा ॥ आकृष्य सावदम्भम् ॥ भो भोस्तपस्विनो मा भैष्ट मा भैष्ट

अयमहमागत एव ॥ इति निष्क्रान्तः ॥ (२१८)

तृतीयोऽङ्कः । (२१०)

(२१०) सायन्तने इति । सायन्तने सायन्ताञ्जने सवनकर्म्मणि वायकर्मणि । सवन यज्ञे स्यात् वेदिमणिमनेऽपि चेति विश्व । अग्निहोत्र इति यावत् । तथाच श्रुति । याव ज्जीवमग्निहोत्र जुहोति यदग्नये च मजापतये साय प्रातर्जुं होतीति । सम्प्रवृत्ते आरब्धे सति ऊताशनवती ज्वलद्गन्धर्वेदि परितो यज्ञभूमे समन्ततः । समन्ततस्तु परितः वर्तन्तो विश्व गित्यप्येवम् । अग्न्यभयपरिष्वेते इत्युक्ते हिं तोया । प्रक्रीर्णा व्याप्रा यतएव भय इति राक्षसाद्यङ्गमादधाना अन्त्याया अञ्चकूटा मेघपुङ्खा इव कपिषा श्यावा कृष्ण पीतवर्णा इति यावत् । अञ्च मेघ इति पुङ्खराशो तत्कार कूटमस्त्रियामिति, श्यावा श्याव कपिष इति चामर । पिशित मासमन्त्रि ये ते पिशितायना । गन्धादित्वादन । पिशित तरस मासमित्यमर । तेषां वज्रधा वज्रप्रकाराभ्यासाचरन्ति इत्येतो अश्नन्ति । तथाच मायासतावद्विषया अग्नि राक्षसा ज्वलद्गन्धर्वसन्निवर्त्त पतनीभिश्चायामिरहन्तीयन्ति इति भावः । मयन्तिलक्ष्य इत्यमर ॥

(२१८) राज्ञेति । सावदम्भ समारम्भ सोद्यममिति यावत् । अवदम्भ सुवर्णं च सारम्भमारम्भयोरपीति विश्व । भैष्टेति । मायोगा माटी नतिटी । युष्मत्कर्तृत्वात् कर्तृर्बहुत्वाच्च तस्यास्तविभक्तिः । अमेतिकरणाद्यामागम । ट्वा सिरिति सि । इवर्षान्तिमिप्रभाञ्जम् । मलवदेति इति । तत मल तस्य टच् । इति एवमुक्ता निष्क्रान्तो राज्ञेरपश्यत् ॥

(२१८) तृतीति । अङ्क परिच्छेदः ॥

इति श्रीकण्ठनायकसंस्कृतसायानसंस्कृतज्ञानसङ्गलक्षणीकाया
प्रवेशिकास्याया तृतीयाङ्कनिरवधम् ॥

चतुर्थोऽङ्कः ।

गतं प्रविशताः कुक्षुमावप्यमभिनयन्त्यौ सख्यौ । (१)

अनसूया ॥ हता पित्र्यस्वदे जइ वि गन्वञ्जेय विवाहविधिणा पित्र्युक्त-
कलाणा पित्रसहो सउन्तजा अणुरूपमत्तिभाइणो संवुत्ता तह वि
मे ण पिबुद्धं चिन्ताम् । (२)

प्रियंवदा ॥ कथं विद्या । (३)

अन ॥ अजो सो रारसो इट्ठिपरिसमत्तीए इसिद्धिं विसज्जिहो
अत्तपो णअरं पविचिअ अन्तेउरसमागमाहो इमं जणं सुमरेदि ण
पत्ति । (४)

(१) तत्र इति । कुक्षुमावप्य' ह्येभ्यः पुष्पवचहसु । अभिनयन्त्यौ ह्वयत्यौ ।
मण्यौ यजुललाया इति शेषः ॥

(२) अनसूयेति । एवेत्यादि । अत्र पित्र्यदे यद्यापि गान्धर्वेण विवाहादिभिना
निष्ठं वाक्यत्वात् । प्रियवस्यो यजुलला अदुरूपमत्तुभागिनी संवृता तथापि मे न निर्वृतं बुद्ध-
यम् । गान्धर्वेणान्योन्यसमयपूर्वकेण । विवाहविधिना विवाहकर्मणा । निष्ठं सकल्याणां
निष्पन्नमङ्गला । अदुरूपरूपेः सुसङ्गं भर्तारं भर्तुं योग्यं यस्या दत्तदुरूपमत्तुभागिनी ।
रज्जोऽवकाशावगतिरिति आ-प-वलेन युज्यधुजमजत्यजसंरुज्जरुज्जमज्जाविषयसंपूर्णभ्यो
प्रतिस्ताकील्यो इति शङ्ख्याद्, प्रतिप्रत्ययः । पिताज्जस्य यः । निर्वृतं उपशोभत सुचि-
या । निर्वृतिः सुस्तितावन्तमपने च सुखे सिद्धयामिति मेदिनी ॥

(३) प्रियवदेति । कथं विद्या कथमिव ॥

(४) अनेति । अज्जेत्यादि । अजस्य राजर्षिरिट्ठिपरिसमाग्रा अपिभि विप-
ज्जितः आत्मनो नगरं प्रविश्य आनःपुरसमागमादिभं जनं अरतिन वेति । इट्ठिपरि-
समाग्रा यागममापनेन । इट्ठि यौषेयोरित्यनरः । विपरिजितो नगरममनायातुयातः ।
अन पुरसमागमः अहिनीसंभोगात् । इमं जनं प्रियवस्यस्य । अरति अघा न अरति
इति यच्च विनया न निर्वृतं ह्वयमिच्छत्यर्थः ॥

प्रियं ॥ एतद् दात्र वीरस्य होहि ण हि तादिसा आकिदिंविसेसा
शुणविरहिणो होन्ति । एत्तिणं उण चिन्तणीअं तादो तीत्यजात्तादो
पडिण्डित्तो इमं वुत्तन्तं सुणिय ण आणे किं पडिवज्जिस्सुदित्ति । (५)

अन ॥ जधा मं पुच्छसि तथा अभिमदं तादस्स । (६)

प्रिय ॥ कधं विअ । (७)

अन ॥ आपुण्णवस्स वरस्स हय्ये कस्सया पडिमादणीअं त्ति गधं दाय
पट्ठमो कप्पो । तं जइ देव्णं सम्पादेदि षं कअस्सो गुरुणो । (८)

(५) प्रियमिति । एतदेत्यादि । अत्र तावद् विश्रुता भवन् हि तादृशा व्याप्ति
विशेषा शुणविरहिणो भवन्ति, एतावत् पुनश्चिन्तनीयं तातस्मीहं तात्वात् प्रतिनिवृत्ते इमं
वृत्तान्तं श्रुत्वा न जाने किं प्रतिपत्स्यत इति । अत्र राज्ञः सत्त्वो । विश्रुता स्थिरनिश्चया ।
हि यस्यां तादृशास्त्वान् व्याप्तिविशेषा विशिष्टा व्याप्तयः । शुणमजडप्रज्ञत्वादिक
विहरयन्ति त्यजन्तीति शुणविरहिणो न भवन्ति । अतएवाह व्याकारसदृशप्रज्ञ प्रज्ञया
सदृशगम इति । रह क तु त्याग इति कश्चित्त्वद्भुतः । एतावत् पुनरिदन्तु चिन्तनीयं
विचारणीयं किमित्थाकाङ्क्षायाभित्यन्तम् । किं प्रतिपत्स्यते किं मस्यते ॥ १ ७२ - १७३

(६) अनेति अधेत्यादि । यथा मा पुच्छसि तथा अभिमदं तातस्स । यथा यत्
विषये प्रियमप्यस्या मोरवराजसङ्गम इति यावत् । मा पुच्छसि श्रुत्वा किं प्रतिपत्स्यत इति
जिज्ञासये तथा ता तातस्य अभिमदं यद्यतम् । अभिमदमिति आनामत्ताद् दर्शमाने
क्त । तद् योगात् कासुकसङ्गान्तेनेति कर्त्तरि षष्ठी । जइ अहं येच्छामि तहं तथा
अपुमदं भवे इति कश्चित् मस्यते यथाह मेधे तथा तस्यागुणत्वं भवेदित्यर्थः ॥

(७) प्रियमिति । कधं विअ कथमिव ॥

(८) अनेति । अणित्यादि । अपुण्णवस्य वरस्य हसो कस्या प्रतिपादनीयेत्ययं
प्रथम कल्पः । तं यदि देव सम्पादयति ननु क्षत्त्रार्थं गुरुजनः । वरस्य क्षामात् । वरो
क्षामातरि हते देवतादेरभीक्षित इति भेदिनी । प्रतिपदनीया दानीया इत्ययं प्रथम कल्प
प्रथमो विधिः । कल्पे विधिमणौ । सुख्यं स्यात् प्रथम कल्पोऽनुकल्पस्तु ततोऽप्यन इत्य
सरः । तं सुख्यकल्पम् । देव नियतिरेव देवे पुरुषकारे च कर्मविधिं व्यवेक्ष्यतेतत्प्रकृतगुरुजन
पुरुषकार विनैत्यर्थः । सम्पादयति निवृत्तं यति । व्यर्थांशं सयोरित्याश्रयाया भव्ये की ।
क्षत्त्रार्थं रत्नप्रयोजन ॥

प्रियं ॥ एवखेदं । (८)

पुष्पभाजनं विबोध्य ॥ सखि अवचिदाह वक्षु बलिकम्पज्जन्ताहं
कुसुमाहं । (१०)

अन ॥ यं सदन्तलाए पि सोहृद्गदेवदाओ णसिद्धिद्व्याओ ता गव-
राहं पि अवचिणुह्य (११)

प्रियं ॥ जुज्जदि ॥ इति तदेवकम्पाभिमतम् । (१२)

नेपथ्ये ॥ जयमञ्च भोः । (१३)

अन ॥ कर्णं दृश्या ॥ सखि णदिधिणा विण णिवेदिदं । (१४)

प्रिय ॥ यं उउए सखिहिदा सदन्तला । (१५)

(८) प्रियमिति । एवखेद एवमिदम् । इदमेवमेवेत्यर्थः ।

(१०) पुष्पेति । पुष्पभाजनमुद्धृत्वा तपुष्पपात्रम् । सखीत्यादि । 'सखि अवचितानि
शुभु बलिकम्पद्व्याप्तानि कुसुमानि । अवचितानि उद्धृत्वा तानि । शुभु केवलम् । वलीति ।
बलिकम्पेण पुनोपहारवर्णां पय्याप्तानि मण्डपानि । बलिपामरदण्डे प करया ज्ञाप-
यन्मणि । उदरावसवे देहे करपूजोपहारयोरेति विद्मः । काम मन्ताम पय्याप्तं गिकामेष्ट
मण्डेक्षितमित्यमरः ॥

(११) अनेति । अभित्यादि । वक्षु शकुन्तलाया अपि शोभाय्यदेवता अर्चयितव्या
स्तदपराय्यपि अवचिणुव । अपि देवतापदान्ते योज्यः ।- शोभाय्यदेवता भक्तुंशुभगता-
याधिप्यो देवता मद्रजपयिहकादयः । तदर्थं नखैर्नौदाहिकमद्रजाननार नादीनां
शमाचारः ॥

(१२) 'प्रियमिति । जुज्जदि जुज्यते । अभिनयत रूपयत । हे एवेति शेषः ॥

(१३) नेपथ्य इति । अयं मण्डपमध्यस्थभूतः, इत्यर्थः । भिक्षाभ्यर्चनानिवेदन-
मिदम् ॥

(१४) अनेति । कर्णं दृश्या श्रुतिमभिधीय । सखीत्यादि । सखि अतिधिनेव
निवेदिनम् । यमातिधिरैव निवेदयतोऽयम् ॥

(१५) प्रियमिति । अभित्याति । ननूदजे सखिहिता शकुन्तला । सखिहिता
अवचितानि ॥

अन ॥ आं शौजं उष अंसखिहिदा हिअएणतेण हि मोदु एत्ति-
केहिं कुसुमेहिं पयोजणं ॥ इति प्रस्थिते । (१६)

• पुन नें पयो ॥ आः कथमिति मां परिभवसि । (१७)

विचिन्तयन्ती यमनञ्चमानसा

तपोनिधिं वेत्ति न मामुपस्थितम् ।

स्मरिष्यति त्वां न स बोधितोऽपि सन्

कथां प्रसक्तः प्रथमं हतानिव ॥ (१८)

अमे ॥ श्रुत्या विपश्ये । (१९)

प्रियं ॥ इही इही तं ज्ञेयं संवृणुं अं मए चिन्ताद् कस्मिं पि पूजा-
रिहे अवरदा सुखहिअत्ता मिअसही सडेन्तला । (२०)

(१६) अनेति । आनितादि । आ चय्य पुनरपचिहितां हृदयेन, तेन हि भवतु
एतावद्भिरेव कुसुमैः प्रयोजनम् । आं अरण्ये । आं ज्ञाने निश्चयराज्योरिति नेहिनी ।
हृदयेन अहसचिहिता अस्मद्वा भक्तगतहृदयेति भावः । तेन हि तेनैव ऐतना ।
एतावद्भिरीयद्भिरेव कुसुमैः प्रयोजनं बलिकर्म सोभाग्यदेवताभ्यर्चनरूपं भवतु । प्रस्थिते
गच्छता ॥

(१७) पुनरिति । आः कोमे । आस्तु स्थातु कोपपीडयोरित्यमरः । परिभवसि
अभेद्यवचनत्वाद्वाहियमै । अनादरः परित्यज इत्यमरः ॥

(१८) विचिन्तयन्तीति । य पुरुषं विवन्धयन्ती अरन्ती गती अगन्धमानसा नास्त्य-
न्यस्मिन् विषये मानसं मनो यस्याः सा तथोक्ता त्वम् । पितृत्वज्ञानानां सुखानामेव अहृणातु
शान्तादपि मानसगद्गाक्षेप् । अवस्थितं सङ्गमत् तपांसि ब्रह्मचर्यादीनि धर्मा वा निधी-
यन्ते धार्यन्ते अस्मिन्निति तपोनिधिः । डाह्ने इति कस्मोपपदाद् भाओऽधिकरणे किं ।
तथाभूतं मां न वेत्ति मानुभवसि य तवचिन्तास्तदभूती जनो बोधितोऽपि यदिति हेतुभूत-
क्रियया अरण्याय मे रितोऽपि सन् प्रथमः कथारम्भासमये प्रसक्तोऽलतावधानः पुमान् । प्रनादो-
ऽनवधानतेत्यमरः । यस्यात् बोधितोऽपि सन् लतामुपन्यस्तां कथां वाक्यवन्धमिव त्वां न
स्मरिष्यति लतसम्पर्कतया मानुभवस्यिति । अज्ञोपमात्रद्वारः । वंशसंविनं हतम् ॥

(१९) अमे इति । विपश्ये आतत्रियादे ॥

(२०) प्रियमिति । इहीयादि । हा भिक्वा भिक्षु तदेव संज्ञकं यन्मया चिन्तितं
कस्मिन् पि पूजाहे अवरदा शून्यहृदया प्रियमखी शकुन्तला । यन्मया चिन्तितं अतुमितं

यन् ॥ पुरोऽप्युच्यते ॥ यत्कस्य जस्यिं कस्यिं पि एसो दुव्वासा
सुलहकोपो महेसो तथा सन्निधौ अविरलपादतुवराण गदीए मङ्गिणि-
छन्तो । (२१)

प्रियं ॥ को अस्मो ज्जदवहादो पक्खदि दहिदुं ता गच्छ पाएसं
मङ्गिणि णिच्छतावेहि जाव से अहं पि अग्घोदयं उवकप्पेमि । (२२)

अनं ॥ तच्छ ॥ इति निष्क्रान्ता । (२३)

प्रियं ॥ पदागारे स्खलितं रूपयन्तो ॥ अस्मो आवेशकस्तलिदाए गदीए
परिभट्टं मे अग्गहत्थादो पुप्फभाज्जणं ॥ इति पुष्पावचनं रूपयन्ति । (२४)

तदेव सहस्रं सम्भूतम् । तदेव विदधोति कस्मिन्नित्यादि पूजायै सत्कार्ये । अपराधा
क्षमापराधा । नृसहस्रदया राजाप्रहितहृदया ॥

(२१) अनेति । पुरोऽप्युच्यते । स्यात् पुरः पुरतोऽप्युच्यते इत्यमरः । येषादि ।
न खलु यस्मिन् कस्मिन् एव दुर्व्यासाः सुलहकोपो महेश्वरः । तथा यस्मात् अविरलपादतुवराणां
गत्या प्रतिनिधित्वाः । न खलु अपराधेति पूर्वेषु सन्वयः । यस्मिन् कस्मिन् सामान्यजने
इत्यर्थः । सुलहः सहजः कोपो रोपो बल्लव सुलभकोपः । तथा यस्मात् विविक्तयन्त्रीत्या-
दिना यस्मात् । अविरलेति । अविरला वनविन्यस्ताः पादा यस्यां वा तद्यन्तूता त्वरा यत्र वा
तया । प्रतिनिधित्वाः पराङ्मुखोभूताः ॥

(२२) प्रियमिति । को इत्यादि । कोऽग्नौ ज्जदवहात् सम्भवति दग्धुं तद् गच्छ पादयोः
मसित्वा निवर्त्तय । यावदस्याहमपि व्यत्रोदकसपकस्तयाभि । ज्जदवहाद् वज्रे रम्या । का पदायां
दग्धुं सम्भवति प्रभुर्भवति । दुर्व्यासम् । इदम् क एव यस्मिन् भवति भावः । गच्छ दुर्व्यासः
सन्धीयमिति शेषः । निवर्त्तय आश्रयं नय । यावत् यां निवर्त्तनात् । यावत् तावच्च साकल्ये-
ऽप्यौ मानेऽवधारण इत्यमरः । यस्य भक्त्यैः तत्सम्बन्धवित्त्वर्थः । व्यत्रोदकसपकस्यार्थं
जलम् । अपकस्तयाभि शुष्मकलादिभिः सुचञ्चीकरोमि ॥

(२३) अनेति । तच्छ तथा ॥

(२४) प्रियमिति । पदागारे- अन्वयस्मिन् पदविच्छेदे स्खलितं गतिवैलक्षण्यम् ।
अग्गो इत्यादि । अग्गो आवेशकस्तलितया गतया परिभट्टं मे व्यग्रहस्तात् पुष्पभाजकम् ।
आवेशेन त्वया स्खलितया अन्वयान्भूतया । परिभट्टं धत्तम् । व्यग्रहस्तात् ज्जतापात्
अपगदस्य राजदनादित्यात् पूर्वनिपातः । पुष्पभाजनं इत्यपान्तम् पुष्पावचनं विकीर्णं-
शुष्मं पदम् । पुष्पावचनं पदं वा ॥

अन ॥ प्रविश्य ॥ स हि शरीरी विद्य कोवो कस्य अणुमिदो सो गेहदि ।
किञ्च उण सो अणुकम्पिदो मए । (२५)

• प्रिय ॥ एदं ज्जेव तस्मिं बड्डदर ता कधेहि कधं तए पसा-
दिदो । (२६)

अन ॥ जदो णिउत्तिडुं ए इच्छदि तदो पाएसुं पडिअ विस्सविदो
मए भअव पढमं त्ति पेक्खिअ अविस्सादतवप्पहावस्स दुहिदिजणस्स
अअं अवराहो भअदा मरिसिदब्बो त्ति । (२७)

प्रिय ॥ तदो तदो । (२८)

अन ॥ तदो तेन भण्णिदं ए मे उअयं अस्सधामविडुं अरिहदि
किन्तु आचरणाहिस्साणदंसणेण वे सावो णिउत्तिस्सदिप्ति मन्तअन्त
ज्जेव अन्तरिदो । (२९)

(२५) अनेति । प्रविश्य रहभूमिनिर्गम्य । शरीरप्रादि । स हि शरीरीय
कोप कस्यानुनयं च गृह्णाति । किञ्च पुन सोऽनुकम्पितो मया । शरीरी मूर्तिमान् कोप
शोभ इव च महर्षिं कस्यानुनयं प्रसादम गृह्णाति गृह्णीष्यति कस्यापि नेत्यर्थः । अनुनयस्य
सुनिष्पादप्रतया लिखितत्वात् गृह्णातीति किञ्च लिङ्गायामिति भव्ये को । मया पुन च
महर्षिं किञ्च किञ्चित् अनुकम्पितोऽनुकम्पा कारितः ॥

(२६) प्रियमिति । एदमित्यादि । एतदेव तस्मिन् बहुतर तत् कथय कथ
यथा प्रसादित । एतदेव किञ्चिदनुकम्पनमेव तस्मिन् दुर्लभमि बहुतर समधिकतया
अन्तव्य किञ्चिदनुकम्पनस्यैव तस्मिन् इ शकत्वादिति भावः । प्रसादित प्रसूचीकृतः ॥

(२७) अनेति । जदो इत्यादि । यदा निवर्त्तितं चेच्छति तदा पादयो पतित्वा
विज्ञापितो मया भगवन् प्रथममिति प्रेक्ष्य अविज्ञाततप प्रभावस्य दुहितृपनस्यायमपराधो
भवता मयं दितव्य इति । निवर्त्तितमाश्रमं प्रत्यागन्तुम् । विज्ञापितो निवर्त्तितं किञ्चित्प्रा
काश्याया भगवन्नित्यादि । भगवन् साक्षात्पुण्यं । प्रथमं प्रथमपराधमिति प्रेक्ष्य विविच्य
अविज्ञातो अपरिचितरूपप्रभावो भवत्तपसस्तेजः शक्तिर्वा येन च तयामभूत्स्य । प्रभाव
शक्तितेजसोरिति विद्य । दुहितृजनस्य निजदुहितृनिर्विषये प्रसू जनस्य । अयमपराध
अपराधपरणजनितो होषो भवता मयं दितव्य अन्तव्यः ॥

(२८) प्रियमिति । तदो तदो ततस्ततः ॥

(२९) अनेति । तदो इत्यादि । ततस्तेन भणितं न मे वपनमन्यशाभिविदुमर्हति

प्रिय ॥ सक्र दाणि आशुसिद्धं जाल्य तेष राएसिणा संपत्ति-
दण जत्तणो षामाद्धिद णहुलीणञ्च सुमरणीणं त्ति सउन्ताए
हत्थे सत्रं ज्जेव परिधाविदं एस ज्जेव तस्सिं साहीणो उवाओ
भविस्सदि । (१०)

अन ॥ सहि एहि देवकण्ठं दाण चे णिव्वत्ते ह्म ॥ इति परि-
क्रामति । (११)

प्रिय ॥ अयलोक्क ॥ णसूए पेक्ख दाव वामहत्थविणिहिद्वअणा
पालिहिदा विण पिअसहो तम्मदाए चिन्ताए अत्ताणम्मि ए विभावेदि
किं उण आगन्तुअं । (१२) •

किन्वाभरणाभिज्ञानदर्शनेनास्या शायो निवर्त्तिष्या इति मन्त्रयमात्र एवान्वरित । तेन
दुष्प्रसङ्गः । अयमाभक्ति व्यर्थीभवितुम् । अभिजायत कतव्यं सर्गतया निधीयते अनेनेतत्र
भिज्ञानम् । आभरणरूपं यमभिज्ञानं तद्वशेन परिचिन्तयन्तुः कर्तव्येन
शायो भक्तुं कर्तव्यवधायको निवर्त्तिष्यत अयमभिप्रेति इति भणितमित्यस्य । मन्त्रय-
मायोऽनुज्ञे आह्वयन् इतोऽनेनातुम् । अन्वर्त्तित अन्वर्त्तित ॥

(१०) प्रियमिति । शकुन्त्यादि । शकुन्त्यादीनामन्वर्त्तित अस्ति तत्र राज्ञिणा
सम्प्रत्यक्षेण आत्मनो जायादुत्तमपुत्रीयक अरणीयमिति शकुन्त्याहस्ते स्वयमेव परिधावितं
एव तस्मिन् व्याधीनं जायो भविष्यति । इदानीं जायमानवश्ये सतीत्यर्थः । समाश्वासित
सत्यगान्धुसमाप्नुमः । शकुन्त्याभिहितं शेषः । भावः अयम् । आश्वासनीय इत्यर्थः
व्यकीत्यादि । सम्प्रत्यक्षेण गच्छता । अरणीयं अरणीय इति । इति अनुज्ञेति शेषः ।
शकुन्त्याहस्ते जाया आह्वयताम् । परिधावितं प्रवर्त्तितम् । एव अन्वर्त्तित इत्यर्थः
इत्यस्य । तत्र लभान्विद्ध भजनम् । तस्मिन् जायोवशमेव । व्याधीनो न परायत ॥

(११) अ-तिः सह्यादि । सहि एहि देवकण्ठं तावद्वत् निवर्त्तयाम ।
देवकण्ठं श्रीमान्देवकण्ठं भवम् । निवर्त्तयाम सहायताम् ॥

(१२) प्रियमिति । अयलोक्क शकुन्त्याभिहितं शेषः । अयलोक्क इति । अयल्ल
मेव सावद्वत् नामकविविधितादना आनिवर्त्तितेव प्रियमयो शकुन्त्यादि चिन्ता आत्मन-
ः विम विभावयति किं पुनरागन्तुम् । अभिति । नामकमेव अयमागो विनिवर्त्तित इत्यपि
वदन् इति । आनिवर्त्तित इति । अयलोक्क इति । अयलोक्क इति । अयलोक्क इति ।

यन ॥ हला दोषं ज्वेव षो हिअए एसो वुत्तन्तो चिट्ठदु रक्खणीआ
पु पइदिपेलवा पिअसही । (३३)

प्रियं ॥ को दावउओदएण षोमालिअंसिअदि । इत्थमे निष्कान्ते । (३४)

विष्कम्भकः । (३५)

॥ तैतः प्रविशति सुप्तोत्थितः कण्वशिष्यः । (३६) -

शिष्यः ॥ येलोपलक्षणार्थमादिष्टोऽस्मि तन्तभवता प्रवासात् प्रति-
तिष्ठतेन कण्वेन तत् प्रकाशं निर्गम्यावलोकयामि कियद्वशिष्टं
रजन्या इति । (३७)

राज्ञता तथा राजविषययेति यावत् । विभावयति परिचिनोति । विभावः स्यात् परिचितौ
आमसोद्दीपनेऽपि चेति विवृणुः । आगन्तुकमतिशब्धम् । सुप्रावेशिक आगन्तुरतिशब्धौ नौ
शङ्कागत इत्यमरः ॥

(३३) अनेन । हलेत्यादि । अस्मि ह्योरेवाययो ह्येद्वे एव दृष्टान्तस्तिष्ठतु
रक्षणीया खनु प्रकृतिमितरा प्रियसख्यो । एव दृष्टान्तः सापेक्षान्तः । रक्षणीया न प्रकाश-
माह । खनु क्षेत्रम् । प्रकृतिमित्रता स्वभावकोमला । येन च कोमलमिति लिङ्गाण्डशेषः ॥

(३४) प्रियमिति । को इत्यादि । कस्मादुपस्थोदकेन नवमालिकां विवृणुति ।
आमस्तुनेनैतेन प्रियसखी सम्बन्धेऽप्येतद् दृष्टान्तप्रकाशनमतीव दारुणमिति प्रस्तुतार्थस्य गम्य-
माहमस्तुतमयं साप्योऽंशद्वारोऽयम् । इति अन्तेऽपरम् ॥

(३५) विष्कम्भक इति । तदाख्योऽंशश्चिष्य इत्यर्थः । अज्ञताभिनयस्यापि दृष्टस्य
दुर्घासोऽस्तुनयान्तदृष्टान्तस्य वति ममानस्य च सापेक्षान्तोऽस्मिन्मन्त्रस्य निदर्शकत्वात्
मध्यमपात्राभ्यां सख्यभोजितत्वेन शुद्धसायम् । यदुक्तम् । सुतवर्त्तित्यमाभानां क्षत्राभानां
निदर्शकः । स चिन्तार्थस्तु विष्कम्भक आदावहृष्ट दर्शितः । मध्येन मध्यमाभ्यां या पात्राभ्यां
संयोजितः । शुद्धः स्यात् स तु सङ्गीर्थो नीचमध्यमकल्पित इति । अत एव विवाहो भोजनं
शापोद्वारेण शूलरतं तद्येव्यादिना साधामिनयस्याहमप्ये निषेधात् सपतो दुर्घामसः प्रवेशो
वाधितः सुतरामनन्तरं तदनुनयनादिकथाशोऽपि रूपेण न दर्शितः । किन्तु विष्कम्भकेन-
त्यनुभाव्यम् ॥

(३६) तत इति । सुप्तोत्थितः सुप्तस्त उत्थितः । कण्वशिष्यः कण्वाध्यायः ॥

(३७) शिष्य इति । प्रवासान् प्रदेयान्तरान् कोमतीर्षादिति यावत् । प्रतिनिष्ठेन नामनेन

परिक्रम्यावलोक्य च ॥ इन्त प्रभातप्राया रजनी । तथाहि । (३८)

७।

यात्येकतोऽसशिखरं पतिरोपधीना-

माविष्कृतोऽरुणपुरःसर एकतोऽर्कः ।

तेजोद्वयस्य शुगपद् व्यसनोदयाभ्यां

लोको नियम्यत इवैष दशान्तरेषु ॥ (३९)

तत्प्रभृता कण्ठेन वेलाया कालस्य प्रातर्हर्षोमीयस्येति यावत् उपलक्ष्ययाऽसवधारणार्थम् ।
अथप्रभुविलसितौ वेला कालमयोर्योरपीत्यमर । आदिष्टोऽस्मि आद्यप्रोऽस्मि । तत तस्मात्
प्रकाश गच्छाद् बहिर्भाग निर्गत्य रजन्वा रात्रे नियद्वगिष्टमित्यवशोकयामि ॥

(३८) परोहि । परिक्रम्य कतिपयै पदैः संक्षुध्य । इन्तकारो इन्ते । इन्त इहे
इत्तकम्पायामित्यमर । प्रभातप्राया उच कालसदृशो । तस्मात् किञ्चिदूणो यथ । उच
मत्प्रपक्षी अपि प्रभातस्येत्यमर । प्रायद्यानयमे ऋद्वौ तुल्यवाक्छल्योरपीति विश्व । प्रभात
वर्णनया तदुपपत्तयितुमाह तथाहीति ॥

(३९) यातीति । एकत एकस्या हिधि ओपधीना पतिशङ्कया । 'ओप ओपधीना-
नभिपतिरिति श्रुते । अस्मिन् परमापलस्य शिखरस्यभाग याति । अस्मिन् परमप्रसा
भदित्यमर । शिखर शैलस्योपलक्षणापुलककोटिभित्ति विश्व । एकतो अन्यत्रादिषु ।
एके सुख्याम्यकैरना इत्यमर । अरुण स्ववारयि पुर वरोऽयमासी यस्य स तथोक्तोऽर्को
दिवान्तर । सूरस्यतोऽरुणोऽनुरित्यमर । आविष्कृत प्रकाश कृत सारस्वतान् । प्राकाश
प्रादुरावि स्थादित्यमर । ये आदिष्टे क इत्यादिकर्माणि कर्त्तरि क्त । तेजोद्वयस्य चन्द्रार्क
तेजसो युगपदेकद । शुगपदेकदेवमर । व्यसनोदयाभ्यां विपदभ्युदयाभ्याम् । व्यसन
विपद् भयमे इत्यमर । एव लोको भूलाको शान्तरेषु सुषड् पालकावस्थाविशेषेषु ।
दयावसादोपपत्तयः वैश्वान्त भूम्न योपितीति मेदिनी । नियम्यते सुखप्रयुक्तादोऽत्याद
इ अथयुक्ताश्च वैश्वान्त सितप्रत इव । चान्द्रमयतणोव्यसनमात्तदर्शनया सस्यदामस्यादित
मत्तमाव्य सुखिनमोदयाद् विरमयति कर्त्तव्योऽभ्युदयस्यात्तदर्शनया विपदामनितरतामवगमय
इ चिन वैश्वान्तसितप्रतयतोऽनिति भाव । अत एवम् । चक्रवर्त्तिपरिवर्त्तने दु खानि च सुखानि
सति । महाभारतेऽपि । सुखं दुःखं यदिवापि जन्तुर्द्वेषधीनं विन्दे मात्मशक्त्या । तस्माद्
देव बलवन्मन्यमानो न सज्जरेत्वापि क्षण्य कदाचिदिति । अलोके चावधार । यदुक्तं
दण्डिना । अन्यथैव स्थिता सति येतन्मनोतमस्य वा । अन्यतोऽप्येते वा तु तासुमेवा विद
पथा इति । इत यमन्तित्वक नाम ॥

अपिच । (४०)

अन्तर्हिते शशिनि सैव कुसुद्वतीय ।

दृष्टि न नन्दयति संस्मारणीयशोभा ।

इष्टप्रवासजनितान्वनलाजनेन

दुःखानि नूनमतिमात्रदुग्दहानि ॥ (४१)

अपिच । (४२)

कर्कशभूनासुपरि तुङ्घिन रञ्जयत्यग्रसन्ध्या

दार्भं सुखतुष्टनपटलं वीतनिद्रो मयूरः ।

वेदिप्रान्तात् खुरविलिखितादुत्थितस्यैव सद्यः

पद्मादुच्चैर्भवति हरिणः स्वाङ्गमायच्छमानः ॥ (४३)

(४०) अपिचेति । अन्यश्चेत्यर्थः ॥

(४१) अन्तर्हित इति । शशिनि कुसुदिनीनायके अन्तर्हिते व्यथान गते सति कृष्णशोभा सप्तरण्याङ्गो नृदार्भो दर्शनार्हेति यावत् शोभा यस्या सा तद्योक्ता सैव या तादृग् विरचितोऽस्ति भावः । इयं कुसुद्वतीयो कुसुदिनी दृष्टि नेत्र न नन्दयति न सुखयति स्थापभावोऽस्ति भावः । अतो नूनं निश्चित इदं स प्रियस्य प्रवासेन देशान्तरगत्या जनितानि दुःखानि अस्वाङ्गजनेन स्त्रीजनेन अतिमात्रदुग्दहानि लक्ष्म्या तिथयभरणीयानि । नूनमिति शब्देन अतद्दृष्ट्वाहमेव निश्चिन्तोमि न त्वमाख्योक्तिरदाम्बल्यवधारतया कदाचित् साक्षाद्वगतवानस्मीति गम्यते । इदमपि वचनलिखक उक्तम् ॥

(४२) अपिचेति । अन्यश्चेत्यर्थः ॥

(४३) कर्कशभूनामिति । अथ सन्ध्या प्रातः सन्ध्या कर्कशभूना एकवदराणासुपरि । कर्कशं यदरी कोटिरित्यमरः । तुङ्घिनं तुषार रञ्जयति रागं लम्बयति । तुषारस्तुङ्घिनं हिमनित्यमरः । रागप्रियासौ सन्ध्या तुङ्घिनमपि लोहितभूतानां कर्कशभूनासुपरि निधाय लोहितोक्तोतीवेत्युक्तेषां सा चोत्तरेवाव्यञ्जकेवादिपदविरहात् प्रतीयमाना । यदुक्तम् । वाच्या प्रतीयमाना सा प्रथमं द्विविधा भवति । वाच्येवादिप्रयोगे व्यादप्रयोगे परा पुनरिति । तथा भीता विगता निद्रा यस्या स तद्योक्तो मयूरो दार्भं दर्भं कुम्भे रचितं छटजस्य पथं शालाया पटलं अदिर्भ्यं हाव्यादनमिति यावत् । अदिर्भ्यं तद्वज्रो लोचनं समूचे पटलं न भेदमरः । सुदृतिं जहानि भूमिभरोऽतीति यावत् । तथा खुरैर्विनिमित्तदस्यचमिता वेदि

अपिच । (४४) :-

पादन्यासे चितिधरसुरोर्मूर्ध्नि कृत्वा सुमेरोः

क्रान्तं येन चपिततमसा मध्यमं धाम विष्णोः ।

सोऽयं चन्द्रः पतति गगनादल्पशेषैर्मयूखै-

रत्वाकृद्धिर्भवति महतामथपम्भश्चनिष्ठा ॥ (४५)

क्रान्तात् पादपद्मसोपरचित्तपतुष्कैकपाद्भात् उल्लिख्य यथ हरिणस्य सद्यस्तत्क्षणं स्नातुं निजा-
वयवनायकमानः प्रसारयन् सन् । व्याताङ्गकाङ्काङ्काङ्कनयम इत्यात्मनेपदित्वात् गानः ।
५. चादनन्तरञ्चै भवति । पराङ्गे सभावोक्तिरलङ्कारः । यदुक्तं दक्षिणा । नानावर्णं
प्रदार्शनी भावं साक्षाद् विहरणती । सभावोक्तिश्च जातिहेत्याद्यां सखिहृतिरिति । मन्दा-
क्रान्ता नाम वृक्षम् ॥

(४४) अन्यदपि वर्णयितुमाह अपिचेति ॥

(४५) पादन्यासेति । चपितानि निम्नानि दूरं निराकृतानीति यावत् । तमांसि
तिमिराणि येन स तथोक्तेन चपत्क स्यात् अपेक्षति कविकल्पद्रुमः । अतश्चयितेत्यपि
पठन्ति तत्र चयोऽस्य जात इति चयितः । इतोऽस्य जात इति इतः । चयितानि चयं
प्राप्तानि तमांसि यस्मात् स तेनेत्यर्थः । येन चन्द्रोऽयं चितिधरेषु चरतेषु मध्ये सुरोः
नेष्टव्यः । सुरसु गोप्यतौ अपेक्षेयुः पितरि दुर्भरे इति शब्दाणां । तयाच नरसिंह-
उरोचम् । मध्ये दृष्टव्याभद्रीन्द्रो भाष्वान् सेव हिंरण्य इति । सुरचन्द्रोऽने प्रवृत्ता च
ध्वस्यते । सुमेरोर्मूर्ध्नि दृष्टे ज्ञेयपथे गिरिषि पादभ्याम् किरणनिर्घेपं ज्ञेयात् त्वचरण-
विन्यासं कृत्वा । पादा रश्माङ्गप्रित्त्यांया इत्यमरः । विष्णोर्निबिडमस्य मध्यमं धाम
मध्यमविक्रमाक्रान्तं व्योमेति यावत् क्रान्तनाक्रान्तम् । तदुक्तं वासनपुराणे । कृत्वा तु रूपं
दितिजां च कृत्वा प्रचक्ष्य चर्मोऽनु प्रथमक्रमेण । सर्पिं महीश्वरैः सहितं सङ्गाणं वा जहार
रत्नाकरवसनैर्युताम् । ततः स नाकं त्रिदशाभिवाचं सोमार्कचरैरभिषिञ्चत नभः ।
देवो द्वितीयेन जगाम मेगात् क्रमेण देवप्रियलोकभीश्वरः । क्रमस्तृतीयो न सदास्य पूरित-
कादातिकोपाद् दण्डपुङ्गवस्य । यथातुष्टं भगवांस्त्रिविक्रमो मेकप्रभाशेन तु विमहर्षेति ।
सोऽयं चन्द्रोऽल्पशेषैः किञ्चिन्नात्रावशिष्टैर्मयूखै रस्त्रिभिर्विषिष्टः सन् । विशेषणं हतोर्वा ।
गगनादल्परतत्वात् पतति । सङ्गतं प्रधानभूतानां अपि जनानामत्याकृद्धिर्दूरारोहणं अप-
म्भं पतनमेव निष्ठा व्यन्तदृशं यस्याः सा तथोक्ता भवति । निष्ठा निष्पत्तियोगान्ता इत्य-
मरः । तथोक्तपतञ्जलैः पतनाय चेति । अत्रार्थान्तरव्यासः स्वेपथेनलङ्कारद्वयम् । मन्दा-
क्रान्ता वृक्षम् ॥

अनसूया ॥ पटीघोषेण प्रविश ॥ एव्यं णाम विसअपरम्पुहसु जणसु
ण णिवडिट्ठं जघा तेण रणा सउन्तनाए जणज्जं आचरिट्ठं त्ति । (४६)

• शिष्य ॥ यावदुपस्थिता होमवेलां गुरवे निवेदयामि । इति
निष्क्रान्त । (४७)

अन ॥ एवं पहादा रणणी ता सिग्घं सन्नण परिच्चआमि अधवा
लज्ज लज्ज उत्थिदावि किं करिस्सुं ण मे उद्धदेसुं पहादकरणीएसुं हत्थ-
पाआ प्पमरन्ति कामो दाणिं सकामो भोदु जेण णसच्चसन्धे जणे
पिअसही सुद्धहिअआ पद कारिदा । (४८)

सूता ॥ अधवा ण तस्मा राएसिणो गमराहो बुध्यासासावो कसु

(४६) अनेति । अथ पट सुचेतक पटी अत्यन्तविषेणावा स्तोत्रम् । स्त्री स्थान
काचिन्मृष्टायादिर्विवक्षाप्रचये यहीत्यमर । नारीसखीत्यादिनिपातनादीप । सुचेतक
पटी स्त्री स्यादित्यमर । पटी स्त्री पटभेदे स्यादिति मेदिनी । तस्मा घोषेण तदपह्नादनेन ।
एवमित्यादि । एव नाम विप्रत्ययराड्गुल्ल जनस्य न निप्रतिपत्तिर यथा तेन राणा गजान्तकाया
मकार्यमाचरितमिति । नाम कुल्लमे । नाम प्राकाशसमभ्यासकोभोपगमकुल्लमे इत्यमर ।
विप्रत्यये इन्द्रियसुखेषु पराड्गुल्लस्य अप्रमदसिमतो जनस्य सम्बन्धे एवमसहाचरण न निप्र-
तिपत्तुपस्थितम् । किमित्याह यथेत्यादि अकार्यं गर्हितम् । आचरित व्यग्रहृतम् । अजत
उवाहत्यादिति भावः ॥

(४७) शिष्य इति । यावद्व्यवधारणे । यावत् तावच्च साकल्येऽवधौ मानेऽवधारण
इत्यमर । उपस्थिता मूतामित्यर्थः ॥

(४८) अनेति । अमित्यादि । ननु प्रभाता रणनी तच्छीघ्रं यद्यप्यपरित्यज्यामि
अधवा लघु लघु स्थितामि किं करिष्यामि न मे उचितेषु प्रभातकरणीयेषु हस्तपाए प्रसरति
काम इदानीं सकामो भवतु मेवासत्यसन्धे अने प्रियसखी सुद्धदेया पद कारिता । ननु रण
धारणयोक्तम् । प्रत्याघारणात्तुल्लासनात्मन्त्रणे नान्वित्यमर । प्रलट् भाव प्रकाशो यस्या
सा प्रभाता अत्यावश्येया इति यावत् । लघु लघु शीघ्र शीघ्रम् । उचितेषु अभ्यस्तेषु ।
अभ्यस्तोऽप्युचित न्यायमिति यादव । प्रभातकरणीयेषु प्रातः कालेषु । काम कन्दर्प ।
सकाम पूर्णकाम । येन हेतुना कामेन वा । असत्यसन्धे व्यसत्यप्रतिज्ञे । सज्जा प्रतिज्ञा
मर्यादेत्यमर । पद व्यवहारम् । पद व्यवसितित्वाच्चस्थानसम्प्राप्तिवस्तुष्वित्यमर । एष
एष कामस्य मनोरथ प्राप्तीदिति भावः ॥

एसो पश्यदि णख्खु कधं सो राएसो तादिसाइं मन्तिन एत्तिअस्स
कालस्स वान्तामान्त पि ण विसज्जेदि । (४६)

विचिन्त्य ॥ ता इदो णहिखाण अद्दलोज्जं ये विसज्जेम अथवा
दुक्खसौले तवस्सिजणे को अन्धत्थीअद्दु षं सखीगामी दोसोत्ति व्यवसाइइं
पि ण पारेस्स तादकणवस्स वा प्यवासपडिण्डित्तस्स दुस्सन्तापरिणोदं
आवज्जसत्तं सउत्तलं णिवेदिइं ता एत्थ दाणिं किं सु कखु णह्मेहिं
करणिज्जं । (५०)

प्रिय ॥ प्रविश्य ॥ आगच्छए तुवर तुवर सउत्तमाए धत्थाणकोदूहलं
णिव्वन्तिइं । (५१)

(४६) शकुन्तेति । दुस्सोसस णपडसान्तिमिति शेषः । अधवेत्यादि । अथवा न
तस्य राजपेरपराम दुस्सोसस गाय सत्त्वेन प्रभवति अन्यथा कथं स राजभिस्साहगानि
मन्त्रयित्वा एतावत् कालस्य वातांतात्मनपि न विचर्जयति । यन्मुनिं ह्ये । प्रभवति अत्र
प्रभुर्भवति । अन्यथा गायप्रनाथ विना । ताहगानि प्राकृत्यानीति भावः । मन्त्रयित्वा
रुह्यगन्तुः । एतावत् कालस्य एतावत्कालसम्बन्धि वातांतात्मनपि । दूरे त्याक्ता नेहजन-
मेरण्यामिति भावः । विचर्जयति मेरयति ॥

(५०) विचिन्त्येति । कर्त्तव्यमवधार्येत्यर्थः । तस्यादि । तदितो गभिज्ञानमद्वैतीयक
तस्य विचर्जयाम । अथवा इ पयोधे तदपिजने कोऽन्धर्मतां नतु सखीगामी दोष इति
व्यवसाययितुमपि न पारयाम तातकण्वस्य वा प्यवासत् प्रतिनिहतस्य दुस्सन्तापरिणोतामापन्न
सन्तां शकुन्तला निवेदयितु तद्वेदान्ते किं तु खन्वकाभि करणीयम् । इ पयोधे तप
जोशब्दस्मिन् । तदपिजने इति निर्द्धारणे सप्रसो । इह सामानित्वस्य चेत्यादिपदेकपदे-
नापि कविस्त्रिहोत्रमिति ध्येयम् । कोऽध्यर्थांतां गमनाय मार्गं गाम् । सम्प्रप्ते गो ।
दोषोपराम सखीगामी सन्तो आता गभिन्त्यस्येवमेवो व्यवसाययितु अभिप्रायहरणाय
कमपि व्याचारयितुमपि न पारयाम । तातकण्वस्येति । वा यन्मुन्ये । वा ह्याद्विकल्पोपपद्यो-
रेवार्थे पश्यद्वय इति विद् । प्रवासात् प्रतिनिहतस्य तातकण्वस्य सन्त्ये दुस्सन्तेन परिणोता
मूर्त्तं तदा आदसप्रमत्ता आपद्ये मात सत्त जन्तुर्मम इति यावत् यथा स गयीत्या । प्रत्यागु
पारमार्थिक सत्तमस्यो तु जन्तुर्द्वयम् । शकुन्तला निवेदयितुमपि न पारयाम इत्यनुगतम् ।
॥ वितर्के ॥ यन्मुनिं प्रासायाम् । इ पयोध इत्यत्र पयोधे इति क्वचित् पाठः ॥

(५१) विचिन्ति । एवम्यादि । यनछेते एरए एरए शकुन्तलाता तस्यान

अन ॥ सविज्ञयम् ॥ सहि कथं विद्य । (५०)

प्रिय ॥ सुणाहि दाहिं ज्जेव सुहसुत्तिगापुच्छणणिमिर्त्ता सउत्तनाए
सञ्चासं गदह्मि । (५३)

अन ॥ तदो तदो । (५४)

प्रिय ॥ तदो ण लज्जावणदमुही परिस्सुइत्ता सजं तादकखेए एयं
अहिणन्दिद वच्छे दिट्ठिआ भूमीवरुद्धदिट्ठिणीवि जणमाणस्य पाव-
अस्य ज्जेव सुहे आऊदी णिवडिदा सुसिस्सपरिदिस्सा विना विज्जा
असोणणीआसि मे स'उत्ता नज्ज ज्जेव तुमं इसिपरिरक्खिदं करिअ
भक्कुणो सन्नासं विसज्जेमि त्ति । (५५)

कौतूहलं निर्वर्त्तयितुम् । प्रस्थाने भर्तृभवनयात्राया यत कौतूहलस्य शब्दभिलाषस्तन्निर्वर्त्त-
यितुं समापयितुम् ॥

(५२) अनेति । सविषय कथमेव स वृत्तमिति विज्ञयनेत्यर्थः । सहीयादि । सखि
कथमिव ॥

(५३) प्रियमिति । सुणेत्यादि । इत्थं इदानीमेव सुखसुप्रसन्नप्रपन्ननिमित्त
शकुन्तलाया वक्ताय गतास्मि । सुखसुप्रसन्ना सुखेन विद्वा तस्या प्रपन्ननिमित्तं जिज्ञा-
सार्थं । वक्ताय वनीषम् ॥

(५४) अनेति । तदो तदो ततस्ततः ॥

(५५) प्रियमिति । तदो इत्यादि । तत एना लज्जावनतसुखी परिष्वज्य स्वयं
तातकण्ठेणैवमभिनन्दित वत्से दिष्ट्या भूमीवरुद्धदिट्ठिणी यजमानस्य पावकस्यै सुखे
आकृतिर्निर्पतिता सुश्रियपरिस्सुहीतेव विद्या व्यशोपनीयासि मे स वृत्ता । अद्यैव त्वामपि
परिरक्षित्वा कृत्वा भर्तुं वक्ताय विसृज्यामि । एना शकुन्तलाम् । परिष्वज्य आलिङ्ग्य ।
आलिङ्गनं परिष्वज्य स ज्ञेय सप्तगूढनम् । अहमिति परीरम्भ ओलीकृतिरिति हेम-
चन्द्रः । एवमभिनन्दितमित्यभानन्दितम् । तत्प्रकारस्तु वत्से इत्यादि इतीत्यन्तम् । वत्से
उत्ति । वत्सकण्ठं कपुत्तादिगणै वत्सन्तु रक्षसीति विश्वः । दिष्ट्या ध्यानन्दे । दिष्ट्या सप्तप-
जोपज्ञेत्यानन्द इत्यमरः । भूमेति । भूमेन उपरुद्धा व्याकृता दटिर्दर्शनं यस्य स तस्य ।
यजमानस्य होतुः । अत्र पावकपातोचिताया व्याकृतेरनन्यतपातान् योग्यकर्त्तव्या प्रशंसित-
त्वेन समालङ्कारः । यदुक्तं दर्पणे । यम स्यादातुल्येण ज्ञायायोग्यस्य वस्तुन रति

अन ॥ सहि केण उण आचक्खिदो तादकणस्स अचं वुत्तनो । (५६)

प्रियं ॥ अग्निशरणं पविट्स्स किल शरीरं विणा छन्दोमर्दए
वाच्याए । (५७)

अन ॥ सवियणम् ॥ कधं विअ । (५८)

प्रियं ॥ सुणाहि । (५९)

संस्कृतमाचिअ ॥ (६०)

दुष्मन्तेनाहितं तेजो दधानां भूतये भुवः ।

अवेहि तनयां ब्रह्मन्नाग्निगर्भां शमीमिव ॥ (६१)

अन ॥ प्रियवदामाचिअ ॥ सहि पिअं मे पिअं किन्तु अज्ज

सुगिद्येण सञ्जातेण पविट्हीता अधिगता विद्येयत्वं मे व्यसोपनीयान् इषहेतः
संवृत्तासि । अत उक्तम् । कुगिद्यमध्यापयतः कुतो यम इति । विवर्ज्यामि प्रेरयामि ।
इति अभिनन्दितमित्यन्वितम् ॥

(५६) अनेति । सहित्यादि । सहि केन सुगराख्यातज्ञातकणसम्रायं वृत्तान्तः ।

आख्यात उक्तः ॥

(५७) प्रियमिति । अग्नीत्यादि । अग्निशरणं पविट्स्स किल शरीरं विना
छन्दोमर्दया वाचा । अग्निशरणमाहितानासन्नीभां ऋहम् । शरणं ऋहुरचितोरित्यनरः ।
किञ्चेति श्रुतवात्तायाम् । वात्तासम्प्राप्ययोः किञ्चेत्यनरः । शरीरादेव वाक् प्रत्यक्षीभवति
अत एव तयोद्याह शरीरं विनेति । अदृष्टमयोक्तुशरीरयेत्यर्थः दैव्येति यावत् । छन्दो-
मर्दया पद्यात्मिकतया । छन्दः मर्दोऽभिवाये वेत्यनरः । वाचा आख्यात इत्यनुपपन्नः ॥

(५८) अनेति । कधं विअ कथमिव ॥

(५९) प्रियमिति । सुणाहि शृणु ॥

(६०) संस्कृतेति । संस्कृतं वचनमिति शेषः ॥

(६१) दुष्मन्तेनेति । ते मघान् विप्रः । मघा विप्रः प्रजापतिरित्यनरः । दुष्मन्तेन
राज्ञा आहितं ज्ञातधानगर्भितमिति यावत् । तेजः उपस्थाने सौषाहस्याय स्तेपाद् दीप्तिं
वस्तुतः शुक्रम् । तेजः प्रभावे दीप्तौ च वसे शुक्रेऽपीत्यनरः । भूयो भूमे भूतये सम्पत्तौ ।
भूतिर्भूतानि सम्पत्तौ हस्त्यङ्गारयोः स्त्रियामिति मेदिनी । दधानां विभ्रतीं तनयाम्
अग्निगर्भं अभ्यनरे यस्याः सा तपोक्तां शमीं तद्विशेषमिव अवेहि अयमन्तु । वङ्गिर-
रण्येषु शमीनामन्तःपविष्टो ज्वलतीति पसिद्धिः । अत्योषमान्वहारः ॥

ज्जेव मउन्तला णोगटि त्ति उक्कण्ठासाधारण परिदोस णणु-
भवेमि । (६२)

प्रिय ॥ सच्चि अहो कथं पि उक्कण्ठा विणोदइस्सामो सा दाणिं
तवस्मिणी णिव्वदा होदु । (६३)

अन ॥ तेण हि एदस्मि चूअसाहायलब्धिदे णारिएलसमुग्गए एद-
रिमिन्त ज्जेव मए लालहरवक्कमा केसरगुण्डा निक्खित्ता चिट्ठदि ता
इमं णलिणीवनासद्दद करेहि आव से णहं पि गोरोअण तित्थमिन्तिअ
दुव्वाकिसलआइ मइलसमालहणं विरएमि । (६४)

(६२) अनेति । आसिअं आनिइअ । सहीत्यादि । सच्चि प्रिय मे प्रिय किन्तु
अथैव यज्जलना नीयत इत्युक्कण्ठासाधारण परितोषमनुभवामि । नीयते भर्तृन्दह
मायते । उक्कण्ठासाधारणउक्कण्ठया सहित । यगोत्कण्ठा तथा परितोषमनुभवामीत्यर्थः ॥

(६३) प्रियमिति । सहीत्यादि । सच्चि अय कथमप्युक्कण्ठा विनोदविष्याम
सेहामीं तपस्विनीं निन्दता भवतु । कथमपि कथञ्चन । उक्कण्ठा आदय नञ्जनितमनोवेदनाम् ।
रामे त्वत्सन्निधये नन्दना मङ्गली तु या । स गोपयती तु मातायां तात्तुक्कण्ठा विदुर्बुधा
इत्युक्ते । विनोदविष्यामो यापयिष्याम । तपस्विनी अतुक्कण्ठा । तपस्वी तापसे
पातुक्कण्ठा चेति विद्म । निर्हता तु स्थिता । निर्हति तु स्थितान्नक्षत्रमने च सुख क्षिया
मिति मेदिनी ॥

(६४) अनेति । तेणेत्यादि । तेन हि एतस्मिन् चूअसाहायलब्धिते नारिकेलसमुद्भवे
एतस्मिन्मित्रमेव यदा काकहरवक्कमा केसरगुण्डा मिलित्वा तिष्ठति तस्मिन् तस्मिन्नीपत्वसद्गतां
कुत्र यावदस्या अहमपि गौरवना तीक्ष्ण अस्ति का दूष्काकिसलयाणि मइलसमालम्भन विर-
यामि । चूअसाहायलब्धिते व्याधयासायाभवस्यापिते । नारिकेलसमुद्भवे नारिकेलस्य समु-
द्भवे सोढ इति प्रसिद्धे । समुद्भवे समुत्पन्न इत्यमर । केसरगुण्डा भागकेसरकुसुमरेणु ।
चाम्पेय केसरो भागकेसर काञ्चनाक्षय इत्यमर । गुण्डेति युद्धिक वेषे रत्ने इति कवि
रत्नसुख । स स्त्र्याद इति ष्य । स च क्षित्वाभित्तुक्ते स्त्रीलम् । युद्धिरत्न चूर्णार्थः ।
एतएव अनेकार्थं त्वाञ्चूर्णीकरणे ऽपि यथा गुण्डवति हिङ्गल लोक इति घातहीनिका । इमां
केसरगुण्डाम् । नन्दिनीपत्वसद्गता पद्मपत्तापवज्जि ताम् । यावत् यत्कालमपि व्याप्य । अस्या
यज्जलनाया मइलसमालम्भनमित्यनेन सम्बन्धः । दूष्काकिसलयाणि दूष्वापक्षवान् । मइ-
लाय समाभ्यते विनिष्यते अनेनेति मइलसमालम्भन मइलगात्तातुल्येनमित्ययम् । विर

प्रियदा तथा करोति । अनसूया निधाना । (६५)

नेपथ्ये ॥ गौतमि आदिष्यन्ता णाङ्गैरवगारद्वतमित्राः वस्त्रां शकु
न्तला नेतुं सज्जीभवन्तु भवन्तु इति । (६६)

प्रिय ॥ अणसूये तुरर तुरर एद कसु हस्तिणाउरगामिणो दूसीओ
सहाविप्रन्ति । (६७)

व्यामि कल्पयामि । स भालग्नो विलेपनमित्यमर । मङ्गनसमानम्भनमित्यत्र एको न द्वाधिति
वत् पन्नासा हस्तिनायनमिति वक्ष्ये हेयार्थे येष भाषास्त्रिङ्गणचनचोरतर्जना । गौरीवनाहीना
मङ्गलात्मनाह मङ्गलैव ते यथा । मङ्गलं इदं रामेशो यात्रामङ्गलसूचकमित्यभिधाय दुग्धश्च
रोचनामाज्यममृतं घौघम् तथा । घालप्याय पक्ककञ्च स्त्रिङ्गण मकरा मधु । माष्कारश्च
ह्येन्द्रश्च मेधपर्वतमूपकम् । मेघाप्तस्य च एवेवदय मङ्गलमण्डनम् । कस्तूरी कल्पय
तोय हरिद्रा तोयं मृत्तिकायम् । सिद्धाय सर्वं यं दुष्प्रां निमगलञ्च धानिकाभित्यादि ॥

(६५) प्रियमिति । तथा करोति विलेपनं विरचयति । उक्तं वस्तुजातं पूर्यं
तोयार्थं ॥

(६६) नेपथ्य इति । आदिष्यन्तामाश्रयन्ताम् । णाङ्गैरवगारद्वतमित्रास्तदभि
धाना गौरविता हनय । मङ्गलं गौरवात् । गौरवितास्तार्थं मित्रा इति भूमिप्रयोगः ।
क्रिमादेश्चान्तिनाकाङ्क्षायामित्यन्तन्वेति । नेतुं भङ्गुमृद्विति शेषः । सज्जीभवन्तु उद्-
युक्ता भवन्तु ॥

(६७) प्रियमिति । अणेत्यादि । अनसूये तुरर तुरर एते धनु हस्तिनापुरगामिन
क्षयय शङ्कायन्ते । हस्तिनापुर गमिष्यन्तीति हस्तिनापुरगामिनः । मङ्गलान्ते मङ्ग
कुल्यन्ति । मङ्गलसूचकदादेरिति कतप्रत्येकम् । यत्र हस्तिनापुरस्य तद्गामीमङ्गलान्
अन्यगाम कश्चिदिनस्यवाठमाह तद्वद्वनम् । तद्विभगरं दुष्मन्तराजधानीत्वेन महाभारता
इवगम्यते । यथा । तत्रेष्टुङ्गुता तं ते सर्वं प्रतिष्ठन्तं महौजस । मङ्गलं प्राप्नुता सपुत्रा
मजसाह्वयमिति । मजसाह्वयं हस्तिनापुरम् । तथापि तत्रैव । शङ्कि स्तव पिता सोऽपि
तथैवास्ते यतत्र । योपि राणा स्त्रनगरं मस्थितो मणसाह्वयमिति । तथा निवृत्ते काव्यं
तस्मिन् समयेन महात्मनि । जगाम तत्तत्कर्णं नगरं मागसाह्वयमिति । अतएव त्रिकाण्ड
शेषः । नागाह्वं हस्तिनापुरम् । गजाह्वं हस्तिनश्चेति । यतः तु दुष्मन्तान्तराप्रवृत्तं तुहोत्
रमिधाय हृष्टोत्ताडस्ती य-इदं हस्तिनापुरं निष्सीयवाक्सीति विष्णुपुराणं तद्गमावसाने
नयोध्यायाः कुशकृतश्चकारात् स स्काराभिप्रायम् । अतएव महाभारतीयं वामदेवीकृतं मे
रुसामस्य जज्ञे हस्ती य इदं हस्तिनपुरं स्थापयामासेत्यभिहितम् । स्थापनं विनाशः

समस्तया ॥ समासम्भनहस्ता मरिच ॥ सहि एहि गच्छह्य । इति
परिभाषत । (६८)

प्रिय ॥ पित्रोक्त ॥ एसा सुज्जोदए किदमज्जणा मडिच्छिदणीवार-
भाअयाहिं सोत्थिवाअणिआहिं तावसीहिं अहिणन्दीअमाणाअिट्ठदि
सउन्तया ता उवसप्पह्य णं । इत्युभे तथा कुरुत । (६९)

तत प्रविशति यथाभिहिंदव्यापारा उपरिवारा यकुलता । (७०)

यकु ॥ भअवदीओ वन्दामि । (७१)

गौत ॥ जादे भत्तुणो वज्जमाणसुहृत्तेउअ देवीसहं अहि
गच्छ । (७२)

इत्यणम् । इत्यमेव रघुव शीथमजरालविवाहसमयवसामगवसुधेनराजराजधानीत्वेन
वर्णिताया अपि मयुराया यत्तुप्रतिष्ठाणाभिधान समाधेयम् ।

(६८) अनेति । समासम्भनहस्ता विच्छित्तिहस्ता पित्रोरोचमादिहस्तेति
यावत् । विच्छित्तिस्तु कमायः स्वात्मसालम्भनमित्यपीति शिक्षाएकमेव ।
वहीयादि । सहि एहि गच्छास ॥

(६९) प्रियमिति । पित्रोक्त इतिमभिधीय । एवेत्यादि । एषा सूर्योदये
कृतमज्जना प्रतीदनीवाराभि स्वस्तिवाचनिकाभि क्षापसीभिरभिनन्दमाना तिष्ठति
यकुलता तदुपसर्गक एवम । सूर्योदये इति कृत मज्जन स्नान यदा स ।
उक्तं सूर्योदय विना नैव स्नानदानादिकास्तिवेति । प्रतीदनीवाराभिर्गृहीतदण-
धान्यतण्डुलाभि । स्वस्ति आशीस्तद्वाचनायै हिता स्वस्तिवाचनिका । हिताथे
कण । तामि । सङ्ख्यायी शेषप्रणयादावित्यमर । आभिनन्दमाना आह्रिय
माणा । तथाकुरुत उपगच्छत ॥

(७०) तत इति । यथेति कृतस्नानेत्यर्थ । उपरिवारा तापसीभि परिहृता ॥

(७१) यकु इति । भअवदीत्यादि । भगवतीर्वन्दे मण्यमामि ॥

(७२) गौतमीति । जादे इत्यादि । जाते भर्तुर्वज्जमानसुहृत्तेकं देवीगन्-
मधिगच्छ । जाते पुत्रि । भर्तुर्वज्जमानेनात्मादेरेण यत्तु स तस्य हेतुक हेत

तापस्यः ॥ वीरस्यसविणी होहि । इत्यादिषो दत्त्वा गौतमीवर्जं
घर्षानिदृक्ताम्ना । (७१)

सखी ॥ उपगत्य ॥ सम्मज्जगं दे भूदं । (७४)

यज्ञ ॥ सामदं पिप्पससीशं इदो णिसीदध । (७५)

सखी ॥ उपस्थित ॥ इत्ता उज्जुथा दाव होहि जाव दे मङ्गल-
समाजकणं करेह्वा । (७६)

यज्ञ ॥ उद्ददं पि एदं चज्ज वल्लमणिद्वयं जदो बुल्लहं दाव पुणो
मे पिप्पससीमण्डणं भविस्सदि । इति वायं विच्छजति । (७७)

देवीमहं देवीति संभ्रानधिमण्य उभयम् । एतन् ज्ञानाभिषेका सखीषी भवेत्यर्थः ।
देवी ज्ञानाभिषेकायामितरापु च भट्टिनीत्यमरः ॥

(७१) तापस्य इति । वीरेत्यादि । वीरस्यसविनी भव । वोदं विज्ञानं
प्रसवित्र योल यल्ला वा वीरस्यसविनी । आदेरिति इत् । इदो वीरस्य
विज्ञान इत्यमरः । गौतमीवर्जं गौतमी वर्जमित्या । वीपीभ्यां धीस्वरानामिति
यत्तद्व्याचक्षुम् । समानासुते समानस्य । त्वरा मेकमन्ये अथ प्रथमवर्जं इति-
क्रियेति कामन्दकः ॥

(७४) सख्याविति । समोत्यादि । सम्मज्जगं ते भूतम् । सम्मज्जनं मङ्गलज्ञानं
दृष्ट्वाधिज्ञानमिति यावत् ।

(७५) यज्ञ इति । सामदमित्यादि । ज्ञानार्थं प्रियसख्यो इतो निधीयताम् ।
ज्ञानार्थं सुखेनागतम् । प्रियसख्योरिति भावज्ञानेन कर्त्तरि षष्ठी । प्रप्नोऽयम् ।
इतोऽजिन् निधीयतामुपविशतम् ।

(७६) सख्याविति । इत्येत्यादि । अथि मङ्गुका तावद्भूय यावत्ते इद्वह-
समासम्भनं कुर्व । मङ्गुका अथवा । यावत् यत्कालमभिव्याध्य । मङ्गलसमा-
सम्भन मङ्गलार्थगात्रासुखेयम् ॥

(७७) यज्ञ इति । उद्दमित्यादि । उचितमथेतदथ वल्लमन्वय यतो दुर्लभं
तावत् पुनर्मे प्रियसखीमण्डनं भविष्यति । उचितमभ्यस्तम् । अथमेऽप्युचित
व्याप्तिमिति यादव । एतत् मात्रासुतेयम् । वल्लमन्वय समादरणीयम् । मे इत्यस्य

पत्नी ॥ सहि ण जुणं मङ्गलकाले रोदिदुं । रत्नं वि मग्ग्य
-त्थेन प्रसाधयत । (७८)

प्रियं ॥ सहि आहरणारिहं दे रुचं अण्णमसुलहेहिं पसाह-
येहिं विप्पचारीअदि । (७९)

प्रियम् आभरणद्वारा अपिबुभार ॥ इदमलङ्कारजातमलङ्किततामा-
युष्मती । (८०)

सखी विचोक्त विप्रिता । (८१)

प्रियसखीमण्डननित्यनेनान्यथो नत दुर्लभमित्यनेनापि रोदनस्य कर्त्तरि पत्नी प्रतिषे-
धात् । प्रियसखीमण्डनं प्रियसखीभ्यां नेयरचनम् । वायं अथ । वाय्मावुप्पाथ
इत्यमरः । विवृजति सञ्चति ॥

(७८) सख्यागिति । सखीत्यादि । सखि न युक्त मङ्गलकाले रोदिदुं । मङ्गल-
काले मङ्गलवसतालम्बनकाले । अण्णं वि नेत्ताम्भूनि । अथ नेत्ताम्भू रोदनञ्चाणमसु
चेत्यमरः । प्रसाधयत वेद्यं रचयत ॥

(७९) प्रियमिति । सखीत्यादि । सखि 'आभरणार्हं' ते रूपं आभ्रमसुलभं
प्रसाधनैर्विप्रकार्यते । आभरणार्हमलङ्कारार्हम् । वदामरणेनैव योमत इति
भावः । आभ्रमसुलभमिदानीमपि विनायासेन कथं । प्रसाधनं प्रसाध्यते वेद्यं प्रियते
यमितौ कर्त्तृभिः । आकलनेषु नेयस्य प्रतिकर्म प्रसाधनमित्यमरः । विप्रकार्यते
लोचनिकार नीयते । निष्कारो विप्रकारः स्यादित्यमरः ।

(८०) प्रविश्येति । प्रवेशात्प्रागस्याभिज्ञानाद्यसम्बन्धादादौ प्रविश्येति पद्या-
द्वाक्तिनिर्देशः । प्रविष्टपुर्व्वतया श्रुतवृत्तान्ततया वास्तुमानवलेन प्रवेशात्प्रागप्यनुभवान्तु
युक्तोऽन्यत्र मयम व्यक्तिषुष्टेयः । अलङ्कारजातमाभरणरूपम् । एतेन प्रदर्शयति ।
जात व्यक्तीवजन्मसिद्धिं मेदिनी । अलङ्किततां मूष्यताम् । आयुष्मती आयु
प्रयोजितमती । यजुन्मतेत्यर्थः ।

(८१) सखी इति । विप्रिता जातविप्रिया ।

गौत ॥ वच्छ हारीद कुदो द्रुदं आसादिदं । (८२)

हारी ॥ तातकण्वप्रभावान् । (८३)

गौत ॥ किं माणसी सिद्धी । (८४)

हारी ॥ न प्लु अ यतां तत्रभवता कण्वेन ययमाज्ञप्ताः शकु-
न्तलाहेतोर्नस्यतिभ्यः कुसुमान्याहरतेति । ततश्च । (८५)

शौभं केनचिदिन्दुपाण्डु तद्वया माद्वल्यमाविष्कृतं

निष्कृतचरणोपरागसुभगो लाचारसः केनचित् ।

अन्येभ्यो वनदेवताकरतलैरामर्षभागोत्थितै-

दैक्षान्याभरणानि, नः किञ्चलयच्छायापरिस्फूर्तिभिः ॥ (८६)

(८२) गौतेति । वच्छेत्यादि । वक्ष्य हारीत कृत इदमासादितम् । कृतः
कप्तात् । इदमक्षद्वारजातम् । आसादितं वक्ष्यम् ।

(८३) हारीति । तातकण्वप्रभावान् अथानृपिष्ठकस्यस्य महर्षेः यत्केहेतोः ।
आसादितमित्युपपन्नः । प्रभाव गतिरित्येवोरिति विद्मः ।

(८४) गौतेति किमित्यादि । किं माणसी सिद्धिः । माणसी मनःकृता ।
सिद्धिर्निष्पत्तिः । सिद्धिर्निष्पत्तियोगयोरिति विद्मः । अक्षद्वारजातस्येति शेषः ।

(८५) हारीति । न प्लु नैव । माणसी निष्पत्तिरिति शेषः । शकुन्तलाहेतोः
शकुन्तलाप्रसाधनार्थम् । वनस्यतिभ्यो एतेभ्यः । वनस्यतिर्लक्षणात् इति विद्मः ।
आहरत आसादयत । इति आक्षेपः इदमित्यन्वयः । ततः किमित्यपेक्षार्थं
ततश्चेति ।

(८६) शौभमिति । शैवविष् तद्वया मूर्ध्नि इन्दुवत् चन्द्रमण्डलस्याण्डु-
मित्येतत् । शितपीतगमयुक्तः पाण्डुवर्णः प्रकीर्तित इति शुभूतिः । माद्वल्यं
महर्षकर्मणि कृतं शौभं इत्युक्तं । शौभं इत्युक्तमित्यन्वयः । आविष्कृतं प्रकाशितम् ।
तथा केनचित् तद्वया अद्वयत्वादिना चरणयोद्वयरागे रञ्जने शुभगं चन्द्रः ।
शुन्द्रेऽभिज्ञभाग्ये च इदिनेतरवासरे । तरीयागे श्रीमति च शुभग इति शब्दा-
देव । लाचारसो लाचारसो निष्कृत उद्योतः । शकुन्तलादी निवे शौभं एते रागे

प्रियं ॥ यकुलस्य विजोक्तं ॥ हला कोटरसम्भवादि मञ्जुवरी पोखर-
मञ्जु जीव चहिलसदि । (८७)

गीत ॥ जादे इमाए अय्भुवन्तीए सुइदा मत्तुणो गेहे अनुहो-
दव्या राखलच्छी । (८८)

यकु ॥ वक्तां नाटयति । (८९)

हारी ॥ यावदिमां वनस्पतिसेवामभिषेकार्थं मालिनीमयती-
र्णाय तत्रभवते कस्याय निवेद्यामि । इति निष्क्रान्तः । (९०)

इवे रस इत्यमरः । तथा अन्येभ्यः सङ्ग- आपर्षभोगं सविश्वपथ्येन सत्यितै-
द्वृतैः किरणयस्य प्रज्ञायः कान्तिं परिसर्वितमनुकर्तुं श्रीलं येदा ते तैः
किरणयस्याप्यपरिसर्वितं । जाया सूर्यप्रियाकान्तिप्रतिबिम्बमनातप इत्यमरः ।
वनदेशताया करतलं कर्तुंभिः भोऽस्मभ्यं आभरणानि दत्तानि । इत्तं यादृङ्ग-
विश्रीकृतं नाम ।

(८७) प्रियमिति । इहेत्यादि । अयि कोटरसम्भवादि मञ्जुवरी पुष्करमञ्जे-
वामित्वमिति । कोटरसम्भवादि काटादिविश्वसम्भवादि पुष्करमञ्जु पद्ममञ्जु । विप-
प्रसन्नराजीवपुष्काराम्भोरुहाणि चेत्यमरः । तथाचारण्यसम्भवादि लम्बाभरणान्या-
द्यादयसीति गम्यते ।

(८८) गीतेति । जादेइत्यादि । जाते अनया अभ्युपगम्या स्रजिता भर्तुर्गेहे
अनुभविता राजसङ्गी । अनया अभ्युपगम्या उपयोगदशायामेव शोभाद्याविष्कर-
णात्प्रजातपद्मेण वनस्पतीनामित्येषः । अभ्युपगमितरत्नपङ्क इत्यमरः । स्रजिता
अनुभविता भर्तुर्गेहे राजसङ्गी राजसङ्गी अनुभविता उपनयव्या । उप-
नयस्त्वहम इत्यमरः ॥

(८९) यकु इति । उगमम् ॥

(९०) हारीति । वनस्पतिसेवां वनस्पतिहतोपकाराणां निमित्तं । ज्ञानार्थं ।
अनतीर्णाय गताय ॥

अथ ॥ स हि मण्युमृदभूतस्यो अयं जगो कथं तुभं अल-
ङ्करेदि । (८१)

चिन्तयित्वा विनोदय ॥ चित्तपरिचरणं दास्यं दे अङ्ग्रेष्ठ आङ्-
रणविधिओचं करेत्तु । (८२)

यकु ॥ जायामि वो शिञ्जयत्तणं (८३)

सख्यौ ॥ नास्तेनालङ्कारान् विनियुञ्जाते । (८४)

ततः प्रविशति स्नानोत्तीर्थं कल । (८५)

कल ॥ विविन्य । (८६)

यास्यत्यद्य शकुन्तलेति हृदयं संस्पृष्टमुत्काण्डया
अन्तर्ध्याप्यभरोपरोधि गदितं चिन्ताजलं दर्शनम् ।

वैकृत्यं मम तावदीदृशमपि स्नेहादरण्याकसः

पीड्यन्ते गृह्णिणः कथं न तनयाविशेषदुःखैर्नवैः ॥ (८७)

(८१) अनेति । सखीत्यादि । स हि अतस्तुभूतभूषणोऽयं जग कथं त्वा मलङ्क-
रोति । अतस्तुभूतभूषणं अलङ्करोत्ययं ॥

(८२) चिन्तयित्वेति । चिन्तयित्वा अतुभाय । विनोदय आभरणानि अङ्गानि
पट्टा । चित्तेति । चित्तपरिचरेनेदानीं ते अङ्ग्रेष्वाभरणविनियोगं कर्तुम् ।
चित्तस्य मनसः । परिचरेण स्नानेन । मनसा यथावचाख्येते तथेत्यर्थः । आभरणानां
विनियोगं यथास्नानविशेषम् ॥

(८३) यकु इति । जायामि वो निपुणत्वम् । निपुणत्वमभिज्ञ-
त्वम् । प्रीत्ये निपुण्याभिज्ञचित्तविन्यासमितिता इत्यमरः ॥

(८४) सख्याति । नास्तेन भद्रप्रदर्शनेन । विनियुञ्जाते परिचारयतः ॥

(८५) तत इति । स्नानोत्तीर्थं स्नानानन्तरं सावित्र्या उत्तीर्थः ॥

(८६) कल इति । विविन्य शकुन्तलाग्रेष्वातुमति स्मृता ॥

(८७) याज्यतीति । अद्य शकुन्तले याज्यति भक्तुं गृह्णमिति शेषः । इति हेतो
हृदयं मम उत्काण्डया प्रगाढचित्तया संस्पृष्टमधिकतम् । तथा गदितं वचनं अन्तर्ध्या

इति परिक्रामति । (६८)

सप्तौ ॥ हला सउन्तले अक्सिदमण्डणासि सम्पदं परिहेहि
कखोमजुचलं । (६९)

यजु ॥ चत्ताय ॥ नाखेन परिधत्ते । (१००)

गौत ॥ जादे एस दे आणन्दवाप्पपरिवाहिणा लोअणेण परिस्स-
जन्तो विअ गुरू उअत्थिदो ता समुदाआणं पडिरज्जम् । (१०१)

यजु ॥ सग्गीडं वन्दनां करोति । (१०२)

यो वाप्याणामनूयाः भरोऽतिथयस्तस्य उदरोधि महेष्वायानवत । अथाति-
थयोभर इत्यभर । तथा दर्शनं नयनं चिन्तया जडं कर्मात्मकम् । अरण्य-
मोकं वृक्षं यथा स तथोक्तम् । योक्तं सद्भाषयशैशा इत्यभर । समापि तावत्
स्नेहादीदमं नैकत्वं विवृण्वता विवृण्वो विवृण्व इत्यभर । गृहिणी गृहस्था नरौ
प्रथमाभिर्भूतैस्तनयाविश्लेषः सै तनयया सुतया विश्लेषात् विप्रयोगात् याति इ आनि
तै कथं न पीद्यान्ते क्रियन्ते युक्तमेव पीद्यान् इति भावः ॥

(६८) इति । सुतमम ॥

(६९) सप्तौविति । ऋषेणादि । अयि यजुन्तले अक्सितमण्डणासि सम्पत्त
परिहेहि क्षीमयुगलम् । अक्सितमण्डना समानप्रभुषणक्रिया । अण्डाटस्वामरण
परिक्रारो विभक्तम् । मण्डनशैत्यभर ॥

(१००) यजु इति । परिधत्ते क्षीमयुगलमिति शेषः ॥

(१०१) गौतेति । जादेइत्यादि । जाते एव ते आनन्दवाप्पपरिवाहिणा
लोचनेन परिष्वजमानश्च गुरुव्यस्थितं तत्समुदाचारं प्रतिपद्यते । आनन्दवाप्या
आनन्दोद्भूतानूयि वान् परिवर्जनीत्यानन्दवाप्पपरिवाहि तेन । योक्ताप्योक्तेषु
उद्धतरपि योक्ते द्वियुक्तीभिरप्यनीत्यानन्दवाप्पपदम् । लोचनेन परिष्वजमान
नेत्रेणाबिहन् प्रगाढाटप्रसारणया विपद्योक्त्यञ्जिति यावा । समुदाचारं समुचितं
चारं वन्दनमिति यावत् । प्रतिपद्यते प्राप्नुहि कुर्विति यावत् ॥

(१०२) यजुइति । सग्गीडं वन्दनम् ॥

कण ॥ वत्से । (१०३)

ययातेरिव शर्मिष्ठा भर्तुं बद्धमता भव ।

पुत्रं त्वमपि सम्मानं सेव पूरु मवाप्नुहि ॥ (१०४)

गौत ॥ जादे यरो कखु एसो ण आसिसो । (१०५)

कण ॥ वत्से इतः सद्यो ह्यतानग्नीन् प्रदक्षिणीं क्रुत्व । (१०६)

सर्व्वं तथा कारयितुं परिश्रमन्ति । (१०७)

कण ॥ वत्से । (१०८)

(१०३) कण । इति । वत्से इति सम्बोधनं स्त्रीयशक्त्यन्येति ॥

(१०४) ययातेरिति । ययाते राज्ञः शर्मिष्ठेश्च त्वं भर्तुं बद्धमता वद्धमता वद्धमता भव । वद्धमाने ऋतयोनात्कर्त्तरे वशी । मनुष्यपुराणम् । 'देश्यान्पुत्राश्च । शर्मिष्ठयातिष्ठतापि हृदिता वृषमर्ष्यया । तयोऽस्मिन् जनिता पुत्रा राजानेन ययातिना ।' इमं गावां सम ह्येव पुत्री तात प्रीतिं च इति । अपि एवं वा शर्मिष्ठा पूरुं पूरुनामानं पुत्रमिव त्वं सम्मानं राजगायकं पुत्रमवाप्नुहि । 'अमयत्नमप्येनापिषोर्भोति आश्रितिं गो । मेनेहं राजद्वयेन अट्टहस्येन्द्राय यः ।' मासि ययातया राज्ञः च सम्राट्कृतमरः । विष्णुपुराणम् । यद्वत्तत्सर्व्वं च देश्यानी व्यलीजनत् । हृदुश्चावुच पूरुश्च शर्मिष्ठा वार्ष्णेय्यीति ॥

(१०५) गौतेति । जादे इति । जाते इह । खलुप नायिषः । नियतेष्वकलकवाक्प्रयोगो वरः । अनाश्रित्यभाषीतामं वनभाषी । अत्र त्यागप्राप्त्यन्येन वरतप्रतीतिनामीप्सेन । अतएवोक्तसत्तरिति । लोबिकानां हि साधूनामर्थं वागवर्त्तते । अनीयां पुनराद्यानां वाचमर्थोक्तधावतीति ॥

(१०६) कण इति । इत एतस्यां दिशि । यद्यो ह्यतान् अतिरदत्तास्तदप्यते अग्नयसेति तातु । प्रदक्षिणीं पूरुष दक्षिणां चेत्यतः ॥

(१०७) सर्व्वं इति । तथा कारयितुं प्रदक्षिणीकारयितुम् ॥

(१०८) कण इति । वत्से इत्या वक्त्रवत्सां धारयन्तु राजनयः ॥

अमी वेदिं परितः क्षुप्तधिण्याः

समिहन्तः प्रान्तसंस्तीर्यदर्भाः ।

अपघ्नन्तो दुरितं हव्यगन्धै-

पैताना स्वां वज्रयः पावयन्तु ॥ (१०६)

यशः ॥ प्रदक्षिणं करोति । (११०)

(१०६) अमी इति । वेदिं परितः वेद्या इत्युक्तम् । धिक्स्वमयेति द्वितीया ।
 तृप्तानि निर्दिष्टानि धिण्यानि स्थानानि येषां ते । धिण्या स्थानानि सङ्गृह्णति
 वेदिनी । तथा समिहन्तो दक्षानामसमिधः । तथा ग्रामेषु पार्श्ववृत्तयेषु
 संस्तीर्यां जहासरथा दर्भाः कृषा येषां ते । तथा हव्यानां देवयोद्देशेन ऊताना
 गन्धैर्दुरितं पापमपघ्नन्त यमयन् । हव्यकव्येऽर्घ्येऽर्घ्ये इत्यमरः । पैताना
 यजिषाः । ऋतविचारयोरस्त्रीं पितान् मित्यमरः । वज्रयः सङ्घातानयस्त्वं
 पावयन्तु शुद्धिं नयन्तु । अत्र प्रथमद्वितीयपादौ वातोन्मार्गः । द्वितीयचतुर्थपादौ
 याजिण्या इत्युपजातिर्नाम द्रुतम् । तदुक्तम् । अमन्तोदीरितवृक्षभाजौ पादौ
 यदीयावुपजातय स्ता । इत्यं किलान्यास्त्रपि मिश्रिताश्च वदन्ति जातिविदमेष
 नामेति । अतएव पिङ्गलाचार्यैश्च वृक्षानुपजातिप्रकरणे तथा याजिनीवातोन्मार्ग-
 पादयोरन्येषामसंभेदानामपि प्रयोगादुपकारेणोपजातयोद्देश्या इति वृक्षयधे-
 गोक्तम् । यद्यपि प्रथमद्वितीयपादयोर्वातोन्मार्गपादत्वाङ्गीकारे द्वितीयपादस्य च
 याजिनीपादत्वाङ्गीकारे तेषां सङ्गुर्ध्वकत्वमवहितं मित्रं प्रतिभाति । वातो-
 न्मार्गं गदितान्भी तयो ग इति वातोन्मार्गलक्षणात् आसी गौ चेष्टाजिनी योक्त-
 वेदे इति याजिनी लक्षणात् । तथापि वेदे तयोर्ध्वपुर्णकताया अपि वृक्ष-
 सपक्षत्वात् । वेदाध्ययनाध्यापनमात्रोचितवर्णोक्तस्यातल्लो वेदिकत्वम् प्रयोग
 सचवितएव । तथाच प्रथमद्वितीयपादौ अलोक्षोको युषमाणोत्तमेते इति अपो-
 भिक्षा वृक्षध्वकोत्तमवृक्षत्वादि वेदिकत्वम् । द्वितीयपादस्य जह्व्योर्नां भुक्तभोगा-
 जोऽन्य इति अविद्यायामन्तरे वर्त्तमाना, स्वयं धीरा पण्डितमन्यमाना इत्यादि
 वेदिकत्वम् इत्यर्थः ॥

(११०) यश इति । उगमम् ॥

कण्वः ॥ यत्ने प्रतिष्ठस्वेदानीम् । (१११)

सहस्रिष्टेयम् ॥ कं नु ते शार्ङ्गरवधारहतमित्राः । (११२)

विष्णो ॥ मविश्य ॥ भगवन्निभौ स्वः । (११३)

कण्वः ॥ यत्नौ भगिन्याः मन्यानमादेशयतम् । (११४)

विष्णो ॥ दूत दूतो भवती । (११५)

सर्वे परिप्लानन्ति ॥ (११६)

कण्वः ॥ भो भो सन्निहितयनदेवता स्तपोवनतरवः । (११७)

पातुं न मयमं व्यवस्यति जलं युष्मास्वसिक्तेषु या
नादन्ते प्रियमखण्डनापि भवतां स्नेहेन या पक्षयम् ।

आदौ यः कुसुमप्रवृत्तिसमये यस्या भवत्युत्सवः

स्येयं याति शकुन्तला पतिगृहं सर्व्वैरनुज्ञायताम् ॥ (११८)

(१११) कण्व इति । प्रतिष्ठस्व गच्छ । प्रस्थानं गमनं गमद्वयमर्थः । प्रतिष्ठा
निर्णयप्रकाशे संप्रत्ययानुसूयदत्तात्मनेपदम् ॥

(११२) सहस्रीति । सहस्रिष्टेयमित्यतो वृत्तिं पातयन्नित्यर्थः । ते प्रागा-
दिष्टा इत्याशयः । शार्ङ्गरवधारहतमित्रा तु क कुल गताः । तं वृत्त्यायाम् ॥

(११३) विष्णाविति । इमौ रुंछन्नागनी आशं सो वसोवहे ॥

(११४) कण्व इति । भगिन्याः शकुन्तलायाः ।

(११५) विष्णाविति । अत्र मनुः । मरपत्नी तु या स्त्री स्नादसम्भवा च
योनित । तां मयःश्रवतोस्तेषां सुभगे भगिनीति चेति ॥

(११६) सर्व्वे इति । सुगमम् ॥

(११७) कण्व इति । सन्निहितेति । सन्निहिता उपस्थिता वनदेवता
वनाधिष्ठात्री देवता तेषु ते तपोक्ताः ॥

(११८) पातमिति । युष्मासु अपिक्तेषु व्यततजलसेषेषु या शकुन्तला जलं
मयमं पातुं न व्यवस्यति नेच्छति । अपिक्तेष्विच्छतापीतेष्विति सन्निगायसम्मतः
पातः क्षिराताज्जुनीयदीकायां वृत्तिः तन्मते शकुन्तलाया अपि कम्पनीविशयाया-

आकाशे ॥ रम्यान्तरः कमलिनीहरितैः सरोभि-
न्ध्यायाद्रुमैर्नियमितार्कमरीचिताम् ।

भूयात्कुशेशयरजोद्भुरेषुरस्याः

शान्तानुकूलपवनश्च शिवश्च पन्था ॥ (११६)

सर्वे ॥ सविष्णुमाकर्णयन्ति । (१२०)

मन्मथत्वात्कर्त्तरि क्तो भावस्तान्नादर्थं आदित्वादप्रत्ययो वा तत्कार्यप्रतिपादकः ।
आसक्तते इ प्रीव्यगत्तदनाथाद्भवेति चकारेण कर्म्मभावकर्त्तृणा वस्तुव्याप्तानस्य
आदनाथान्तर्गतत्वात्कर्त्तरि क्तं समाधानस्य । या प्रिय प्रीतिहर मण्डन भूषणं
यस्या वा तद्योक्तापि कोऽत्र हेतुना भवता पञ्चव नादत्ते भूषणाय न शक्नोति ।
आदादोऽस्मप्रसार इत्यात्मनेपदम् । यस्या मण्डनलोभ्या वो युष्माकमादो प्रथमे
कुतुम्बप्रवृत्तिदमये कुतुम्बानां पुष्पाणां प्रवृत्तेरुद्भवस्य समये लब्धयः परमानन्दो
भवति । सूर्यं मण्डनलां प्रतिगृह्णाति इत्यर्थः युष्माभिरनुज्ञायताननुमन्तानाम् ।
इत्थं शार्दूलमिज्जोद्धितम् ॥

(११६) आकाशे इति । कोऽपि कमलपुद्गिष्य चून्ये पठन् तदानीं पश्यतो
भूतमाकाशवापीं रूपयति इत्येति । कस्या मण्डनलाया पन्था गतिभूमि
कमलिनीमि पद्मिनीमि हरितै पाशासव्यै पाशासोहरितो हरिदित्यमरः ।
सरोभि काशारै रव्यं मनोहरमनरं सध्यं यस्य च । रव्यं मनोरम इति
विश्वः । तथा जायाप्रधाना वृक्षास्तरवन्ध्यायाद्रुमा । शाकपार्श्विनादित्यान्ध्रपद-
लोपः । तैर्नियमित प्रथमितोऽर्कमरीचीनां रविकराणां तापो यस्मिन् च तथा
कुशेशयानां कमलानां रजोभि वरागे पवनचक्षितागतैरिति शेषः । रुद्रश्च कुश-
मारो रेषो भूषयो यस्य च तथोक्तः । रेषुर्हयो क्षिप्रा धूलि पापु नां
नद्योरज इत्यमरः । तथा यानो मन्दोऽनुकूलो गन्धर्दिग्यविष पवनो यत्न च
तथाभूतश्च शिव कल्याणकरश्च भूवान् । आशिवि टी । तथा चोक्तम् । वामे
मधुरशक्पक्षी दृष्टं पञ्चविंशोऽप्यतः । अतुकूलोवहन् पायु प्रयागे एभयसिन्
इति । सधन्तिष्ठक इत्यम् ॥

(१२०) सर्वे इति । आकर्णयन्ति इत्येत्यादिपानव्यमिति शेषः ॥

शार्ङ्गं ॥ कोनिष्ठश्च ह्यपयित्वा । भगवन् । (१२१)

अनुमतगमना शकुन्तला तरुभिरियं वनवासवन्धुभि ।

परमृतविरतं कलं यतः प्रतिवचनीकृतमेभिरात्मनः ॥ (१२२)

गीत ॥ जादे शादिजणसिणिद्धाहिं अणुशादगमणासि तवोवण-

देवदाहिं ता पणम भअयदीणं ॥ (१२३)

शकु ॥ सप्रपान परित्यज्य जनान्निबन्धम् ॥ इहा प्रियदे अज्जउत्त-

दंसणुसुआएवि अस्समपदं परिचयन्तीए इक्खइक्खेण चणया ने
पुरोसुहा या पियइन्ति । (१२४)

(१२१) शार्ङ्गेति । कर्षयित्वा आनिष्कृत्य ॥

(१२२) अनुमतैति । भगवद्विनिवाक्यस्येनासम्भरणपदेन योज्यम् । इयं

शकुन्तला वनवासेन एकल भस्मोरण्ये जाहीन बन्धुभि जातघौहाहैँसदभिरु-
च्यतमस्तुष्टात गमन यस्या वा तपोह्ला भवतीतिशेष । यत एभि कादभि कल
मधुरास्तुष्टं परं काके भिन्नंयत इति परमृत कोनिष्ठ । वनप्रिय परमृतः
कोनिष्ठ प्रिय इत्यपीत्यमर । तस्य विरत ध्वनिभात्मन प्रतिवचनीकृत उत्तरी-
कृतम् । अगौ तु मधुरास्तुष्टे कल इत्यमर । उत्तमिद सपरवज्ञा नाम ।
अयुजि मनरथा गृहः समे तदपरवज्ञानिद गजौ जरी इति । वहेतस्तु प्रायुज ॥

(१२३) गीतैति । जादे इत्यादि जाते प्रातिजनस्त्रिधाभिरुच्यतगमनाधि
तपोवन्देवताभिस्तत्पणम भगवती । प्रातिजनस्य तरतजनस्य स्त्रिधाभिः
क्षेत्रयुक्ताभि । प्रातिज्ञातवगोलयोरिति वेदिनी । स्त्रिधसु बलकोनस्य
क्षेत्रयुक्तस्येने भवेदिति शब्दरत्नावली । भगवती र्गनदेवता ॥

(१२४) शकु इति । जनान्निबन्ध निपताककदेषापवायेत्यर्थे । इहेत्यादि ।
अयि प्रियवदे आर्य्यपुत्रदर्शनोत्सुकाया अग्नि आश्रमपद परित्यजन्त्या इ स-
इ खेन वरपी ने पुरोसुहो न निपतत । आर्य्यपुत्रस्य पत्यु दर्शने उत्सुकाया
उत्कण्ठितायाः । आश्रमपदमाश्रमस्नानम् । इ सइ क्षेत्रातिकटेन । पुरोऽपतो
मुखं ययो लो सन्ताविष्यं ॥

प्रियं ॥ यं केवलं तुमं ज्येष्ठ तवोद्योगविरहकादरा तुष्टं सद्यस्मिन्
विद्योद्योगं तवोद्योगस्य विषयं पश्येत् ॥ (१२५)

उग्निसुदृढभक्तवला मर्द्द परिञ्चत्तणत्तणा मोरी ।

ओसरिअपाइयत्ता मुचन्ति असुं विअ लदाओ ॥ (१२६)

शुक्ल ॥ सत्य ॥ ताद सदाबहिर्णी दाव माहवीं भामन्तद्वम् ।
(१२७)

अथ ॥ यत्ने ऋषेभि ते तस्यां सौहार्दं इयं सा दक्षिणे पश्य । (१९८)

(१२५) प्रियमिति । येत्यादि । न केवलं तमेव तपोवनविरहकातरा
तद्योपस्थितविद्योगस्य तपोवनस्यापि अवस्था मेवैव तावत् । तपोवनस्य विरहे
त्यागे कातरा अभीरा । रङ्गकृत त्यागे इति कविकल्पद्रुमः । त्वेति उपस्थित
आवन्न स्वया विद्योगो यस्य तत् तथोक्तम् । अवस्थां दधाम ॥

(१२६) तामेव दशं दर्शयति उग्निरिति । उद्गीर्णदर्भकवला नृगी परि-
 त्यक्तनर्तना मयूरी । अपस्तम्बाद्युपमा सञ्चल्यन्विता यता । उद्गीर्णा उद्गान्ता
 दर्भकवला ज्ञयपाता यया सा तथोक्ता भवति नृगी । मयूरी च परित्यक्तनर्तना
 परित्यक्तवत्यध्यापारा । तथा यता अपस्तम्बानि र्धन्नादपगन्तुमारब्धानि पाण्डु-
 पत्राणि परित्यक्तपत्राणि याभ्यस्ता सथोक्ता इत्यन्वयार्थमिव सञ्चलति किरन्ति ।
 पाण्डुपत्राप्रगम एव याभ्यमोत्तमोत्तरेणित इत्युत्तरेणावह्वार । इय गाया ।
 तल्लक्षणं प्राक्तनमिदमेव यथा । पठनं शरद्वनता शीघ्र खट्वारहेकि धनुता ॥
 जह पठनं तह तीर्थं दहपञ्च विश्वेभ्यो गाहा ॥ अत्र गणनिमयोपि तत्त्वोक्तो
 यथा । सप्तगयादीहता जो न खट्व खट्वेह जो विषमे । तह गाहे विष्य अहं
 खट्व खट्वं विद्यायेह । सप्तगयादीर्वाता जो न खट्व भटो मेह जो विषमे ।
 तथा गायाया द्वितीयाहं पठं खट्व विजानीह ।

(१२७) यत्तु इति । सूत्रात् साधनीमित्येष । तादेति । तात सता-
भगिनी तावन्साधनीमासन्नविष्ये । आसन्नविष्ये आसविष्ये ॥

(१२८) कण्व इति । अथैषि जानामि । तस्यां भाषय्याम् । वीरार्हे सुप्र-
ज्ञावम् । सुप्रज्ञायादित्यात् इतो पदवो राद्यन्तो वृद्धिः ।

शार्ङ्गं ॥ कोकिलवद् स्तुपयित्वा । भगवन् । (१२१)

अमुमतगमना शकुन्तला तरुभिरियं वनवासवन्धुभिः ।

परमृतविरुतं कलं यतः प्रतिवचनीकृतमेभिरात्सवः ॥ (१२२)

गीत ॥ जादे शादिजयसिखिह्वार्द्धिं अणुसादगमयासि तवोवण-

देवदाहिं ता पणम मच्चय्दीशं ॥ (१२३)

शुभ्र ॥ समपासं परिक्रम्य जनानिकम् ॥ इला मिय्यदे अज्जउत्त-

हंसणुमुच्चाएणि अस्समपदं-परिच्चयन्तीए दुक्खदुक्खेण चलय्या मे

पुरोसुहा ण पियङ्गन्ति । (१२४)

(१२१) शार्ङ्गेति । स्तुपयित्वा आदिप्लुत्य ॥

(१२२) अमुमतैति । भगवद्विनिवासाख्येनात्मन्यपदेन योज्यम् । इयं

शकुन्तला वनवासेन एकत्र भस्मीकरणे वासेन बन्धुभिर्जातसौहार्दं कुरुमि रतु-

सतमनुवर्तते गमनं यस्याः सा तपोक्ता भवतीतिशेषः । यत एभिर्कादभिः कलं

मधुरास्तुतं परैः काकैर्भ्रियत इति परमृतः कोकिलः । वनप्रिया परमृतः

कोकिलः पितृ राज्ययोग्यवरः । तस्य निवृतं ध्वनिनात्मनः प्रतिवचनीकृत उत्तरी-

कृतम् । ध्वनौ तु मधुरास्तुते कलं इत्यमरः । इत्यमिदं मपरवर्त्तं नाम ।

अणुनि जनरता सुहाः वमे तदपरवर्त्तमिदं नजौ जरी इति । वहुतस्तु माणुक्तः ॥

(१२१) गीतेति । जादे इत्यादि जाते प्रातिजनस्त्रिधाभिरनुप्रासगमनादि

तपोवनवैभवाभिज्ञानचन भगवतीः । प्रातिजनस्य तातजनस्य द्विधाभिः

त्रैलोक्याभिः । प्रातिजातकमोमयोदिति मेदिनी । त्रिधास्तु तत्त्वचोमयः

त्रैलोक्यजने भवेदिति मन्दरान्धो । भगवती वनदेवताः ॥

(१२२) मयु इति । जनान्धिकं त्रिपताकसदेषापवायेत्यर्थः । इत्येतादि ।

अदि त्रिधंभदे आर्यपुत्रुदर्मभोज्युकाया अग्नि आश्रमपदं परित्यजन्त्या दुःप-

ठ येन चरती मे पुरोसुपी न निपततः । आर्यपुत्रुस्य यस्तु दर्मने चक्षुकाया

प्रियं ॥ यं केवलं तुमं ज्ये तवोवणविरहकादरा तुष उवत्यिद
विमोचंस्तु तवोवनस्तुवि अवत्यं मेख दाव ॥ (१२५)

उगिस्सद्वभक्कवला मद्दे परिच्चत्तणत्तणा मोरी ।

14 ओसरिचपासुडपत्ता मुअन्ति असुं विअ लदाओ ॥ (१२६)

यजु ॥ षष्ठ्या ॥ ताद सदावहिणीं दाव माहवीं धामन्तइस्त्रं ।

(१३७)

अथः ॥ यत्ने चयैमि ते तस्यां सौहार्दं इयं सा दक्षिणे पश्य । (१२८)

(१२५) प्रियप्रति । योऽस्यादि । न केवलं तमेव तपोवनविरहकातरा
तपोपलितविद्योगस्य तपोवनस्यापि अवस्थां प्रेषणं तादृशं । तपोवनस्य विरहे
त्यागे कातरा अपौरा । दृष्टव्यं त्यागे इति कवितत्त्वज्ञेयः । त्वयेति उपस्थित
आधन स्वया विद्योगो यस्य तत् तपोवनस्य । अवस्थां दद्याम ॥

(१२६) तामेव दद्याद्दमयन्ति उग्रायैति । उग्रीर्धर्मकवशा नृगी परि-
 तृप्तनर्तना मयूरी । अपहृतप्रायुपला उच्चन्यन्ति कताः । उग्रीर्षा उद्धान्ता
 दमकवशा कृमप्राहा यया वा तथोक्ता भवति नृगी । मयूरी च परितृप्तनर्तना
 परितृप्तनृत्यापारा । तथा कता अपहृतानि पेशादपगन्तुमारब्धानि प्रायु-
 पलापि परितृप्तपलापि बाध्य क्ता कथोक्ताः इत्यं न्युवाप्समिव उच्चन्ति किरन्ति ।
 प्रायुपलापगम एव वाप्यकीर्त्तनोत्प्रेक्षित इत्युक्तेषां कृत्तारः । इयं गाथा ।
 तच्छब्दपुच्छं प्राक्तनपिच्छे यथा । पठनं वारहसत्ता नीए अट्ठारहेहि संजुन्ता ॥
 जह पठनं तह तीर्त्तं दहपञ्च विह्वलिया मारहा ॥ अत्र गणनियमोपि तत्प्रोक्तो
 यथा । सप्तगयादीहना जो अ सट्ठ ठठथेह जो विहमे । तह गाहे विध्व अह
 अट्ठ उहूय विद्यायेह । सप्तगयादीहना जो न उह मटो नेह जो विहमे ।
 तथा गाथाया द्वितीयाहं मठं उह विजानीहि ।

(१२७) यद्वा इति । अस्या माधवीमिति शेषः । तादेति । तात सता-
भगिनी तावन्माधवीमामन्वयिष्ये । आमन्वयिष्ये आसदिष्ये ॥

(१२८) कथं वति । श्वेति जानाति । तस्यां गोपयाम् । श्रीहर्षं उच-
 ह्मावम् । समस्तानां दिताव हवो, पदवो राधयो हति ।

यत् ॥ उपेत्य कृतमाशङ्क्य ॥ सदावहिणि पञ्चालिङ्गस्य मं साहा-
मएहिं वाङ्महि अज्ज पङ्कदि दूरवत्तिणी खु दे भविस्स । तादं अरं
विअ इअं तुए चिन्तणीया । (१२८)

कण्व ॥ वत्थे । (१३०)

सङ्कल्पितं प्रथममेव मया त्वद्य

भर्तारमात्मसदृशं स्वरुणैर्गतासि ।

अस्यास्तु सम्प्रति वरं त्वयि वीतचिन्तः ।

कान्तं समीपसङ्कारमिमं करिष्ये ॥ (१३१)

तद्वितः प्रस्थानं प्रतिपद्यस्व । (१३२)

(१२८) यत् इति । कृतमिच्छुभयलान्तेति । अदेत्यादि । कृतमभिनि-
प्रत्याशितं भां याथाभयै वाङ्महि अदाप्रभति दूरवत्तिणी खु ते भविष्यामि ।
तात अहमिव इयं त्वया चिन्तनीया । याथाभयं याथात्मकै मयद् तद् रूप
इति मयद् । अद्योति । यद्यप्यस्मिन्नहनीत्वद्योति निपातित तद्यात्मनोमेवपीय
समीपनिभत्वर्यं अथादङ्ग प्रभृतीत्यर्थः । अहमिव चिन्तनीया इत्यसङ्गमनाय
चिन्तनीया ॥

(१३०) कण्व इति । वृत्तमम् ॥

(१३१) सङ्कल्पित मिति । नदा प्रथम त्वद्वचनैः सङ्कल्पित चिन्तितमात्मसदृश
भक्त्यर्थं भर्तारं स्वरुणैर्निजलौक्यादिभिर्देवैर्गतासि प्राप्तासि इत्यति त्व
त्वयि वीतचिन्तो निगतभावमोह कान्तं मनोहरमिमं समीपसङ्कारं समिश्र-
यतिधोरमभूतम् । आद्यपूतो रघाकोऽथौ सङ्कारोऽतिधोरम इत्यमरः । अस्या
माधव्या वरं वोढारम् । वरी कामाक्ष्यवोढारमिति वैजयन्ती । अथवा वरं
भजनीयं । इत्युक्तमज्ञानमिति कविकल्पद्रुपः । करिष्ये ।

(१३२) तद्वितः । तत् तदा । इतः पश्य नयेत्येति भावः । प्रस्थानं गमनम् ।
प्रतिपद्यस्व प्राप्नुहि ।

शकु ॥ सख्यापुत्रेण ॥ हला एसा दीखं मि वो हत्ये णिक्खेवो ।

(१३३)

सख्यो ॥ अयं जणो दाणिं कस्स हत्ये समप्पिदो । इति वाष्पं
विहज्जत । (१३४)

कण्व ॥ अनसूये प्रियंवदे अयं इदितेन ननु भवतीभ्यामेव
शकुन्तला स्थिरीकर्त्तव्या । (१३५)

इति धर्मे परिक्रामन्ति । (१३६)

शकु ॥ विमोक्ष ॥ ताद एसा उट्ठपप्पज्जन्तचारिणी गम्भ-
हारमन्यरा मिअवह्ज जदा सुहप्पसवा भविस्सदि तदा मे कम्मि
पिअणिवेदकं विसज्जइस्ससि मा एदं विसुमाइस्ससि । (१३७)

कण्व ॥ वत्से नेदं विस्मरिष्यामि । (१३८)

(१३१) शकु इति । हवेत्यादि । अयि एसा हवोरपि शुभवो ह्येति निशेप ।
येना साधनी । निशेपो निशित्ता ॥

(१३४) सख्यामिति । अयमित्यादि । अयं जन इदानीं कस्स हत्ये समर्पितः ।
अयमित्यात्मानं निर्दिशति । शुगपदेन हे आत्मानमात्मानं निर्दिशतीत्ययमित्येक-
वचनम् । वाष्पमश्व ॥

(१३५) कण्व इति । इदितेनेत्यलमर्थेन तृतीया । ननु रत्तुनये ॥

(१३६) इतीति । इति एवमुक्ते चतीत्यर्थ ॥

(१३७) शकु इति । तादेत्यादि । तात एसा उट्ठपप्पज्जन्तचारिणी गम्भ-
हारमन्यरा मृगशूयंदा सुखप्रसवा भविष्यति तदा मे कम्मपि प्रियनिवेदकं विसर्ज-
यिष्यसि मा इदं विस्मरिष्यसि । उट्ठपप्पज्जन्ते उट्ठजघ्नीच्छि चरितं भीषं यस्या
या । गर्भस्य भारेण गौरवेण मन्यरा मन्दगाभिनी । मन्दगाभी तु मन्यरा इत्यमरः ।
तदेत्यादि । तदा प्रियनिवेदकं प्रियमात्तोवहं कम्मपि शुभं मे यस्य सख्ये वि-
सर्जयिष्यसि मेरेयिष्यतीत्यन्वयः । विस्मरिष्यतीति माठोवेति विहत्यास्य टी ॥

(१३८) कण्व इति । शुगमम् ॥

यकु ॥ गतिभेद रूपयित्वा ॥ अग्नौ को यः कबू एसो पदकन्तो विच
मे पुणो पुणो वसणन्ते सज्जदि । इति पराहत्यावचोचयति ॥ (११८)

कण ॥ वत्से । (१४०)

यस्य त्वया व्रणविरोहणमिहृदीना

तैलंन्यपिच्यत मुखे कुशसूचिविद्धे ।

श्यामाकमुष्टिपरिवर्द्धितको जहाति

सोऽयं न पुच्छतकः पदवी रुगसे ॥ (१४१)

यकु ॥ यच्छ किं न सहवासपरिज्ञादृणीं अणुवन्धे सि र्ण
अचिरप्यसूदोषरदाए जणणीए विणा जघा मए बड्ढिदोसि तथा
दाणिं पि मए विरुद्धिं तादो तुसं चिन्ताइयदि ता णिउत्तस्य ।
इति वदती मत्सिता ॥ (१४२)

(११८) यकु इति । गतिभेद गतिविशेषं । अग्नौ इत्यादि । अग्नौ को उ
च्यत्वेन पराक्रान्त इव मे पुन पुन वसणान्ते वसन्ते । तुल्यवन्धुनां वितर्कगर्भप्रशो-
द्योत्यते । वसणान्ते वसणान्ते वसन्ते वसन्ति । वसुज दनुयेति वसोप । पराहत्या
आन्या ॥

(१४०) कण इति । रुगमम् ॥

(१४१) यस्येति । त्वया यस्य रुगस्य कुशानां सूचिभिः शिलाभिर्विद्धे सुष्ठे
सूचिर्नृत्यमभेदेन व्यधनीयविरोदयोति रक्तकोप । मणविरोहणं मणविनाशि
इहृदीनां तापघतद्वयां तैलं तत्पुष्पवन्धुवन्धुव्यविच्यत निविज्ञा श्यामाकानां
व्रणधाम्यवशेषाणां मुष्टिभिः परिपरिवर्द्धितकोऽस्यपरिवर्द्धित शीर्षं पुच्छतकं क्षति-
मपुच्छभूत । श्यामाकविधेः निविज्ञातासां विधेः पणस्य प्राप्तिनिपात । क्षतकं क्षात
प्रमाणं क्षातपरे चाप्यवस्था । पुच्छभेदे क्षतिभे निविज्ञाति मन्दाभिः । रुग को
तव पदवीं पन्थानं न जहाति न त्यजति ॥

(१४२) यकु इति । अग्नौ इत्यादि । अग्नौ किं न सहवासपरिज्ञानिनीमत
अग्नौ अचिरप्यसूदोषरदाया जनन्या विना यथा यथा वर्द्धितोऽपि तथेदानी-

कण्ड ॥ वल्ले चलं रुदितेन स्थिरा भव दूतः पन्थानमालो-
कय । (१४३)

उत्पक्ष्मणोर्नयनयोरुपरुद्धवृत्तिं

१७ वाप्यं कुरु स्थिरतया शिथिलानुबन्धम् ।

अस्मिन्नलक्षितनतोन्नतभूमिभागे

मार्गे पदानि खलु ते विपरीभवन्ति ॥ (१४४)

शिथौ ॥ भगवन्मोदकान्तं स्निग्धोऽनुगम्यत इति श्रूयते तदिदं
चरसीतीरम् अत्र नः सन्दिग्धं प्रतिगन्तुमर्हसि । (१४५)

अपि मया विरचितं तावत् स्था चिन्मयिष्यति तस्मिन्संख । सचेति । उद्धृष्टासमेकत्वं
वासं परित्यक्तुं शीघ्रं यस्या सा तास । युजभूजेत्यादि वक्तव्यात् भिषि चलो-
कयामिति ज्ञेयम् । अतुभ्नादि अतुवादि । अतएवामर । दोषोत्पादेऽतुवन्
स्यात् प्रज्ञादिषु नचरे । सप्त्यातुमायिनि शिथौ प्रकृतस्यानिवर्त्तन इति । अचिरं
यद्य प्रकृतं यथा सा अचिरप्रकृता तथोक्ता सत्युपरता अचिरप्रकृतोपरता तथा ।
मया विरचितं मया त्यक्तम् । निवर्त्तय प्रतिगच्छ ॥

(१४३) कण्ड इति । अनुगमम् ॥

(१४४) उत्पक्षेति । उद्धृत प्रक्षा लोमान्धो ययो लो तस्यो नयनयो नैतयो-
रुपरुद्धा व्याहृता इति निबन्धपक्षो दर्शनविति यावत् येन स तथोक्तं वाप्यं नेत्याम्बु
कम्भं स्थिरतया स्वेय्यं शिथिलो मन्दोन्मूलो अतुवन् प्रवृत्तिं यंश्च स तथोक्तं कुरु खलु
यस्यात् अलक्षितोऽहो नतोन्नतभूमिभागे निम्नोन्नतभूमिभागे यत् स तस्मिन् अस्मिन्
मार्गे ते तव पदानि चरन्निन्यासा विपरीभवन्ति न समीभवन्ति स्वलन्तीति यावत् ॥

(१४५) शिथ्याविति । मोदकान्तम् वा मोदकान्तं मोदकसमीपपर्यन्तं मिति यावत् ।
अन्तं स्वरूपे नाथे ना न लो येवेऽन्तिके विधिति चेदिनी । स्निग्धः स्नेहास्पदनः ।
श्रूयत इति । तथा च श्रुतिः । मोदकान्तं प्रियं प्रीत्यनुवर्त्ततेति । नो अप्यर्थं
सम्भवे । सन्दिग्धं सन्देहं कथा ॥

कण्व ॥ तेन हीमां क्षीरिच्छायामाश्रयाम् । (१४६)

सर्वे तथा भाटयन्ति । (१४७)

कण्व ॥ किञ्च खलु तदभवतो दुष्मन्तस्य युक्तरूपं सन्देष्टव्यम् ।
इति चिन्तयति । (१४८)

अथ ॥ सखि अस्ममपदे ण आसि कोवि चित्तयन्तो जो तए
विरहिणस्तो ण ताम्हादि पेक्ख दाय । (१४९)

१७. मुडङ्गणियन्तन्तरिधं वाहरिधोवि ण ऊ वाहरेइ पिधं ।
मुडङ्गळूमिणालो तइ इहिं देइ चकाथो ॥ (१५०)

(१४६) कण्वइति । क्षीरिच्छायाम् क्षीरिणो षडस्य आश्रयाम् । यद्यपि न्यपोषो
कुम्भराश्रयपारिग्रहचपादया । पश्येते क्षीरिणो वृक्षां श्लेषा त्यक्तपञ्चनक्षयमिति राज
निर्वृष्टस्तथापीह वनच्छायातया चीम्रसमयौचित्यात् न्यपोषमेव प्रतिपादयति क्षीरि
शब्दः । तथाचोक्तम् । अथौत्सकरणाङ्गिह्नादौचित्याद्देयकालतः । शब्दाद्यांस्तु विभि
द्यन्ते न रूपादेरनेकतादिति ॥

(१४७) सर्वेइति । तथा क्षीरिच्छायोपवनयनम् ॥

(१४८) कण्वइति । युक्तरूपमदृश्यम् । किञ्चखलुभ्यं सन्ति य मन्त्रोद्योत्यते ।
किञ्च मन्त्रवितकथोरिति चेदिनी ॥

(१४९) अनेति । सख्योत्थादि । सखि आश्रमपदे नासि कोवि चित्तवान् यस्म्यया
विरहान्नापो न ताम्हाति मेक्खत तावत् । चित्तवान् चेतनः । विरहान्नाप्यस्यच्छदान् ।
रहत्कृत्याग इति कविकल्पद्रुमः । ताम्हाति विद्यति । मेक्ख ददर्शविद्यमानमिति
यथ ॥

(१५०) तदर्थयति पुष्टेत्यादि । पुष्टकिनीपत्नान्तरिता व्याहृतोपि न हि व्याहरति
प्रियं । एष सद्गुणदृष्टपाल भूवि दष्टि ददाति अन्नपाकः । पुष्टकिन्या पद्मिन्या
मत्नेयान्तरितां व्यरहिताम् । नासिकिनी पुष्टकिनी निभनास्त्रिय पद्मिनीदुत्पलिनी ।
व्याहृतोपि अतोपि मिययेतियेव । अन्नपाकं प्रियं न व्याहरति प्रतिबन्धि । अपितु
एष सद्गुण इव शृणोस देन स तथोक्तं सन् तव दष्टि ददाति त्वावीक्षते । इयं गाथा ।
सम्पन्त प्रागुक्तम् ॥

कण ॥ वत्स शार्ङ्गैरव इति त्वया मङ्गचनात् स राजा शकु-
तलां पुरस्कृत्याभिधातव्यः । (१५१)

शार्ङ्ग ॥ चाज्ञापयतु भवान् । (१५२)
कण ॥

अस्मान् साधु विचिन्त्य संयमधनामुच्चैः कुलजात्मन-
स्त्वय्यस्याः कथमप्यवान्भवक्ततां स्नेहप्रवृत्तिश्च ताम् ।

सामान्यप्रतिपत्तिपूर्वकमियं दारेषु दृष्ट्वा त्वया -

भाग्याधीनमतःपरं न खलु तत् स्त्रीबन्धुभिर्याच्यते ॥ (१५३)

शार्ङ्ग ॥ गृहीतोऽयं सन्देशः । (१५४)

(१५१) कण इति । पुरस्कृत्य अपेक्षया व्यस्यत्यनुकारेति सवासनेन स्त्राचो यम् ।
मङ्गचनात् मङ्गलतयेत्यर्थः । अभिधातव्यो वक्तव्यः ॥

(१५२) शार्ङ्ग इति । सुगमम् ॥

(१५३) अस्मानिति । अस्मान् संयमधनान् संयमरूप एव धनं येषां ते तपोक्तान् ।
तपःप्रभाविन इति व्याप्तम् । साधु विचिन्त्य सम्यगवधार्य एतेनावन्धकोपत्वमात्मन प्रक-
टितं । तथा आत्मन स्वस्य कुलं यथा च स्वैर्मङ्गलं अजातदोषवेमिति व्याप्तम् । मङ्ग-
लं चैरित्यमरः । विचिन्त्य । अन्यथा पक्षपातितादोषप्रसङ्गिरिति भावः । तथा त्वयि
अस्माः मङ्गलशामां क्ता माकृष्टाश्चादत्तभूता स्त्रीबन्धुवर्गिणि प्रणयपार्श्वं कथमपि केनापि प्रका-
रेण अवाञ्छयता याम्बुवज्रनैरञ्जनिताश्च विचिन्त्य । अन्यथा, प्रपन्नता स्यादित्याशयः ।
इयं शकुन्तला दारेषु पत्नीषु गच्छेत् सामान्यप्रतिपत्तिपूर्वकं सन्देशं प्रेषितपूर्वकम् । प्रति-
पत्तिः प्रवृत्तिश्च प्रागल्भ्ये गौरवेऽपि च । सम्प्राप्तो च प्रबोधे च यदप्राप्तो च योषितोति
मेदिनी । त्वया दृष्ट्वा द्रष्टव्या । मृदुङ्गत्वात् कथम् । अत परमितोऽधिकं भाग्याधीनं
दैवायत्तं तत् खलु स्त्रीणां बन्धुभिः पित्रादिभि न याच्यते अभ्यर्चते । इतोऽधिकार्यं
नाभ्यर्चये इति भावः ॥

(१५४) शार्ङ्ग इति । गृहीतो निदिनः । सन्देशः संवादः ॥

कण्ठ ॥ शकुन्तलां विबोध्य ॥ वत्से त्वमिदानीमनुशासनीयासि
वनौकसोऽपि वयं लोकज्ञा एव । (१५५)

याज्ञं ॥ भगवन् न खलु कश्चिद्विषयो नाम धीमताम् (१५६)

कण्ठ ॥ सा त्वमितः मतिगृहं प्राप्य । (१५७)

शुभ्रूपस्य शुरुन् कुरु प्रियसखीवृत्तिं सपत्नीजने
भर्तुर्विप्रकृतापि रोपणतया मास्य प्रतीपं गमः ।

भूयिष्ठं भव दक्षिणा परिजने भीगेज्वनुत्प्रेक्षिनी

यान्त्वेवं गृहस्थीपदं युवतयोवामाः कुलस्याधयः ॥ (१५८)

(१५५) कण्ठ इति । अनुशासनीया उपदेष्टव्या । अट्टवध्वाचारस्य मन्त्रचारिकुलपतेः
कथं वधूपदेष्टपरिज्ञानविज्ञात व्याहृ वनौकस इति । वनमेव श्लोकः । शङ्का येयं ते तथोक्ताः ।
श्रीकाचारनयस्यलोपीत्यर्थः । श्रीकाशी श्रीनिकाचारं जानीत एव । योषोतिज्ञासहदे-
इति भावः ॥

(१५६) याज्ञेति । न खलु नैव । अनिमयो वदन्तः । विषयो यस्य यो ज्ञात इत्य-
ञ्जटः । धीमता बुद्धिप्रशलिताम् । तथाच धीमता नाम बुद्धिवलेनैव सर्वं वस्तुभवन्तीति
भावः ॥

(१५७) कण्ठ इति । सा शासनीया त्वम् । इतः आश्रमात् । प्राप्येति श्लोकीय-
क्रियाभिरन्वितम् ॥

(१५८) शुरुन्मत्सेति । शुरुन् शुरुजनान् अश्वरादीन् शुरुभन्त परिचर । शुरुतेः
कन् । शुरुभन्ति शुरुणां दीर्घः । अट्टवध्वाचारनेपदम् । सगान एकः मति यस्या-
या सपत्नी । सगानाः सर्वोक्त्युत्तरिण्यन्तः । सगानैकपुत्रमिष्टुरीरश्वादिभ्यश्च हे इति
वक्तव्यनिपातनात् पत्युः प्रख्यादेयः । ज्योतिर्धनपदेति सगानस्य स । सपत्नी चारी
जनयेति सपत्नीजनो भर्तुर्दायनार्त्तं तथिन् प्रियसखा इतिमाचारं कुरु । निप्रकृतापि
निकृतापि तिरस्कृतापीति यावत् । निकारो निप्रकार एव दलित्वः । भर्त्सेतिशेषः ।
रोपणतया म्रुहणतया भर्त्से । पत्युः प्रतीपं परावृत्तं नाममाचारं वा । प्रतिपेक्ष्य परा-
वृत्तये । नापान्तनी स्त्रीवत्किञ्च नाम इति यद्वाच्यम् । मास्यगमः अ याज्ञि । मास्य

गौतमी वा किं मन्यते । (१५८)

गौत० ॥ एतन्मो क्व वद्वज्जणे उवदेसो । जादे एदं क्व
•हिचए करेहि मा विस्मरिस्ससि । (१६०)

कण्वः ॥ वत्से एहि परिष्वजस्व मां सखीजनस्य । (१६१)

यजुः ॥ ताद हूदो ज्जेव किं पिअसहीओ णिउत्तिस्सन्ति । (१६२)

कण्वः ॥ वत्से इमे अपि प्रदेये तन्न युक्लमनयोस्सत्त गन्तुं त्वया
सह गौतमी गमिष्यति । (१६३)

नालङ्घ्य चारणे इत्यमरः । कमेति नाकस्यापि यङ्गणात्तानाममः । तथा भोगेषु सुखेषु ।
भोगः सुखे स्त्रादिभूतावित्यमरः । कसुरसेकिनी अतुत्साहिनी सती परिजने परि-
चारकजने भूयिष्ठं वहुतदं दक्षिणा सरणा मम । दक्षिणे सरणोदारावित्यमरः । ययननेन
प्रकारेण युवतस्यः प्रमदाः । प्रमदा चेति विज्ञेया युवतिय तथा कृतंति भायुरिः ।
वद्विषया मेहकार्यकुपलाया पदं व्यसार्थं यान्ति । वद्विषी स्त्रिया । भाष्यायाञ्च
मेहकार्यकुपलायामिति शब्दाच्च । वावा एतद्विपरीताचारिण्यः कुलस्य आधयो व्यसन-
भूता भवन्तीतिशेषः । आधि ज्ञानसमीक्षायां प्रत्यायायाञ्च बन्धने । व्यसने चामधिज्ञान
इति विश्वः । अत्र वद्विषीपदं यानीति साधर्म्येण वावा इत्यादि वैधर्म्येणार्थान्नद-
न्यासोलङ्कारः । तदुक्तं प्रकाशे । सामान्यं वा विशेषे वा तदन्वयेन सम्यक्ते यत्र सीमांतर-
न्यासः साधर्म्येणेतरेण वेति । वृत्तं शार्दूलमित्रीहितम् ॥

(१५८) गौतमीति । किं मन्यते गौतम्या किं वतवित्त्यर्थः ।

(१६०) गौतमि । एतन्मो क्व वद्वज्जणे उवदेसो । जादे एदं क्व
सुखं हृदये क्व मा विस्मरिष्यसि । वद्वज्जने वयोदस्त्रीजने । विषू- सुपानवोदस्त्रीभाष्या-
प्रकाशनासुचेति विश्वः । एतन्मपदेयम् । हृदये क्व चारय ॥

(१६१) कण्व इति । परिष्वजस्व आलिङ्ग । सनूज दनूयेति न खोय ।

(१६२) यजु इति । तादेत्यादि । ताव इत एव किं प्रियसख्यौ निवर्त्तिष्येते । निव-
र्त्तिष्येते प्रतिगमिष्यत ॥

(१६३) कण्व इति । प्रदेये प्रदानार्थं वत्से इति यावत् ॥

शकु ॥ पितरद्वयमस्ति ॥ कथं दास्यं तादृशं अङ्गादोपरिवभष्टा
मलप्रपञ्चदादो उन्मूलिता चन्दनलदा विच देसन्तरे जीविदं
धारयस्व । (१६४)

कण्व ॥ वत्से किमेवं कातरासि । (१६५)

अभिजनपतो भर्तुः स्नाय्ये स्थिता षट्शिणीपदे

विभवगुरुभिः कृत्यैरस्य प्रतिक्षणमाकुला ।

तनयमधिरात् प्राचीर्वाकं प्रसूय च पावनं

मम विरहजां न त्वं वत्से शुचं गणयिष्यसि ॥ (१६६)

(१६४) शकु इति । अङ्गदाशकुम् । उन्मूलितमङ्गद इत्यमर । अस्तिप्य आलिङ्ग्य ।
कथमित्यादि । कथमिदानीं तावस्याङ्गादोपरिवभष्टा मलप्रपञ्चदादो उन्मूलिता चन्दनलतेन
देसन्तरे जीवितं धारयिष्यामि । अङ्गात् म्मोहात् । परिभ्रष्टा अस्ति । उन्मूलिता
उत्पाटिता । धारयिष्यामि अहमिति शेष । चन्दनलतापि मलदादन्यत्र नीता न जीव
तीति प्रसिद्धिः ॥

(१६५) कण्व इति । किं कथम् । कातरा अधीरा ॥

(१६६) अभीति । अभिजनवत कुलप्रशस्तिवत व्याप्तिवतो वा । अभिजन कुले
व्याप्तानिति विद्मः । भर्तुर्दुष्प्रसन्नतायां गौरविते । गौरवितस्तार्थ्यनिम्ना स्नाय्या-
न्तमभवन्मुखा इति त्रिकाण्डशेषः । षट्शिणीपदे षट्शिणीव्यवसाये स्थिता वत्समात्रा
तया अस्य भर्तुर्निभेन सम्पत्त्या गुरुभिः संसृजि । गुरुमंजुति चान्यत्रादिति विद्मः ।
कृत्यै स्नाय्यै प्रतिक्षणं कथे कथे आकुला अकुला च कृती । व्यक्ते त्वप्रशङ्काकुलापित्य-
मरः । प्राची पूर्वादिक् । प्राच्यावाची प्रतिव्यस्ता पूर्वोदक्षिणपरिमिता इत्यमरः । पावनं
पवित्रताकारणमकं दिवाकरमित्थं । तथाच पवित्रताकारणाय तथैव शुद्धात्मने मम इति
स्त्रियाधिकारे विष्णुपुराणम् । अधिरात्पावनं पवितम् । अस्मिन्तु यत्ने व्यर्थो न विव-
जितः । तनयं पुत्रं प्रसूय उत्पाद्य ऐ वक्ष्ये त्वं मम विरहजा मत्पत्न्यागमनां शुचं
शोकम् । मनुशोको न शुक्लव्यामित्यमरः । न गणयिष्यसि नातुमविष्यसि । अत्यो-
गमाद्यङ्कारः । इदं हरिणी नाम वृत्तम् । सघनञ्जम् ॥

शकु ॥ पितुः पादयोः पतित्वा ॥ ताद वन्दामि । (१६७)

कण ॥ यत्से यदहमिच्छामि तदस्तु ते । (१६८)

शकु ॥ सख्यापुत्रगम्य ॥ सङ्गीतो एष दुवेवि मं समं ज्जेन परिस्स-
ज्जध । (१६९)

सख्यौ ॥ तथा कृत्वा ॥ सहि जइ गाम सो राएसौ पञ्चहिणान-
मन्यरो भवे तदो से इमं अत्तणो गामधेअद्धिदं अद्दुलिच्चअं
दंसइस्ससि । (१७०)

शकु ॥ इमिणा वो सन्देसेण कम्मिदं मे हिअचं । (१७१)

सख्यौ ॥ सहि मा भाअहि सिण्णेओ पायमासद्धदि । (१७२)

शार्ङ्ग ॥ भगवन् दूरमधिरूढः सविता तत्त्वरयात्रभवतीम् । (१७३)

(१६०) शकु इति । सुगमम् ॥

(१६८) कण इति । यदिच्छामि अभीष्टमित्यर्थः ॥

(१६९) शकु इति । सख्यापुत्रगम्य सख्योरनिकं गत्वा । एषेत्यादि । एनं द्वौ अपि
मा समनेव परिष्वजेयाम् । एन आगच्छतम् । सम सह । परिष्वजेयामालिङ्गतम् ॥

(१७०) सख्याविति । तथाकृत्वा युगपत्परिष्वज्य । सङ्गीत्यादि । सहि यदि नाम
स राजपि प्रत्यभिज्ञानमन्यरो भवेत् तदास्वेदमात्मनो नामधेयाद्धितमङ्गुरीयकं दण्डयि
ष्यति । यदि नाम यदिवा । नाम निकले । नाम कोपेभ्यपगमे निजये एतरेपि च ।
सम्भाव्यजुत्वाप्राकाशविकल्पोपि च दृश्यते इति चेदनी । प्रत्यभिज्ञाने सेवमिति ज्ञाने
मन्यरो निवन्तीभवेत् । नामधेयाद्धितं नामासराद्धितम् ॥

(१७१) शकु इति । इतिषेत्यादि । अनेन वा सन्देसेन कम्पितं मे हृदयम् । वा
युवयो । सन्देसेन उपदेष्टेन ॥

(१७२) सख्याविति । सङ्गीत्यादि । सहि मा निभीहि जेइ पायमासद्धते । पाय-
मासद्धते अनिटसंशयमारोपयति ॥

(१७३) शार्ङ्ग इति । सविता सूर्यं दूरसदृशस्यानादन्त्यान्तरं व्योम अधिरूढ आक्रान्त-
वान् । तस्य त्वरायै प्रेरय ।, घटादिस्तत्वात् सुस ॥

यकु ॥ भूयः पितरद्वयसहितं आश्रयामिगुह्यं भूय च ॥ ताद कदा गु
क्यु भूयो तवोवणं येक्खिस्सं । (१७४)

कण्वः ॥ यत्से । (१७५)

भूत्वा चिराय सदिगन्तमहोसपत्नी

दौष्प्रस्तिमप्रतिरथं तनयं प्रसूय ।

तत्सन्निवेशितधुरेण सहैव भर्ता

शान्त्यं करिष्यति पदं पुनराश्रमेऽस्मिन् ॥ (१७६)

गौत ॥ जादे परिहीयदि दे गमणवेला ता णिउत्तावेहि मिदरं
अधवा चिरेणवि एसा ण णिउत्तइस्सदि ता णिउत्तइ भवं । (१७७)

(१७४) यकु इति । भूयः पुनः । तादेत्यादि । तात कदा तु यकु भूयस्तमोचनं
प्रेक्ष्ये । खलुजिंसासायान् ॥

(१७५) कण्व इति । सुगमम् ॥

(१७६) भूत्वेति । चिराय बहून् कालान् व्याप्य दिशानन्ता दिगन्ता सौः सह वसं-
सामा सदिगन्ता निरवशेषेति यावत् । साचासौ महीचेति सदिगन्तमही तस्याः सपत्नी
एकभर्तृका भूत्वा तथा दुष्प्रस्तस्यापत्यं दौष्प्रस्तिम् । अदन्तत्वादपत्ये णिः । अमतिरथ-
नसपत्नमेकाविपगतिं यावत् तनयं पुत्रं प्रसूय तस्मिन् क्षमये सन्निवेशिता समर्पिता भूः
साञ्चाञ्छभारो येन स तेन । भूस्तु स्याद्भारचिन्तयो रिज्येकाक्षरकोपः । धुरेणैव स्या इत्य-
प्रत्ययः । भर्ता दुष्प्रस्तेन सहैव शान्त्यं गोचराय पुनराश्रयमाश्रमे पदं स्वामं करिष्यति ।
वानप्रस्थान्नगोचम् । यथाह विष्णुपुराणम् । नवःपरिणतो राजन् हतकल्पो षडङ्गा-
न्मनी । हुञ्जपु भार्यां निदिष्य नमं गच्छेत् सहैव वेति । कूर्मपुराणम् । ये तु धर्मगिण-
गायमं शिवभान्नयत्यविषयुञ्जनायनम् । ते विषमि पदमैश्वरं परं यान्ति नैव जगतोऽस्त
संस्थितिमिति । वसन्ततिष्ठन् नाम वृत्तमिदम् ॥

(१७७) गौतेति । जादे इत्यादि । जाते परिहीयते ते गमनवेला तस्मिन्क्षये पित-
रम् । अथवा चिरेणाप्येवा न निवर्त्तयिष्यति तस्मिन्क्षयं भवान् । परिहीयते स्वयमेव
परित्यज्यते । दिवायाः कर्मण्यत्वात् कर्मकर्मण्योस्तातविभक्तिः । तातप्रियाया अद-

कण्ठः ॥ वत्से उपरुध्यते मे तपोऽनुष्ठानम् । (१७८)

यजुः ॥ तपश्चरणवावारेण निरुक्तलो तादो अहं एण उक्कण्ठा-
भाइणी संवुत्ता । (१७९)

कण्ठः ॥ वत्से मामेवं जडीकरोषि । (१८०)

निश्चयः । (१८१)

अपयास्यति मे शोकः कथं नु वत्से त्वया रचितपूर्वम् ।

उटजहारविह्वलं नीवारबलिं विलोकयतः ॥ (१८२)

यजुस्तया सङ्घर्षिमेव स्वर्गं निवर्त्तने प्रवर्त्तयति अथवेति । विरेषापि विलम्बेनापि ॥
यजुः । भूयः पितुरङ्कमान्निधुः । तपश्चरणपीडितं तादसरीरं । ता मा अदिमेत्तं मन
किदे उक्कण्ठिडुमिति क्वचित् पाठः । तत्र तपश्चरणपीडितं तातसरीरं । तद्वन्न मनि-
मार्त्तं मन कते उत्कण्ठेऽत्ययः ।

(१७८) कण्ठ इति । मन तपसोपेधकमर्थोऽनुष्ठानमुपरुध्यते व्याहृत्यते ॥

(१७९) यजुः इति । तनेत्यादि । तपश्चरणव्यापारेण निरुक्तलोक्तात् अहं पुन
उक्कण्ठाभाङ्गिनी संवुत्ता । तप इति । तपोऽनुष्ठानव्यापारेणेत्यर्थः । निरुक्तलो
निश्चिन्तः । अहं पुनरुहन्तुः । उक्कण्ठा तातादयंनजमितमनोवेदना । रामे तदुत्त-
विषये सङ्घर्षी वेदना तु या । सङ्घर्षणी तु गान्धाया तासुत्कण्ठं विदुर्बं भा इत्यङ्गे ॥

(१८०) कण्ठ इति । यजमनेन प्रकारेण मा जडीकरोषि अङ्गिमानं शम्भयसि ।
जङ्गिमानगाह । इष्टानिष्टापरिधानं यत्र ग्रन्थे व्युत्तरम् । दर्शनम्पथाभावो जङ्गिमा
शोभिषीयत इति ॥

(१८१) निश्चयेति । होषंमिति शेषः ॥

(१८२) अथेति । तु भो वत्से त्वया रचितपूर्वं विह्वलमानं भोजनार्थं
स्थापितपूर्वं अधुना उटजहारे पर्ययात्वाया अपतो विह्वलमद्भुतम् ।
विह्वलोऽद्भुतिरिति जाते इति मेदिनी । नीवारबलिं नीवाररूपसप्तपहार विहो-
कयत पश्यतो मे कथं शोकोऽपयास्यति निवर्त्तयते । कथमपि न तस्यैव सतत-
स्मारकत्वादिति भावः । इयं भाष्या ॥

गच्छ शिवाखे सन्तु पन्थानः । (१८३)

इति निष्क्रान्ता यकुन्तलया सह गौतमीयाङ्गरथे रत्नमित्राः । (१८४)

सख्यौ ॥ धिरं विचिन्त्य सकृदप्यम ॥ हृदी हृदी अन्तरिदा सउन्तला
वणराद्धिं । (१८५)

कथ ॥ धनि आसम् ॥ अनसूये प्रियंवदे गता वा सहचरी
निगृह्य शोकावेगं मामनुगच्छतम् । (१८६)

सख्ये प्रसिता । (१८७)

उभे ॥ ताद सउन्तलाविरहितं सुखं विष्य तयोवर्णं पवि-
सद्वा । (१८८)

कथ ॥ स्नेहमवृत्तिरेवंदर्शिनी । (१८९)

(१८३) गच्छेति । शिवा भद्रसदायिन ॥

(१८४) इतीति । इति एव सङ्गे ॥

(१८५) सख्याविति । सकृदप्यम कथंरस प्रियतम । हृदीयादि । हाधिक
हाधिक अन्तरिता यकुन्तला वनराजिभि । यकुन्तला वनराजिभि वनत्रेणी-
भिरन्तरिता अन्तर्हृदिपिता ॥

(१८६) कथ इति । धनि आसं सदीधवासम् । वा शुभो । सहचरी
सखी । निगृह्य दमयिता । शोकावेगं शोकवशम् ॥

(१८७) सख्ये इति । सख्ये कथोऽनुसूया प्रियंवदा च । सुखेन प्राणान्यात्
उत्तमम् । प्रधानेन हि व्यपदेशा भवतीति न्यायात् ॥

(१८८) उभे इति । तादेत्यादि । तात यकुन्तलाविरहितं अन्यमिव
तयोवर्णं प्रविशाम । यकुन्तलाविरहित यकुन्तलया हीनम् । अन्यमिव अन्यत्र
प्रतीयमानम् ॥

(१८९) कथ इति । स्नेहमवृत्ति स्नेहमवाह । अवृत्तिस्तु प्रवाहे स्या
उदने च प्रवाहे इति चेदनी । एव दर्शयतीत्येवंदर्शिनी ॥

सविमर्शं परिक्रम्य ॥ हन्त भोः शकुन्तलां पतिगृहे विसर्ज्य लम्ब-

मिदानिं स्वास्यम् । कुतः । (१८०)

अर्यो हि कन्या परकीय एव तामद्य संग्रह्य परिग्रहीतुः ।

जातोऽस्मि सद्योविशदान्तरात्मा चिरस्य निर्व्वैषमिवार्पयित्वा ॥ (१८१)

इति निष्कान्ताः सज्जं । चतुर्थोऽङ्कः । (१८२)

(१८०) सविमर्शमिति । सवितर्कं विचारेण सहेति यावत् । वितर्कः
स्वाङ्गप्रयत्नं परामर्शो विमर्शनम् । अध्याहारार्थं लघु इति हेमचन्द्रः । हन्तकारो
वर्धकोक्तः । विसर्ज्य प्रेष्यं ॥ स्वास्यं प्रवृत्तित्वेति । हेतुसङ्गादयति कुत इति ॥

(१८१) अर्थ इति । कन्या अर्थः कन्यात्वकं धनं परकीयः परस्त्रासिक्त एव ।
अत्रगुह्यस्पर्शदानीयत्वेनोपदेगादन्यदीयत्वस्य भावित्वेऽपि भूतवदुपचारेण कन्यासामान्यस्य
परकीयत्वोक्तिः । अद्य तं दम्यं परिग्रहीतुः स्त्रीकर्तुं सध्वजे सकोष्य विसर्ज्य ।
अऽष्टार्थव्यक्तार्थस्त्रीकारः प्रतिषेधः । परिषेधस्वरूपधित्वाकारस्य वस्तुनः
स्वयं स्त्रीकारः । अतोऽत्र युक्तः परिषेधः प्रयोगः । नवस्त्रामपि स्त्रीकारात् प्राक्
अङ्गर्धः स्त्रामित्यात् बाधितोऽस्तु रात्रि स्त्रीकारः स्वत्वस्य स्वत्वान्तरविरोधित्वादिति
षेध कन्यायाऽभ्युः प्ररिषेधस्यजातीयस्वत्वाभावात् सजातीयस्वत्वस्य च सजातीय-
स्वत्वान्तरमते प्रतिषेधकत्वस्य निवृत्तौ रङ्गीकृतत्वात् । अतएव अत्रान्यपूर्व्विकं
कान्तामवपिष्टं यदीयसीमिति वैवाहिकविधिरुपपद्यते । चिरस्य निक्षेपं चिरम्यासी-
त्तत्तम् । चिराय चिरदात्राय चिरम्याद्या चिरार्थका द्रव्यपरः । अर्थमर्पयित्वा
प्रत्यर्थं सद्य सद्यदि विशदो निर्व्वैषो अन्तरात्मा यस्य ॥ तथोक्तो जातोऽस्मि ।
अतोऽमेवावधारः । हतस्यजातिर्नैव ॥

(१८२) इतीति । अङ्कः परिच्छेदः ॥

इति श्रीकण्वाचयस्य कलायासमिष्ठानशकुन्तलीकायां

प्रवेशिकाख्यायां चतुर्थाङ्कविवरणम् ॥

अभिज्ञानशकुन्तलम् ।

पञ्चमोऽङ्कः ।

ततः प्रवियति कञ्चुकी । (१)

कञ्चु, ॥ अहोवत कीदृशी ययोवस्यामापन्नोऽस्मि । (२)

आचार इत्यधिकृतेन मया गृहीता

या वेत्तयद्विरवरोधगृहेषु राक्षः ।

काले गते वृद्धतिथे मम सैव जाता

प्रस्थानविक्षयगतेरवसम्भनाय ॥ (३)

(१) तत इति । कञ्चु क्लृप्तपदमाह भरतः । अन्तःपुरचरो पद्मो विप्रो-
पुण्यगणान्वितः । सर्वकार्यासंगुणः कञ्चुकीतिभिधीयते । अरागल्लभ्यशुक्लेन
विशेषज्ञानेन कञ्चुकीति ॥

(२) कञ्चु इति । अहोवताभ्यां अवस्थायः । जेदो क्षीयते । ययोऽवस्थां
पश्य कालक्षतविशेषम् । आपन्नं प्राप्तं । विशेषः काविकोऽवस्थेत्यमरः ॥

(३) आचार इति । राज्ञोऽवरोधगृहेषु अन्तःपुरगृहेषु अधिकृतेना-
ध्यक्षेण । अध्याप्ताधिकृतौ समाविष्टमरः । अन्तःशिकनेति यावत् । अन्तः-
पुरेण्यधिकृतः स्यादन्तर्गमिको ज्ञान इत्यमरः । मया आचारोऽस्माकमय-
माचार इति विविच्य या वेत्तयति वेत्तयद्वि गृहीता कृता । अथ मन्त्रिण
शक्ती च यद्विषयी च यद्विका । दण्डः, काण्डोपि समुहं पशुतो दण्डकापि
वेति मन्दरद्रावणी । वृद्धतिथे बहनास्पूरये । वृद्धमण्यपूज्यधातोश्चिद्यदिति
तिथट् । काले गते सति सैव आचारगृहीतं च वेत्तयति प्रस्थाने यात्रायाम् ।

यावदभ्यन्तरगताय देवाय स्वमनुष्ठेयमकालक्षेपार्हं निवेद-
यामि । (४)

• स्तोकमन्तरं गत्वा ॥ किं पुनस्तत् । (५)

विचिन्त्य ॥ आं ज्ञातं कण्वशिव्यास्तपस्विनो देवं द्रष्टुमिच्छन्ति
भो दितमेतत् । (६)

० क्षणात् प्रबोधमायाति लङ्घ्यते तमसा पुनः ।

निर्व्यासतः प्रदीपस्य शिखेव जरतो मतिः ॥ (७)

विक्रान्ता विहता भतिर्यस्य ए तस्य मम अशक्यत्वाय आश्रयाय जाता । देह-
दौर्बल्येणादिति भावः ॥

(४) यावदिति । अभ्यन्तरगतायाम्. पुरस्तात् । देवाय राज्ञे । राजा
भट्टारको देव इति नाष्टोकावसरः । क्षमास्तोयम् । अनुष्ठेयं व्रतव्यम् ।
अकालक्षेपार्हं' विवक्ष्यानर्हम् ॥

(५) स्तोकमिति । स्तोकसत्त्वम् अन्तरमपधिम् । किं पुनस्तत् तत् अनु-
ष्ठेयं पुन किम् । मतेन निष्कृतिरूपणम् ॥

(६) विचिन्त्येति । कृत्स्नेत्यर्थः । आमिति कृतिं द्योतयति । आ ज्ञाने
निवयोस्तुतिरिति भेदिनी । ज्ञातं कृतवन्तं किमित्याह कण्वेत्यादि । भो इत्य-
मधिकारामन्त्रणम् ॥ एतत् अथादिस्मरणं स्मरणञ्च ॥

(७) क्षणादिति । जरतो वर्षीयसो मतिबुद्धिः । वर्षीयान् दशमी ज्यायान्
जीभो ओषीं जरत्सपीत्यमरः । निर्व्यासतो निर्व्यासं अभिप्रेतं प्रदीपस्य
शिखेव क्षणात् प्रबोधं परित्यक्तमायाति प्राप्नोति पुनस्तमसा मोहाविर्भाव-
गुणविशेषेण पक्षे अन्वकारेण लङ्घ्यते आग्नियते । अलोपमाभट्टारः । तदुक्तं
अङ्गास्तोत्रे । उपमा यत्न पादश्लेषवतीरुच्यते इत्योरिति ॥

परिक्रम्यश्लोक्य च ॥ एष देवः । (८) ।

प्रजा. प्रजाः स्वा दूव तन्वयित्वा

(९) निषेवते आन्तमना विविक्तम् ।

यूथानि सञ्चार्य रविप्रतप्तः

शीतं गुहास्थानमिव द्विपेन्द्रः ॥ (९)

भोः सत्यं धर्मकार्यमनतिपात्यं देवस्य तथापि शङ्कितवानस्मि
इदानीमेव धर्मासनादुत्थिताय देवाय कण्वशिव्यागमनं निवेदयि-
तम् । अथवा युतो विद्यामो लोकपापानाम् । तथाचि । (१०)

(८) परीति । एष समीपतर इत्यर्थः ॥

(९) प्रजा इति । स्वा स्त्रीया प्रजा. सन्ततीरिव प्रजा विषयवामिनो
जमान् । प्रजा स्वात सन्ततौ जन इत्यमर । तन्वयित्वा धारयित्वा । तन्नि
कञ् धारय इति कनिकत्यमर । धारयन् न्याय्यपचक्ष्वापनम् । सञ्चारा
मय्यादा धारणा स्थितिरित्यमर । आन्त आनिषत् पथे यस्य स तथोक्त
एष देवो यूथानि कुलिना कुलानि । सजानीयं कुलं यूथमित्यमर । सञ्चार्य
चारयित्वा रविप्रतप्तो भास्करकरवन्तप्रो द्विपेन्द्रो हस्तिपति र्यधनाथ इति
यावत् । दन्ती दन्तावलो हस्तो द्विरदोऽनेकपो द्विप इत्यमर । शीतं शीतं
गुहास्थानं पर्वतविनमदेममिव विविक्तं विजनं निषेवते अधिरसति । व्यलोप-
भाषद्धार । वृत्तसंयोजाति ॥

(१०) भो इति । देवस्य राज्ञो धर्मकार्यं धर्मार्थं कर्म । अनतिपात्यमनति
कर्मणीयमिति सत्यम् । सत्यमित्यङ्गीकारार्थमव्ययम् । सत्यस्य त्रेभ्युपगमे
इति भेदो । तथापि इदानीमधुनैव धर्मासनात् धर्माधिकरणमादित्य
ताय देवाय कण्वस्य शिव्यायागमनं निवेदयितुं विद्यापयितुं शङ्कितवान्
भीतवानस्मि । शङ्का निवृत्त्याह व्यपरेति । लोकपापानां प्रजःपापानाम् ।

भानुः सखद्वयुक्ततरु एव

रात्रिन्दिष्यं गन्धवद्भुः प्रयाति ।

शेष सदैवाहितभूमिभारः

पष्ठाश्वत्तेरपि धर्म एव ॥ (११)

इति परिक्रान्ति । (१२)

ततः प्रविशति राजा विदूषको विभवतश्च परोपारः । (१३)

राजा । अधिकारखेदं निदध्या ॥ सूर्यः प्रार्थितमधिगम्य सुखी
सम्पद्यते जन्तुः राज्ञान्तु चरितार्थता दुःखोत्तरैव । कुतः (१४)

(११) भासुरिति । भासु सविता सखदेवकार युष्मा यानवद्वा स्तुतवा
अथा येन य तथोक्तम् । एतत्तमेन गच्छति न विनाम्यतोत्यर्थः । तथा गन्धवदो
वायु रात्रिष दिवा च हयोः समानो रात्रिन्दिष्यम् । निपातनात् विदूषः ।
अहोरात्रमित्यर्थः । प्रयाति पश्यति । तथा जेयोऽन्तः शरीरं व्याहितो व्यापितो
भूमे गतौ यत्र य तथोक्तम् । एतत्तमेन भूमिं गच्छतीति भावः । तद्वत् पृथग्
प्रकीर्णदित्तुम्यजातानां पञ्च भागो हस्ति राज्ञीने यत्र य तस्य राज्ञोऽपि
एव अविनाशरूपो धर्मः । अत्रैकैवाविनाशरूपः सामान्यो धर्मो विभिन्न-
गर्भं पृथक् पृथक् निर्देनात् प्रतिबन्धमानहारः । सा चाल गच्छादपि ।
तदुपपन्नमेव । प्रतिबन्धमाना तु सा । सामान्येन द्विरेकश यत्र वाक्यद्वये स्थिति-
रिति । इदमित्युपपन्नमेव पृथक् । तदुक्तम् । यत्रा द्विषट्कल्पेन सप्तमं
शास्त्रं सुखं यजन्ते नवमस्तु तद्वत् । यत्रा विषधीकृतं वक्तव्यं तामिन्द्राय
भवते कथीत्या इति ॥

(१२) इतीति । एवमम् ॥

(१३) तत इति । विभवतश्चैवैव्यस्तुवारात् ॥

(१४) राजेति । अधिकारखेदम् अधिकारं हिनारात् गेदं दैन्यम् एवो-
क्तं दित्यस्य । अधिगम्य स्वप्ना । सम्पद्यते भवति । जन्तु परोपरी ।

शौक्यमात्रमवसादयति प्रतिष्ठा

क्रियाति लब्धपरिपालनवृत्तिरेव ।

नातः असापनयनाय यथा अमाय

राज्यं स्वहस्तदृष्टदण्डमिवातपत्रम् ॥ (१५)

नेपथ्ये ॥ वैतालिकी ॥ जयति जयति देवः । (१६)

एकः ॥

स्वमुखनिरभिलाषं पिब्यसे लोकहेतोः

प्रतिदिनमयवा ते सृष्टिरेवंविधैव ।

अनुभवति हि शूद्रा मादपस्त्रीवसुधां

शमयति परितपं छायाया संश्रितानाम् ॥ (१७)

कान्तुलम्यपरीरिष इत्यमरः । परितपं तपः प्रयोजनविधिः राज्ञस्तप इति यावत् । दे.खोत्तरा दुःखं परिपालनकटवृत्तत्वं परस्मादेव यस्याः सा तथो-
क्तैव न सुखहेतुरित्यर्थः ॥

(१५) शौक्यमिति । प्रतिष्ठा स्वातिरौत्सुक्यमात्रं विचारोऽस्मिन् लोक किं
लयतीत्युक्तं लब्धमात्रमवसादयति शमयति । लब्धस्य राज्यस्य परिपालन-
वृत्तिं पाषाणाकारः क्रियात्येव पीडयत्येव अतः स्वहस्तेन दृष्टो दण्डो यस्य
तत् तत्ताभूतमातपत्रं क्वमिव राज्यं यथा अमाय भवति तथा असापनयनाय
आनिप्रयमनाय न । नानिप्रयमनमावेति पाठे । अत इत्यध्याहार्यं अम-
स्यातिप्रयमनावेति ध्यास्यातव्यम् । आलोपमाशङ्कारः । वसन्ति तल्लोकं वृत्तम् ॥

(१६) नेपथ्य इति । वैतालिकी बोधकरी । वैतालिका बोधकरा इत्यमरः ।
जयति उक्तं यत्, वृत्तं तान् । ओत्सुक्योऽस्मिन् इति वक्तव्यानुपक्षिप् ॥

(१७) एक इति । वैतालिकी रम्यतर इत्यर्थः । स्वमुखेति । तं स्वस्वा-
त्मन एतेषु निरभिलाषो निःस्पृहः सन् लोकहेतोः प्रजासुखहेतोः प्रतिदिनं दिने-
दिने पिब्यसे चेदं गच्छति अथवा तत्र संविधा एवमकारं सृष्टिः क्षमा ।

द्वितीयः ॥

नियमयसि विमार्गप्रस्थितानाम्पदपङ्कः

प्रथमयसि विवादं कल्पसे रक्षणाय ।

अतनुषु विभवेषु ज्ञातयः संविभक्ता-

स्वयि तु परिसमाप्तं बन्धुहृत्य जनानाम् ॥ (१८)

विधा विधौ प्रकारे चेत्यमरः । छटिस्तु निर्मितौ । समावे चापि कथितेति चेदिनी । अत्र दृष्टान्तयति अतुभवतीति । तथाहि पादयो विठपी सूड्डी दिख-
रेण तीमं डु वङ्गसंभवातपम् । अप्यं दक्षेवि नातपेदति त्रिकावङ्गयेष । अह-
मयति प्रत्यक्षीकरोति शृङ्गातीति यावत् आयया करणेन संक्षितानामात्मान-
माश्रितानां परितोषं सन्नापं यमयति नाययति । अत्र दृष्टान्तोऽवधार । अप-
जानधर्म्मस्य क्रियायाश्च प्रतिबिम्बनात् । तदुक्तं प्रकाशे दृष्टान्त पुनरेतेषां धर्म्मेषां
प्रतिबिम्बनादिति । वृत्तं मालिनी नाम ॥

(१८) द्वितीय इति । नैतान्निकयोरिति शेषः । नियमयसीति । तस्मात्पदपङ्को
शृङ्गीतदण्डविधिः, अनु विमार्गे विषये अविहितकर्मणीत्यर्थः । प्रस्थितानु गच्छतः
प्रवृत्तानिति वाच्यम् । नियमयसि विषयप्रवृत्ते स्वययसि तथा विवाद व्यङ्ग्यार्थं
प्रथमयसि निष्पादयसि विवादो व्यङ्ग्यार स्थादित्यमरः । तथा रक्षतीति रक्षणम् ।
मन्द्यादित्यादन । रक्षणाय प्रजाना पालकाय कल्पसे सम्पद्यसे रक्षणो भवती-
त्यर्थः । छत्रप्रयै विकारे सम्पद्यमानादुभेदे इति वक्ष्याञ्चतथी । विकारो न विप-
क्षितः । ज्ञातयस्तत्र दायादा अतनुषु अन्त्येषु विभवेषु वनेषु । अर्थे विभवा
अपोत्यमरः । संविभक्ता विमार्गं गता । कर्त्तरि क्त । लङ्गे कर्मात् इत्यङ्गेरन्य
त्रापि प्रयोगत इत्यभिधानात् । किन्तु जनाभा बन्धुजलं नञ्पूर्वितं कर्म तसि
परिसमाप्तं निवृत्तम् । न ते ज्ञातयु तेषामराजत्वादिति भावः । एतेन तेभ्यो-
ऽस्य कर्त्तव्यस्यापनाशज्ञानघटावयति । मालिनी नाम वृत्तमिदम् ॥

राजा । आकर्ण्य साधर्म्यम् ॥ एतेन कार्यानुशासनपरिश्रान्ताः
पुनर्नवीकृताः स्थाः । (१८)

विद्व ॥ विद्वत् ॥ भोः गोविन्दारचयति भणितस्तु विसमस्तु किं
परिस्समो णस्सदि । (२०)

राजा ॥ कृतितम् ॥ ननु क्रियतामासनपरिग्रहः । (२१)

समो । उपविष्टौ परिलम्ब्य यथास्थानं स्थितः ॥ (२२)

मेवमेव वीणाशब्दः ॥ (२३)

विद्व ॥ कथं दत्त्वा ॥ भो वक्षस्तु सङ्गीदसालम्बन्तरे कथं देहि
ताललभ्यगुह्याय वीणाय सलसंजोभो रुग्णश्चदि जाये तत्त्वभोदी
हंसनदी वक्षपरिचयं करेदि त्ति । (२४)

राजा ॥ त्वण्णींभय यावदाकर्णयामि । (२५)

कञ्चु ॥ विद्योक्त ॥ अत्यासक्ती देवसादवसरं प्रतिपादयामि । एते-
'काले स्थितः ॥ (२६)

नेपथ्ये गीयते ॥ (२७)

अयं करोति । मङ्गीतस्य प्रेषणार्थं न्यायगीतवाद्यद्वयस्य शास्त्रादृष्टं मङ्गीतमाद्या ।
गीतवाद्यन्यायस्य नार्थं तौर्ध्वनिबद्धं तत् । मङ्गीतं प्रेषणार्थं न्यायं यास्योक्तं
नायकमिच्छा इति हेमचन्द्रः । तदभ्यन्तरे तदभ्यन्तरस्मिति । कथं हेतुं तद्वत्तद्वन्नि-
वृत्त्याय शीलं निवृत्तजय । तावदेति । कावचविशेषेण गीतस्य क्रियाविशेषमानं
तावत् । गीतवाद्ययोः साध्यं जयः । तावत् कावचक्रियामानं जयः साम्यामित्यमरः ।
ताभ्यां युद्धाया निहोपायाः । युद्धं क्षात्रियं क्षेत्रे निहोषं च पक्षिणे वेति
भेदिनी । तथाचोक्तं मङ्गीतदाभोदरे । कञ्चित् भीतस्येव च्यवत्तमसुतावि-
जम् । काकुत्सरः मरि कम्बोजस्योपनिर्जितम् । विजयं विजयस्यैव विजितं
विजयमाहृतम् । व्याकुलं तावद्विजयं गात्रहोपायसदंभेति । सारसंयोगः सार-
सम्ययः । जाने मध्ये इतीत्यनेन कर्मजसावयः । ज्वलन्ती देवीविशेषः । वण्णीं
गीतिकावयः । भेदे गीतिकावये विज्ञे इति वण्णमन्त्रार्थं हेमचन्द्रः । निवादादीनामारो-
हणरोक्तम इति यावत् । तस्य परिचयमभ्यासम् ॥

(२५) राजेति । त्वण्णींभाव भीतीभव । भीते य त्वण्णीं त्वण्णीकानित्यमरः ।
त्वण्णीं मङ्गस्य त्वण्णीदित्याद्यव्यत्युत्कारेति धातुना यथासम्पन्नैर्नभरशोभ्यैः कव्यस्य
व्याख्यातार्थान्वयः । नत प्रत्यक् पदम् । धर्मवर्तनेनानन्यथापत्तेः । यावत् यत्काव-
चमभिव्याप्य । आकर्णयामि शृणोमि यावत् धराभ्यां भव्ये इति भविष्यति को ॥

(२६) कञ्चु इति । अन्वयस्तः अन्यस्मिन् विषये कृतमनोयोगः । अन्वय-
मनकायम् । प्रतिपादयामि प्रतीक्षे । एतान्ते निवृत्तने । एतान्ते क्लीबसत्यर्थनिवृत्तने
तद्युते त्रिविति मन्त्राव्य ॥

(२७) नेपथ्य इति । गीयते कथ्यतेत्यतस्तररिति जेव ॥

राजा । आकल्य साधर्म्यम् ॥ एतेन कार्यानुशासनपरिश्रान्ताः
पुनर्नवीकृताः स्याः । (१८)

विद्व ॥ विद्वद्य ॥ ओः गोविन्दारचन्ति भणिदस्य विसमस्य किं
परिस्त्रमो णस्त्रदि । (२०)

राजा ॥ श्रुतम् ॥ ननु क्रियतामासनपरिग्रहः । (२१)

समी । उपविष्टौ परिजनश्च वधास्यान स्थितः ॥ (२२)

मेघध्वे वीणाशब्दः ॥ (२३)

विद्व ॥ कथं दत्त्वा ॥ ओ वसस्य सङ्गीदसालम्भन्तरे कस्य देहि
तातलभशुद्धाय वीणाए सलसंजोभो सुणिच्छदि जाणे तत्त्वभोदी
हंसवदी वसपरिचयं करेदि त्ति । (२४)

(१८) राजेति । साधर्म्यं सविष्णवम् । एतेन वाक्येन । कार्यानुशासनै
कर्तव्योपदेशं परिश्रान्ता वय पुनर्नवीकृताः सातुरागीलताम् ॥

राजा ॥ वसितम् ॥ सकृत्कृतप्रणयोऽयं जन इत्युत्तरार्थः । तदहं
देवीं हंसवतीमन्तरेण उपालम्बनमागतोऽस्मि सखे माधव्य महचना-
दुच्यतां देवी हंसवती सम्यगुपालम्बोऽस्मीति । (३१)

विद्व ॥ जं तवं आणवेदि । (३२)

उत्ताय ॥ भो वयस्य गङ्गीदो तुए परकीएहि इत्येहिं सिङ्गएहए
अच्छमल्लो ता वीदराअल्ल असरणअल्ल णत्ति मे मोक्खो । (३३)

राजा ॥ सखे ! गच्छ नागरिकदृष्ट्या सान्त्वयैनाम् । (३४)

गङ्गीतो भवता उत्तरार्थः । अस्या नीतिकाया उत्तरार्थो वर्णार्थो भवता किं
गङ्गीत निमग्नत । उत्तरं प्रह्ववर्णयोरिति विश्वः । अपि प्रथम् द्योतयति ॥

(३१) राजेति । सतदेकशरं कृत प्रणय प्रेम् यस्मिन् स तथोक्तोऽयं जनो
हंसवतीरूपः । इत्युत्तरार्थे एव वर्णार्थः । हंसवतीमन्तरेण हंसवतीं विना । तत्-
सहयोगमावेनेति यावत् । इदम् विनान्तरेणैव इत्यन्तरः । उपालम्बन वाच्य-
ताम् । महचनादुच्यता महाराज एवमाहेतुच्यताम् । उपालम्बो दुर्लभः ॥

(३२) विद्व इति । जनिव्यादि । यद्वानाप्तापयति । सुगमम् ॥

(३३) उत्तायेति । भो इत्यादि । भो वयस्य गङ्गीतस्त्वया परकीयाभ्या
हस्ताभ्या मिस्रएहके अच्छमल्लगङ्गीतरामल्लाशरणकल्ल नास्ति मे मोक्ष । त्वया पर-
कीयाभ्यामन्यदीयाभ्यां हस्ताभ्यां करणाभ्यामच्छमल्लो भालूकः । अत्राच्छमल्लभालूकः
इत्यन्तरः । मिस्रएहके शिखावच्छेदे गङ्गीतो कृतः । येन सर्व्वैर्नैर्निर्दिष्टमित्युक्तं यत्तो-
तीति भावः मिस्रएहो ह मिस्रवर्णो इति रमयः । एतेन स क्रुद्धा देवीमन्येन
सान्त्वयितुं यतसि इति गम्यते । तत् तस्मात् । वीतरामस्य विगतल्लेपादिभ्यः लेपा-
द्यनुभवान्न्यस्येति यावत् । रागः लेपादिके रक्तो इति यावत् । नास्ति परं
रक्षिता यस्य सोऽपरकल्लस्य मे मोक्षो देव्या सकाशाद्विस्तृतिर्नास्ति ॥

(३४) राजेति । नागरिकदृष्ट्या विदग्धसमावेन एवा सान्त्वय कोपाद्विरसंय ॥

अहिणवमञ्जलोद्भाविदो

तद् परिचुम्बिष्य चूचमञ्जरिम् ।

कमलवसदिमेत्तणिम्बुदो

मञ्जुचर विङ्गरिदोसि य कर्त्तुं ॥ (२८)

राजा ॥ अहो रागपरिवाहिणी गीतिः । (२९)

विद्व ॥ भो वयस्य किं दास्यसे गीदिच्छायाय अवि गच्छीदो भवदा
अकचरत्यो । (३०)

(२८) गानमाह अहिणवेत्यादि । अभिनवमधुखोभभावितास्तथा परिचुम्ब्य
चूतमञ्जरीम् । कमलवसतिमात्रनिष्ठो मधुकर विस्तृतोत्थेना कथम् ॥ हे मधुकर
अमर अभिनवस्य अविरोद्धतया मधुनो रसस्य खोभेन भावित प्राप्तं वनु । मधु
क्षौद्रे जले क्षीरे मद्ये पुष्परस इति विश्व । भावित वाचिते प्राप्तो इति मेदिनी ।
चूतमञ्जरीमात्रउत्तुलं तथा परिचुम्ब्य कमले पद्मे वसतिमात्रेण वासमात्रेण निष्ठित-
संस्थितस्तम् । दास्यसि वसतिरिति लिङ्गाण्डशेषः । एता चूतमञ्जरीं कथं विस्तृतो
विस्तर्तुंभारममानोऽसि । वेषादिवेत्त इत्यादिकर्माणि कर्त्तरि क्त । यद्वाधनं
विमङ्गला आतर इतिवत् कचिदन्यत्रापि कर्त्तरि क्तो वक्तव्यः । प्राप्तत्वाद्वाच्या-
मभ्रंशो वा । इतमिदमपरवर्त्तं नाम । तदुक्तम् । अयुजि न नरका शुद्धं भवे
तदपरवर्त्तमिदं मज्जी लराविति । तच्च गीयमान प्रच्छेदशास्त्राद्याङ्गं भवति
तदुक्तम् । आन्यासक्तं पति मत्वा प्रेमविच्छेदमनुना । वीथा पुर पुरं गान
क्षियां विच्छेदको मत इति ॥

(२९) राजेति । अहो विष्णवे । रागो गान्धारादिस्वरः । रागस्तु मातृव्ये
कोहितादिषु स्तेयादावसुरागे च गान्धारादौ व्येषासि चेति मेदिनी । तापरि
सर्व्यतोभावेन स्वस्वित् विनेति यावत् । वदतीति रागपरिवाहिणी । गीति-
गानम् ॥

(३०) विद्व इति । भो इत्यादि । भो वयस्य किं दास्यस्या गीतिकाया अवि

इत्यस्य प्रतिनिमित्तं च न स्मृत्यं रूपयति । (३८)

कञ्चु ॥ उपसृत्य ॥ जयति जयति देव एते खलु हिमगिरेरुपत्य-
कारण्यवासिनः कण्वसन्देशमादाय सखीकास्तपस्विनः सम्प्राप्ताः ।
श्रुत्वा देवः प्रमाणम् । (३९)

राजा ॥ सविज्ञायम् ॥ किं कण्वसन्देशहारिणः सखीकास्तप-
स्विनः । (४०)

कञ्चु ॥ अथ किम् । (४१)

राजा ॥ तेन हि विज्ञाप्यतां महत्तनाडुपाध्यायः सोमरातः अमृ-
नान्त्रमवासिनः औतेन विधिना सत्कृत्य स्वयमेव प्रवेशयितुमर्ह-
तीति । अहमप्येतांस्तपस्विद्वर्गमोचितप्रदेशे प्रतिपाशयामि । (४२)

वैशाखायां महाश्वेतायाः स्थानसम्पर्केण जनसः स्युते प्रयत्नरीक्षणीतुल्यं दृष्ट-
व्यम् । वसन्तिष्ठकं नाम वृत्तम् ॥

(३८) इतीति । अस्मृतिरुक्तं तादृशकारणं निमित्तं हेतुर्यस्य तत् तथोक्तम्
सम्पन्नस्त्वसम्यमनस्कता ॥

(३९) कञ्चु इति । हिमगिरेर्हिमाख्यस्य । उपत्यका आसन्नभूमिः । उप-
त्यकाद्देशादस्य भूमिरित्यमरः । तदुत्पत्त्यवाविनस्तस्या वनवाविन । कण्वसन्देशं
कण्वसंवादम् । श्रुत्वा इति । श्रुत्वा देवो राजा प्रमाणं कर्तव्यमिति यत् भवति
श्रेयः । प्रमाणं हेतुमय्यादायास्त्येताप्रमाणाभिलष्यते ॥

(४०) राजेति । सखीका इति निश्चये हेतु आतस्तस्य अविनिर्घेयः ॥

(४१) कञ्चु इति । अथ किमस्तीकारे । अस्तीकारेऽपि वाच्यमिति हारावली ॥

(४२) राजेति । सोमाय रायते दीयत इति सोमरातः देवरात इति यत्
राजदाने ददन्नाद्यान्वायेति क्त्वेति संज्ञायां क्त । तस्मात् उरोधा इत्यर्थः ।
विज्ञापयितव्यमाह इत्यन्तम् । आनन्त्रमवाविनस्तपसापमान् । औतेन वैदिकेन वैधेन
ना । विधिना विधानेन । सत्कृत्य पूजयित्वा । व्यस्यतुकारेति समासात् प्राची-

विद्व ॥ का गर्ह । इति निष्क्रान्त । (१५)

राजा ॥ स्वगतम् ॥ किन्तु पलु गीतमेवंविधमाकर्ण्य द्रष्टृजनविरहा-
हतेऽपि बलवदुत्कण्ठितोऽस्मि । अथवा । (१६)

रम्याणि वीक्ष्य मधुरांश्च निशम्य शब्दान्

पर्युत्सुको भवति यत् सुखितोऽपि जन्तुः ।

तच्चेतसा स्मरति नूनमबोधपूर्व्यं

भावस्विराणि जननान्तरसौहृदानि ॥ (१७)

(१५) विद्व इति । का गर्ह का गतिः । गतिरुपाय । गतिमार्गे दयायाश्च
ज्ञाने वात्साभ्युपाययोरिति विद्व । ॥

(१६) राजेति । स्वगतमनसिस्वरम् । द्रष्टृजनस्य प्रणयिजनस्य । विप्रयोगाद्
विरहात् । अते विना । बलवदुत्कण्ठित आत्युत्कण्ठित । उत्कण्ठा तु रागे लब्ध-
विषये महती मेदना तु वा । संशोधयोऽतु गान्ताया तात्कण्ठा विद्वर्षुधा इत्युक्ता ।
तथा गीत्या शकुन्तलाविरहस्यापि स्मरनादिति भाव । उत्कण्ठाशून्य मनसा परि-
कल्पनाश्च अथवेति ॥

(१७) रम्येति । सुखितो जातसुखोऽपि अजातयोषोऽपीति यावत् । जन्तुः
शरीरी इत्यादि मनोरमाणि वस्तूनि वीक्ष्य तथा मधुरान् प्रियान् शब्दान् निशम्य
श्रुत्वा । आदुप्रियौ तु मधुरावित्यमरः । यत् यस्मात् पर्युत्सुक उत्कण्ठितो भवति
तत् तस्मान्नूनमवश्यमबोधपूर्व्यमनुज्ञिपूर्व्यं तथा स्मरत्वा अर्थेभ्यो विधेयतो अनुज्ञा-
धीत्यर्थः । भावस्विराणि स्मनाविषयानि । भावः कृतास्मभावमिमाथचेष्टात्म-
जन्मस्वित्यमरः । जननान्तरस्यान्यजन्मन सौहृदानि सौहार्दानि । विकल्पेन सुभ-
गादौ पाठाच्च द्विपदद्विदि । चेत्तथा मनसा स्मरति । तत्वाद्युक्तं रघुः ॥ रतिकारी
नूनमिमावभूता रात्रा सहस्रेषु तथाहि वाचा । गतेयसात्माप्रतिरूपमेव मनोहि
जन्मान्तरसंगतिप्रमिति । तथाच ऐहिकोत्कण्ठाहेतुभूतप्रणयिजनविप्रयोगाभावेऽपि
जन्मान्तरीयप्रणयकृतेरिवदुत्कण्ठेति भावः । एवमेव कादम्बर्या जननान्तरजात-

किन्तावद्वतिनामुपोदतपसा विघ्नैरुपो दूषितं

धर्मारण्यचरेषु केनचिदुत प्राणिष्वसञ्चेष्टितम् ।

आहोस्वित् प्रसवो ममापरिचितैर्विष्टम्भितो विरुधा-

मित्यारूढबहुप्रतर्कमपरिच्छेदाकुलं मे मन ॥ (४८)

प्रती ॥ देवस्यभुक्षदण्डिण्युदे अस्ममपदे कुदो एवं किन्तु सुचरि-
दाहिणन्दिणो इसीओ देवं सभाजइदुं आअदे त्ति तक्केमि । (४९)

(४८) किन्तावदिति । किं वितर्कं । इतिनामारण्ययागनाम् । आदेष्टा
त्वध्वरे प्रती यथा च यजमानचेत्यमर । उपोदं दृतं तपो वैधक्षेयकरं कर्म यैको
तेषां तापघानामित्यर्थः । तपो यागादि किन्तावत् विघ्नै राक्षसादिभिर्दूषित
व्याहृतम् । एतो विस्तृत्ये । धर्मारण्ये चरन्ति ये ते धर्मारण्यचरास्तेषु प्राणिषु
एतं ज्ञेयविज्ञानेन अवचेष्टितमवदाचरितम् । आहोस्वित्मन्दाभ्या विस्तृत्यवितर्को
द्योत्येते तेन आहोस्वित् अथवा किं नास्ति परितितं परिचयो देवा ते अपरि-
चिता । मम अपरिचितैरजातमत्परिचयेनै कर्तुमि वीरुधा विस्तारयतीनां
सतानाम् । सता प्रतानिनो वीरुदिनमर । प्रसव क्रमम् । प्रसवस्तु फले पुत्र्ये
इत्यायां गर्भसोचन इति विश्व । विष्टम्भित प्रतिबन्ध प्रापित । कुसुममङ्गादिनेति
यावत् । विष्टम्भ प्रतिबन्धे स्यात् प्रभेदे चायमस्य चेति चेदिनी । इति एवमाहङ्गा
संज्ञाता बहुव प्रतर्कौ यत् तत् तथोक्तं मे मन अपरिच्छेदेनानवधारणेनाकुलं
भवति । यार्दूखविक्रीडितं नाम दृष्टमिदम् ॥

(४९) प्रतीनि । देवस्येत्यादि । देवस्य भुजदण्डविर्हते आश्रमपदे कुत एवं
किन्तु सुचरिताभिर्नन्दन कपयो देव सभाजयितुमागता इति तर्कयाचि । भुज-
दण्डेन बाहुदण्डेन विर्हते सुस्थिते आश्रमपदे एवम् अवधारणं कुत कथाङ्गवि-
तमर्हतीत्यर्थः । सुचरितानि सदाचरणानि अभिमन्दन्ति मम सन्ति ये ते सुचरिता-
भिर्नन्दन । सभाजयितुम् आनन्दयितुम् । इष्ट वा । आनन्दमसभाजने इत्य-
मरः । सभाजयकसेने प्रीतिदर्शन इति कविकल्पद्रुमः ॥

कञ्चु ॥ यथाज्ञापयति देवः । इति निष्क्रान्तः । (४१)

राजा ॥ उत्थाय ॥ वेत्नवति अग्निशरणमार्गमादेशय । (४४)

प्रतीहारी ॥ इदो इदो एदु देवो । (४५)

परिक्रम्य ॥ एसो अहिणवसम्भार्ज्जणरमणीयो सन्निहितहोमधेयु
अग्निशरणालिन्दो ता आरोहदु देवो । (४६)

राजा । आरुह्य परिव्रजन् सावसन्वी तिष्ठन् । वेत्नवति किमुद्दिश्य तत्-
भवता कण्वेन मत्स्यकाशमृषयः प्रेषिताः । (४७)

यप् । तपस्विदर्शनोचितप्रदेशे पवित्रभूमौ होममृष इति यावत् । एतान् तपस्विनाः ।
प्रतिपालयामि प्रतीक्षे ॥

(४१) कञ्चु इति । सुगमम् ।

(४४) राजेति । वेत्नवतीति प्रतिज्ञायाम् नाम्ना सम्बोधनम् । अग्निशरण-
माहितस्याग्नेर्हृत् । शरणं मृहरक्षितोरित्यमरः । तस्य मार्गं पन्थानम् । आदे-
शय दर्शय ॥

(४५) प्रतीहारीति । इदो इत्यादि । इत इत एत देव ॥

(४६) परोति । एसो इत्यादि । एसोऽभिनवसम्भार्ज्जणरमणीयः सन्निहित-
होमधेतुरग्निशरणालिन्दः । तदारोहदु देव । अग्निशरणमार्ज्जणेनाविरसम्भा-
र्ज्जनेन रमणीय सुन्दर । सन्निहिता अवस्थिता होमधेतुर्होमोपयोगिनी
धेतुर्यत्र स तथोक्तः । एव अग्निशरणस्याग्निमृहस्य अलिन्दो वह्निर्होमगतपदरक्ष-
भूमिनिवेशः । मत्स्यकाशमृषाः अहिर्होमप्रकोष्ठक इत्यमरः । तत् तयोर्दु
आरोहदु एनमिति शेषः ॥ ✓

(४७) राजेति । परिव्रजन् परिवारजनस्य । सावसावन्वी स्तन्वाहितवृत्तः ।
वेत्नवतीत्यादि मञ्जु । किमुद्दिश्य किमभिसम्भाय । मत्स्यकाशं मत्स्यमीषम् । प्रेषिताः
प्रेषिताः ॥

किन्तावद्वृत्तिनामुपोदतपसां विघ्नैस्त्रयो दूषितं
धर्मारण्यचरेषु केनचिदुत प्राणिष्वसञ्चेष्टितम् ।
आहोस्वित् प्रसयो ममापरिचितैर्विष्टम्भितो विरुधा-
सित्यारूढवज्रप्रतर्कमपरिच्छेदाकुलं मे मनः ॥ (४८)

प्रती ॥ देवस्य भुवदखण्डिण्युदे अस्ममपदे कुदो एवं किन्तु सुचरि-
दाहिण्यन्दिणो इसीओ देवं सभाजिद्वुं आचदे त्ति तकेमि । (४८)

(४८) किन्तावद्वृत्ति । किं विंते । प्रतिनामारम्भयानाम् । आदेष्टा
त्वध्वरे प्रती यदा य यजमानयेत्यमरः । उपोदं धृतं तयो नैधक्षेयकरं कर्म यैस्ते
तेषां तापसानामित्यर्थः । तयो यागादि किन्तावत् विघ्नै राक्षसादिभिर्दूषितं
व्याहतम् । उतो विरुधे । धर्मारण्ये चरन्ति ये ते धर्मारण्यचरास्तेषु प्राणिषु
उत केनचित्कालेन व्यवचेष्टितमसदाचरितम् । आहोस्वित् यन्माया विकल्पवितर्को
द्योत्येते तेन आहोस्वित् व्यवधा किं नास्ति परिवर्तितं परिचयो येषां ते अपरि-
चिता । मम अपरिचितैरजातमत्परिचयेनैः कर्तृभिः वीरुषां विस्मयनीनां
अतनात् । अता प्रतानिगो वीरुदित्यमरः । प्रसयः कथम् । प्रसयस्तु फले पुण्ये
दृष्टायां गर्भमोचन इति विश्वः । विष्टम्भित प्रतिबन्धं प्रापितः । कुसुमभङ्गादिनेति
यावत् । विष्टम्भं प्रतिबन्धे स्यात् प्रभेदे आसयस्त चेति मेदिनी । इति एवमादृष्टाः
संजाता बहवः प्रतर्का यत्र नत् तयोक्तं मे मनः अपरिच्छेदेनानवधारणेनाकुलं
भवति । याद्वै विष्कोद्धितं नाम उत्तमिदम् ॥

(४९) प्रतीति । देवस्येत्यादि । देवस्य भुवदखण्डिनिर्घते आश्रमपदे कुत एवं
किन्तु सुचरिताभिर्नन्दिन आसयो देवं सभाजियुक्तमागता इति तर्कयामि । भुव-
दखण्डेन भाऊदखण्डेन निर्घते सुस्थिते आश्रमपदे एवम् अवदाचरणं कुतः कथाम्नि-
तमर्हमीत्यर्थः । सुचरितानि सदाचरणानि अभिनन्दन्ति प्रशंसन्ति ये ते सुचरिता-
भिर्नन्दिनः । सभाजियुक्तम् आश्रमन्दितम् । इदं वा । आश्रमन्दनसभाजने इत्य-
मरः । सभाज्युक्तवशेन प्रीतिर्दयन इति अविकल्पकम् ॥

ततः प्रविश्यतो गौतमीयकुललाकृत्वाय्याय्याम् ।

पुरतश्चैषां पुरोहितकञ्चु किनो ॥ (५०)

कञ्चु ॥ दूत दूतो भवन्तः । (५१)

शाङ्गैरव ॥ सखे शारदस्त ! । (५२)

महाभागः कामं नरपतिरभिन्नस्थितिरसौ

॥ न कश्चिद्वर्णानामपयमपल्लवोऽपि भजते ।

तथापीदं शश्वत्परिचितविविक्तेन मनसा

जनाकीर्णं मन्ये हृतवह्मपरीतं गृहमिय ॥ (५३)

शारदस्त ॥ शाङ्गैरव स्थाने खलु पुरप्रवेशान्तवेदश. संवेगः ।

अहन्तु । (५४)

(५०) तत इति । यदा गौतमीयकुललाकृत्वाय्याय्याम् । पुरोहितकञ्चु किनौ राश इति शेषः ॥

(५१) कञ्चु इति । भवन्त इति पुंस. प्राधान्यात् पुंसम् ॥

(५२) शाङ्गैरव इति । सखयम् ॥

(५३) जहेति । महाभागो भागधेयस्य स महाभागः । भागो रूपाक्षो मोक्षो भागधेयैकदेशयोरिति त्रिष्वः । असौ नरपति राजा कामं पर्याप्तमभिज्ञा अव्याहता स्थितिलोकमन्यादा येन स तथोक्तः । संस्था तु मर्यादाधारणास्थितिरित्यमरः । हृतवह्मपरीतं न सम्भावितं भीतिरिति भावः । भस्त्रेभ्योपि साध्वसानवकार्यं दर्शयति न कश्चिदिति । वर्णानामपल्लवः नृजादिरपि कश्चिज्जातभस्त्रभूत इति यावत् । अपयमपल्लवः अर्थं न भजते । तस्मापि कुतोपि कारणाद्भवानवकार्ये शश्वत्परिचित आज्ञासेवितो विविक्तो निर्जनवनप्रदेशो येन तत् तथोक्तेन मनसा करणेन जनाकीर्णं लोकैः सङ्कुलमिदं राजभवनं हृतवह्मपरीतमनलाक्रान्तं गृहमिय ससाध्वसप्रवेशमिति भावः । मन्ये । विविक्तानां जनाकीर्णमिति च हेतुगर्भविशेषणम् । अलोपमाशङ्कारः । शिखरिणी नाम वृक्षम् ॥

(५४) शारदस्त इति । स्थाने युक्तम् । युक्ते हे साध्वतं स्थाने इत्यमरः । पुरप्रवेशान्तवेदः प्रवेशात् । संवेगः सम्प्रथः । अहन्ति अवेसीति लोकीयेनामयः ॥

अभ्यक्तमिव स्नातः, शुचिरशुचिमिव, प्रबुद्ध इव सुप्तम् ।

बद्धमिव स्त्रैरगतिर्जनमिह सुप्रसङ्गिनमवैमि ॥ (५५)

श्लोधा ॥ अतएव भवद्विधा महान्तः । (५६)

यजुन्मता ॥ दुर्निमित्तमभिगीय ॥ अग्नौ किं मे वामेतरं वाच्यं विप्र-
कुरदि । (५७) .

गौतमी ॥ जादे मङ्गिहदं भमङ्गलं सुहाङ्गं दे होन्तु । (५८)

(५५) अभ्यक्तमिति । स्नातः स्नतस्नानो यथा अभ्यक्तं स्नततैलाभ्यङ्गम् अवैति चिरा-
दसौ स्नापनायान्नास्वाहृष्यं लक्ष्मण इतीति भावः । शुचिः शुचिमान् पुमान् यथा अशुचिं
पुनराशुचयैति । अयपीदानीमनधिकारीति भावः । प्रबुद्धो जातजाग्रदवस्थो यथा सुप्तं
निद्राप्ययैति । मातो परमायतं, किमपि जानातोऽप्येवमिति भावः । यथाच स्त्रैरगतिः
स्त्रैरा स्वच्छन्दा अव्याहृतेति धातु गति पादनिवृत्त्यर्थं यस्य स तथोक्तो जनो बद्धं प्राप्त-
वन्धनं जनयैति । अयमप्युपनासो न मत्पथमधिरोदुं सत्यं इत्येवमिति भावः । मन्द-
स्वच्छन्दयोः स्त्रैरमित्यनरः । अङ्गुलं सुप्रसङ्गिनं सासारिकसुखासक्तं जनं तथा अवैमि
जानामि । भयन्तावदस्माकं दूरे आस्तामिति भावः । इयं वाचोपमा । यदुक्तं दर्पणे ।
मातोपमा यदेकस्योपमानं बहु दृश्यते इति । आर्यैषम् ॥

(५६) श्लो इति । अतएव दुष्प्रीकृतसासारिकसुखादेव । भवद्विधा, भवत्प्रकाराः
सर्वे । महान्तो लोकोत्तरा ॥

(५७) यजुन्मतेति । दुर्निमित्तं दक्षिणाक्षिसन्दम् । छत्रवित्वा रूपयित्वा । अग्नौ
इत्यादि । अहो किं मे वामेतरं नयनं विस्फुरति । किं कथम् । वामेतरं दक्षिणम् ।
विस्फुरति सन्दते ॥

(५८) गौतमीति । जादे इत्यादि । जाते प्रतिहतमङ्गलं शुभानि ते सन्तु । प्रति
हतमपगतम् । अमङ्गलं दक्षिणाक्षिविस्फुरणस्यमितम् । भूमायस्ये मिथसङ्गः
स्यासासाक्षिमथे च सङ्गायलाभ इत्यनेनाक्षिसन्दनस्य शुभस्य चक्षेपि, यात्रा सलाभा
क्षिप्तलसकम्पे पुंसां सदा दक्षिणदेदभागे । लोणाश्च वायानयने प्रजातः सन्दः फलानि
मदियत्यवस्थमिति वस्तुनराजनिर्देशात् दक्षिणाक्षिसन्दनस्याशुभस्य चक्षम् ॥

इति परिक्रामन्ति । (५६)

पुरो । राजानं निर्दिश्य ॥ भो भो क्षमस्त्रिन. असावत्तभयान् वर्णा-
त्रमाणा रक्षिता प्रागेव मुक्तासनः प्रतिपालयति वः पश्यतैनम् । (६०)
मार्ग ॥ भो महात्मन् काममेतदभिनन्दनीयं तथापि वयमत
मध्यस्थाः । कुतः । (६१)

भवन्ति नन्वासारवः फलोद्गमै-

(१) नैयासुभिर्दूरविलम्बिनो घना ।

अनुद्धताः सत्पुरुषाः सृष्टिभिः

स्वभाव एवैष परोपकारिणाम् ॥ (६२)

(५६) इतीति । इति पूर्वोक्तावाप्तौ सत्याम् । परिक्रामन्ति सर्वे इति शेषः ॥

(६०) पुरो इति । निर्दिश्य अनुद्धताः प्रदर्श्य । वर्णात्रमाणा वर्णानामात्रमाणाश्च ।
रक्षिता प्राखयिता । प्रागेव अवदुपगमात् पूर्वमेव । मुक्तासन आर्जुनभूत । प्रतिपालयति
प्रतीक्षते । एवं राजानम् ॥

(६१) मार्गति । एतत् अनौपत्यम् । काम पय्याप्तमभिनन्दनीयं प्रयंसाहम् । तथापि
पय्याप्तप्रयंसाहमेति अत्र अनुद्धतभावे वयं मध्यस्था उदासीना न निन्दामो न वा प्रयंसान्
इत्यर्थः ॥

(६२) कुत औदासीन्यमिति प्रश्ने नैसर्गिकत्वादित्याह भवन्तीति । फलोद्गमै कला-
नासृज्यैस्तरुणो नम्रा नतमात्रा भवन्ति घना मेघा नवाम्बुभिः प्रथमवारिसङ्घैः दूरादि
सम्पन्ना इति दूरविलम्बिनो भूमेरुमतिदूरवर्तिनो भवन्ति तथा सन्ना साधनस्य ते पुरुषा-
न्वेति सत्पुरुषाः । सृष्टिभिर्धनसम्पत्तिभिरनुद्धता नन्वा भवन्ति परान् स्वेतरान् उपकर्तुं
शीलं येषां तेषामेव स्वभाव प्रकृतिरेव तथाच उदकवद्भ्रादीनां भीतोष्णतादिषु प्राक-
तिकत्वादेतस्य न स्तुतिनिन्दे इति भावः । अत्रानौपत्यरूपैकस्य गुणस्य दृढक निर्देयान्
प्रतिवस्तूपमालङ्कार । अन्यचरणैस्त्वर्थान्तरन्यासः । यद्गुणं दर्शये । प्रतिवस्तूपमा सा
स्यादाक्ययोग्यसाम्ययोः । एकोपि धर्मः सामान्यो यत्र निर्दिश्यते धर्ममिति । इत्तं
वयंस्वविलं नाम ॥

प्रती ॥ देव प्रसन्नमुखा इसीओ दीसन्ति । (६३)

राजा ॥ यकुन्तवां निर्बन्धं ॥ अये अत्र । (६४)

ॐ केयमवगुण्ठनवती नातिपरिस्तुटशरीरलावण्या ।

मध्ये तपोधनानां किसलयमिव प्राण्डुपत्राणाम् ॥ (६५)

प्रती ॥ भट्टा कुटूहलगर्भो मट्टिहटो ए मे तर्को प्रसरति दंसणीया
उण मे आकिदी लक्खीअदि । (६६)

राजा ॥ भवत्वनिर्बन्धं खलु परकलत्रम् । (६७)

यकु ॥ उरसि वृक्षं दत्त्वा जगतम् ॥ हिअस किं एव वेवसि अज्ज-
उत्तस्य तादिसभावाणुवन्तं सुमरिअ धीरत्तरणं दाव अवलम्बस्य । (६८)

(६३) प्रतीति । इतः प्रतीहारी राजानमावेदयति देवेत्यादि । देव प्रसन्नमुखा नटयो
हृद्यन्ते । प्रसन्नानि प्रसादनानि मुखाणि देवां ते प्रसन्नमुखाः । यतेनाजातदुःखत्वमनु-
भासितम् ॥

(६४) राजेति । निर्बन्धं निषेधेणालोक्य । निर्बन्धं ननु निष्यार्तं दर्शनालोकनेक्षण-
नित्यमरः । अये इति सन्नुमे ॥

(६५) केयमिति । प्राण्डुपत्राणां परिणतपत्राणां मध्ये किसलयं नवपद्ममिव तपो-
धनानां तापसानां मध्ये जगुण्ठनवती गिरःप्रच्छादनवती । अयावगुण्ठनश्चापगुण्डिका ।
योवागिरःप्रावरणक्रियायां स्यादिति यन्दाव्यः । अतएव नातिपरिस्तुटमनित्यक्तं
शरीरस्य लावण्या चैकल्यं यस्याः सा तपोक्ता इयं नारी का । अलोपनालङ्कारः । आर्या-
जातिरिषम् ॥

(६६) प्रतीति । भट्टेत्यादि । भर्तुः कुटूहलगर्भः प्रतिहतो न मे तर्कः प्रसरति ।
दर्शनीया पुनरस्या आकृतिर्लभ्यते । कुटूहलं जिघ्रासा गर्भे अभ्यन्तरे यस्य स तयाभूतो मे
तर्को विचारयं प्रतिहतः पराङ्मुखः सज्ज न प्रसरति नाद्यतोवर्त्तते न निर्वैतुमर्हतीति
यावत् । आकृतिसंज्ञा दर्शनीया दर्शनयोग्या रमणीयेति यावत् ॥

(६७) राजेति । अनिर्बन्धं न निषेधेण प्रेषणीयम् । परकलत्रं परभाषा । कलत्रं
श्रीणिभार्ययोरित्यमरः । खलु निषेधद्योतकः ॥

(६८) यकु इति । उरसि वसति । हिअस्यादि । हृदयं किमेवं वेपसे आर्य-

पुरो ॥ पुरोगत्वा ॥ स्वस्ति देवाय देव एते खलु विधिवदश्चिता-
सपस्विनः कश्चिदेतेषु उपाध्यायसन्देशोऽस्ति तं देवः श्रोतुमर्हति । (६६)

राजा ॥ अवहितोऽस्मि । (७०)

शिव्यौ ॥ शुकमुदाय ॥ भो राजन् विजयतां भवान् । (७१)

राजा ॥ सर्वानभिवादये यः । (७२)

शिव्यौ ॥ स्वस्ति देवाय । (७३)

राजा ॥ अपि निर्व्विघ्नं तपः । (७४)

शिव्यौ ॥

५ कुतो धर्माक्रियाविघ्नः सतां रक्षितरि त्वयि ।

तमस्तपति धर्माशौ कथमाविर्भविष्यति ॥ (७५)

इत्यस्य तादृशभावात्तुल्यं कृत्वा धीरत्वं तावदवलम्ब्य । एवं सातिष्यन् । नेपथ्ये कथ्यते ।
आर्य्यपुत्रस्य भर्तृराज इति ज्ञात्वा । तादृशभावात्तुल्यं प्रागनुभूताभिमित्यप्रवृत्तिम् ।
धीरत्वं धैर्य्यम् ॥

(६६) पुरो इति । पुरोऽप्यतः । स्यात् पुर पुरतोऽप्यत इत्यमरः । कर्म्मपदमेतत्
अस्यायतुकारेति कथासमप्रज्ञानमपि सोऽयं नाङ्गीकर्त्तव्यं सचासन्निधेरनित्यत्वात् तथाले-
क्षाचो यथापत्तेः । स्वस्ति वक्तुं भवतिति शेषः । देवायेति यत्त्वर्थेत्यादिना स्वस्ति-
योगाच्चतुर्थी । विधिवत् यथाविधि । अश्चिता सत्कृताः । एते तपस्विन इति तान्
दर्शयति । एषु तपस्विषु । उपाध्यायस्य एतेषामन्यापकस्य कथ्यतेति यावत् सन्देशः
संवादः ॥

(७०) राजेति । अवहित सामधानम् ॥

(७१) शिव्याविति । शुकम् ॥

(७२) राजेति । अभिवादये पादौ ऋङ्ङानि । समेत पादः ऋङ्ङानिभिवादनमित्युभे
इत्यमरः ॥

(७३) शिव्याविति । शुकम् ॥

(७४) राजेति । अपि मन्त्रे । गङ्गां सप्तश्रमम्रमङ्गासम्भारनासपीत्यमरः ॥

(७५) शिव्याविति । कुत इति । त्वयि रक्षितरि परिपालनपरायणे सति सतां

राजा ॥ आत्मगतम् ॥ सर्वथा अर्थवान् खलु मे राजशब्दः । (७६)

प्रकाशम् ॥ तत्रभवान् कुशली कण्वः । (७७)

शार्ङ्ग ॥ राजन् स्वाधीनकुशलाः सिद्धिमन्तः । स भवन्तमनामय-
प्रश्नपूर्वकमिदमाह । (७८)

राजा ॥ किमाश्नापयति भगवान् । (७९)

शार्ङ्ग ॥ यन्निघ्नःसमयादिमां मदीयां दुहितरं भवानुपयेमे तन्मया
प्रीतिमता युवयोरनुज्ञातम् । कुतः । (८०)

साधूनां कुतः कक्षात् धर्मं क्रियाणां श्रेयःसाधनक्रियाणां विज्ञः स्यात् । यदुक्तम् । द्रव्य-
क्रियायुगादीनां धर्मत्वं स्वापयिष्यते । तेषामैन्द्रियकत्वेपि न तादृशेष धर्मता । श्रेयः-
साधनताद्वेषां निर्व्यं वेदात्मनीयते । तादृशेष तु धर्मत्वं तस्मात्तैन्द्रियगोचर इति ।
अथ दृष्टान्तयति तम इति । वस्त्रां चण्डां अंघ्रौ वस्त्रं च तस्मिन् सूर्ये । वस्त्रं स्यादा-
तपे श्रीष्टे चण्डस्तेदाम्भोरपीति विद्मः । तपति सन्नापयति इति कथं तमस्मिभिरमानि-
भविष्यति आगमिष्यति । अथ दृष्टान्तोऽलङ्कारः । यदुक्तं प्रकाशे । दृष्टान्तः पुनरेतेषां
सर्वेषां प्रतिविम्बनादिति ॥

(७६) राजेति । आत्मगतमनसिप्रकाशम् । सर्वथा अङ्गीकारे । अर्थवान् सोऽ-
रङ्गकत्वमर्थमतुगतः । खलुरवधारणे ॥

(७७) प्रकाशमिति । सर्वत्राभ्यनित्यं । कुशली ककुलवान् । आश्चर्यं कुशलं
दृष्ट्वैव अन्नवन्मनामयम् । वैश्वं चेत् सनामस्य आश्चर्योऽप्येव चेति मतुः । अतएव
परत्नानामयप्रशोक्तिः ॥

(७८) शार्ङ्गंति । स्वाधीनानि सेष्ठाभावसुखानि कुशलानि येषां ते । सिद्धिमन्तः
सिद्धाः । स कण्वः । अनामयप्रश्न आरोग्यप्रश्नः । अनामयं स्यादारोग्यमित्यमरः ।
तत्पूर्वकं तदुल्ला । इदं वक्ष्यमाणम् ॥

(७९) राजेति । शुभमम् ॥

(८०) शार्ङ्गेति निघ्नःसमयात् अन्योन्यप्रतिज्ञानात् गान्धर्वविधिरेति यावत् ।
गान्धर्वः समयान्निघ्न इति याज्ञवल्क्यः । समयाः प्रपञ्चाचारकालविधान्तसमिद् इत्य-
मरः । संवित्प्रतिज्ञा । उपयेमे ऊचवान् । उपयमो निषाह इत्यात्मनेपदम् । प्रीति-

त्वमर्हतामग्रसरः स्मृतोऽसि नः

शकुन्तला स्मृतिमतीय सत्क्रिया ।

समानयंस्तुल्यगुणं बधूवरं

चिरस्य वाच्यं न गतः प्रजापतिः ॥ (८१)

तदिदानीमापन्नसत्त्वेयं गृह्यताम् सहधर्म्यचरणायैति । (८२)

गौत ॥ भद्रसुख किमपि यत्तु कामाक्षि न मे वचनायसरोऽस्ति । (८३)

राजा ॥ आर्यै कथ्यताम् । (८४)

भता जातसन्तोषेय । युवयोः सम्बन्धे । अतुष्टातनुमतम् । साहसप्रवृत्तैः सत्यासन्तोष-
सम्भावनायां कुतः प्रीतिरिच्छाह कुत इति ॥

(८१) त्वमिति । त्वम् अर्हतां योग्यानां सत्क्रियाया इति शेषः । अर्हयोग्यत्वे
इति कविकल्पद्रुमः । अग्रसरः । प्रथमः स्मृतश्चित्तितोऽसि शकुन्तला मोक्षार्थं भूति-
मती घरीरिणी सत्क्रिया सत्कारभूतेन सत्कारार्हस्यैव सत्कारलाभो न घोचनीय इति
भावः । त्वत्मा अम्यूनान्तिरिक्ता गुणा यस्य तत् तथोक्तं बधूर्नयोदा योषित् । बधूः क्लृप्ता-
मंरोदलीभाय्याष्टकाङ्गनासु चेति विश्वः । यरो योदा । यरो जावालपोदाराविति वैज-
यनी । साध सध द्वयोः समाहारस्तत् समानयन् एकीकुर्वन् मेखयदिति यावत् । समानाः
सत्त्वनेकेषु रित्यमरः । प्रजापतिर्विधाता चिरस्य भाविनः कावस्य वाच्यं द्रूपयं न गतः ।
अतुल्यगुणयोर्बोद्धव्ये निधिर्द्रुमितः स्यादिति भावः । वाच्यन्तु कुत्सिते ङीने वचनार्हं
न ऽस्ति ह । द्रूपये पावने इति शब्दादिः । इदं वयस्यनिष्ठं वृत्तम् ॥

(८२) तदिति । आपन्नसत्त्वा गर्भिणी । आपन्नसत्त्वा स्यादुशुविषयन्वन्तौ च गर्भिणी-
त्वमरः । सहेति । सपत्नीको धर्म्यवाचयेदिति स्मृतेरिति भावः ॥

(८३) गौतेति । भद्रेत्यादि । भद्रसुख किमपि यत्तु कामाक्षि न मे वचनायसरोऽस्ति ।
भद्रं साधु सुखं यस्य स भद्रसुखं सुखस्य । इक्षितजात्यन्तरे भद्रो वाच्यवत् श्रेष्ठसाधुनोरिति
विश्वः । न मे वचनायसरोऽस्ति अततोवागतुषन्वादिति शेषः ॥

(८४) राजेति । शृण्वन्म् ।

गौत ॥

गावेक्खिदो गुरुचणो इमिए ण तएवि पुच्छिदो वन्धू ।

एककस्सम चरिए भण्णादु किं एकएकस्मिं ॥ (८५)

यजु ॥ आत्मगतम् ॥ किमु यत्तु अज्जउत्तो भणिसिदि । (८६)

राजा ॥ सामह्वनात्तरं ॥ अये । किमिदमुपन्यसम् । (८७)

यजु ॥ अ त्मगाग् ॥ उहो उहो सावलेवो से यच्चणावक्खेवो । (८८)

याज्ञ ॥ किं नाम किमिदमुपन्यसमिति । गतु भवन्तएव
सुतरा लोकवृत्तान्तनिष्ठाताः । (८९)

(८५) गौतेति । खेति । गावेक्षितो गुरुजनोऽनया न त्वयापि पृष्ठोवन्धू । एकैकस्य च चरिते भण्यतु किम् एक एकस्मिन् ॥ अनया यजुन्तया गुरुजन विद्वादि नापेक्षितो नानुज्ञापित । तथा त्वयापि यत्तु यदुत्तमो न पृष्ट । एकैकस्य यजुन्तया स्तव च एकस्मिन्निधे अनपेक्ष्यरूपे इति यावत् । चरिते आचारे एक अनपेक्षितत्वादु परभूतः कएव किं भण्यतु उक्तादन्यत् किं कथयतु यदाह तदेवोचितमिति भावः । एके सुख्यान्य-
कोवला इत्यमरः । इय गाथा ॥

(८६) यजु इति । किमित्यादि । किमु यत्तु आत्मपुत्तो भविष्यति । किमु विंशके । यत्तु मन्त्रे ॥

(८७) राजेति । सामह्वं समग्रम् । अये समग्रमे । अये कोपे विवादे च समग्रमे स्मर-
थेपि चेति मेदिनी । उपन्यसं यजु भारध्वम् । उपन्यासस्तु वाद्युधुमित्यमरः ॥

(८८) यजु इति । उहोत्यादी । हा धिक् हा धिक् सावलेपोऽस्य वदनावक्षेप ।
सावक्षेपः सगर्थः । आवक्षेपस्तु गर्वो स्वादिति विश्व । वदनावक्षेपो वदन्व्यापारनियेधः ।
वचनावक्षेप इति कथितुं तत्त्वानक्षेप प्रयोगः ॥

(८९) याज्ञेति । किमिदमुपन्यसमिति किं नाम । नाम क्रोधे । नाम प्राकाश्य-
सम्भाव्यक्रोधोपगमकुत्सने इत्यमरः । भवन्त एव सुतरागतिशयेन लोकानां वृत्तान्तस्य
वाक्ताया निष्ठाता अभिज्ञा नन्तु । मन्त्रेण निष्ठाभिज्ञविज्ञनिष्ठातयिद्विवा इत्यमरः ।
अतु मन्त्रे । सुतरागति किमेव्याशाद्व्ये इति सुशब्दादुत्कर्षे सुतराम् ॥

सतीमपि ज्ञातिकुलैकसंश्रयां

जनोऽन्यथा भर्तृमती विशङ्कते ।

अतः समीपे परिणेतुरिष्यते

प्रियाऽप्रिया या प्रमदा स्तवन्मुभिः ॥ (६०)

राजा ॥ किमत्र भवती मया परिणीतपूर्व्या । (६१)

यकु ॥ सविपादनात्मगतम् ॥ हृष्यन् संपदं संयुक्ता दे

वासङ्का । (६२)

याङ्ग ॥

किं कृतकार्यं हे पाङ्गुर्म्म प्रति विमुखतोचिता राज्ञः । (६३)

राजा ॥ कुतोऽयमसत्कल्पनाप्रसङ्गः । (६४)

(६०) सतीमिति । ज्ञातिकुलं पित्रकुल एकं केवलं संश्रयतीति ज्ञातिकुलैकसंश्रयाम् । ज्ञाति सगोत्रे पितरोति विश्व । सतीमपि प्रमदा जनोलोकोऽन्यथाभर्तृमती व्यभिचारिणी विर्यङ्कते । ज्ञातिकुलैकसंश्रयां भर्तृमती सधवा सतीमपि जनो अन्यथा व्यभिचारित्वेन विर्यङ्कते । इति वा योजना । अतो अस्मात् स्तवन्मुभि रंध्वा पित्रादिभि प्रिया अप्रिया वा भर्तुरिति शेष । प्रमदा युवति परिणेतु चेदु सतीपे विद्यमानेति शेष । इष्यते अभिलष्यते । प्रमदा चेति विज्ञेया युवतिय तथा षट्तेति भागुरि । रंघस्त्वर्धं इत्यम् ॥

(६१) राजेति । परिणीतपूर्व्या पूर्व्यं परिणीता ॥

(६२) यकु इति । सविपादं सखेदम् । हृष्यन् इत्यादि । हृदय साम्प्रतं संवृत्ता ते आशङ्का । आशङ्का सदृता आशङ्कनीयोऽयं सम्भूत ॥

(६३) याङ्ग इति । किमिति । कृतकार्यस्य शकुन्तलाया सुखेननुगतानपि परिणयस्य हेत्वादविज्ञतावास्तवावधारणात् भर्तृमति विमुखता धर्म्मभ्रष्टता परिणयानङ्गीकारादिति भाव । किं राज्ञ सविता । नियत येनाधर्म्माविवर्त्तनीयो लोकपय इति भाव । एतत्पूर्वोक्तानन्तर राजवचमाने परार्धे द्रष्टव्यम् ॥

(६४) राजेति । अस्मात् अन्तया कल्याणाया चङ्गावनाया अयं प्रसङ्गः कुतः ॥

याज्ञे ॥ मक्रोधम् ॥ (६५)

मूर्च्छन्त्यमी विकाराः प्रायेणैश्वर्यमत्तानाम् । (६६)

राजा ॥ विशेषेणाधिक्षिप्तोऽस्मि । (६७)

गौत ॥ यकुलजा प्रति ॥ जादे मुञ्चतश्च मा लज्जा अमयादृष्टं दाव
दे अवगुण्ठयं तदो भट्टा तुमं अहिजाणिस्वाद ।
इति तथा करोति । (६८)

राजा ॥ यकुलजा निर्वर्ण्य स्वगतम् । (६९)

इदमुपनतमेव रूपमक्लिष्टकान्ति

प्रथमपरिगृहीतं स्यात्स्ववेत्यव्यवस्थान् ।

अमर इव निशान्ते कुन्दमन्तस्तुषारं

न अलु सपदि भोक्तुं नापि यत्कोमि भोक्तुम् ॥ (१००)

(६५) याज्ञेति । मक्रोधं क्रोधेन सह लोकोत्तरार्थमाहेत्यर्थः ॥

(६६) मूर्च्छन्तीति । ऐश्वर्येण मत्तानां मदं गतानाम् अमी विकाराः मूर्च्छतिपि-
भ्याः प्रायेण मूर्च्छन्ति चक्षुःशक्तिः । मूर्च्छा मोह उच्छ्रये इति कविकल्पद्रुमः । इय-
माया जातिः ॥

(६७) राजेति । विशेषेणाधिक्षेपेन अधिक्षिप्तो भवितुम् । अधिक्षिप्तं प्रणिहिते
कुत्सिते भवितुं ते क्षिप्ति भेदिनी ॥

(६८) गौतेति । प्रति लक्ष्योक्तम् । प्रति प्रतिनिधौ वीक्षावच्छायादौ प्रयोगत इत्य-
मरः । जादे इत्यादि । जाते मुञ्चतश्च मा लज्जास्व अपनेष्यामि तैः अवगुण्ठनं ततो भर्ता
त्वम्भित्तास्यति । मुञ्चतश्च कायित् चक्षान् वा लज्जंस्व लज्जिता वा भव । अपनेष्यामि
उद्घाटयिष्यामि । अवगुण्ठनं शिरःप्रच्छादनम् । अभित्तास्यति शेषमिति परिषेप्यति ।
तथा करोति अवगुण्ठनमपनयति ॥

(६९) राजेति । निर्वर्ण्य सविशेषं प्रेक्ष्य ॥

(१००) इदमिति । एवमित्यश्वकारेण उपनतमुपगतम् अक्लिष्टा अमृता कान्तिः
शोभा यस्य तत् अक्लिष्टकान्ति इदं रूपं प्रथमपरिगृहीतमादौ लोकोत्तरं स्यात् वा इति

इति विचारयन् स्थित । (१०१)

प्रतो ॥ सगतम् ॥ अग्नौ धम्नावेक्लिणो भट्टिणोर्द्विदिसं याम
सुहोमणदं दूतीरयणं पेक्लिच को यणो विचारेदि । (१०२)

शार्ङ्ग ॥ भो राजन् किमिति जोपमास्थने । (१०३)

राजा ॥ भोस्तपस्विनः चिन्तयन्नपि न कृतु स्वीकरणमत्रभवत्याः
स्मरामि तत् कथमिभामभिव्यक्तसत्त्वलक्षणाभाजानमक्षत्रियं मन्य-
मानः प्रतिपत्स्ये । (१०४)

शकु ॥ सगतम् ॥ हद्दी हद्दी कथं परिणएज्जव सन्देहो भग्गा
दाणिं दूरारोहिणी आसालदा । (१०५)

यत्किन् विषये अथयस्मन् मनोऽभिनिवेशयन् च निधाने निधापयाने भवतो अतर्क्ये
तुभारो नोहारो यस्य तत् तथोक्तं कुन्दं पुष्पमिव सपदि सद्यो न खम् भोक्तुं शकितं नामि
भोक्तुं त्यक्तुं शक्नोमि । यकुन्ताया अथन सत्यत्वात् कुन्दसोपादयम् । अत्रोपमाल
प्लारः । यदुक्तम् दुष्टिना । यथा कथञ्चित् सादृश्यं यत्रोद्भूतं प्रतीयते । उपमाहेति ।
इदं नास्मिन्नाम उक्तम् ॥

(१०१) इतीति विचारयन् तर्कं दुर्वन् ॥

(१०२) प्रतीति । अग्नौ इति । अग्नौ धम्नावेक्लिणो भट्टार ईदृशं नाम सुखोपतनं
स्वीरत्नं प्रेक्ष्य कोऽग्नौ विचारयति । धम्नावेक्लिणे धर्मं प्रति जायति अनन्यमनसा धर्मं
पश्यतीति यावदिदं धम्नावेक्लिण । अत्रेवा प्रतिपादय इत्यत्र । ईदृशं कित्यादि
हेतु । सुखोपतनमप्रत्यक्षोपगतम् । स्वीरत्नमुत्प्रेक्षितम् । जातो जातो यदुत्तरं
तद्गलनिति यादव । विचारयति तर्कयति ॥

(१०३) शार्ङ्गेति । शोभं तृष्णीम् । आसृते स्थीवते । तृष्णीयर्थे सुखे जोपमित्यत्र ॥

(१०४) राजेति । चिन्तयन् विचारयन् । स्वीकरणं परिग्रहम् । प्रभीति । अभि-
व्यक्त स्मरणतुभयमानं सत्त्वलक्षणं गर्भलक्षणं यस्या सा ताम् । अक्षत्रियः । तत्र
अक्षत्रियत्वव्याघात इति भावः । प्रतिपत्स्ये यहीधे ॥

(१०५) शकु इति । हद्दीत्यादि । हा विद हा धिक कथं परिणय एव सन्देह
भवनदानी दूरारोहिणी आसालदा । परिणय एव विवाह एव का कथा प्रत्यभिज्ञान

याङ्गं ॥ मा तावत् । (१०६)

क्षतायमर्पामनुमन्यमानः

सुता त्वया नाम सुनि विमान्यः ।

सुष्टं प्रतिग्राह्यता स्वमर्थं

पात्नीकृतो दस्युरिवासि येन ॥ (१०७)

शार ॥ शार्ङ्गरव विरम त्यनिदानौ शकुन्तले वक्तव्यमुक्तमस्माभिः

सोऽयमत्रभवानेयमाह दीयता मयै प्रत्ययप्रतिषेधनम् । (१०८)

इति भावः । दूरमारोहतीति दूरारोहिणी । आघातता राजगृहमासाद्य एवमेवं सुखमनुभविष्यामीति वासनारूपा उता । अत्र रूपकासङ्कारः । यदुक्तं दण्डिना । उप-
मैव तिरोभूतभेदा रूपकमुच्यते इति ॥

(१०६) याङ्गंति । मा तावदिति । मा भवतु शरणं मिति शेषः । तावत् तदा त्वया सुनि विमान्य इति लोकीयेन पूरणम् ॥

(१०७) कृतेति । क्षतायमर्पामनुमन्यमानं परिपक्वीकृत-
गामिन्नेव भवत्वित्यनुज्ञानं सुनि कण्ठं त्वया नाम विमान्य 'अवमाननीयः । नाम
क्रोधे । नाम प्राकाशयल्लभ्याव्यक्रोभोपगमकुत्सन इत्यमरः । तदासुनेरवमाननमेवोचिततन्-
यति भावः । तदनोपित्यं प्रतिपादयितुमुद्दिश्य विधेयभावेन विधेयत्वाच्च सुष्टमित्यादिना ।
सुष्टं चोरितं पुनर्लब्धमित्यर्थः । स्वं स्वीयमर्थं स्वर्णादिकं प्रतिग्राह्यता पात्रघातं कुर्वता
स्वनेन हस्तं रिध येन सुनिना च पात्नीकृतः सुतासम्पदानीकृतोति । दानपात्रं सम्पदान-
मित्युक्ते । चोरितं स्वर्णादिघमासाद्य पुनस्तञ्जीर एव यथा पात्नीक्रियते तद्वदिति भावः ।
अत्रानमर्थं स्पर्शः । तयाच सृष्टयौ सृष्टीति कविकल्पद्रुमव्याख्यामे अनिर्दिष्टार्थेतात्
स्पर्शनं प्रणिधानञ्चास्यार्थः । स्पर्शने यथा परासृष्टयं हृष्यज्जने पाणिना तदीयमद्रं
कुलिशमृषाद्धितं मिति रघु । प्रणिधाने यथा राजप्रवासे व्यसृष्ट्यचदोषं ऊनापरादं सन-
रेन्द्रसृष्ट्यु गिति भट्टिदिति धातुदोषिका । अत्रोपमालङ्कारः । उक्तं सुपजाति ॥

(१०८) शारेति । विरम वचनाच्चित्तंस्तः । शकुन्तला प्रत्याह शकुन्तले इति । अस्या
भिरक्तव्यमुक्तम् । सोऽयं यमुद्दिश्योक्तमित्यर्थः । एवं भवत्या श्रुतमित्यर्थः । अग्रे राज्ञे ।
प्रत्ययप्रतिषेधनं विद्वांसकरं प्रतिषेधनम् ॥

शकु ॥ खगतम् ॥ इमं अवत्यन्तरं गदे तादिसे अणुराए किंवा
सुमराविदेण अधवा यत्ता दाणिं मे सोधणीओ होइ ति
किञ्चिद्विदित्थं । (१०६)

प्रकाशम् ॥ अज्जउत्त । इत्यहोक्ते ॥ अधवा संसद्दो दाणिं
एसो समुदाचारो । पोरव जुत्तं णाम तुह पुरा अस्समपदे सभा-
युत्ताणहिअथं इमं जणं तधासमअपुव्वथं सम्भाविअ सम्पदं ईदिसेहिं
अक्खरेहिं पञ्चाफ्खाइ । (११०)

राजा ॥ कथं विभाव ॥ शान्तं शान्तम् । (१११)

(१०६) शकु इति । खगतमनतिप्रकाशम् । इत्येत्यादि । इदमवस्थान्तरं गते
तादृशेऽणुरागे किंवा स्मरितेन अधवा आत्मेदानीं बोधनीयो भवत्विति किञ्चिद्विदित्थमिति ।
इदमवस्थान्तरं वैपरीत्यदशाम् । तादृशे प्रागसुभूतानिबोधनीये । स्मरितेन स्मरणाद्य
प्रेरितेन । अनेन किं फलमित्यर्थः । फलशुपलभ्याह अथवेति । बोधनीयो निर्वोदी-
करणीय इति चेन्नो ।

(११०) प्रकाशमिति । अज्जउत्त आर्य्यपुत्र इति अर्चोक्ते सत्त्वाह
अधवेत्यादि । अधवा संशयित इदानीमेव समुदाचारः । पोरव युक्तं नाम तत्र पुरा
आद्यपदे मन्त्रानोत्तानहृदयमित्रं जनं तथा समग्रपूर्वकं सम्भाव्य साम्प्रतनीदृशै रक्षरैः
प्रत्याख्यातम् । एव समुदाचारः पल्लीलब्धनकारः आर्य्यपुत्रपदप्रयुक्तोति भावः ।
आर्य्यपुत्रेति सम्बोध्य । पति । पल्लीकनेन वेति भरतः । संशयितः संशयविषयतां गतः ।
यद्वा एव समुदाचारो ऋषेराशयः संशयितो जातसंशयः । समुदाचारा स्वभिप्राया इति
विकाण्डशेषः । पुरा भाक् । आद्यपदे आद्यमस्थाने । मन्त्रावेन प्रणयेन संशयं
विषयं स्वगान्धीष्यं हृदयं यस्तु तं जनम् । मित्रं गभीरं गम्भीरसुत्तानं तद्विषयं इत्य-
मरः । समयपूर्वकं प्रतिज्ञापूर्वकं तथा तादृशेन परिपक्वबलत्वेधोत्याद्युक्तेन वाक्येनेति
यावत् । सम्भाव्य बहुमल साध्यतविदानीमीदृशैः विनयकमि न खलु स्वीकरणमलभयत्याः
अस्मिन्त्यादिभिरक्षरै रर्थैः प्रत्याख्यातं निराकर्तुं तत्र नाम युक्तम् ॥

(१११) राजेति । शान्तं शान्तं निरमल निरमल । शान्तं वारणे अद्ययम् । वारणे
शान्तं अद्ययमिति मेदिनी ॥

अपदेशमाविलयितुं समीहसे माञ्च नाम पातयितुम् ।

कुलङ्कयेव सिन्धुः प्रसन्नमोघं तटतरुञ्च ॥ (११२)

• यकु ॥ भोदु जङ्ग परमत्यदो परपरिग्रहसङ्गिणा तुए एवं पठत्तं
ता अहिष्णाणेन केणविस्तुह आसङ्गं अवगच्छसिं । (११३)

राजा ॥ प्रथमः कल्पः । (११४)

यकु ॥ सुद्रास्थान परावृष्ट्य ॥ हद्दी हद्दी अहुलीअचसूणा मे
अहुली । इति सविपाद गौतमीसप्तमीवते ॥ (११५)

(११२) अपदेशमिति । कुलं कथति भिनत्तीति कुलङ्कया । प्रियवशादिति कुलोप-
पदात्कवे ख । खित्तात् कुलस्य मन् । सिन्धुर्नदी । सिन्धुः समुद्रे नद्याञ्च नदे देयेभदान
योरिति निन्द । यथा प्रसन्नं स्वप्नमोघं कुलवेगमाविलयितुं कनुभीकर्तुम् । कनुभेनञ्च
आविल इत्यमर । तटतरुं तीरस्थतरुञ्च पातयितुं समीहसे तथा त्व नाम अपदेश व्य-
वहारम् आचार निति यावत् । अपदेशस्तु नास्ति । आद्ये च व्यवहारे चेति शब्दाभि-
• अथवा अपदिशते व्यवहियते अनेनेति अपदेशं कुलम् आविलयितुं माञ्च पातयितुं
पतित कर्तुं समीहसे वाञ्छसि । अत्रोपमावहारः । आर्या जाति ॥

(११३) यकु इति । भोदित्वाणि । भवतु यदि परमार्थतः परपरिग्रहसङ्गिणा
तथा एव प्रवृत्तम् तदभिज्ञानेन केनापि तत्राशङ्कानपनेष्याणि । परमार्थतो यथा-
र्थतः । परपरिग्रहसङ्गिणा परकलनसन्देहिना । पत्नी परिक्रमादानमूलशापा- परि-
ग्रहा इत्यमरः । एवं प्रवृत्तमित्यत्राचरितम् । तस्य तदा । अभिज्ञायते परिशीय-
तेऽनेनेत्यभिज्ञानं संशयच्छेदि वस्तु तेन । तथाशङ्का तव सम्यगारोपम् । अपनेष्यामि अप-
सारमिष्यामि ।

(११४) राजेति । प्रथम कल्पो मुख्यकल्पः ॥

(११५) यकुइति । सुद्रास्थानमङ्कुरीयस्थानम् । अहुलिदेशमिति यावत् । परा-
वृष्ट्य सृष्ट्वा । हद्दीत्यादि । हा धिक हा धिक अहुरीयकशय्या मे अहुलि । सुग-
मम् । सविपादं सखेदम् ॥

गी० ॥ शूरां दे सकावटारे सचीतीत्योदयं वन्दमाणा ए पम्भट्टं
अङ्गुलीचयं । (११६)

राजा ॥ सञ्चितम् ॥ इदं तावत् प्रत्युत्पन्नमतित्वं स्त्रीणाम् । (११७)

शकु ॥ एतद् दाव विधिना दंसिदं पञ्चतणं अजरं दे कध-
इत्थं । (११८)

राजा ॥ श्रोतव्यमिदानीम् । (११९)

शकु ॥ शं एकदिचहे वेदसलदामण्डवे नलिनीपत्रभाजनगदं
उदयं तुह जले सञ्चिदं आसी । (१२०)

राजा ॥ शृणुमस्मायत् । (१२१)

(११६) गीतेति । शूराभित्यादि । नूनं ते सकावटारे सचीतीत्योदकं वन्दमा-
नाया प्रभट्टमङ्गुरीयकम् । सकावटारो भागीरथीतीरस्थजनपदविशेष तत्र सचीतीर्थं
आङ्गुल्या शचीलाग्रम् । तीर्थं शङ्खमित्युपक्रम्य घट्टे पात्रे च सन्निधीति शब्दाच्च ।
अतएव वक्ष्यति सचीतीर्थं सखिदं वन्दमानायास्ते सखा नृणां प्राज्ञोत्तमि परिभट्ट-
मिति । तस्य उदकं तत्रस्थं आङ्गुल्या जलं वन्दमानायाः स्पर्शपूर्वकं प्रणमन्त्या ।
प्रभट्टमङ्गुल्या स्पर्शितम् ॥

(११७) राजेति । इदम् अङ्गुरीयकस्यानदयेन पुनः प्रतनाभिव्यञ्जनञ्च । प्रत्युत्पन्न-
मतित्वं प्रतिभाषितव्यम् । प्रतिभातु प्रज्ञा नवनवोन्मेषशालिनो प्रतिभा भतेति रङ्गोक्ता ॥

(११८) शकु इति । एतदेत्यादि । अत्र तावत् विधिना दंसितं प्रभृतम् । अपरस्ते
कथयिष्यामि । अत्र अङ्गुरीयकपाते तावत् विधिना दैनं प्रभृतम् अलङ्घनीयप्रभापत्वं
दंसितं प्रकटितम् । अपर अभिधानमित्यर्थः ॥

(११९) राजेति । श्रोतव्यं श्रवणादम् ॥

(१२०) शकु इति । श्रुतित्यादि । नन्वेकदिचहे । वेतसलतामण्डपे नलिनीपत्रभाजन-
गतसुदकं तत्र हस्ते सञ्चिहितयासीत् । वेतसलता नलीरमता खता स्नाभिर्मण्डपे
निकुञ्जे । नलिनीपत्रभाजनगता नलिनीपत्रपुटकस्थम् । सञ्चिहितमवस्थितम् ॥

(१२१) राजेति । शृणुमस्मायत् न तयात् अस्माय इति भावः ॥

यत् ॥ तच्छब्दं सो मे पुत्तकिदधो दीहापद्मो गाम मिचपोदधो
उपद्विदो तदो तुए अचं दाव पडमं मिचदु त्ति अणुकम्पिणा उव-
च्छन्दिदो उदएण वा उण सो अपरिचितस्स दे हत्थादो उदचं उव-
गदो पाडुं पञ्चा तस्मिं ज्जेव उदए मए गहिदे किदो तेण पणओ
एत्यन्तरे विहसिअ तुए भणिदं सव्वो सगणे वीससदि जदो दुवेवि
तुह्मे आरखकाओ त्ति । (१२२)

राजा ॥ आभिस्तावदात्मकार्यप्रवर्तिनीभिर्मधुराभिरनृतयान्भि-
राष्ट्राय्यन्ते विपयिणः । (१२३)

(१२२) यत् इति । तच्छब्दमित्यादि । तच्छब्दं स मे पुत्तकतको दीर्घपाद्मो नाम
वृगपोतक उपस्थित ततस्तथा अयं तावत् प्रथमं पितृत्विति अनुकम्पिणा उपच्छन्वित
उदकेन, न पुन सोऽपरिचितस्त ते हस्तादुदकमुपगत पादं पञ्चाक्षिणेनोदके गया
गृहीते कतलो न प्रपद्य । अत्रान्तरे विहस्य तया भणितं सर्वं सगणे विश्व-
सितं यतो ह्ये एव युगाभारय्यके इति । तत क्षणमिति देगाध्यकात्तभावमि-
त्यनेन कर्मणा । पुत्तकतक इति मपुत्त । दीर्घपाद्मो नेत्रान्तो यस्य ॥ ।
वृगपोतको वृगमिधु । पोत पाकोऽर्भकोऽङ्गं पृथुकं यावत् मिशुरित-
मर । तत इति । अनुकम्पिणा उदयेन तया अयं वृगमिधुकावत प्रथमं पि-
यति इत्युक्त्वा उदकेन तेन बलिनीपत्रभाननगतेन जलेन उपच्छन्वित प्रक्षो-
भित । स पुनर्वृगपोतक अपरिचितस्त अनातपरिवयस्य ते हस्तादुदकं पादं
नोपगत । प्रथमो विश्वास । प्रथयास्तमो । विश्वस्य यावत् प्रेम एव
इत्यमर । सगणे आत्मोयगणे । तच्च वृगपोतकयेत्येकमेवादन्वयपदलोपे सुवा-
मिति स्त्रीत्वम् । आरय्यके । अरण्योद्भवे । इति भणितमित्यन्वितम् ॥

(१२३) राजेति । आत्मकं यन्वु सोऽद्वैत्येण प्रवर्तयितुं नियोजयितुं
शीलं यावा ताभिरात्मकार्यप्रवर्तिनीभिः । मधुराभिः प्रियाभिः । स्वादुमिवी
त मधुराभिरमर । अनृतयान्भिरनृतयान्भिः । सव्यं तथाभूतं सव्यं गत्यमर ।

गौत ॥ महाभाय आरिहसि एवमन्तिवुं तयोवणसंवद्धिदो कडु
अयं जणो अणभिणो कडुदवस्स । (१२४)

राजा ॥ अयि तापसहृद्वे । (१२५)

स्त्रीणामशिक्षितपटुत्वममानुषीणां

संदृश्यते किमुत याः परिबोधयत्यः ।

प्रागन्तरीक्षगमनात् स्वमपत्यजात-

मन्यद्विजैः परभृताः किल पोषयन्ति ॥ (१२६)

शकु ॥ उरोवम् ॥ अणज्ज अत्तणो हिमआणुमाणेण किल सय्यं
मेवखसि कोणाम अणो धम्मकच्चुयय्यदेसिणो तिणअस्सक्कावोवमस्स
तुअ अणुआरी भविस्सदि । (१२७)

आलम्ब्यन्ते वधीक्रियन्ते । विषयिणः इन्द्रियचैतनानां । काश्चन इति
यावत् ॥

(१२४) गौतेति । महेत्यादि । महाभाग नार्हस्येवं मन्त्रयितुं तपोवनवन्ध-
वित् स्वस्वयं जनोऽनभिज्ञ कौतुहल । मन्त्रयितुं विरेचयितुम् । कौतुहल अन-
भिज्ञ कपटानभिज्ञ । कपटोऽस्त्री व्याजदम्भोपध्वञ्चकैतोऽन्तमर ॥

(१२५) राजेति । तापस्येपु तपस्विजनेषु ब्रह्मे अथवा तापसी चाली ब्रह्मा
चेति समासः ॥

(१२६) स्त्रीणामिति । अमानुषीणां मानुषीभिर्माना पश्यादिस्त्रीणाम-
शिक्षितपटुत्वमतुपदिष्टादर्थः संदृश्यते उत भो या परि सर्वतोभावेन बोध-
यत्यसेतनाशमो मानुष्य इति यावत् । ता. किं किं निर्दिश्यन्त इत्यर्थः । अमानु-
षीणां आतुय्य दर्शयति प्रागित्यादि । परभृता कोकिला किल अन्तरीक्षगम-
नाद्बहुयमात् प्राक् पूर्वं स्वं स्त्रोयमपत्यजातमन्यवमूह अन्यद्विजै रितरपञ्चिभि
काकैरिति यावत् । इत्यविषाण्डवा द्विजा इत्यमरः । पोषयन्ति पालयन्ति ।
किल वाचोऽयाम् । वयस्यवित् वृत्तम् ॥

(१२७) शकु इति । अणज्जेति । अनाय्य आत्मनोऽहृदयातुमानेन क्रिय

राजा ॥ आत्मगतम् ॥ वनवासादपिभ्रमः पुनरत्रभवत्याः कोपो
लक्ष्यते । तथाहि । (१२८)

न तिर्य्यगवलोकितं भवति चक्षुरालोक्षितं
यचोऽतिपरुषाक्षरं नच पदेषु संगच्छते ।
हिमार्त्तं द्रुव वेपते सकल एव विस्वाधरः
प्रकासविनते श्रुवौ युगपदेव भेदं गते ॥ (१२९)

धर्मं प्रोक्षे को नामान्यो धर्मवस्तु कस्यपदेयिगृह्यत्तद्वृथोपमस्य तत्रातुकारी
भविष्यति । अनाय्यं अत्रेह । आत्मनोऽहदयातुमानेन आत्महृदयहदतुमानेन बिल
सम्भाषणायाम् । पात्तविस्त्राध्ययोः किलेश्वरः । नाम कुतश्चने । धर्मेति धर्म-
कक्षुक्षेन धर्मरूपवहिरङ्गावरणेन व्यपदेयिगं यावद्वतः । वसिष्ठेष्वावरणेनान्त-
र्होषमदयेवत इति यावत् । अतएव हृदयेऽहं आहतसखो यं कूपकादुपमस्य
तत्सदृशस्य तत्र कोऽन्य स्तदितर अनुकारी सदृशो भविष्यति । तमेवात्मानमनु-
वर्त्तुमर्हतीति भावः ॥

(१२८) राजेति । वनवासादनभिज्ञातनागरीसभाशत्वात् । अपिभ्रम-
वद्भारभावजातविकाररहितः । नागरीयान्तु कोपो ॥ विभ्रमं चक्षुतीति
भावः । तद्दृश्येति तच्चासीति ॥

(१२९) न तिर्य्यगिति । अस्या अवलोकितं द्येनं न तिर्य्यक् वस्तुम् ।
अविभ्रमे तु कोपे दृष्टि र्बन्धैव भवतीति भावः । अस्तु जैलमाशोक्षितमतिरक्त-
म्भवति । इति तु विभ्रमे अक्षुषो नातिनीहिलमिति भावः । तथा यचो भावि-
तम् अतिपरुषाण्यतिभिरुराणि अक्षराणि वषां यक्षिन् तत तथोल्लम् । तथा
पदेषु लक्ष्यरिषेपेषु नादृशपुरुषेज्जिति यावत् । न सद्रच्छते अत्र न सद्रतं भवति
च । पागरीभिस्तु न तथोच्यत इति भावः । हिमार्त्तं । शीतार्त्तं इव सकल
एव नतपभागभाजं अविभ्रमे तु तथैव भवतीति भावः । विस्वाधरो विस्विका-
फलविनाधरो लोहितवर्णोऽधर इति यावत् । वेपते कम्पते । विस्वस्तु
प्रतिविम्बेपि समूहले प्रेनपुसकम् । विस्विकाया फले लोवः लक्षणाये पुन

अपिच । सन्दिग्धबुद्धिं मामधिक्षत्य अकैतय इवास्याः कोपः सम्भाव्यते । तथाह्यनया । (१३०)

मय्येवमसारणदारुणचित्तवृत्तौ

०६ वृत्तं रक्षः प्रणयमप्रतिपद्यमाने ।

भेदादभ्युधोः कुटिलयोरतिलोहिताद्या

भग्नं शरासनमिवातिरूपा स्मरस्य ॥ (१३१)

प्रकाशम् ॥ भङ्गे प्रथितं दुष्प्रान्तस्य चरितं प्रजास्वपीदं न दृश्यते । (१३२)

प्रमानिति मेदिनी । तथा प्रकामनिने अतिसम्बोधते शुभो युगपदेशदैव भेटं इधं गते । अन्यथा न तथेति भावः । इदं पृथी नाम वृत्तम् । तद्वक्तम् । द्वितीयमधिकृतत्वे यदि पञ्चदशं छादयाम । अतर्ह्यमय प्रिये युग्मभीरुनाभिच्छेदे । समद्वयमन्तिनं तद्वत् यत्त कान्ते यतिर्निष्ठाविनि गजयज्ञैर्भवति साञ्जि पृथीहि चेति ॥

(१३०) अपिचेति । सन्दिग्धा सन्देहवती बुद्धि र्व्यय स तम । अपि-
नय उद्दिश्य । अकैतय इव कामस्यन्तव्य इव सत्यइवेति यावत् । तद्देशोपपादयि-
तम च तथाहोति । अनया शकुन्तलया ॥

(१३१) मयेति । एवमित्यन्तू तेनास्मरणेन दारुणा भीषणा विस्रवृत्तिर्भग्नो-
वृत्तिर्यस्य स तस्मिन् । दारुणं भीषणं भीष्मभिक्षमरः । अतएव रक्षो निर्वर्जने
वृत्तं मूर्तं प्रणयम् । निविक्रियजनच्छन्नि गताकास्तथा रक्षः । रक्षोपाय
चालिङ्गे इत्यमरः । अप्रतिपद्यमाने अभिनयमाने मयि अतिरूपा अतिशोभेन
हेतुना अनिलोहिते अजिष्ठी यस्या सा तथा अनया शकुन्तलया कुटिलयोः कुटिल-
तयो र्भुशो भेदात् इधीकरणात् स्मरस्य कामस्य शरासनं धत्त भग्नं खण्डित-
मिव । माम्प्रति क्रुद्धेव स्मरस्य धत्तभग्नं येन पुनरसौ न प्रवर्तुं शक्नुयादिति
भावः । अतोऽप्येवाह्वारः । वग्नतेजक वृत्तम् ॥

(१३२) प्रकाशमिति । दुष्प्रान्तस्य चरेतमावरण प्रथितं विख्यातं । यतः

यकु ॥

तच्छे ज्ञेयं प्रमाणं जाणघं धम्मत्विदिच्च लोचस्य ।

लज्जाविणिज्जिदाद्यो जाणन्ति ण किम्पि भङ्गिलाद्यो ॥ (१३३)

सुट्टु दाव अत्तच्छन्दाणुचारिणी गणिका समुवट्ठिता । (१३४)

गौत । जादे इमस्स पुरयंसमञ्जएण सुहमल्लणो हिअचविसस्स
हत्थं समुवगदासि । (१३५)

इदं परकललोपादानं प्रमास्यपि न दृश्यते प्रजाभिरप्येवं न क्रियत इत्यर्थः ।
अथवा द्रष्टव्यस्य चरितमाश्रयं यत्प्रचितमधर्मपरं दुस्तुत्येन विख्यातं अपि किं
इदं प्रजासु न दृश्यते मानभूयते भवत्येति ज्ञेयं । इति ज्ञानेऽपि दर्शनं इत्य-
मरः । तथाच प्रजाभिरपि नाधर्मं क्रियत इति भावः ॥

(१३३) यकु इति । तच्छे इत्यादि । यूयमेव प्रमाणं जानीय धर्मस्त्वितिच्च
लोकस्य । लज्जानिनिर्जिता ज्ञानं न विमपि भङ्गिला । यूयमेव प्रमाणं
विभिनिप्रेधात्मकं तथा लोकस्य जनस्य धर्मस्त्वितिं धर्ममन्यादाच्च जानीय ।
अन्यादा भारणा स्थितिरित्यमरः । लज्जया विनिर्जिता अभिभूता भङ्गिला
मादृशो नार्थः किमपि न जानन्ति । अतः कथं प्रजासु मे द्रष्टव्यमित्यामय ।
यनिता भङ्गिलाद्येत्यमरः । अत्र स्तुत्या निन्दाया गम्यताम् व्याजस्तुति-
त्वेन व्याजस्तुतिरुद्धारः । यदुक्तं प्रकाशे । व्याजस्तुतिं मुखे निन्दा स्तुति-
मूर्खद्विरन्यथेति । अन्यथा रुदिरन्यथाव्यति । निन्दया स्तुते स्तुत्या निन्दाया
इत्यर्थः । इथ गाथा ॥

(१३४) सुट्ठिति । सुट्टु तावदात्मच्छन्दाणुचारिणी गणिका समुपस्थिता ।
सुट्टु भद्रमित्यर्थः । तावत् तदा । आत्मेति । आत्मनश्चन्देनाभिप्रायेण अतु-
चारिणी स्नेच्छाचारिणीत्यर्थः । अभिप्रायश्चन्द आशय इत्यमरः । गणिका
वग्ना । वारस्वो गणिका वेश्या इत्यमरः । समुपस्थिता भवत्संसुखमुपस्थिता ॥

(१३५) गौतेति । जादे इत्यादि । जाते अथ पुरयंसमन्त्येन सुखमधो-

शकु ॥ पटान्नेन सुखमाप्त्वाद्य रोदिति । (१३६)

शाङ्ग ॥ इत्यमप्रतिहतं चापल्यं दहति । (१३७)

अतः परीक्ष्य कर्तव्यं विशेषात् सङ्गतं रजः ।

अज्ञातहृदयेष्वेवं वैरीभवति सौहृदम् ॥ (१३८)

राजा ॥ अयि भो किमत्रभवतीप्रत्ययादेवास्मानसम्भृतदोषे-
रधिधिपन्ति भवन्त । (१३९)

हृदयविषय इति सद्यमतमिति । इदमप्रत्ययेन महात्मन उरोक्तेन इति
विश्वासेन । सखे मधु यस्य स तस्य । तथा हृदये विषं यस्य स तथोक्तस्य यस्य
पुत्रस्य इति सद्यमतमिति परित्यज्यविषयता गतावि । मन्त्रोद्यम् ॥

(१३६) शकु इति । पटान्नेन पटान्नेन ॥

(१३७) शाङ्ग इति । चापल्यमात्मनसाद्यस्य अप्रतिहत येन केनापि प्रणव-
करणादिकायां दिनशक्तिं सत् इत्यभिदम्भकारेण दहति तापयति । अपरधिशुके
सखे इति विद् ॥

(१३८) अत इति । अतोऽस्मात् आत्मचाक्षुष्याप्रतिघातस्य तापास्तुवन्मिता-
दिति यावत् । विशेषात् परीक्ष्य रजो निर्जने सङ्गतं सौहार्दं कर्तव्यम् ।
श्रद्धागता सङ्गनालयेषो पर्यायता दर्शिता । अमर्यस्तु सौहृद्ये स्त्रीशक्ति
प्रकीर्तितमिति धर्मादि । अज्ञातं हृदयं मनो येषां ते तेषु पुत्रेषु सौहृदं
प्रणय एवमित्यं वैरीभवति अरिभवति वैरं भवति । प्रणयोपि विहेषावत इति
भावः । अत्र शाङ्गान्येनार्थान्तरेण प्रस्तुतार्थसमर्थनादर्शान्तरन्यासोऽलङ्कारः ।
यदुक्तं दण्डिना । श्वेय सोऽर्थान्तरन्यासो वस्तु प्रस्तुत्य किञ्चन । तस्याधनसम-
र्थस्य न्यासो योऽन्यस्य वस्तुन इति ॥

(१३९) राजेति । अत्रभवन्तीं प्रत्यवादेतस्यां विश्वासादेव भवन्तोऽस्मान्
किमसम्भृतदोषैरेनाहृतदोषैरधिधिपन्ति भिन्दन्ति । मन्त्रोद्यम् । अपरध्वस्य
शुभदर्थस्यैव सख्येनामसंज्ञानियमादत्त भवतीत्यत्र न पुनत् खेरिति पुनर् भावः ॥

याङ्गं ॥ वाच्यवम ॥ श्रुतं भवद्भिरधरोत्तरम् । (१४०)

आजन्मनः शाश्वतमशिक्षितो य-

१४४ स्तस्याप्रमाद्य वचनं जनस्थ ।

पराभिसन्धानमधीयते यै-

र्विद्येति ते सन्तु किलाप्तयाचः ॥ (१४१)

राजा ॥ अहो सत्यवादिन, अभ्युपगतं तावदस्माभिः एवंविधा

एव वयं किं पुनरिन्नामभिसन्वाद्य लभ्यते । (१४२)

(१४०) याङ्गं इति । भवद्भिरित्येनेन तत्त्वस्या सोमरातादय उच्यन्ते । अधरो-
त्तरं विपरीतं । वैपरीत्यायं अधरोत्तरशब्दो अनुना प्रयुक्तो यथा सप्तमाध्याये
राज्ञो दण्डयैवित्ये । अद्यात् काक उरोऽर्धं श्वावलिङ्गाद्विस्मया । स्नात्यश्च
न श्वात् शर्षिषित् प्रवर्त्तताधरोत्तरमिति । तथाप्यध्याये वादिन सदोपोज्ञौ ।
अदेष्टं यद्य दिशति निर्दिष्टापङ्कते च य । यथाधरोत्तरानर्थांन् विगीताज्ञा-
नमुभ्यत इति च ॥

(१४१) वैपरीत्यं दर्शयति । आजन्मन इति । यो जन आजन्मन जन्मा-
वति शाश्वतमशिक्षित केनापि गृहतां न शिक्षित तस्य जनस्य वचनमप्रमाणं
प्रसीयते अनेनेति प्रमाणं निश्चयेद न । यै पुरुषै परेषा यत्पूर्णा दीपमदर्शन-
परत्वा दन्तेपामित्यपि ध्वने । १४४ पर अकारिदूराभ्योत्तरे लोभन्त केच इति
मेदिनी । अभिसन्धानं प्रतारणम् । बह्वनञ्छाभिसन्धान व्यक्तीकञ्च प्रतारण-
मिति हेमचन्द्र । विद्येतिबुद्ध्या अधीयते ते किञ्च पुरुषा आप्त प्रत्यक्षिता
याचो येषां ते तद्योक्ता सन्तु भवन्त । आप्त प्रत्यक्षित क्षिप्रमित्यपर । उप-
जातिर्दत्तम ॥

(१४२) राजेति । अहो शब्द सन्बोधनाय । अहो धिमये योक्ते च कर-
णार्थविषादयो । सन्बोधने प्रयसावानिति मेदिनी । अस्माभिसावदभ्युप-
गतमङ्गीकृतम् । अङ्गीकाराभ्युपगमप्रतिपादकमाधय इत्यमर । वयमेवंविधा

शार्ङ्ग ॥ विनिपातः । (१४३)

राज ॥ विनिपातः पौरवैर्लभ्यत इत्यत्र द्वेयमेतत् । (१४४)

शार्ङ्ग ॥ भो राजन् किमत्रोत्तरैः अनुष्ठितो गुरुनियोगः सम्प्रति
प्रतिनिवर्त्तामहे वयम् । (१४५)

ॐ तदेपा भवत पत्नी त्यज वैना गृहाण या ।

उपयन्तुर्हि दारेषु प्रभुता विश्रुतोमुखी ॥ (१४६)

शौतमि गच्छाग्रतः । (१४७)

इति सख्ये प्रसिक्ता । (१४८)

यजु ॥ अहं दाणिं इमिणा किद्वेण विप्पलद्धा तुह्येवि मं
परिच्चयध । इत्थत्तुपस्सिणा । (१४६)

• गौत ॥ म्पित्वा परिट्ठत्वापनोक्क च ॥ यच्छ सङ्गरव अणुगच्छदि शो
करुणपरिदेविणी सत्तन्तला पञ्चादेसपरुसे भत्तरि किं करोदु
तपस्सिणी । (१५०)

भाङ्ग ॥ सरोवं प्रतिनिवत्त । आः पुरोभागिनि किमिदं स्वातन्त्र्य-
मवत्तव्वसे । (१५१)

यजु ॥ भीता वेपते । (१५२)

भाङ्ग ॥ यजुन्तले ऋणोतु भवती । (१५३)

(१४६) यजु इति । अहमिमादि । अहमिदाभीमनेन कितवेन विप्रलब्धा ।
यूयमपि मां परित्यजथ । कितवेन धूर्त्तैः । कितवो धूर्त्तवृत्तसे वृत्तसे कनका-
श्रमे इति विश्व । विप्रलब्धा विप्रयुक्ता वञ्चिता वा । विप्रलब्धो विप्रयोग इत्य-
मर । अतुप्रस्थिता अतुगच्छति सध्वानिति शेष ॥

• (१५०) गौतेति । स्थित्वा गमनासिद्धत्वा । वच्छेत्वादि । वत्त याङ्गैरन
अतुगच्छति न करुणपरिदेविनी यजुन्तला । प्रत्यादेसपरुसे भत्तरि किं करोतु
तपस्सिनी । करुणेन करुणरसेन परिदोष्यति विषयति । या हा करुणपरि-
देविनी । विहाय परिदेवनमित्यमर । प्रत्यादेसेन प्रत्यास्थानेन परुसे निज दे
भत्तरि तथानिध भर्त्तृवसीमे । सामीप्याधिकरणे सप्तमी । सामीप्याक्षेपविषयं
‘ध्याप्राधारश्च’ विधदुक्ते । किं करोत्यति सध्वाने गौ । तपस्सिनी अतु-
कम्पाह्व । तपस्वी तपसे सातुकम्पाह्वेति विश्व ॥

• (१५१) भाङ्गेति । आ इति कोपे । पुरोभागिनि दोषकदर्शिन । दोषक-
इक पुरोभागीत्यमर । यो कर्मणातुवितेन क्वचन दोषमात्रं ज्ञायत न कश्चिन्-
गुणस्तन्मात्रातुगयी दोषकइक । स्वातन्त्र्यं स्वाधीनता । तथारोपम । पिता
रक्षति कीमारे भर्त्ता रक्षति योनै । पुत्रय स्वनिरे रसे य स्त्री स्वातन्त्र्यमवहतीति ॥

(१५२) यजु इति । वेपते कम्पते ॥

(१५३) भाङ्गेति । सुगमम् ॥

यदि यथा वदति क्षितिपसथा

त्वमसि किं पुनरुत्कुलया त्वया ।

अथ तु वेत्सि शुचिप्रतमात्मनः

पतिगृहे तव दास्यमपि क्षमम् ॥ (१५४)

तिष्ठ साधयामो वयम् । (१५५)

राजा ॥ भोक्षपस्विन् किमत्रभवती विप्रलभसे । कुतः (१५६)

कुसुदास्येव यथाहः सविता बोधयति पङ्कजान्येव ।

वशिनां हि परपरिश्रमसंक्षेपमराध्यो वृत्तिः ॥ (१५७)

(१५४) यदीति । क्षितिपो राजा यथा वदति नेधं यथा परिणीतपूर्वेति । यदि त्वं तद्यासि तदा उत्कुलया उद्गमं कुल यस्या सा तयोक्तया त्वया पुन किं अस्माकं किं कार्यमित्यर्थः । अथ तु यदिह आत्मनोप्रतमाचार शुचि पवित्रं वेत्सि जानासि तदा पतिगृहे राजगृहे तव दास्यं दासीभावोपि क्षमं हितम् । क्षम यत्ने हिते त्वमित्यर्थः पर । इदं दुर्गविलम्बितं नाम वृत्तम् ॥

(१५५) तिष्ठेति । साधयामो यच्छाम । तदुक्तम् । प्रायेण यत्नतः साधनमेव स्थाने प्रयुज्यत इति ॥

(१५६) राजेति । अत्रभवती शकुन्तला किं कथं विप्रलभसे परित्यजसि । विप्रलभो विप्रदोग इत्यमरः । अत्र विप्रलभोनामर्थं नयैनामहमत्र पराङ्मुख एवेति भावः । तत्र चेत्तु उद्गाधयति कुत इति ॥

(१५७) कुसुदानीति । हि अस्मात् यथाह यस्मात् कुसुदानि कैरवाद्येव बोधयति अनीलयति । न पङ्कजानीत्यर्थः । सविता भास्करः पङ्कजानि पद्मान्येव बोधयति न कुसुदानीत्यर्थः । एवं वशिनां वितेन्द्रियमानवानां वृत्तिः प्रवृत्तिः । वृत्तिर्विपरिणामी चोपिक्वादिप्रसङ्ग इति जेदिनी । परेषामितरेषा परिग्रहात् पत्नीनां संक्षेपेन स्वर्गेषु पराङ्मुखो विमुखो भवति । पत्नीपरित्यगादानमूलभाषा परिग्रहा इत्यमरः । अत्र एव-कारदयनेनपरिश्रमपराङ्मुखत्ववर्णनं निदंशान् प्रतिवस्तुपालङ्कारः । तदुक्तं द्रुपदे । प्रतिवस्तुपमा सा स्वाहाकाशयोग्यसाम्प्रयोः । एकोपि धर्मः सामान्यो यत्र निदिश्यते प्रवृत्तिः । यथासौ जगति ॥

गार्गे ॥ राजन् अथ पूर्ववृत्तं व्यासकृताद्विद्युतं भवेत् तदा
कथमधर्मभीरोर्दारपरित्यागः । (१५८)

राजा ॥ भवन्तमेवात्र गुरुलाघवं दृच्छामि । (१५९)

मूढः स्थापयमेवा वा वर्तन्निष्ठेति संशये ।

दारत्यागी भवाम्याहो परस्त्रीस्पर्शपांशुलः ॥ (१६०)

पुरोधः ॥ विचार्य ॥ यदि तावदेवं क्रियताम् । (१६१)

राजा ॥ अमुयास्तु मां गुरुः । (१६२)

इतो ॥ अत्रभवती तावदाप्रसवादंछद्गृह्ये तिष्ठतु । (१६३)

(१५८) गार्गेति । अथेति प्रश्नस्योत्तरं । गङ्गानन्ददारप्रश्नप्रश्नकात् स्त्रीष्वथो अथेत्य-
नरः । पूर्ववृत्तं पूर्ववृत्तिम् । वृत्तं पद्ये चरित्रे चेत्यनरः । व्यासकृतात् काव्यान्तरागतेः ।
अधर्मभीरोऽधर्माद्भयशोभस्य । परपरिग्रहसंश्लेषाद्विद्वत्प्रतिपादनादिति भावः । कथं
क्षेम प्रकारेण । दारपरित्यागः कथं त्वं दारान् परित्यजसीत्यर्थः । यतोऽस्ति तत्रा-
धर्म इति भावः ॥

(१५९) राजेति । अत्र विषये । भवन्तं-गार्गेरर्थः । गुरुत्वोभांशो गुरुलाघवम् ।
भावेणः । उपपञ्चादादिवादन्यपदद्वयः । राजेत्यनन्दं पुरोधसं प्रसीति कथित्वाठः ।
तत्र भवन्तं गुरुम् ॥

(१६०) मूढमाह । मूढ इति । अहं मूढः प्राप्नोषः विकृतनिवाहस्तान् इति
यान् । स्यां भवेयं अथवा यथा नारी निव्या वदेत् इति संशये दारत्यागी भर्मापस्त्रीपटि-
त्यागी भवामि । मूढत्वे समीति भावः । आहो विन्वा । आहो यताहो किमुत
विकल्प किं किमुत चेत्यनरः । परस्त्रीस्पर्शेन परदारव्यवहारेण पांशुलो वलिनो भवामि
अस्यामिव्यानादिते इति भावः । इति दृष्टान्तोक्त्यन्वयः । संशये परस्त्रीसंप्रदाहार-
त्यागी वरति राजाभिप्रायः ॥

(१६१) पुरोधा इति । यदि तावत् यदि तथा तदा एवं वक्ष्यमाणं क्रियताम् ॥

(१६२) राजेति । अमुयास्तु उपदिशतु ॥

(१६३) इतो इति । आप्रसवात् प्रसवपर्यन्तम् । अत्रगृहे अस्माकं भवने ॥

— राजा ॥ कुत इदम् । (१६४)

पुरो ॥ त्वं साधुनैमित्तिकैरुपदिष्टपूर्वः प्रथममेव चक्रवर्त्तिनं पुत्रं
जनयिष्यसीति । स चेन्मुनिदौहितसाल्लक्षणेपपन्नो भविष्यति
ततोऽभिनन्द्य शुद्धान्तमेना प्रवेशयिष्यसि विपर्यये त्वस्याः पितुः
समीपगमनं स्थितमेव । (१६५)

राजा ॥ यथा गुरुभ्यो रोचते । (१६६)

पुरो ॥ अत्याय ॥ वत्से इत इतो ऽगुगच्छ माम् । (१६७)

शङ्क ॥ भयवद्दि वसुन्धरे देहि मे अन्तरं । इति स ह पुरोधसा
गीतगीतपक्षिभिश्च रुदतो निष्क्रान्ता (१६८)

(१६४) राजेति । इदं भयङ्करावस्थानम् ॥

। (१६५) पुरो इति । निमित्तानि शुभाशुभलक्षणानि जानन्तीति, नैमित्तिका ।
निमित्तं हेतुलक्षणोरित्यन्तरं । साधुनैमित्तिकैरुत्कृष्टगणकैः प्रथममादावेव चक्रवर्त्तिनं
सर्वभौषं पुत्रं जनयिष्यसि अत्यादयिष्यसि इति त्वत्पदिष्टपूर्वं पूर्वमुपदिष्टं । स
गर्भात् प्रसूतो मुनिदौहितो मुनिदौहितसुतश्चेत् यदि तल्लक्षणैश्चक्रवर्त्तिचिह्नैः । यस्य
पादतले पद्मं चक्रं वाप्यय तोरणम् । अङ्गुलिं कुलिशं वापि स राजा भवति भुवर्षिति
तथा आज्ञासुलम्बितो बाहू उन्नतो धीनो वपुश्चरे इत्याद्यान्तै रूपपन्नो पुत्रो भविष्यति तत-
श्चादा अभिनन्द्य आटय्य एतां नारीं शुद्धान्तमनं पुरं प्रवेशयिष्यसि । विपर्यये वैपरीत्ये
राजलक्षणभावे इति वाच्यं । अस्या नाय्यां पितुः समीपगमनं कथं समीपगमनं
स्थितमव्याहतमेव ॥

(१६६) राजेति । यथा यत्प्रकारो गुरुभ्यो रोचते गुरुणा भवता प्रीतिसत्त्वादयति ।
यथै दिव्यास्त्रयाक्रोशेष्यां रुचिद्रोहेत्यादिना गुरुभ्य इति चतुर्थी ॥

(१६७) पुरो इति । नामतुगच्छ मदतुगाभिनी भव ॥

(१६८) शङ्क इति । अत्रयदोति । भगवति वसुन्धरे देहि मे अन्तरम् । वसुन्धरे
वसुमति । अन्तरवशाकाशम् अङ्गनात्र गच्छामीति भावः । इति इत्युक्त्वा रुदतो क्रन्दन्ती
पुरोधसा राजपुरोहितेन गीतमी च तपस्विनो च ते तैश्च सह निष्क्रान्ता अपगता ॥

राजा ॥ शापव्यवहितकृति यकुलवागतमेव चित्तन्वयति ॥ (१६६)

नेपथ्ये ॥ आश्चर्य्यमाश्चर्य्यम् । (१७०)

राजा ॥ कर्णं दत्त्वा ॥ किन्तु खलु स्यात् । (१७१)

पुरोधा ॥ प्रविश्या च विसयम् ॥ देव अद्भुतं खलु सृष्टम् । (१७२)

राजा ॥ किंमिष । (१७३)

पुरो ॥ देव परावृत्तेषु कण्ठशिष्येषु । (१७४)

सा निन्दन्ती स्वानि भाग्यानि बाला

बाह्वृक्षेपं रोदितुश्च प्रवृत्ता ॥ (१७५)

राजा ॥ ततः किम् । (१७६)

(१६६) राजेति । शापेन दुर्वासस शापेन व्यवहिता कृतव्यवधाना कृतिर्वद्वा स तद्योक्त । यकुलवागतं यकुलवासम्बद्धम् ॥

(१७०) नेपथ्य इति । सुगमम् ।

(१७१) राजेति । कर्णं दत्त्वा साभिनिवेशं श्रुत्वा । किन्तु विंशत्यै । किन्तु प्रवृत्ति-
कौयोरिति मेदिनी । खलु मन्त्रे ॥

(१७२) पुरो इति । अद्भुतमायम् स । विश्ववोद्भूतमायम् नित्यम् ॥

(१७३) राजेति । किमिष कीदृक ॥

(१७४) पुरो इति । परावृत्तेषु निवृत्तेषु कण्ठशिष्येषु तपस्विषु । तत श्लोकीयाधान्वय ॥

(१७५) सेति । स्वानि स्त्रीयानि भाग्यानि दैवानि निन्दन्ती सा बाला च
बाह्वृक्षेपं बाह्वृक्षेपं रोदितुं प्रवृत्ता आरव्यती । एतदनन्तरं राजवचनान्ते वृक्ष-
मायेन परावृत्तेन वाक्यसमाधनम् । बाह्वृक्षेपमिति द्वा स्वार्हादम्बादिति वृक्षव्याख्यानम् ।
मान्नाव्ययेन समास । यथाचक्षे विद्ये न विद्यते तद्वद्गमम् ॥

(१७६) राजेति । सुगमम् ॥

पुरो ॥

स्त्रीसंस्थानक्षायरक्षीर्यमारा-

इत्क्षिप्याहे ज्योतिरेना तिरोऽभूत् ॥ (१७७)

धर्मो ॥ विष्णुर्धर्मं रूपयन्ति । (१७८)

राजा ॥ भगवन् प्रागेवास्माभिरेषोर्यः प्रत्यादिष्टः किं कृपा तर्क-
णान्विष्यते विद्याम्यताम् । (१७९)

पुरोधा ॥ विजयस्य । इति निष्क्रान्त । (१८०)

राजा ॥ येनयति पर्याकुलोऽस्मि शयनीयमृचमार्गमादे-
शय । (१८१)

(१७७) पुरो इति । पुरोधा प्रशुक्ललोकक्षायराक्षं भाव्यं स्त्रीति । स्त्रीषा संस्थान-
भारतिरिव संस्थान यस्य तत् तद्योक्तम् । संस्थानभारतौ स्त्रयो कश्चिन्नेष्टे चतुष्पदे इति
भेदिनी । अक्षरश्रीर्यं अक्षरसामिन्न तीर्थं दर्शनं यस्य तत् अक्षरोपहृश्यमानं मिति धारत् ।
तीर्थसक्तमित्युपक्रम्य उपाध्याये दर्शने चेति शब्दाब्धि । अथवा अक्षरस्य स्त्रीर्यं योनि
र्यस्य तत् अक्षरोयोनि इत्यर्थः । तीर्थं योनौ जलावतारे चेति जलायुध । ज्योति
खेवर । गज्यर्कव्याहृत्ययं स्त्रीसंस्थानमिति । आरात् कनीपादेनां बाह्यामृष्टे श्लोके
इत्क्षिप्य उच्यते तिरोऽभूत् अन्तर्हितमभूत् । तिरोऽन्तर्ही तिर्यंगर्थे इत्यन्तर ।
हो चकारो भाग्यद्वयगतौ क्रिययो योऽप्यर्थमव्यवहितं बोधयत । इदं यातिनो नाम
वृत्तम् । तदुक्तम् । सुखो बर्थो जायते यत् न च कम्बुस्रीव तद्वदेषादभान्त्यो । विद्याम
स्यासन्निभेदै सुखरूपे स्त्रीं भाषन्ते यातिनो आम्बुसीया इति ॥

(१७८) धर्मो इति । रूपयन्ति ग्राहयन्ति ॥

(१७९) राजेति । एषोऽर्थं शकुन्तलारूपं वस्तु । प्रत्यादिष्टो निराकृत । इदानीं
मातृपत्नेषु सन्देशादर्थपदप्रयोगः । तर्केण किमेव किमेवमिति विचारेण । कृपा
विद्या । अन्विष्यते अनुसन्धीयते ॥

(१८०) पुरो इति । सुगमम् ॥

(१८१) राजति । पर्याकुल परित्रान्त । शयनेति स्थितिः शयनीयम् । अधि-
करणे अनोध । तच्च तत् ऋचुश्चेति तस्य भागम् ॥

प्रती ॥ इदो इदो देवो । इति प्रक्षिपति । (१८२)

राजा ॥ परिक्रम्य स्वगम् । (१८३)

कामं प्रत्यादिष्टा स्मरामि न परिग्रहं मुनेस्तनयाम् ।
बलवन्तु दूयमानं प्रत्याययतीव मा हृदयम् ॥ (१८४)

इति निष्क्रान्ता सख्यैः पञ्चमोऽङ्कः । (१८५)

(१८२) प्रतीति । इद इत्यादि । इत इतो देव । मुनेस्तनयम् ॥

(१८३) राजेति । स्वगम् ॥

(१८४) काम मिति । प्रत्यादिष्टा निराकृता सखे कामयां परित्यज्य परिणीता कामं
प्रत्याप्तं न स्मरामि । बलवन्तु दूयमानमतिघवेन स्निग्धमानम् । हृदयं खेदे इति कनिकल्प-
द्रुम । हृदयं मनस्तु त्वं प्रत्याययति परिणीतपूर्वकं तथा विश्वासवतीव । इयं माया ॥

(१८५) इतीति । एतच्छब्दौ सख्यौचित्यार्थं ॥

इति श्रीकृष्णनाथसंस्कृतनाथानभिज्ञानसुखलक्ष्मीकाया

प्रवेशिकाख्यायां पञ्चमाङ्कविवरणम् ॥

अथ पञ्चमाङ्गशोऽङ्गावतारः ।

तत प्रविशति नागरकस्याल पनादाङ्गवर्धं पुरुषमादाय
रक्षिष्यो च । (१)

रक्षिष्यौ ॥ पुरुषं ताडयित्वा ॥ अले कुम्भिलया कषेदि ॥ तए
एथे महामणिभाशुले उक्ताणामावखले लाचंभीए ॥ ए
शमाथादिदे । (२)

पुरुष ॥ भीतिनाटितलेन ॥ पयीदन्तु पयीदन्तु मे भायामिस्से थ
हमे वैदिगश्श अकज्जश्श कालमे । (३)

(१) तत इति । नागरको नागरस्य प्रधानरक्षक आस्य ग्याल पत्नीभाता । ग्याला
सुभ्रातर पत्न्यादत्यन्तर । पनादाङ्गवर्धं पञ्चलम्बनाङ्गं कत्वा वचम् । पुरुषं कनपि
जगम् । आदावेत्यस्य कर्त्तारो रक्षिष्यौ । रक्षिष्यौ रक्षको च प्रविश्य इति शेषः ॥

(२) रक्षिष्यामिति । ताडयित्वा व्याज्जम् । अले इत्यादि । अले कुम्भिलक कथय
जलं त्वया एतन्महामणिभाशुरसत्कीर्णनामासत् राजकीयचतुरीयकं समासादितम् ।
कुम्भिलकघोरः । कुम्भिल सालनीने च घोरे लोकार्थघोरयोरिति सेदिनी । गच्छेति ।
महामणिना भाशुरं दीप्तिमत् । निहामभञ्जो पुर इति पुर । उत्कीर्णानि अङ्गिताणि
नागाचराणि यत्नं तत् । समासादितं प्राप्तम् ॥

(३) पुरुष इति । भीतिनाटितलेन विस्मितमयवत्प्रापारेण । पयीति । पयीदन्तु
पयीदन्तु मे भावमित्रा नाहमोदयस्तुकार्यस्य कारक । भावमित्रा भावेन विदन्तु
गौरवित्वा । भावे विद्वानित्यन्तर । गौरवित्वास्तुकार्यमित्राः स्नाय्याश्चमभग्नया इति
तिकाङ्क्षयेतः । स्नाय्याश्चमौघेभ्यः ॥

एक ॥ किमु क्खु शोहणे बह्मणेति त्ति कदुअ लज्जा दे पडि-
ग्यहे दिण्णे । (४)

* पुदप ॥ शुशुभ दाव दग्गे क्खु भक्कावदालवाशी धीवले । (५)

द्वितीयः ॥ अले पाचच्चले किं तुमं अहोहिं यशदिं जादिच्च
पुच्छीअसि । (६)

तृतीयः ॥ सुअअ कधेदु सअं अणुक्कमेण मा अन्तरा पडि-
गन्धेअ । (७)

चतुर्थः ॥ अं आमुत्ते आणवेदि लवेहि ले । (८)

(४) एक इति । रक्षिषीरिति शेष । किण्वत्यादि । किमु खलु योगिनो ब्राह्मणी-
सीति ज्ञात्वा राक्षसं प्रतिपद्यते दत्त । प्रतिपद्य प्रतिपाद्य ॥

(५) पुदप इति । शुशुभेत्यादि । -शृणुत तावत् अहं खलु भक्तावतारवासी धीवर ।
भक्तावतारो गङ्गातीरगतं प्रदेशविशेषं । धीवर कैवर्त्तं । कैवर्त्तं दासधीवरमित्यमरः ॥

(६) द्वितीय इति । रक्षिषीरिति शेषः । अले इत्यादि । अले पाटञ्जरं किं त्वम-
हम्भिरं वंसति जातिश्च दृष्टव्यः । पाटञ्जरपीर । चौरैकागरिकस्तेन दस्युतस्त्वर-
जोमका । प्रतिरोधिपरस्त्विपाटञ्जरमस्मिन्वा इत्यमरः । दृष्टव्ये हिंसाकर्मणो-
पापादौ पाठात् त्वमिति गौणकर्म्मणि कर्मप्रत्ययो न वसतिजात्योर्नुपयोगिः । तद्वत्
न्यादिजन्मादगत्यर्थां सख्येते दत्तमाशुभु । गौणे वाचादयोऽन्येते यथेष्टं द्विदशवि-
तीति ।

(७) तृतीय इति । सुअअ इत्यादि । सुअअ कथयतु सख्यं गतुमर्थेण । मा अन्तरा
प्रतिपद्येयः । 'सुअअ' इति द्वितीयरक्षिष्येऽन्तर्देशः । 'अणुक्कमेण' 'अणुक्कमेण' 'अणुक्कमेण' । 'अन्तरा'
मध्यं भाग्यस्येति शेषः । अणान्तरेऽन्तरा । अन्तरेण च मध्येऽस्तिमित्यमरः । मा प्रतिपद्येयः ।
प्रतिपद्येयः का भू ॥

(८) चतुर्थ इति । रक्षिष्यामित्यर्थः । जमित्यादि । यदाभुत्त आग्रापयति । उपरि ।
आभुत्तो भगिनीपति । भगिनीपतिराभुत्त इत्यमरः । उप कथय ॥

अथ पञ्चमाङ्कोशोऽङ्गान्तारः ।

ततः प्रविशति नागरकश्चात्त पञ्चाङ्गवत् पुरपञ्चादाय

रक्षिणी च (1)

रक्षिणी ॥ पुरम् साहयित्वा ॥ अले कुम्भिलया कधेहि । तए
एथे मङ्गामणिभाशुले चक्षिण्यामाखले लाञ्छनीए ॥ ए
यमायादिदे । (२)

पुरम् ॥ भीतिनाटितकेन ॥ पशीदन्तु पशीदन्तु मे भायामिहो ग
हणे ईदियस्य अकञ्जस्य कालके । (३)

(1) तत इति । नागरको नागरस्य प्रधानरक्षक इत्यस्य व्यायः पञ्जीभवात् । इत्याह
स्यभूतत्वात् पञ्चाङ्गवत् । पञ्चाङ्गवत् इत्यस्य व्यायः कत्वा वचम् । पुरम् कनपि
जनम् । आदावेत्यस्य कर्तारो रक्षिणी । रक्षिणी रक्षको च प्रविशत इति शेषः ।
सहजं सन्निधानमिति । कान्तु कुम्भिलया वचम् । अले रक्षिण्याम् । यथा श्रुतिर्य एका
याथा सहजा या चक्षिण्यामाखले वा यदकञ्जनिर्गतो विप्र श्रुतिर्यो नाग भग्नविदिति
देवलोक्तवचनो विप्र । अतु कञ्जया कपया अदुष्टं सुकुमारसभापोपि पशुमारणकर्मण
मायस्य श्रेयस्कागलमाखले । अन्तीशेयोयं पशुमारणमेव । तेषां अङ्गनटस्य गोति-
त्यादिदन्तिवस्तुदितपशुवातेषु दारुणो भीषणो भवतीति शेषः । तथा च सदोषमपि
मरणमग्नं कर्म न गर्हणीयमिति भावः । अतएव गोतावान् । सहजं कर्म कोलेय सदोष
मपि न त्रजेत् । अथारम्भादि दोषेण पूजेनाग्निद्विषाहता इति । सुन्दरो नाग वचमेव ।
सहजं कर्म माफ ॥

(1) नागेति । तदो तदो ततकालः ॥

एकः ॥ किमु क्लृप्तं शोचणे बह्मण्येति त्वि कदुश्च लज्जा दे पडि-
न्यहे दिसे । (४)

• उरुप ॥ शुशुभ दाव इग्गे क्लृप्तं शक्कायदालवाशी धीवर । (५)

द्वितीयः ॥ चले पाचचले किं तुमं अहोहिं वयदिं जादिच्च
पुच्छीअग्नि । (६)

भाग ॥ सुअअ कवेडु सच्चं अणुअमेण मा अन्तरा पडि-
वन्नेअ । (७)

तृतीयः ॥ जं आमुक्ते आणयेदिं लवेहि ले । (८)

(४) एक इति । रक्षिषोरिति शेषः । किप्पित्वादि । किमु यच्च शोभनो ब्राह्मणो-
सीति कृत्वा राज्ञा ते प्रतिपद्यते दत्तः । प्रतिपद्य प्रतिपद्याह्वाः ॥

(५) उरुप इति । शुशुभेत्यादि । अहं यच्च शक्कायदारवासी धीवर ।
शक्कायदारो गङ्गातीरगतः प्रदेशविशेषः । धीवरः कैवर्त्तः । कैवर्त्तं दासधीवरवित्त्वगरः ॥

(६) द्वितीय इति । रक्षिषोरिति शेषः । चले इत्यादि । अरे पाटञ्चर किं त्वम-
ग्निं वंसतिं जातिच्च पुच्छसि । पाटञ्चरथौरः । चौरैकाग्रिकलेनदक्षुतस्कार-
प्रतिरोधिपरस्फन्दिपाटञ्चरमण्डिच इत्यगर । पुच्छते हिंसाकर्मकणने
(१५) नागमिति । आभावः यतोऽग्न्याभिप्रायः नाति । आगम-ददानीमेतस्यैव विचष्टस्य
तदेत राजकुलमेव गच्छामः । जालुक इति प्रचमरक्षिषो नाम । यत इत्यादि । यतो
यस्मादयमाभिप्रायः यत्प्राग्व्यो भाति गच्छति । यतस्य अहुरीयकस्य एव धीरोक्त
आगम आगतेर्वृत्तान्न ददानीं विचष्टस्यो विचारणीयः न लपेक्षणीय इत्यर्थः । एत
आगच्छत । राजकुलं राजभवनम् । कुलं जनपदे गोत्रे सजातीयगणे पितृ । अग्ने च
ततो ह्योवमिति मेदिनी ॥

(१६) रक्षिषाविति । धीवरं चौरत्वेनाभिप्रायम् । गच्छेत्यादि । गच्छ रे अन्वि-
च्छेदकः, गच्छ । रे इति तुच्छसम्बोधने । सम्बोधनेऽङ्ग भोः पाट् पाट् छे छे हं होरं रेपि
चेति रेगचन्द्र । अन्विच्छेदकथौरः ॥

इति परिक्रामन्ति । (१७)

नाग ॥ सूचयस्व मूढ गोउलदुःखाले अप्यमत्ता पडिपालेष मं जाय
लाचउलं पवेसिअ शिकमामि । (१८)

उभौ ॥ पविशदु आवुत्ते शानिप्यशादत्थं । (१९)

नाग ॥ परिक्रम्य निष्क्रान्त । (२०)

सूच ॥ जासुअ चिलाअदि कडु आवुत्ते । (२१)

जासु ॥ एवं अवशलोवशपणीआ राआणो होन्ति । (२२)

सूच ॥ फुल्लन्ति मे अगगइत्था इमं गण्ठिअदेदं वावादिदुं । (२३)

(१७) इतीति । इति एतदुक्तौ सत्याभित्यर्थं । परिक्रामन्ति राजकुलगमनं रूपयन्ति
धीवरसञ्चिता सर्व्वे इति शेषः ॥

(१८) नागेति । सूचयस्व इत्यादि । सूचक इह गोपुरद्वारे अग्रमत्तो प्रतिपालयतं
सा यावद्वाजकुलं प्रविश्य निष्क्रामामि । गोपुरद्वारे गोपुरसंज्ञके द्वारे । द्वरद्वारं गोपुर-
मित्यमरः । अग्रमत्तो धीवर इति सावधानो । प्रसादोऽनवधानतेत्यमरः । प्रतिपालयतं
युवा प्रतीक्षेयान् । निष्क्रामामि । प्रत्यागच्छामि । श्रमोऽपैपिचं इति दीर्घः ॥

(१९) उभाभिति । पयोत्यादि । प्रविशतु आवुत्त स्वानिप्रसादायम् । स्वाभिनी
भर्तुं प्रसादार्थं प्रसन्नतायम् ॥

(२०) नागेति । परिक्रम्य राजकुलगमनं रूपयित्वा ॥

(२१) सूचेति । जासुअ इत्यादि । जासुअ विरयति सुसूचसु । विरयति विलम्बं
करोति । सुसु मन्त्रे कथयित्वा ॥

(२२) जासु इति । शानित्यादि । नन्वसरोपसर्पणीया राजानो भवन्ति । नतुरत्यातु
मन्त्रे । नतुयद्वो विनिश्चये । अतुमन्त्रे इति मेदिनी । राजानोऽवसरेणावकाशेन यय
सपणीया सपमस्या भवन्ति नतु ॥

(२३) सूचेति । फुल्लन्तीत्यादि । स्फुरन्ती मे अगगइत्तो इमं यन्विअदेदं व्यापा-
दयितुम् । स्फुरण अश्नेते । अगगइत्तो यागे । व्यापादयितुं वारयितुम् ॥

धीर ॥ खालिहदि भावे अचालणमालके भविदुम् । (२४)

जातु ॥ विबोक्क ॥ एथे अह्माथं वृक्षले पत्ते गेक्किअ लाअ-
शाअथं आअच्छदि यम्पदं एथे शललायं मुचं पेक्खदु अइया गिह्व-
शिमालायं वली होदु । (२५)

नाग ॥ प्रविश्य ॥ सिग्घं सिग्घं एदं । इत्यर्होक्ते । (२६)

धीर ॥ हा हदोहि । इति विषादं नाटयति । (२७)

नाग ॥ मुञ्चथ जालोपजीविणं । उभयस्ये से अद्भुलिअस्स चागमे
अह्म शमिण्या जाव कधिदं । (२८)

(२४) धीमेति । खालीत्यादि । नाहंति भावोऽकारणमारको भविष्यन् । भावो निवृत्तान् ।
अकारणमारक, अनिनिश्चयातक ॥

(२५) जातु इति । विबोक्क पम्पानं इदम् । एथे इत्यादि । एवोऽस्माकमीश्वर, पत्ते
वृक्षीत्या राजयासननागश्चनि । साम्प्रतमेव स्रक्तस्यानां सुखं प्रेक्षता अथवा वृद्धश्रद्धा-
खानां बलिर्भवत् । अस्माकमीश्वरो नागरकस्याल । पत्ते वृक्षीत्या पद्माहूर्तं वृक्षीत्या ।
राजयासनं राजादेशम् । एव धीवरः । स्रक्तस्यानां निजवंस्यामासु । बलिरूपहारः ।
दण्डादण्डयोर्बभूवोरेव सम्भवादिति भावः । करोष्वहारयो, उंछि बलि, प्राण्यङ्गले
क्षियामित्यवरः ॥

(२६) नागेति । प्रविश्य रद्धभूमि मितियेव । सिग्घवित्यादि । शीघ्रं शीघ्रमेतम् ।
इत्यर्होक्ते सुश्रुतं जालोपजीविन मित्यनस्य वाक्याहं चक्ते ॥

(२७) धीमेति । हेत्यादि । हा हतोस्मि । हा विषादे । विषादं विषयतां नाट-
यति रूपयति । आरयतमिति वाक्यशेषमतुषायेति भावः ॥

(२८) नागेति । मुञ्चथेत्यादि । सुश्रुतं जालोपजीविनम् । उभयस्योऽस्याद्भुरीयस्या-
गमः । अस्मत्स्त्वामिना यावत् कथितम् । उभयस्यो युक्तः । यावत् यदा अस्मत्स्त्वामिना
राज्ञा कथितं तदा उभयस्य इत्यन्वयः ॥

सूत्र ॥ जहा आणवेदि आवुत्ते जमवशदिं गदुच पडिणित्ते
 कखु एसे । इति धीवरं वन्धनान्नोचयति । (२८)

धीर ॥ भट्टके शम्पदं तुह केलके मे जीविदे । इति मादयोः
 पतति । (२९)

नाग ॥ उट्टेहि एसे भट्टिणा अङ्गुलीअमुल्लसन्निदे पारिदोसिए
 दे पसादीकदे तर गेह्ण एदं । इति धीवराय कटकं ददाति । (३१)

धीर ॥ वंइयं समणअणु प्रतिवट्टा ॥ अणुगगहीदोह्मि । (३२)

जासु ॥ एसे कखु, रणा तथा अणुगगहिदे जहा मूलादो ओदा-
 लिअ इत्थिक्खन्ने शमारोपिदे । (३३)

सूत्र ॥ आवुत्ते पालिदोसिएण जानानि महालिक्खदणोण
 अङ्गुलीअएण शानिणो बड्डमदेण होदय्यं । (३४)

(२८) सूत्रेति । जघेयादि । यथाज्ञापयत्याहुतः । यमवसतिं गत्वा प्रतिनिवृत्तः
 खलुपः । यमवसतिं यमवेश्म ॥

(२९) धीवेति । भट्टके इत्यादि । भक्तं साम्प्रतं तव क्रीतकं मे जीवितम् । प्रीतकं
 क्रीतम् ॥

(३१) नागेति । उट्टेहीत्यादि । उत्तिष्ठ एतद्भक्तौ अङ्गुरीयमुख्यसन्निभं पारितोषिकं
 मे प्रसादीकतं तदुष्टकायैतत् । भर्ता राजा । अङ्गुरीयस्य यन्मूल्यं तत्सन्निभं तत्परि-
नितं पारितोषिकं परितोषदत्तं वस्तु प्रसादीकतं प्रसन्नतासङ्कीर्णतम् । कटकं बलयं ।
कटकं बलयोऽस्त्रियोभिन्नतरः ॥

(३२) धीवेति । अण्डिण्यादि । अणुगगहीतोऽस्मि । अणुगगहीतः कृतानुग्रहः ॥

(३३) जासुइति । एगे इत्यादि । एष खलु राज्ञा तथातुष्टहीतः यथा मूलादवतार्य
 इतिस्त्वर्थं समारोपितः । एष धीवरः । मूलान्ननुष्यवधारोपितादयः क्षीलकात् ।
 अवतार्य उत्तोष्य नमयित्वा । समारोपितो निवेष्टितः ॥

(३४) सूत्रेति । आवुत्ते इत्यादि । आवुत्त पारितोषिकेण जानानि महाहंरत्नेन
 अङ्गुरीयकेण शानिनो बड्डमतेन भवितव्यम् । जानानि अनुमिनोनि । महाहंरत्नेन
 महामूलारत्नभूतेन । शानिनो बड्डमतेन राष्ट्र-समादतेन ॥

नाग ॥ य तस्मिं भट्टिणो महालिङ्गलक्षणं त्ति कदुच्च पलिदीसो
एत्ति उण तक्केमि । (३५)

• उभौ ॥ किं उण । (३६)

नाग ॥ तस्म दंसणेण भट्टिणा कोवि अचिमदो जणो भुमरिदो
त्ति जदो सुहज्जस्यं पद्ददिगम्भीरोवि पज्जुस्सुअमणा आसी । (३७)

ऊन ॥ दोयिदे थोइदे अ दाणिं भट्टा आवुत्तेण । (३८)

जातु ॥ यं भणेमि इमस्स मच्छयत्तुणो कदे । इति धीरमच्छयया
पश्यति । (३९)

धीव ॥ भट्टालके इदो अहं तुल्लाणम्मि शुलामुल्लं होइ । (४०)

(३५) नागेति । चेत्यादि । न तस्मिन् भर्तुर्गङ्गाहरत्रयमिति ज्ञत्वा परितोष । एत-
त्पुनस्तर्जयामि । तस्मिन्नुद्गरोये । गङ्गाहरत्रयत्कृष्टरत्नम् । एतत् पश्यमाणम् ॥

(३६) उभाभित्ति । किं उण । कि पुन ॥

(३७) नागेति । तस्मैत्यादि । तस्य दर्शनेन भर्ता कोप्यभिमतो जन स्तुत इति यतो
सुहृत्सं प्रहसितगम्भीरोपि पर्युत्सुक्यतया आसीत् । तस्य अद्भुतरीयस्य । भर्ता राजा ।
अभिमतो वाञ्छित । इतीति तर्कवाचीत्यन्वितम् । सुहृत्सं कञ्चित्कालं व्याप्य पर्युत्सुक-
तया आसीदिति सम्बन्धः । प्रहसितगम्भीरं प्रहस्य स्त्रभावेन गम्भीर । पर्युत्सुक्यतया
चत्कण्डिततया ॥

(३८) सूत्रेति । दोयिदे इत्यादि । तोवितं योचितं चेदाभीं भर्ता आवुत्तेन ।
योवितं योक्तं मनितं । आवुत्तेन भवता ॥

(३९) जातु इति । एतित्यादि । ननु भणामि अस्स भत्तुगणलो हते । नन्वेवं
भणामि यत् अस्स भत्तुगणलोर्धीवरस्य हते अर्थे भर्ता आवुत्तेन योचित इति शेषः । नत्वा-
वुत्तेन स्तार्थं भर्ता योचित इति भावः । अर्थे हतेऽप्यत्र तावत् तादर्थ्यं वर्तते द्वयमिति
कोवसारः । अस्त्रयया दोयारोपणेन ॥

(४०) धीवति । भट्टेत्यादि । भट्टारक इतोऽहं युष्माकमपि सुरामूल्यं भवतु । इतो
राजप्रसादीनतकटस्य । सुरामूल्यं गद्यक्रयोपयोगि ॥

अभिज्ञानशकुन्तलम् ।

पष्ठोऽङ्कः ।

ततः अभिज्ञानाकाश्यामेव गिन्द्रकौषी । (१)

मित्र ॥ शिष्यत्तिदं मए पज्जाअशिष्यत्तशिष्जं अच्छरात्तिदं
सन्दिदं ता जाय साज्जणयस्स अहिसेअकालो भये दाय सम्पदं
इमस्स राएसिणो वुत्तन्तं पच्चकलीकरिस्स यं मेणआसस्सन्धेण
सरीरभूदा दाणिं मे सउत्तला तएअ दुहिदुषिमित्तं सन्दिद-
पुव्वत्ति । (२)

जातु ॥ धीवल मरुत्तले शम्पदं अह्मणं पिबयस्सयेके शंभुत्तेशि
कादम्बरीशक्तिवके पशु पदमं शोचिदे इच्छीअदि ता एहि शुण्डि-
आलअं जेव गच्छन्ता । (४१)

इति निष्क्रान्त्य सध्वे । अह्मावतार । (४२)

(४१) जातु इति । धीवलेत्यादि । धीवर मरुत्तर' साम्प्रतवक्ताकं प्रियवयस्य संव-
तोसि कादम्बरीशक्तिकं पशु प्रपयसौहृदमिष्यते तदेहि शौण्डिकालयमेव गच्छाम ।
मरुत्तर अतिमहान् । साम्प्रतनिदानीम् । कादम्बरीत्यादि । प्रपयसौहृदं प्रपयसौहृदं
कादम्बरी मदिरेव साक्षी प्रत्यक्षदर्शिनस्वरूपा यस्य तत् तथोक्तं पशु तथामृतमेव
इष्यते लोकैरिति धेय । उक्तं समक्षदर्शनात् साक्षीति । पाण्डालादयो मत्सृष्टाधिकमेव
परिणयनव्यापारं निर्व्वस्यन्तीति प्रपयसौहृदसक्तम् । गम्भीरतया प्रसमेरा कादम्बयः
परिक्षुता । मदिरेवमद्येवेत्यमर । साक्षिगन्धोत्तं प्रत्यक्षदर्शिनस्वरूपा इहेत्य-
विधेयभावात्ततया न पुस्तं लङ्गाति । अत उक्तम् । उहेत्यविधेयभावे लिङ्गाना नास्ति
सम्बन्धेति । तत् तस्मात् एहि आगच्छ शौण्डिकालयं सुराकारालयमेव गच्छामः ॥

(४२) इतीति । एवमुक्तौ सत्यामित्यर्थे । अह्मावतारः यथाह्मावतरक, पशुमाह्माय ।
तदुक्तम् । अह्मान्ते अचित पात्रैकादह्माभिभागत । यथाह्मोऽवतरत्येवोऽह्मावतार
इति उक्त इति । अत्र पात्रैर्नागरकश्यालादिभिर्नृपतेस्तत्कश्यालूचनानाहिरह्मावस्याप्रद-
र्शनत्माक यथाह्मोऽवतरति ॥

इति श्रीकण्वायशम्भुतन्त्रावभिज्ञानशकुन्तलपटीकाया

प्रवेशिकायाः प्रामद्व्यावतारनाम

पञ्चमाह्वयविपरणम् ॥

ततः प्रविशति चूतादुरनाधोऽवन्ती चेटी तत्पृष्ठेऽपरा च । (३)

प्रथमा ॥ कथं उच्यते मज्जमासो । (५)

आताम्रहरिचवेष्टं चक्षुसिभं विच वसन्तमासस्य ।

दिष्टं चूचदुरचं क्षणमद्भुतं गिचच्छामि ॥ (६)

द्वितीया ॥ परञ्जदिए किं एदं एवाद्गणी मन्तेसि । (७)

प्रथमा ॥ मज्जचरिए चूचकलिधं पेक्खिअ उम्मान्तिआ मयु
परञ्जदिआ होदि । (८)

आताम्रविषहा सती उपलब्धेऽत्राद्यानि । नाद्येनागतोऽयं आकाशदन्तर्यं रूप
यित्वा ॥

(३) तत इति । चूतादुरनाधोऽवन्तम् । चेटी भवत्यादिष्वेव । तत्पृष्ठे तत्पदात् ।
अपरा चेटीत्यर्थः ॥

(५) प्रथमेति । प्रथमा चेटीत्यर्थः । कथयित्वादि । कथयत्प्रस्थितो मधुमासः ।
मधुमासो वसन्तमासः । मयु । दैत्ये चैत्रे वसन्ते चेति विद्ध्य । चूतादुरेति चूत-
कलिकालोक्तनाम्नमधुमासस्यानुमानम् ॥

(६) आताम्रेत्यादि । आताम्रहरिचवेष्टं चक्षुसितमिव वसन्तमासस्य । इष्टं चूतादुरकं
चक्षुमद्भुतं निदिच्छामि । आताम्रविषहोक्तिं हरिचं पाशासकपेक्षु इष्टं वन्धनं यस्य
तत् । आताम्रं पाटलं विपदाक्षय मिति धनञ्जयः । पाशासो हरितो हरिदिति इष्टं
प्रसववन्धनमिति चामरः । वसन्तमासस्य चक्षुसितं लोभितमिव इष्टं चूतादुरकं चूत-
कुल क्षणे अश्वमे वसन्तमासविहिते इति यावत् मद्भुतं मद्भुताय हितं निदिच्छामि
निदिनोदि । वसन्तमासस्य चक्षुसितमिव इष्टमिति अश्वमेवमद्भुत्यते हेतुरपेक्षः ।
निद्यापारस्थितौ कालविशेषोत्सवयो क्षय इत्यमरः । निद्यमो यन्मयायाश्च प्रतिष्ठा-
नियमे व्रते इति मेदिनी । अत्रोच्छुसिमिवेत्युत्प्रेषा । अन्धस्तु गाथास्तम् ॥

(७) द्वितीयेति । अपरा चेटीत्यर्थः । परेत्यादि । परभृतिके किं एकाकिनी भग्ने-
यसे । परभृतिकेति प्रथमचेटीसंज्ञा । भग्नेयसे अथष्टं व्याहरसि ॥

(८) प्रथमेति । मज्ज इत्यादि । मज्जकरिके चूतकलिकां प्रेक्ष्य अग्नतां यत्तु पर-
भृतिका भवति । मज्जकरिकेति । द्वितीयेचेटीनाम् ॥

द्वितीया ॥ सहर्षं त्वया उपगम्य ॥ कथं सवित्पदो मल्लमासो । (८)

प्रथमा ॥ मल्लश्चरिण तवापि एसो कालो मदविभ्रमुग्मी-
दाणं । (१०)

द्वितीया ॥ सखि अयत्तम्बस्स मं जाव अग्गपदे परिट्ठिहा भविअ
अप्पसुसं गेहिअ सम्पादेमि कामदेवस्स अञ्चणं । (११)

प्रथमा ॥ जइ एव्वं ता ममापि अहं अञ्चणफलस्स । (१२)

द्वितीया ॥ सखि अभणिदेभि एदं सम्पज्जइ एव्व जइो एकं
ज्जीय गो एदं सरीरं द्विधा भिण्णं मजावइणा । (१३)

(८) द्वितीयेति । उपगम्य भूततत्त्वमित्येष । कथमित्यादि । कथमुपस्थितो मधु
भास । कथं किं ॥

(१०) प्रथमेति । मल्ल इत्यादि । अनुकरिते तवाप्येष कालो मदविभ्रगोहोतानाम् ।
तवापि मदविभ्रगोहोताना मदेन वसतया यो विभ्रनवाञ्छस्य ततप्रयुक्तानाञ्चैर्गीता-
नान्येव काल ॥

(११) द्वितीयेति । सखीत्यादि । सखि अयत्तम्बस्स मा यावत्तत्त्वपदे परिस्थिता भूत्वा
भूतप्रसवं गृह्णीत्या सम्पादयानि कामदेवस्याञ्जनम् । अयत्तम्बस्स पतनप्रतिबन्धाय धारय ।
अप्पपदे अनुलिदलमात्रे । दैर्घ्यायाससकृपाणिर्भूत्येत्यर्थः । भूतप्रसव भूतकृतमुनम् ।
स्याद्वत्यादे फले पुष्पे प्रसवो गर्भबोधने इत्यमरः । कामदेवस्स मदेवस्स वसन्तोत्सवे
कामस्याञ्जनयोत्याह ॥

(१२) प्रथमेति । जइ इत्यादि । यद्येव तत्त्वमाप्यहमञ्जनफलस्य । यदि एव तत्कृता
पतन्मनेन भूतप्रसवप्राप्त्यर्थं तत् तदा अञ्जनफलस्य त्वत्कृतकामदेवाञ्जनफलस्य अहं ममापि
स्याह ॥

(१३) द्वितीयेति । सखीत्यादि । सखि अभणितेपि एवं सम्पद्यतएव यत एकमेवा-
वयोरिदं सरीरं द्विधाभिन्नं प्रजापतिना । एव तत्कृतकामदेवाञ्जनफलमाप्तिः । सम्पद्यते
जायते । चेदमाह यत इत्यादि । द्विधाभिन्नं द्विधाकृतं प्रजापतिना विद्वस्यता ।

उमे ॥ भीते ॥ प्रसीददु प्रसीददु अज्जो अगच्छित्था अहो । (१८)

कञ्चु ॥ ऊँ न किल श्रुतं भवतीभ्यां यद्वासन्तैस्सरुभिरपि देवस्य
शासनं प्रमाणीकृतं तदाश्रयिभिश्च । तथाहि । (१९)

चूताना चिरनिर्गतापि कलिका बध्नाति न खं रजः

८७ सन्नद्धं यदपि स्थितं कुरुवर्कं तत् कोरकायस्यया ।

* कण्ठेषु खलितं गतेऽपि शिशिरे पुंस्कोकिलाना रतं

ग्रहे संहरति स्मरोऽपि चकितसूणाङ्घ्रिदटं शरम् ॥ (२०)

(१८) उमे इति । चेद्यानिवृत्त्ये । भीते सत्यो । प्रसीदत् प्रसीदत्वायैः ।
अव्यङ्गीकारार्थं आसाम् । अव्यङ्गीतोऽनिदितो वसन्तोऽप्यप्रतिषेधरूपोऽर्थो याम्ना ते अव्यङ्गी-
कारार्थं ॥

(१९) कञ्चु इति । इमिति परिग्रहे । इमिति परिग्रहे इत्यमर । देवस्य
राज्ञो यत् शासनमाज्ञा । अत्रादस्तु निर्देशो निदेशः शासनञ्च सः । शिष्टिप्राप्ता
चेत्यमर । वासन्तैर्वसन्तसम्बन्धिभिः । पुष्पैरुपयोगादिति भावः । तदभिज्ञानाश्रयिभि
विभक्त्यैव प्रमाणीकृतं नवगतं तत् भवतीभ्यां किल भवतीभ्यामेव न श्रुतम् । तद्वर्णा
तदान्त्रयिषाञ्च देवशासनपगमं दर्शयित्वाह तथाहीति ॥

(२०) चूतानामिति । चूतानां रसाखानां चिरनिर्गता प्रायुहनापि कलिका 'सकुलं'
खं स्वीयं रजः परागं न बध्नाति न जनयति । तदवस्थैव स्थितिकास्या इति भावः ।
यदपि कुरुवर्कं तत्कुचुर्कं सन्नद्धं सज्जीभूय बहिर्गतं तत्कोरकायस्यया अस्कुटावस्थाया
स्थितं तिष्ठति तथा पुमांस्य ते कोकिलापेति तेषां रतं अनिरपि । पुंघः सन्निति
अस्य सन् । शिशिरे जेनन्ते गतेऽपि कण्ठे खलितं भग्नं अतोऽमेरं ग्रहे यत् शरः
आगोपि चकितो भीत सन् । चकितः यद्विभो भीत इति निष्पाण्डयेरः । तस्यादिपु-
येरसंस्तप्तमङ्घ्रिदटं शरं वायं संहरति । अयमिति । अयं ग्रह इत्युत्प्रेक्षा दययति ।
तद्वर्कं दक्षिणा । अन्ये ग्रहे भ्रुवं प्रायोन्नमिष्येवमादिभिः । उत्प्रेक्षा व्यज्यते ग्रह-
विषययोपि ग्राह्य इति । शाङ्खसिन्धोर्निर्णय इत्यम् ॥

मित्र ॥ शत्रु एव सन्देहो महाप्रभावोक्तु राएसी । (२१)

प्रथमा ॥ अज्ज कदिचिदिअसाइं भित्तावसुना रट्टिएण भट्टिणो
मादसूलं पेसिदा अहो इध यमदवणे चित्तकम्मा अप्पिदुं ता आगन्तु-
अदाए ण सुदपुब्बो अहोहिं एसो वुत्तन्तो । (२२)

कच्चु ॥ तेन हि न पुनरेवं प्रवर्त्तितव्यम् (२३) ।

उभे ॥ उक्खोत्तव्वम् ॥ अज्ज जइ इमिणा जणेन सोदव्वं ता वप्पेइ
अज्जो किं निमित्तं भट्टिणा वसन्तुच्छवो पडिसिद्धोत्ति । (२४)

मित्र ॥ उच्छवप्पिआ कखु, राआणो होन्ति ता एव सुरुणा कार-
णेण होदव्वं । (२५)

(२१) मित्रेति । शत्रोत्यादि । नास्त्वय सन्देहो महाप्रभाव खलु राजर्षि । अज्ज
अतादिअसाम् । यासनप्रनाणीकरणे । खलु चेत्यर्थः ॥

(२२) प्रथमेति । अज्जेत्यादि । आर्यं कतिमिद्विचाराणि भित्तावसुना राट्टियेण भर्तुः
मादेसूलं प्रेषिते आर्षा इह प्रमदवने चित्तकम्मापेक्षितं तदागन्तुकतया न नृतपूर्वं
आवाभ्यासेन वृत्तान्तः । भित्तावसुना तत्तान्ता । राट्टियेण राजस्यासेन । राजस्यालसु
राट्टिय इत्यनरः । मादेसूलं यदान्तिकम् । भूलं त्रिकावयो । भूलविशेषेऽन्तिके वा
नेति मेदिनी । प्रयोजनमाह इहेति । चित्तकम्मा अपेक्षितं चित्तविन्यासमावाध्या कार-
यितुम् । आगन्तुकतया आहार्यतया अनित्यस्यावितयेति यावत् । स्यादागन्तुक
माहार्यमिति त्रिकावयवेव । नृतं अर्थं पूर्वं यस्य स नृतपूर्वः ॥

(२३) कच्चु इति । न प्रवर्त्तितव्यं प्रवर्त्तितं कर्त्तव्यम् ॥

(२४) उभे इति । उक्खोत्तव्वं उगृह्णवम् । अज्जेत्यादि । आर्यं यद्यनेन जनेन
श्रोतव्यं तत् कथयताव्यं । किं निमित्तं भर्ता वसन्तोद्वयः प्रतिषिद्ध इति । श्रोतव्यं श्रवणा-
द्वयम् । तत् तदा ॥

(२५) मित्रेति । उच्छवेत्यादि । उच्छवप्पिआ खलु राजानो भवन्ति तदत्र सुरुणा
कारणेन भवितव्यम् । भवितव्यमिति भावे तव्यम् ॥

कञ्चु ॥ खगतम् ॥ बल्ललीभूतोऽयमर्थः तत् किं न कथ्यते । (२६)

प्रकाशम् ॥ अस्ति भवत्योः कर्णपर्यवसायात् शकुन्तलाप्रत्या-
देशकौलीनम् । (२७)

उभे ॥ अज्ज सुदं रट्ठिअमुच्छादो षड्ढुलीअदंसणं जाव । (२८)

कञ्चु ॥ तेन हि खल्पं कथयितव्यम् । यदैवाङ्कुरीयदर्शनादनु-
सृतं देवेन सत्यम् उद्घृष्टं रक्षसि मया तत्रभवती शकुन्तला मोहा-
त्प्रत्यादिष्टेति तदाप्रभृत्येव पञ्चात्तापमुपगतो देवः । तथाहि (२९)

रस्यं वेदिं यथा पुरा प्रकृतिभिर्न प्रत्यङ्गं सेव्यते

शय्योपान्तवियर्त्तनैर्विगमयत्युन्निद्र एव क्षपाः ।

दाक्षिण्येन ददाति वाचमुचितान्तःपुरेभ्यो यदा

गोत्रेषु खलितस्तदा भवति च व्रीडावनञ्चरम् ॥ (३०)

(२६) कञ्चु इति । खगतमप्रकाशम् । अनतिस्पष्टमिति यावत् । कथमर्थोऽभिधेयो
बल्ललीभूतः क्रमेण बल्ललीभूतः तत् तदा किं न कथ्यते न कथनीयम् ॥

(२७) प्रकाशमिति । स्पष्टमिति । शकुन्तलाया प्रत्यादेशस्य निराकृतेः कौलीनं
लोकवादः । स्यात् कौलीनं लोकवादे इत्यमरः । भवत्योः कर्णपर्यवसायात् श्रुतिगोचर-
मस्ति । यद्यासूलात् कथयितव्यं तदुपेक्ष्यं यदि त्वमिष्टं किञ्चित् तदा कथयिष्यामीत्य-
भिप्रेत्य प्रश्नीयम् ॥

(२८) उभे इति । अज्जेत्यादि । श्रुतं राष्ट्रियसुखादङ्कुरीयदर्शनं यावत् । 'अङ्कुरीय-
दर्शनं धीराणां ध्वेति शेषः ॥

(२९) कञ्चु इति । स्वस्वमवधिदमिति शेषः । कथयति यदैवेति । अङ्कुरीयदर्शना-
च्चेतोः "स्वस्वमवधिदं मया रक्षसि निज्जने जदपूर्वा परिणीतपूर्वा तत्रभवती शकुन्तला
मोहात् विस्मरणात् प्रत्यादिष्टा निराकृतेति" यदनुसृतं तदाप्रभृतिः तत्कालमारभ्यैव
देवो राजा पञ्चात्तापमुपगतः प्राप्तः ॥

(३०) रस्यमिति । रस्यं मनोरमं वस्तु वेदिं नाभिनन्दति तथा पुरा प्राक् यथा असेवि
तथा प्रत्यङ्गं प्रकृतिभिरन्यान् न सेव्यते क्षपास्ते । प्रकृतिभ्योऽन्यान् स्वार्थमाद्यादिस्वभा-
वयोरिति मेदिनी । तथा उक्ता निद्रा यस्य स तमोक्तः सन् । यस्यावाचयान्तयोः कीदृशोः

मित्र ॥ मित्रं मे मित्रं । (३१)

कञ्चु ॥ अस्मात् प्रभवतो वैमनस्यादुत्थवः प्रत्याख्यातः । (३२)

उभे ॥ जुञ्जदि । (३३)

नेपथ्ये ॥ एदु एदु भवं । (३४)

कञ्चु ॥ कथे दत्त्वा ॥ अये इत एवाभियर्त्तते देवः तद्वच्छतं
स्वयन्मनुष्ठानाय । (३५)

उभे ॥ तह । इति निष्क्रान्ते । (३६)

तत प्रतिवर्ति मयत्तापसादमवेधो राज्ञा विदूषकः प्रतीहारी च । (३७)

विपत्तौ नै पार्श्वपरिवृत्तनेन यातायातौ करणौ क्षया रात्री विंगमयति यापयति । तथा
दाक्षिण्येन सर्वास्तु समरागतया यदा अन्त उरिभ्यः पत्नीभ्यः उचितास्तपयुक्ता वार्चं ददाति
तदा गोत्रेषु तत्तत्तानस्तु । गोत्रान्तु नास्ति चेत्यमरः । सुखितः स्वतन्त्रतन्त्रानामप्रयोगः
चिरं द्रोहया अवनम्यो अवमनसिगिराच भवति । दक्षिणनादकः उक्तो यथा । एकाग्रितो-
ऽनुकूल समरागो दक्षिणस्तु सर्वास्तु । यत एकत्रैव इतो वदिरन्यत्र प्रियोऽप्रियो जन-
सीति । गार्हो लविष्ठीचितं वृत्तम् ॥

(३१) मित्रेति । मित्रमित्यादि । मित्रं मे मित्रम् । विरहवेदनोपदर्शितमित्रसखी-
प्रणयावगमादिति भावः ॥

(३२) कञ्चु इति । प्रभवतो निरङ्कुषात् वैमनस्यादुत्थत्वात् । प्रत्याख्यातो
निराकृतः ॥

(३३) जुञ्जदि इति । जुञ्जदि युज्यते ॥

(३४) नेपथ्य इति । एदु एदु भवं एत एत भवान् ॥

(३५) कञ्चु । इतोऽन्तः । अभियर्त्तते आयाति । गच्छतमिति चेदो मतिः । स्वक-
मनुष्ठानाय चित्तकर्मोपपायः ॥

(३६) उभे इति । तह तथा ॥

(३७) तत इति । सुगमम् ॥

कञ्चु ॥ राजान विबोध्य ॥ अहो सर्वास्ववस्थासु रामणीयक-
माकृतिविशेषाणाम् । तथाह्येवं वैमनस्यपरीतोऽपि प्रियदर्शनोदेवः ।

य एषः (३८)

प्रत्यादिष्टविशेषमसृङ्गनविधिर्नामप्रकोष्ठे लयं

५ विभक्त्याञ्जनमेकमेव वल्यं श्लासोपरक्ताधरः ।

चिन्ताजागरणप्रतापनयनसोजोगुणैरात्मनः

संस्कारोद्धिखितो महामणिरिव क्षीणोपि नालक्ष्यते ॥ (३९)

(३८) कञ्चु इति । सर्वास्ववस्थासु दोस्वप्राप्त्यास्तपि । रामणीयस्य भावो रामणो
यत्कं रामणीयता । आकृतिविशेषाणां विविधानागाकृतीनाम् । हेतुमाह तथाह्येति ।
वैमनस्यपरीत उत्कण्ठायुक्तः । प्रियं प्रीतिकरं दर्शनमवलोकनं यस्य स प्रियदर्शनः ।
य एष इति क्षीणोपि नालक्ष्यते इति श्लोकीयेनान्वितम् ॥

(३९) प्रत्यादिष्टेति । प्रत्यादिष्टो निराकृतो विशेषमसृङ्गनविधिनानामूषणपरिधानं
येन स तथोक्तः । तथा काञ्चन स्मिरणस्यं लयं विधिलं योक्तयोपादिति भावः । विधिलं
मन्त्रयः लय इति जटाधरः । एकमेव वल्यं नामप्रकोष्ठे नामरूपैरादधो विभक्त्या
यन् । तथा श्लासैर्निश्वासान्तरैरुपरक्तो व्यसनात्तं पीड्यं गत इति यावत् । अधरो
यस्य स । एतेन श्लासानां दीपत्वसृष्टत्वञ्च व्यञ्जितम् । उपरक्तं व्यसनात्तं राक्ष
यस्तेरुच्छ्रयंयोरिति मेदिनी । तथा चिन्ता यज्जागरणं तेन प्रतापे अतिसोचते
नयने यस्य स तथोक्तो य एष देव सस्कारेण यानादिना मलापकरणेन उद्धिखितं क्षा-
ल्यतः । श्लाङ्गिखितसत्त्वोष्णं तनूलते च पाच्यत इति मेदिनी । महामणिरिव क्षीणोपि नालक्ष्यते इति
गिर क्षीणोपि योक्तयोपतयं गतोपि नपिपक्षे च्छ्रोपि आत्मनभोजोगुणैः प्रभासमहिम्ना
दोग्ध्रिगहिम्ना च नालक्ष्यते क्षीणतया नान्तरार्थते । तेन प्रभावे दीप्तो वेत्यंगरः । कला-
नद्रदधानां कियत्यो दयिता । तस्य नात्यायनः । इत्यन सृष्टसृष्ट्या जागरः लयता
इति । श्लोकागोत्रादगृह्णाणां इत्यनद्रदया दमेति । अतोपनालक्ष्यते । इत्तं श्लाङ्ग-
विप्रोद्धितम् ॥

मित्र ॥ राजानं विबोध्य ॥ ठाणे क्व पञ्चादेसविमानिदावि
इमस्म किदे सउन्तला किलिस्सदि । (४०)

राजा ॥ ध्यानमन्दं । परिक्रम्य । (४१)

६ प्रथमं सारङ्गाच्या प्रियया प्रतिबोध्यमानमपि सुप्तम् ।
अनुशयदुःखायेदं हतहृदयं सम्प्रति विबुद्धम् ॥ (४२)

मित्र ॥ शां ईदिशाईं तपस्विणीए भागधेयाईं । (४३)

विदू ॥ अपमार्थ्य ॥ ऊं भूयोपि लङ्घितो एसो सउन्तलावादेण
ए थाणे कथं चिकिच्छिदव्यो भविस्सदि । (४४)

(४०) मित्रेति । विबोध्येति क्व किर्हेयादिति भावः । ठाणे इत्यादि ।
स्थाने खलु प्रत्यादेसविमानितापि अस्म्य कते यकुन्तला क्लिश्यति । प्रत्यादेसेन
प्रत्यास्थानेन विमानितापमानितापि यकुन्तला अस्म्य राजर्षे कते अर्थे यत्
क्लिश्यति क्षेपमनुभवति तत् स्थाने युक्तम् । युक्ते हे वाच्यम् स्थाने इत्यमरः ।
श्रीमन्तमपराधमिति भावः ॥

(४१) राजेति । ध्यानमन्दं चिन्तावृत्तम् ॥

(४२) प्रथममिति । सारङ्गवत् हरिणवद्विणी यस्या वा तया । सङ्-
ख्यस्य य स्तारङ्गइति य । मित्रादीप् । प्रियया यकुन्तलाया प्रथममादौ प्रति-
बोध्यमान बोधाय व्यापार्यमाणमपि सुप्तं मोहाभिभूतम् इदं हतहृदयं सम्प्रति
इदानीम् अनुशयदुःखाय अनुतापकलाय विबुद्धं कृतिमत् भवतीति शेषः ।
अथातश्चो दीर्घहेवानुतापयोरित्यमरः । इयमार्था जातिः ॥

(४३) मित्रेति । अमित्यादि । गन्तोयानि तपस्विन्या भागधेयानि ।
मनुइवधारणे ईदृशान्येवेत्यर्थः । तपस्विन्या अनुकम्पाहोया यकुन्तलाया इत्यर्थः ॥

(४४) विदू इति । ऊमित्यादि । ऊं भूयोपि लङ्घित एष यकुन्तलावातेन
न जाने कथं चिकिञ्चितव्यो भविष्यति । ऊं वितर्के मन्त्रे वा । ऊ वितर्के परि-
मन्त्रे इत्यमरः । भूयोपि पुनरपि । लङ्घितोऽभिभूतः । यकुन्तलावातेन यकु-
न्तला यकुन्तसेति वातव्याधिना ॥

कञ्चु ॥ उपसृत्य ॥ जयति जयति देवः, देव प्रत्यवेक्षिताः प्रमद-
वनभूमयः यथाकाममध्यास्तां विनोदस्थानानि देवः । (४५)

राजा ॥ येत्नेवति महचनादमात्यपिशुनं ब्रूहि अद्य चिरप्रवो-
धान्न सम्भावितमस्माभिर्धर्मासनमध्यासितम् यत्प्रत्यवेक्षितमार्यैष
पौरकार्यं तत्पत्रमारोप्य प्रस्थाप्यतामिति । (४६)

प्रती ॥ जं देवो आणवेदि । इति निष्क्रान्ता । (४७)

राजा ॥ पार्श्वेतायन त्वमपि स्वनियोगमश्रूय' कुर्व । (४८)

कञ्चु ॥ यदाज्ञापयति देवः । गति निष्क्रान्तः । (४९)

(४५) कञ्चु इति । प्रत्यवेक्षिता सार्वहितनीषिताः । यथाकामं यथाभि-
लापम् । अध्यास्तासुपनिगतः । विनोदस्थानानि विरहयापनस्थानानि । अधि-
शीलस्यावेष्टुपादानादधिकरणस्य कर्मात्मनः ॥

(४६) राजेति । येत्नेवतीति प्रतीक्यायां मन्वीषणम् । महचनान् राजोप्यत
इयुञ्जा इति तात्पर्यम् । अमात्यो मन्वीषासी पिशुनस्तद्वामा वेत्तमात्य-
पिशुनस्तम् । मन्वीषीषणिवोऽमात्य इत्यमरः । विरप्रवोधादतिजागरण्या ।
धर्मासनं धर्माधिकरणगतनिवारणम् । तथाच मत्तु । धर्मासनमधिकृत्य
सम्बोधाद् 'समाहित' । प्रणम्य लोकपावेभ्यः कार्यदर्शनमारभेदिति । प्रत्य-
वेक्षितं इष्टम् । आर्यैश्च भवता । पौरकार्यं पुत्रजननस्य च कर्म । राज्यकार्य-
स्यामात्यावेष्टुपिपत्तं राजस्तु पौरकार्यावेष्टुकत्वमिति भावः । पत्रमारोप्य
पत्रावृटं कृता । प्रस्थाप्यतां प्रेष्यताम् । इति ब्रूहीत्यमरः । अत्र मत्तु ।
अमात्यस्य 'धर्मासनं' प्राप्तं दानं कुलोद्धारम् । सापेदेदायने तस्मात् सिद्ध-
कार्येणैव नृणामिति ॥

(४७) प्रतीति । अभित्वादि । यदेव आज्ञापयति । शुभम् ॥

(४८) राजेति । पार्श्वेतायन कञ्चुविष् । स्वनियोगं साधिकारम् । अश्रूयं
इष्टं नृणाम् न कुर्व । साधिकारं मन्त्रेन्द्रेणः ॥

(४९) कञ्चु इति । शुभम् ॥

कञ्चु ॥ उपसृत्य ॥ जयति जयति देवः, देव प्रत्यवेक्षिताः प्रमद-
वनभूमयः यथाकाममध्यास्ता विनोदस्थानानि देवः । (४५)

राजा ॥ वेत्तेवति महचनादमात्यपिशुनं ब्रूहि अद्य चिरप्रबो-
धान्न सम्भावितमस्माभिर्धर्मासनमध्यासितम् यत्प्रत्यवेक्षितमार्येण
पौरकार्यं तत्पत्रमारोप्य प्रस्थाप्यतामिति । (४६)

प्रती ॥ जं देवो आणवेदि । इति निष्क्रान्ता । (४७)

राजा ॥ पार्ष्णतायन त्वमपि स्वनियोगमन्यूनं कुरु । (४८)

कञ्चु ॥ यदाज्ञापयति देवः । गति निष्क्रान्त । (४९)

(४५) कञ्चु इति । प्रत्यवेक्षिता सावहितभीक्षिता । यथाकामं यथाभि-
लाषम् । अध्यास्तासुपनिगत । विनोदस्थानानि चिरहृयापनस्थानानि । अधि-
शीङ्गस्यासिद्युपादानादधिकरणस्य कर्मात्मनः ॥

(४६) राजेति । वेत्तेवतीति प्रतीकृत्या सम्बोधनम् । महचनत् राज्ञोच्यत
इत्युक्त्वा इति तात्पर्यम् । अमात्यो मन्त्री चासी पिशुनस्तस्मात् वेत्तमात्य-
पिशुनस्तम् । मन्त्रीधीशविवेकोऽमात्य इत्यमरः । चिरप्रबोधादतिजागरणात् ।
धर्मासनं धर्माधिकरणगतनिष्कारासनम् । तत्राद्य मत्तु । धर्मासनमधिष्ठाय
सम्बोधाद्गुणमाहितः । प्रणम्य लोकपात्रेभ्यः कार्यदर्शनमारभेदिति । प्रत्य-
वेक्षित इष्टम् । आर्येण भवता । पौरकार्यं पुरजनसम्बद्धं कर्म । राज्यकार्य-
व्यामात्यावेक्षणीयत्वं राजस्तु पौरकार्यावेक्षकत्वमिति भावः । पत्रमारोप्य
पत्राच्छद कृत्वा । प्रस्थाप्यता प्रेक्ष्यताम् । इति ब्रूहीत्यन्वयः । अत्र मत्तु ।
अमात्यसदृशं धर्मासनं प्राप्तं दान्तं कुञ्जोद्गमम् । स्थापयेदासने तस्मिन् विव-
कार्येणैव नृणांमित्रं ॥

(४७) प्रतीतिः । जमियादि । यद्देव आज्ञापयति । सुगमम् ॥

(४८) राजेति । पार्ष्णतायन कञ्चुकिन् । स्वनियोगं स्थाधिकारम् । अन्यूनं
कुत्र न्यूनं न कुरु । स्थाधिकारं गच्छेत्पर्यं ॥

(४९) कञ्चु इति । सुगमम् ॥

राजा ॥ ईदृशमेव हृदयाश्वासनं तत्तदेवादेशय माधवीलता-
गृहम् । (५७)

विदू ॥ इदो इदो एव भवं । इदुभौ परिक्रामतः । (५८)

मिश्रवेगो ॥ अतुगच्छति । (५९)

विदू ॥ एषो मणिसिलावट्टसणाक्षो माधवीलतामण्डवो विवि-
क्तदाह उपकाररमणीज्जदाह शिसगमावदेण अ सावदेण विच
पडिच्छदि तुमं ता पविन्निम शिसीदु भवं । (६०)

प्रथमे मे सख्यसखिहितां तत्रभवत्या यजुन्लजायाः प्रतिष्ठतिमानयेति । नतुस्त-
मन्त्रे । भवता मेधाविनी इत्यादिह नन्वित्ययं । आद्यपरिचारिका सततवर्ति-
कपरिचारिका । विपिकरी लेखननिपुणा । मेधाविनी सृष्टिमती या न विष्ण-
रिष्यतीति भावः । आदेशमात्रं माधवीत्यादि । अतिवाहयिष्यामि यापयि-
ष्यामि । तत्रेत्याग्रेसनेन सम्पन्नम् । चित्तफलके चित्तार्थदायकमयपट्टके । सख्य-
सखिहिता सख्यसखिहिताम् । प्रतिष्ठति प्रतिभूर्तिम् ॥

(५७) राजेति । ईदृशमेव चित्तार्थनादिकमेव हृदयाश्वासनं मनोनिर्दंति-
कारणम् । तथाचोक्तम् । श्रियोगावस्थासु प्रियजनसहचानुभवनं तत्तत्तत्तं कर्म
अप्रसमये दर्शनमपि । तदङ्गस्युत्तमासुसगतवता स्वर्गनमपि प्रतीकारः काम-
व्ययितमनसा बोधि मदित इति । आदेशय दर्शय ॥

(५८) विदू इति । इदो इत्यादि । इदइत एत भवान् । सुगमम् ॥

(५९) मिश्रवेति । सुगमम् ॥

(६०) विदू इति । एषो इत्यादि । एष मणिसिलावट्टसणाक्षो माधवीलता-
मण्डवो विविक्ततया उपकाररमणीयतया च निवर्गमावृतेन स्रगतेनेव प्रती-
च्छति तत् तत्प्रियं निशीदत भवान् । मणीति । मणिभूता रत्नभूता या शिवा
तस्याः पट्ट पीठसङ्ख्यायसङ्ख्या । पट्ट चेषणपाषाणे व्रणादीनाञ्च पञ्चने ।
कक्षान्तरेपि राजादिमासनान्तरपीठवोरिति चेदिनी । विविक्ततया विजनतया
उपकारेण विकीर्णकुसुमादिना रमणीयतया मनोवृत्तया च । प्रकरवोप-

अनुशयादनुरोदिमि चोत्सुकः

सुरभिमाससुखं समुपैति च ॥ (५३)

विदू ॥ भो वयस्य चिह्नं दाव जाय इमिणा दण्डकाद्रेण कन्दर्प-
यागं ग्रासेमि । इति दण्डकाद्रेण दण्डकाद्रेण कन्दर्पयागं ग्रासेमि । (५४)

राजा ॥ वसितम् ॥ भवतु हृष्टं ब्रह्मवर्चसं सुखे क्रीदानीमुपविष्टः
प्रियायाः किञ्चिदनुकारिणीषु खतासु दृष्टिं विनोदयामि । (५५)

विदू ॥ यंभमदा आसन्नपरिचारिका लिबिचरी मेधाविणी आदिष्टा
माह्वीलदाहरण इमं वेलं अदिवाहिस्यं तर्हि चित्तफलं मे सद्यस्ति-
विदं तत्त्वभोदीय सचन्तलाए पडि किदिं आयेहिन्ति । (५६)

(५५) उपैति । अङ्गुलिचतुष्टया बाह्वराङ्गुलीयदर्थनेन । अङ्गुलीयकसन्निभा
बाह्वराङ्गुलिचतुष्टया आदित्यनरः । उपहिता जनिता अतिः अरण्यं यस्य स
तपोकोऽङ्गुलिः । अङ्गुलीयकसन्निभाभिवापी सन्ननिमित्तनिरास्यतामकारणप्रत्याख्याता
प्रियतमा मनुष्यस्त्रीकृत्य अनुशया दनुतापात् रोदिमि कन्दामि सुरभिमासस्य
वसन्तमासस्य सुखं समुपैति उपगच्छति । वसन्ते पुष्पवसयः सुरभिरित्यनरः ।
प्रियाविप्रयोगश्च खावकायमासाद्यैव वसन्तमासान्तं इति रञ्जोपपातिता । चकार-
द्वयं वक्तुं पूर्ववत् ॥

(५६) विदू इति । भो इत्यादि । भो वयस्य तिष्ठ तावत् जायदनेन दण्ड-
काद्रेण कन्दर्पयागं नाशयामि । दण्डकाद्रेण खगुलेन । कन्दर्पयागं कृताङ्गुलं ।
ताडयितुमाहन्तुम् ॥

(५५) राजेति । ब्रह्मणो वेदाध्ययनस्य तदर्थपरिपावनस्य च वर्चस्तेजो
ब्रह्मवर्चसम् । ब्रह्मवर्चसिराजपण्याहर्चस इत्यप्रत्ययः । वेदास्तत्त्वं तपो
ब्रह्मेति । तेज पुरीषयोर्वर्च इति । खादुब्रह्मवर्चसं वेदाध्ययनवर्धिरिति चामर ।
क कुल । किञ्चिदनुकारिणीषु खल्लसादृश्यग्रीषु । अतएवोक्तम् । वियोगा-
वस्थाय प्रियजनसदृशानुभवमिति । दृष्टिं विनोदयामि दृष्टिचुखमनुभवामि ॥

(५६) विदू इति । अभिवादि । नृत्त भवता आसन्नपरिचारिका लिबि-
चरी मेधाविनी आदिष्टा माधवीवतामहे इमां वेदावतिशङ्खदिव्यामि तत्त पित-

राजा ॥ ईदृश्यमेव हृदयाश्वासनं तत्तदेवादेशय माधवीलता-
मृच्छम् । (५७)

विदू ॥ इदो इदो एदु भवं । इलुभो परिक्रामत । (५८)

मित्रकेयो ॥ अतुमच्छति । (५९)

विदू ॥ एसो मणिसिलानट्टसणाओ माधवीलतामण्डवो विवि-
क्तदाए उपकाररमणीज्जदाए गिसग्गमारुदेण च साचदेण विच
पडिच्छदि तुमं ता पविसिच गिसीददु भवं । (६०)

पञ्चके मे स्मृत्तविरचितां तत्प्रभवत्वा यत्प्रलब्धाया पत्रिकतिमानयेति । नतुरत-
प्रने । भवता मेधाविनी इत्यादिष्टा नन्वित्तव्य । आद्यपरिचारिका सततवर्ति-
हृत्परिचारिका । विपिकरी लेखननिष्ठया । मेधाविनी स्मृतिभती या न विष्ण-
रिप्यतीति भाव । आदेशभाष माधवीत्यादि । अतिवाहयिष्यामि यापयि-
ष्यामि । तत्रैत्यानयेत्यनेन चत्तमम् । चित्तफलके पितार्थदायकमयपट्टके । स्मृत्त-
विरचिता स्मृत्तविरचिताम् । प्रतिकृतिं प्रतियुक्तिम् ॥

(५७) राजेति । ईदृश्यमेव चित्तदर्शनादिकमेव हृदयाश्वासनं मनोनिवृत्ति-
कारणम् । तथाचोक्तम् । नियोगान्स्यात् प्रियजनचट्वातुभवनं तत्तच्छिन्नं कर्म
स्मृत्तमये दर्शनमपि । तदङ्गस्तृप्तानात्पगतवता स्मर्यनमपि प्रतीकार कान-
व्यधितमनसा कोपि गदित इति । आदेशय इत्यर्थः ॥

(५८) विदू इति । इदो इत्यादि । इतदत एत भवान् । उगमम् ॥

(५९) मित्रेति । सुगमम् ॥

(६०) विदू इति । यदो इत्यादि । यय मणिसिलानट्टसणाओ माधवीलता-
मण्डवो विविक्ततया उपकाररमणीयतया च निसर्गमारुतेन स्वागतेनेव प्रती-
च्छति त्वां तत्प्रविष्ट निधीदत भवान् । मणीति । मणिभूता रत्नभूता या शिखा
तस्या पट्ट पीठस्नानावच्छिद्युक्त । पट्ट पेथपाषाणे ग्रन्थादीनाञ्च चत्तने ।
कञ्चानरेपि राजादिशासनान्तरपीठवोरिति मेदिनी । विविक्ततया विज्जनतया
उपकारेण विकीर्णकुसुमादिना रमणीयतया मनोज्ञतया च । प्रकरपोष-

उभौ ॥ प्रविश्योपविष्टौ ॥ (६१)

मित्र ॥ लदासंस्मिदा पेक्खिस्सं दाव पिचसच्चीए ःपडि किदिं
तदो से भत्तुणो वज्जमदं अणुराधं णिवेदइस्सं । इति तथा लला
स्थिता । (६२)

राजा ॥ मित्र ॥ सखे सर्वमिदानीं स्मरामि शकुन्तलायाः
प्रथमदर्शनवृत्तान्तं यं कथितवानस्मि भवते । स भवान् प्रत्यादेश-
समये मत्प्रसीपगतो नासीत् किन्तु पूर्वमपि न त्वया कदाचित् सङ्की-
र्तितं तत्रभवत्या नामादिकं कञ्चिदहमिव विस्मृतवास्त्वमपि । (६३)

कारणं विक्षोर्णकुसुमादिविति मित्रः । स्नागतेन कुसुमप्रत्येनेव । स्नागतं कुसुम-
प्रत्य इति वारावली । निवर्गमावृतेन स्नाभाविकानिवेन मत्त वेगिनेत्यर्थः । कए-
येन त्वा प्रतीच्छति गच्छति । अत्र प्रवक्तुं लताम्बुजागतत्वेन मैत्र्यं विक्षोर्ण-
कुसुमसम्पर्कात्सीगन्धं निवर्गत्वाच्च भान्दं दर्शितम् । स्नागतेनेव निवर्गमावृते-
नेत्युत्प्रेषा ॥

(६१) उभाविति । उभयम् ॥

(६२) मित्रेति । उदेत्यादि । लतासंश्रिता प्रेषिष्ये तावत् प्रियवक्ष्या-
मिति ततोऽस्याभर्तुर्वज्जमतमवृत्तारामं निवेदयिष्यामि । लतासंश्रिता लता-
संश्रिता । प्रियवक्ष्या शकुन्तलायाः । ततस्तदनन्तरं भर्तुर्वज्जमतं वज्जमान-
युक्तमवृत्तारामस्याः सम्बन्धे निवेदयिष्यामि । तथाकृत्वा लतासंश्रित्य ॥

(६३) राजेति । यं प्रथमदर्शनवृत्तान्तम् । कथितवानस्मि तदानीं मेनेति
शेषः । स भवान् श्रुतवृत्तान्तो भवान् । प्रत्यादेशसमये प्रत्याख्यानसमये । पूर्वमपि
शकुन्तलाया आगमनान् पूर्वमपि । सङ्कीर्तितवच्छिन्नवृत्तम् । कञ्चित् किम् ।
कञ्चित् कामप्रवेदन इत्यपरः । कामप्रवेदनमभिचक्षितप्रत्ययः । तथा चानतिविरे-
ष्येतिविस्मरण्यादात्मनोऽत्यन्तित्वदोषतिरोधानाय साधव्यस्यापि विस्मरणमित-
मस्येति भावः ॥

मित्र ॥ अदोज्ज्वल महीपतिं स्यामि सहिमयाधो सहा
आधो य विरहिद्व्याधो । (६४)

विदू ॥ य विस्मयामि किन्तु सर्वं कश्चिच्च अवसाने उण तए
भण्णिदं परिहासविचयिचो एसो य भूदस्योत्ति मएवि मन्दउद्विणा
तया ज्जेव गच्छिदं चधवा भविदव्यदा वसु एत्थ वज्रवदी । (६५)

मित्र ॥ एवमेदं । (६६)

राजा ॥ अर्थं ध्यात्वा ॥ सखे परित्यागस्व माम् । (६७)

विदू ॥ भो वयस्य किं एदं तुच्छ उचयणं कदापि सप्पुदिसा
सोमचित्ता ज्ञेन्ति यं मवादेवि णिदमप्या ज्जेव गिरिभो । (६८)

(६४) मित्रेति । अदो इत्यादि । अतएव महीपतिभिः । जयमपि बहुदयाः
सहाया न विरहितव्याः । बहुदया समनन्तरा । विरहितव्या अत्यन्तव्या ।
रक्षता । त्याग इति कश्चिदुक्तम् ॥

(६५) विदू इति । येत्यादि । न विस्मयामि । किन्तु सर्वं कथयित्वा अव-
साने पुनस्तथा भवितुं परिहासविकल्पित एव न भूतार्थ इति । मयापि मन्द-
बुद्धिना तथैव गृहीतम् अवधवा भवितव्यता सत्यत्वं ब्रूयती । सर्वं शकुन्तलावधा-
नम् । एष इत्थान् अवसाने परिशेषे भूतार्थं वक्ष्यामि । युतो ज्ञादादते भूतं
प्राख्यतीति वने विधित्यमर । तथैव परिहासानिश्चिततथैव । गृहीतं ज्ञातम् ।
भविष्यतीति भवितव्यम् । वज्रोः कर्माव इत्युक्ते । कर्त्तुं इति तच्च । तज्ज्ञातो भवितव्यता
अवश्यम्भावितेत्यर्थः ॥

(६६) मित्रेति । एवमेदं एवमिदम् ॥

(६७) राजेति । ध्यात्वा चिन्तयित्वा । परित्यागस्व रज ॥

(६८) विदू इति । भो इत्यादि । भो वयस्य किमेतत् तवोपपन्नं न कदापि
सत्पुरुषा भोक्चित्ता मनसि । नतु मवातेपि निष्कम्पाय गिरिव । एतत्
विरहव्यधानिक्तात् किं तव सम्बन्धे उपपन्नं शुक्तम् । भोक् इदमियोगदुःख

राजा ॥ ययस्य निराकरणविक्षवायास्ते सख्यास्त्रामयस्यामनुष्मृत्य
वलयदशरणोच्छि । सा हि (६१)

इतः प्रत्यादिष्टा स्वजनमनुगन्तुं व्यवसिता

स्थिता तिष्ठेत्युच्चैर्वंदति गुरुशिष्ये, गुरुसमे ।

पुनर्दृष्टिं वाप्यप्रकरफलुषामर्पितवती

मयि क्रूरे यत्तत् सविषमिव शल्यं दहति माम् ॥ (७०)

मित्र ॥ अह्यहे इदृशी परवसदा इमस्य ममि सन्दा-
वेदि । (७१)

विद्व ॥ भो अयि मे तद्यो केण उण तत्तभोदी आभाससञ्चारिणा
यीदेत्ति । (७२)

विद्ये येमा ते शोकवित्ता । ननु यत । प्रवातेपि प्रवचमाचतेपि सति । गिरय
पर्वता निष्कम्पाएव तदवस्थाएव ॥

(६१) राजेति । निराकरणेन प्रत्याख्यानेन विक्षवाया विक्षवायास्ते सख्या
शकुन्तलायाश्चामयस्या इवस्या अतुष्टुत्य सुत्वा ननुवदति ययन अशरणोऽरक्षितोऽस्मि ।
हि यस्यात् । सा शकुन्तला ॥

(७०) इत इति । इतो मत्प्रकाशाया प्रत्यादिष्टा निराकृता तदनु स्वजनं
याज्ञीरवादिमनुगन्तु व्यवसिता जगन्ध्वसाया तदनु गुरुसमे गुरुश्रान्तनीये
गुरो कलस्य शिष्ये याज्ञीरवे तिष्ठेत्युच्चैर्वंदति सति स्थिता निवृत्तममगा सा
शकुन्तला क्रूरे मित्रे मयि वाप्यप्रकरेणाशुचमृहेन फलुषामनकाम । वाप्यो
नेलजघोषयोरिति मित्र । प्रकरस्य प्रमान् वक्ष्ये विकीर्यकुसुमादिविति
चेदिनी । दृष्टि यत् पुनर्दर्पितवती दत्तवती तत् सविष विषाक्त शल्य मेव इति
प्रविद्ध मक्षमिव भो दहति ज्वाला नय न । इद विस्मरिणी नाम वृत्तम् ॥

(७१) मित्रेति । अह्यहे इत्यादि । अहो ईदृशी परवसदा अस्य मामपि
सन्तापयति । परवसदा शकुन्तलायत्तचित्ता ॥

(७२) विद्व इति । भो इत्यादि । भो अयि मे तर्क केन पुनस्तत्रभवती

राजा ॥ वयस्य कः पतिव्रता तामन्य परामर्ष्टुमुत्सृजते मेनका
किल सख्यास्ते जन्मप्रतिष्ठेति तत्पत्नीजनादस्मि श्रुतवान् तत्सचरीभि-
स्तया वा नीतेति हृदयमाशङ्कते । (७३)

मित्र ॥ सम्मोहेवि विह्वल्यणीचो कखु । ईमस्म पङ्क्तिबोधो । (७४)

विदू । भो जह्नु एवं ता समस्यदु भवं अस्मि कखु समागमो कालेण
तत्पत्नीदीए । (७५)

राजा ॥ कथं मित्र । (७६)

विदू ॥ अ पखु मादापिदरा भक्तिविधोअदुक्खिदं दुक्खिदं चिरं
येक्खिदुं पादेन्ति । (७७)

आकाशवज्रादिषा नीतेति । आकाशवज्रादिष्वेति । सोमरातेन ज्योति-
पदाभिधेयस्येचरत्नद्वारवस्त्राभिहितत्वात्तद्व्यगमोक्षेव इदानीं केन तमेति प्रश्नः ।
इतीति तर्कोऽस्तीति सध्वञ्च ॥

(७३) राज्ञेति । पतिव्रता साध्वीम् । परामर्ष्टुमुत्सृजते । उत्सृजते अय्यस्यति ।
जन्मप्रतिष्ठा जन्मस्थानम् । प्रसन्नितोयथ । प्रतिष्ठा गौरवचितो । स्थाने च याग-
नियन्ताविति मेदिनो । तत्सखीसुखात् यकुन्तवासखीसुखात् । तत्सचरीभि मेनका-
सखीभि । तथा मेनकया । तयावति पाठ क्वचिच्च दृश्यते । नीतर स्तस्यान प्रापिता ॥

(७४) मित्रेति । सम्मोहेविह्वलादि । सम्मोहेपि विह्वलयनीय खलुस्य प्रतिबोधः ।
सम्मोहेपि प्रियाप्रियोगशोकपि । विह्वलयनीयो विह्वलयजनकः । प्रतिबोधोऽनुभवः ॥

(७५) विदू इति । भो इत्यादि । यद्येव तत् समान्वसितुं भवान् अस्मि खलु समा-
गम कालेन तद्व्यगत्या । एवं यदि मेनकया तत् सख्या वा सख्यगच्छेत् । समाश-
वितुं आश्वासनगच्छ । खलु यस्यात् । समागमः सख्योगसम्बन्धः ॥

(७६) राज्ञेति । मृगमृ ॥

(७७) विदू इति । खेत्यादि । न खलु मातापितरौ भर्तृवियोगदुःखिता दुहितरं
अचिरं प्रेक्षितुं पारयन्त । माता च पिता च तौ मातापितरौ । अतोऽहं तस्य चरतिवत्ता ।
मातापितापीत्यर्थः । चिरं दीपकायः । पारयन्त यत्कृतम् ॥

राजा ॥ वयस्य । (७८)

स्वप्नो नु माया नु मतिभ्रमो नु क्लृप्तं नु तावत् फलमेव पुण्यैः ।

असन्निवृत्तौ तदतीव मन्ये मनोरथानामनतदप्रपातम् ॥ (७९)

विदू ॥ भो मा एवं एवं अङ्गुलीमर्षं जीव एव सिद्धस्यं अय-
स्यभ्रात्रिणो अचिन्तणीयसमागमा छोन्ति । (८०)

(७८) राजेति । युगलम् ॥

(७९) स्वप्न इति । शकुन्तलापरिषदनादिकं स्वप्नो न किं स्वप्नः माया न किं माया
ऐन्द्रजित्कम् । मतिभ्रमो न किं मतिभ्रमेभ्यः किं पुण्यैरेष्टैः क्लृप्तत्वादितं तावत्
सम्पत्तिमेव फलम् । मायत्तारम् साकल्येभ्यो मानेऽप्यारण इत्यमरः । मनुष्यवित्तवृ-
त्तवृत्त्यानां तावदेव फलं ननु चारभेवमिति भावः । सुषुप्ता विनङ्गायाः । तत्तस्मात्
असन्निवृत्तौ तस्या अपुनरावृत्तौ भूताया मनोरथानां तद्विषयकाभिज्ञायाणां दूरादोचित-
मिति भावः । अतोवाच्यं पुनरुद्दिष्टायावनाद्विगतमिति यावत् । अतस्तान् भगोवत्त्वा-
दिति यावत् प्रयागं यतनं मन्ये उल्लेखे । अन्यथाकारणात् मनोरथानां प्रपाततो न
पुनरुद्दिष्टायावनाद्विगतो मनस्यः अयं तु पूर्वोक्तकारणवद्वयान्यगमत्वात् दान्त-
निकषात्तदप्रपातो यागो न चायेन समानं सम्राध्य सम्राडसितीति भावः । प्रयाग
स्वतन्त्रो भवतित्यमरः । अन्येषाम् अचिन्तयितुं तदतीतमेव मनोरथानामनतदप्रपात इत्यादि
पाठान् परिहृत्य व्याख्यानव्याकुलभाषो भोरवभिदा नोदृतः । अयं पूर्वोक्तं सम्यक्-
सङ्कारः सयं सम्यक्कृत्यपर्ववसितया नु युवः । यदुक्तं दधेये । सम्यक्कृत्यः प्रकृतोऽभ्यु-
संययः प्रतिप्रोदितः । युधो निदधमर्षोऽसौ निदधान इति लिखेति । परार्थं अत-
प्रयागयोः प्रयागोऽपि साधारणान् पुनरुद्दिष्टायावनाद्विगतः । यदुक्तं तत्रैव । आगतो
यदभेदा धीनवत्यावभाषम् । पुनरुद्दिष्टायावनाद्विगतः स निष्ठाकारवद्वय इति । अतोवा-
च्यत्वात्तद्वय परस्परानपेक्षयापद्धायां संयुक्तिरुच्यते । यदुक्तं तत्रैव । तदा दध-
मर्षायां संयुक्तिः अह्वरथायाः विद्वानेवमदेतया विविता संयुक्तिरुच्यते इति ।
इति सुवद्वयतिनाम् ॥

(८०) विदू इति । भो इत्यादि । भो मेवं न अङ्गुलीमर्षं निदधेयम् । अयमभिज्ञा-
विनी अचिन्तनीयसमागमा छोन्ति । एवं मनोरथानामनतदप्रपातं मन्ये इति वा च
ननु यथा अङ्गुलीमर्षं निदधेयं तदानीम् । अङ्गुलीमर्षं पुनरुद्दिष्टायावनाद्विगत-

राजा ॥ अङ्कुरीयकं विबोध्य ॥ अये इदं तदसुखमस्यानभं शि
शोचनीयम् । (८१)

तव सुचरितं नङ्कुरीय नूनं प्रतनु लघ्वेन विभाव्यते फलेन ।
भरुणनखमनोहरासु तस्याश्रुतमसि लब्धपदं वदङ्कुरीय ॥ (८२)

मित्र ॥ अहं अणुचल्यगदं भवे तदो सञ्चं सोऽग्रणीयं भवे स हि
दूरे वदसि एकाग्रणी ज्ञेय कणमुच्चाहं अणुभवेमि । (८३)

विदू ॥ भो इयं नाममुद्रा केण उद्देशेण भवदा तव्यभोदीए
चल्यसंसर्गं प्रापिता । (८४)

मित्र ॥ समग्रि कौतूहलेण वावारीदो एसो । (८५)

मिति भावः । अणुचल्यमपि न्यूनोत्पद्यमानाविनो अर्थाः अचिन्तनीयोऽनिर्बन्धनीयः
गमागम आगमो येषां ते तयोक्ता भवन्ति ॥

(८१) राजेति । अये इति स्वरणे । अयेऽश्लेषे विषादे च सम्भूते स्वरणेऽपि चेति
मेदिनी । अणुचलं दुर्लभं यत् स्थानं प्रियाया अणुचल्यं तस्मात् अंशं पतितमतप
योऽन्येयं दुःखानुभवाहं तदङ्कुरीयकमिदम् । अङ्कुरीयपदेनैव तस्य स्वरणात् ॥

(८२) तवेति । हे अङ्कुरीय तव सुचरितं मुक्तं लघ्वेनास्त्रेण फलेन नूनं निश्चितं
प्रतनु अणुचलं विभाव्यते निधीयते । यत् तस्मात् तस्याः प्रियायाः अणुचल्येनैव नित्ये-
नोहरासु अणुलिपु लब्धं पदं स्थानं येन तत् तयोक्तं सत् अतं भ्रष्टमसि । सुचरिता-
तिरेकेण तु स्तिरितनपत्रं यथाङ्कुरीयमभिप्रेयदिति भावः । इदं पुष्पिताया नाम वृक्षम् ।
तदुक्तम् । अयुजि न युगरेफतो यकारो युजि तं नञो जरगाय पुष्पिताया इति ॥

(८३) मित्रेति । अहं इत्यादि । यद्यन्यद्वस्तुगतं भवेत् तदा सत्यं योऽन्येयं भवेत् ।
सखि दूरे वसंसे एकाकिन्येन कर्णेषु सान्यनुभवानि । अन्यद्वस्तुगतं वदाराजेतरस्य वस्तु-
गतम् । दम्पत्योः सुसङ्गच्छपत्वादिति भावः । यत्कृतवाच्यदृष्ट्याह मयोति । न त्वं
श्रोतव्यं शृणोषीति भावः ॥

(८४) विदू इति । भो इत्यादि । भो इयं नाममुद्रा केनोद्देशेन भवता तवभवत्वा
चल्यसंसर्गं प्रापिता । नाममुद्रा नाम्नासाक्षराङ्कुरीयम् । उद्देशेनाभिसन्धिना ॥

(८५) मित्रेति । ममेत्यादि । ममापि कौतूहलेन व्यापारितं यत् । अपिः मित्रे ।
किं मम कौतूहलेन त्रवणेऽप्या एव राक्षसस्यो व्यापारितः वचनव्यापारं कारितः । आत्म-

राजा ॥ वयस्य श्रूयताम् । तदा स्वनगराय तपोवनात् प्रस्थितं
मां प्रिया सवाप्समाह स कियच्चिरेणाथ्यपुत्तः पुनरस्माकं स्मरि-
ष्यतीति । (८३)

विदू ॥ तदो-तदो । (८७)

राजा ॥ अथैना सुद्रामङ्गल्यां निवेशयता मया प्रत्यभि-
क्षिता । (८८)

विदू ॥ किं छि । (८९)

राजा ॥

एकैकमत्र दिवसे दिवसे मदीय

नामाक्षरं गणय गच्छसि यावदन्तम् ।

तावत् प्रिये मद्वरोधनिदेशवर्त्ती

नेता जनस्तय समीपमुपैष्यतीति ॥ (९०)

जग्या भवदिच्छा इच्छाजग्या जतिर्भवदित्यनेनात्मजग्याया इच्छाया नरज्यापारङ्गपायाः
जतेय सप्तमानाधिकरण्येनैव कार्यकारणभावस्य प्रतिपादितत्वात् तयोर्वैयधिकरण्यप्रदर्शन-
नेनात्मासङ्गत्या अलङ्घ्यते । यदुक्तं दर्शने कार्यकारणयोर्भिन्नदेशतायामसङ्गतिरिति ॥

(८६) राजेति । तदा परिणयात् परम् । स्वनगराय इक्षिणापुराय । गत्ययमन्येत्य-
नेन चतुर्थी । सवाप्सं सवाप्स । कियच्चिरेण कियद्विलम्बेन । अस्माकमिति स्वत्वार्थ-
कर्मणि षष्ठी ॥

(८७) विदू इति । तदो तदो ततस्ततः ॥

(८८) राजेति । अथ तस्या वचनानन्तरम् । सुद्रा साक्षराद्वरीयम् । निवेशयता
प्रवेशयता प्रत्यभिक्षिता प्रत्यक्षा ॥

(८९) विदू इति । किं छि किमिति । किमभिक्षितेत्यर्थः ॥

(९०) राजेति । एकैकमिति । हे प्रिये एतत् एतन्ने दिवसे दिवसे प्रतिदिनं मदीय-
मेकैकमेकमेकं नामाक्षरं अद्वरीयगतमिति शेषः । गणय यावत् यदा अन्तं परममक्षरं
गच्छसि गणयथा प्राप्नुषि । यावत्पुराभ्या मध्ये इति अविव्यति को । तावत् तदा
मद्वरोधस्य नान्तापुरस्य निदेशे आश्रया वक्तव्यं यः स निदेशवर्त्ती भवत्येव जनः कश्च-

तच्च दारुणात्मना मया मोहान्त्रानुष्ठितम् । (८१)

मित्र ॥ रमणीयो कसु अवहो विहिता विसंवादिदो । (८२)

विदू ॥ भो कथं लोहिदमच्छस्य वडिसं विच सुहृद्विदू एदं
पासी । (८३)

राजा ॥ शचीतीर्थे सलिलं वन्दमानायासो सख्या हस्ताङ्गना-
ख्योतसि परिभ्रष्टम् । (८४)

विदू ॥ जुज्जदि । (८५)

मित्र ॥ अदो कसु तवसुसिणीए सचन्तलाए अधम्मभीरयो
इदस्स राएसिणो परिणए सन्देहो जादो अधवा ग इदिसो अणु-
राओ अहिष्साणं अभेक्खदि ता कथंविच एदं । (८६)

प्रोति यावत् । नेन त्वाचन्त पुरं प्रापयिष्यन् तव समीपमुपैष्यति आगमिष्यति । जेत्येति
भविष्यति इष्टम् । इति प्रत्यभिहितेति सम्बन्धः । वसन्ततिउक्तं नाम इष्टम् ॥

(८१) तच्चेति । दारुणो भीषण आत्मा यस्य स तेन मया मोहान्त्र भ्रमात् तत् आन-
यम् नानुष्ठितम् न कृतम् ॥

(८२) मित्रेति । रमणीयो इत्यादि । रमणीय सुखविधिभिना विसंवादित ।
अवधिरन्तःपुरानयनकायसीमा । विसंवादितो विमलश्च वञ्चित इति यावत् । विमलभो
विसंवाद इत्यमरः ॥

(८३) विदू इति । भो इत्यादि । भोः कथं रोहितमत्स्यस्य वडिश्चमिष सुहृद्विदू-
मेतदासीत् । वडिश्च मत्स्यप्रवेधन मित्यमरः । एतदङ्कुरीयवम् ॥

(८४) राजेति । शचीतीर्थे शङ्कावतारस्य शचीवह्ने । वन्दमानायाः स्मर्यपूर्वकं
वसन्त्या ॥

(८५) विदू इति । जुज्जदि युज्यते ॥

(८६) मित्रेति । अदो इत्यादि । अतः खसु तपस्विन्या शकुन्तलाया अधम्मभीरो-
रस्य राजर्षः परिणये सन्देहो जातः । अधवा नेत्रयोऽन्तरागोऽभिधानमपेक्षते तत्कथ-

राजा ॥ उपालक्ष्ये तावदिदमङ्कुरीयकम् । (६७)

विदू ॥ सस्मितम् ॥ भो अहम्नि दाव एद दण्डजडं उवाच हिस्रं
कथं उज्जुचस्स मे कुडिलं तुमं सित्ति । (६८)

राजा ॥ तददृष्ट्वेव । (६९)

कथं तु तं कोमलबन्धुराङ्गुलिं

ॐ

करं विज्ञायासि निमग्नमन्मसि । (१००)

अथवा । (१०१)

निवेतत् । अतः खलु अभिज्ञानभूताया अङ्गुलिसङ्क्राया विरहादेव । तपस्विन्या अतु-
कम्पाङ्गाया शकुन्तलाया परिणये उपयमविषये अधर्माङ्गीरो भयभीतस्य अस्य राजर्षेः
सन्देहो जातः । एतदनुमानस्यायुक्तत्वमनुभूयाच्च अथयति । ईदृश इदानीं दृश्यमानः ।
प्रागप्येवमेषासीदिति भावः । अभिज्ञानं स्मृतिहेतुम् । अपेक्षते स्मरयितुमिति शेषः ।
तत् तस्मात् एतत् विस्मरणं केचमिव कीदृशम् । अनधिकारप्रश्नः ॥

(६७) राजेति । उपालक्ष्येति निन्दित्वाभि । तान् तस्यादित्यथ ॥

(६८) विदू इति । भो इत्यादि । भो अहमपि तावदेतदङ्गुलजडमुपालक्ष्येति कथं
अङ्गुलस्य मे कुडिलं त्वमसीति । तावत् तदा । अङ्गुलस्य सरलस्य । मे मम समन्वे ।
कुडिलं यत्नम् । इति उपालक्ष्येति इत्यन्वितम् ॥

(६९) राजेति । तद्विदूषकशक्यम् । एककारं प्रतिवचनं सुदूरं निरस्यति ॥

(१००) कथमिति । तु भो कथं कोमलां सुकुमारं बन्धुरां सख्यतानता न विपिठा
इत्यर्थः । अङ्गुलयो यस्य स तमः । बन्धुन्मूढतानतमित्यन्तरः । तदुक्तं शास्त्रके ।
दीर्घाङ्गुलीभिः कुलटा क्रयाभिरततिनिश्चनाः सुस्त्राभिः स्त्राश्च सुस्त्रायुभेन्नाभिभुज-
नसिन्नी । विपिठाभिर्नवाशी विरलाभिर्दंष्ट्रिणीति । तपः । अस्मदर्थं दृग्गोचीणां
बहुभोगाय जायते । अदुःखं च योचनं रक्तं तस्य पाश्वोररन्ध्रकमिति । तं करं प्रियाया
पार्श्वं विज्ञाय त्वङ्गा अङ्गसि सखिसे निमग्नं पतितमसि ॥

(१०१) मन्त्रेणानुसन्धेरोत्तरमभिप्रेत्याह अथवेति ॥

अचेतनं नाम गुणं न वीक्षते

मयैव कस्मादवधीरिता प्रिया ॥ (१०२)

मित्र ॥ सचं ज्वैव पण्डितस्यो जं अस्ति वक्तुकामा । (१०३)

विदू ॥ ओ सज्जधा अहं बुभुक्षाम्भारिद्व्यो । (१०४)

राजा ॥ अनादय ॥ प्रिये अस्मादणपरित्यागादनुशयदग्धद्वय-
स्तावदनुकम्प्यतामयं जन पुनर्दृश्येन । (१०५)

प्रियस्य चित्रफलककृष्णा चट्टी ॥ भट्टा इहं चित्तगदा भट्टिणी ।

इति चित्रफलक दर्शयति । (१०६)

(१०२) सचेतकसुतरणाङ्क अचेतन निम्नादि हितोपायैः । नाथ सम्भाष्ये । अचेतन
चेतनारहित वस्तु गुण पदाद्यविशेषमाशङ्क्य न वीक्षते नाहोक्तयति । अन्यथा योकोपु
मये मयैव कस्मादेतो प्रिया प्रीतिकरो रमणी अरधीरिता प्रत्याख्याता । नान्येन
केनापि तद्यानिवा मत्स्याख्यायत इति भाव । एतेनात्मनोऽप्यचेतनत्व द्युतम् । वयस्परिच
ङ्कतम् ॥

(१०३) मित्रेति । सचमिच्छादि । स्वयमेव प्रतिपन्नो यदस्ति वक्तुकामा । अहं
वदन्त कामा प्रतिप्रित्तुरस्ति तत् न अचेतनस्य गुणदर्शित्वमित्युक्तम् । स्वयमेव प्रतिपन्नो
अवगतवान् द्वितिपतिरिति शेष । पदेगन्धनाडुपसर्गतादवाधेपि गत्यवाहेति
अस्तरिक्त ॥

(१०४) विदू इति । ओ इत्यादि । ओ सज्जधा अहं बुभुक्षाम्भारिद्व्यो । सज्जधा
वाढम् । सज्जधा हेतुवाढयो रिति मेदिनी । भोक्तुमिच्छा वभक्षा तथा अथवा कक्षत्रां
भारयितव्यो विनाशयितव्यः ॥

(१०५) राजेति । अनादय विदूषकवाक्य श्रुतमश्रुत क्त्वा । अतुमयेति । अतुमये-
नातुतापेन दग्ध द्वय मनो यस्य स ॥

(१०६) प्रियस्यति । चित्रफलककृष्णा चित्रपटङ्कसा । भट्टेति । भत्तरिय चित्रगता
भट्टिनी । चित्रगता चित्रस्या । भट्टिनी प्रकृताभिषेकात्ते भट्टी । देवी कृताभिषेकाया
मितरासु च भट्टिनी इत्यमरः ॥

राजा ॥ विबोध्य ॥ अहो रूपमालेख्यगताया अपि प्रियायाः ।

तयाहि (१०७)

दीर्घापाङ्गविसारिनेतयुगलं लीलाक्षितभ्रूलतं

दन्तान्तःपरिकीर्णं चासकिरणज्योत्स्नाविलिप्ताधरम् ।

कर्कशुद्युतिपाटलोष्ठश्चिरं तस्यांसुदेतम्बुखं

चित्तेप्यालपतीव विभ्रमलसत्प्रोद्विन्नकान्तिद्रवम् ॥ (१०८)

विदू ॥ विबोध्य ॥ साङ्ग यच्चस्य साङ्गं जं तए मङ्गरो भट्टिणीए

दंसिदो भावागुण्यवेसो खलदि विष मे दिट्ठी पिङ्गदण्डेसेसुं किं

वज्जणा सत्तागुण्यवेससङ्काए आलवणकोट्टुचलं मे जणअदि । (१०९)

(१०७) राजेति । आलेख्यगताया पित्रगताया अपि प्रियाया रूपं अहो आश्चर्य्यं । रूपोत्कर्षं दर्शयितुमात्रं तथाहीति ॥

(१०८) दीर्घेति । दीर्घेष्वाकण्ठेणाभिना अपाङ्गेन नेत्रयोरन्वेन विसारि प्रसारि विसारणे इति यावत् नेत्रयुगलं यत्र तत् तया । विस्तृतरो विस्तृतः प्रसारी च विसारिणीलभरः । लीलाया विलासेन अक्षिता मनोरंजा भ्रूलता यत्र तत् तयोक्तम् । दन्तान्तर्दन्तमध्ये परिकीर्णं व्याप्तो यो चासकिरणः चासलनितधरलिमा तदात्मकज्योत्स्नया विविगो अधरो यस्मिन् तत् । कर्कशुद्युतिरिव बदरीफलकान्तिरिव पाटलः श्वेतरङ्गो य कोट्येकश्च चिरं मनोमयम् । विमोशीतिवत् कर्कशुद्युद्योपि पक्वं अलवभिधत्ते । श्वेतरङ्गस्तु पाटल इत्यमरः । विभ्रमेव शङ्कारभावनिकारविशेषेण शोभया वा लसति प्रोद्वीतीति विभ्रमलघत् । विभ्रमः शङ्कारभावजातक्रियाविशेषके । आन्नावविष योभायानिति यन्नाविः । लवज्जिनि प्रोक्ते इति कविकल्पद्रुपः । प्रोद्विन्नकान्तिर्वायप्यं येन स प्रोद्विन्नकान्तिः । आलवणसङ्गिद्यं आलवणस्यैः । तथाभूतोद्भूतः खेदविन्दुयंत्रं तत् तथाभूतं तस्याः शकुन्तलाया एतदुद्भूतमनं तत् प्रागुत्तमं त्वं चित्तेपि आलेख्यगतमपि आलपति आभासत इव । सादाभासस्य सादाय इत्यमरः । चार्चूचविप्रोद्विधं इत्यम् ॥

(१०९) विदू इति । विबोध्य चिन्तयदिति शेषः । साङ्ग इत्यादि । साध ययस्य साध ययवा ययरो भट्टिन्वा दर्शितो भावागुण्यवेसः खलतोप जे इति निर्भतमदेशेन कि

मिश्र ॥ अहो एषा राएसियो वत्तिआलेहाणित्तादा जाणे
पिअसही मे अम्मादो वट्टदित्ति । (११०)

राजा ॥

यद्वयत् साधु न चित्ते स्यात् क्रियते तत्तदन्यथा ।

तथापि तस्या लावण्यं लेखया किञ्चिदन्वितम् ॥ (१११)

तथाहि । (११२)

अस्यास्तुद्रमिव स्तनद्वयमिदं निम्नेव नाभिः स्थिता

दृश्यन्ते विपसीन्वताश्च बलयो भित्तौ समायामयि ।

बहुना सत्तातुप्रवेग्यद्वया आलपनकौतूहलं मे जनयति । साधुत्वे हेतुमात्रं यदित्यादि ।
भक्तिव्या । यत्कुन्तलायाः । यधुरो लोकप्रियः । आडुमियो तु यधुरावित्यनरः । भाषातु-
प्रवेग्यो भावसम्बन्धः । दम्यितचित्रणयेति शेषः । निम्नतमदेहेषु युक्ताभागेन जनादि-
वित्त्ययः । मे मन इतिः स्फुटति वाक्पत्रिकत्ववद्भावा न पततीत्यर्थः । सत्तातुप्रवेग्यद्वया
प्राणसम्बन्धयद्वया । 'द्वयासु व्यवसायेषु सत्यवस्थी तु जन्तुवित्त्यनरः । आलपनकौतूहल-
माहापनासनाम् ॥

(११०) निवेति । अहो इत्यादि । अहो राजर्षेयैर्चित्तिकाशेषानिपुणता जाने प्रिय-
सखी मे अउतो वत्तंत इति । राजर्षेयैर्हाराजस्य वत्तिकाभिर्षेयैर्वत्तिभिर्लेखायां चित्र-
णायां निपुणता कोशर्षं अहो आश्चर्यम् । जाने मन्ये किमित्याकाङ्क्षायावित्त्यन्-
मन्येति ॥

(१११) राजेति । यद्यद्वयं चित्ते साधु अनिदलं न स्यात् तत्तदन्यथा
अन्यविधं क्रियते सर्वैरिति शेषः । तथापि तथाव्यवहारस्य चित्रनिपुणाना सर्वैर्षं
समावसिद्धत्वेपि तस्याः यत्कुन्तलायाः किञ्चित् किमपि लावण्यं अङ्गानां सन्निवेशरूपं
लेखया वर्णविशेषरेखया अन्वितं सम्बन्धम् ॥

(११२) तथाहीति । हि वक्ष्यान्तपारेखायोगात् एकमेव मिति लोकीयपरपदयो-
क्तेरान्वयः । ततोयवत्तुमपरपयोः रूपान्तरप्रदर्शनाय हेतुनिरर्हणमात् ॥

अङ्गे च प्रतिभाति मर्द्दवमिदं स्निग्धप्रभावाच्चिरं
 प्रेम्णा मन्मुखमीपदोक्षत इव खेरा च वक्तीय भान् ॥ (११३)
 मिथ ॥ सरिसं एव पञ्चादानसुरूपो सिरोहस्य । (११४)
 राजा निश्चयः । (११५)

साक्षात् प्रियासुपगतामपहाय पूर्वं
 चित्रार्पितामहमिमा वृद्धमन्वमानः ।
 द्योतोवशा पथि निकामजलामतीत्य
 जातः सखे प्रणयवान् धगदृष्टिक्वायाम् ॥ (११६)

(१११) अस्या इति । समाधानवन्द्यराम नपि भिक्षो फलके । अक्षरवितरेष्वभित-
 त्तिदम् । अस्याः शकुन्तलायाः इदं कथं तद्वन्निष्ठं चञ्चलदास्यमायम् । चञ्चला-
 अतोदयोच्छ्रिता सुप्ते इत्यमरः । नाभिनिम्बं गभीरेषु क्षिता । तथा वलपय तद-
 तरङ्गाय निरात्रया नो शोभा इत्यनेन आशङ्कते । रेखोपर्यन्तविशेषक्यं निर्दिष्ट
 इदानीं हे वनरजनिविशेषक्यं दर्शयति अङ्गे चेति दिवा । अकारः स्निग्धप्रभावादिशब्दे
 योजनेन । तथापि स्निग्धं गेहाक्तव्यं प्रभावात् यज्ञेयं हेतो रक्षे गात्रे । अङ्गं
 गात्रे प्रयोक्तव्यमिति ज्ञेयम् । इदं दृष्टमानं पादं क्रोधवशा विदं स्थापितमेव
 प्रतिभाति प्रकाशते तथा प्रेम्णा प्रपदेन मन्मुख इव खेरोक्षते पश्यतो नयनगारयोः
 त्रिभुवोर्गादिति भावः । एवं खेरा वृद्धायाः सखे मां व्यतिष्ठतिमि ध्यात्वा नो न
 आश्रयोः द्योः इति भावः । यादुं लम्बितोक्तिं वक्तुम् ॥

(११२) मिथेति । उत्तिष्ठति इति । सखे मेव पथात्तापगुरोः स्नेहस्य । एवं विम-
 गताया अपि वृद्धमानम् । अथात्तापेन गुरोः प्रवृत्तस्य स्नेहस्य प्रेम्णा सखेयम् ।

(११३) राधेति । निश्चयः दीर्घमिति शेषः ॥

(११४) स आदिति । अवगतासुपगतायां साक्षात्प्रियायां प्रियं पूर्वं प्रागपहाय
 न ह्यपि विदितमादिदिशानिषां कृतकप्रियां वस्तुमन्वमान आदिशब्दोऽर्थं पथि निशाय-
 चरते पथाम्बुषां आनोदकं नदीनगोत्रं अतिष्ठत्तु वृद्धमन्वमानं परोक्षिकायां
 परोक्षभाषनावातिनिष्ठभावात् । प्रवयवान् खडापैर्जातः । वृद्धमन्वमानं परोक्षिका-
 यम् । अथ पूर्वाह्णं वराहोदयकालेन विमन्वतिप्रभावादिशब्दं वाच्यम् ।

विदू ॥ भो तिष्ठिषा आइदिषो दीसन्ति सव्वाओ ज्जेव दत्तणी-
आओ ता कदमा एत्थ तत्थभोदो सत्तन्ता । (११७)

मित्र ॥ चण्हिषो पत्तु एसो सहीए खवसा मोहचक्खु इच्चं क्खु
ए से मदा पच्चक्खदं । (११८)

राजा ॥ त्वं तावत् कतमा तर्कयसि । (११९)

विदू ॥ निव्वणं ॥ तद्धेमि ज्ञा एसा सिद्धिलवन्धणुव्वन्तज्जुसमेण
केसुहत्थेण वद्धस्सेअविन्दुया वच्चणेण विसेसदो णमिदसुआहिं वाङ्ग-
लदाहिं उच्चलिदणीविणा वसथेण अ ईसीपरिच्छन्ता विअ अवि-
सेअ सणेव्वदरपल्लवस्य वालचूमरुक्खस्य पासो आलिहिदा एसा
तत्थभोदो सत्तन्ता इदराओ चणीओत्ति । (१२०)

यदुच्च दयित्ता । अथान्तरप्रवृत्तेन किञ्चित्तत्त्वार्थं पश्यन् । सदसदा निदर्शयति यदि
सा स्थानिदर्शनेति । सव्वन्धवत् । असत् असम्भवत् । वसन्तिल्लं नाम वृत्तम् ॥

(११७) विदू इति । भो इत्यादि । भोलिख आगतया इत्यत्रे सव्वाएव दर्शनीया
तत्कतमात्र तत्रभवती यज्जुन्ता । दर्शनीया अवयवमीक्षणयोग्या रूपरत्न इत्यर्थः । कतमा
आसा मये का । किं वत्तदेकाभ्यादिति वङ्गनामेकनिवारणे कृतम् ॥

(११८) मित्रेति । अथेति । अनभिद्य खेज्जेम सखोहपस्य मोववच्च इयं उह
नास्य गा मत्तच्चताम् । अनभिद्य इदन्वातुभवाच्च । मोव निरर्थकं अचुयं स
मोववच्च । मोव निरर्थकवित्तमर । उत्तरत्वं यत्तु प्रत्यार्थः । किमियमस्य मत्तच्चतं
न गता इत्यर्थः ॥

(११९) राजेति । कतमावासां मये काम् ।

(१२०) विदू इति । निव्वणं निरोद्ध । निव्वणं ननु निधान दर्शनालोकनेक्षय
नित्यमर । तत्त्व मोत्यादि । तर्कवाचि येषां शिथिलवन्धनोद्धान्ताज्जुसमेन केयहत्तेन वद्धस्सेद-
विन्दना वदनेन विशेषतो नभितारुकाभ्यां वाङ्मलताभ्याम् उच्चलिदनीविना वसनेन च
ईप् पट्टिआन्तव अभिये उच्चिग्ध-रपल्लवस्य वालचतवृत्तस्य पार्श्वे आलिहिता एवा तत्र-
भवती यज्जुन्ता । इतरे सख्याविति । शिथिलवन्धनेन बन्धनवैधिल्येन उद्धान्तानि सुकान्ति
ज्जुसमानि येन स तेन केयहत्तेन केयकलापेन विविधा । ततोया विशेषणे । एवमभ्यगापि ।

अङ्गे च प्रतिभाति माद्वैवमिदं स्निग्धप्रभावाच्चिरं
 मेन्वा मन्मुखमोपदीक्षत इव खेरा च वक्तोव माम् ॥ (११३)
 मिथ ॥ सरिसं एव पञ्चादावगुरुणो सिरोहस्य । (११४)
 राजा निश्चयः । (११५)

साक्षात् प्रियामुपगतामपहाय पूर्वं
 चित्तापितामहमिमां बुद्धमन्दमानः ।
 स्रोतोवह्नी पथि निक्कामजलामतीत्य
 जातः सखे प्रणयवान् खगल्लिङ्गायाम् ॥ (११६)

(११३) अस्या इति । समायामवशरायामपि भित्तौ फलके । उत्तरद्वितीयेष्वनित-
 त्तिदम् । अस्याः शकुन्तलायाः इदं अनर्थं तद्वनिष उच्यते दालव्यमाणम् । उच्यमान-
 अतोदयोच्छ्रिता सुप्ते इत्यमरः । नाभिनिन्वा गभीरेष्वस्थिता । तथा पठयन् यत्क-
 तरङ्गाय निरपोन्नता नोदोच्चा इत्यने आश्रयने । रेखोपदर्शितविशेषरूपं निर्दिष्ट
 इदानीं हे पत्नरजनिगमिषेण्डुं दर्शयति अङ्गे चेत् दिवा । अकारः स्निग्धप्रभावादित्यने
 योजनेष्व । तयश्च स्निग्धस्य तेषां त्वर्यस्य प्रभावात् यत्ने च हेतो रङ्गे गात्रे । अङ्गं
 मात्रे प्रतोदोपायमिति भेदितो । इदं इत्यमानं माद्वै कोषवता विदं स्यादिति भावेन
 प्रतिभाति प्रकाशने तथा मेन्वा प्रणयेन मन्मुख इवदस्यमोक्षते पश्यतोऽभयनतारयोः
 त्ति धर्मोगादिति भावः । एवं खेरा खड्गहस्ता सती मा व्यक्ति किमपि व्याहृतोऽथ
 ओजयोः स्रोतादिति भावः । माद्वै खनिनोद्धितं वृत्तम् ॥

(११४) मिथेति । सहस्रमिथ्यादि । सहस्रेष्वपि यथास्मापगुरोः स्नेहस्य । एवं चित्त-
 गमाया अपि बुद्धमानम् । यथाज्ञापेन गुरोः प्रहस्य स्नेहस्य मेन्वः सहयम् ॥

(११५) राजेति । निश्चयः देवैर्वर्णितयेष्व ॥

(११६) साक्षादिति । उपगतामुपस्थितां साक्षादस्तिता मिथी पूर्वं प्रागपहाय
 यत्ना वित्रापितामाडित्तिनामिमां कृतकमिथीं बुद्धमन्दमान आह्वयतोः पथि निक्काम-
 यतोऽप्यप्राप्तो स्रोतोवह्नी नरोत्तमोत्तम अतिमस्य खगल्लिङ्गायाम् मतोविद्यायां
 नरोत्तमाभासमानावामिति भावः । प्रणयवान् अकार्षीं जातः । खगल्लिङ्गायाम् मतोविद्या-
 यम् । अत्र पूर्वोक्तस्य परावर्तितव्यत्वेन विवक्षितविश्वभावादिदयं नावधारः ।

विदू ॥ भो तिखिया आइदिथो दीसन्ति सव्वाओ ज्जिव दत्तणी-
आओ ता कदमा एव तत्त्वभोदी सत्तन्ता । (११७)

मित्र ॥ चयहिथो क्खु एसो सहीए खूबस मोहचक्खु इअं क्खु
ए से गदा पञ्चक्खदं । (११८)

राजा ॥ त्वं तावत् कतमा तर्कयसि । (११९)

विदू ॥ निव्वरणं ॥ तद्धेमि शा एसा सिद्धिलवन्धणुअन्तकुसमेण
केसइत्येण वड्डस्येअविन्दुणा वज्जणेण विसेसदो णमिदंसथाहिं वाळ-
लदाहि उज्जलिदणीविणा वसणेण अ ईसीपरिखन्ता विअ अवि-
सेअसं गिहदरपल्लवस्य वालचूअरुपल्लवस्य पास्ये आलिहिदा एसा
तत्त्वभोदी सत्तन्ता इदराओ सहीओत्ति । (१२०)

यदुक्तं दण्डिना । अथान्तरमहत्तेन किञ्चित्तत्त्वद्वयं फलम् । सदसद्वा निदर्शयत यदि
सा ह्यानिर्दशनेति । सत्त्वमभवत् । असत् असम्भवत् । वसन्ततिलकं नाम उक्तम् ॥

(११७) विदू इति । भो इत्यादि । भोक्षिन्न आलतया इत्यने सर्वाण्ये दग्धनीया
तत्त्वतमात्रं तत्रभवतो यजुनता । दग्धनीया अथयमीक्षणीया रूपरत्न इत्यर्थः । कतमा
आसा मये का । किं यत्तदेकान्यादिति वड्डनामेकनिवारणे उक्तम् ॥

(११८) मित्रेति । अथेति । अनभिष्ट खेतुं सखोरूपस्य मोववत् इयं खलु
मास्य गता प्रत्यक्षताम् । अनभिष्ट इदन्तयातुभवात्तम् । मोवं निरर्थकं वक्तव्यं स
मोववत्तु । मोव निरर्थकमित्यन्तर । उत्तरत्वं खलु प्रश्नार्थः । किमियमस्य प्रत्यक्षता
न गता इत्यर्थः ॥

(११९) राज्ञेति । कतमाभासा मये काम् ।

(१२०) विदू इति । निव्वरणं निरोद्ध । निव्वरणं ननु निधानं दग्धनालोकनेष्वपि
निव्वर । तद्धेमोत्यादि । तर्कयानि यैषा विधिलवन्धनोद्वातकुसमेन केयहत्तेन वड्डस्वेद-
विन्दना वदनेन विशेषतो नमिताकाभ्यां वाळलताभ्याम् उज्जलितनीविना वसनेन च
ईपत् परिश्रान्त्य अभिषेकस्त्रिगधरपल्लवस्य वालचतुष्टयस्य पार्श्वं आलिखिता एषा तत्त्व-
भवती यजुनता । इतरे सत्त्वान्निति । विधिलवन्धनेन वन्धनयैधिल्येन सत्त्वान्नानि सत्त्वानि
कुसुमानि यन स तेन केयहत्तेन केयहत्तापेन विविद्धा । ततोया विशेषश्चे । यममम्यमापि ।

राजा ॥ निपुणो भवान् अस्मत्प्र ममापि भावचिह्नम् । (१२१)

स्विन्नाद्गुलिविनिवेशाद्रेषा प्रान्तेषु दृश्यते मलिना ।

अथ च कपोलमतितं लक्ष्यमिदं वर्णकोष्ठासात् ॥ (१२२)

चेटी प्रति ॥ चतुरिके अर्धलिपितमेतद्विनोदस्थानमस्माभिः

तद्वच्च वर्तिकास्तावदानय । (१२३)

चेटी ॥ अज्ज मावन्न अवलम्ब चित्तफलसं जाय आग-
च्छन् । (१२४)

पायः पङ्क्तय इत्यस्य कलापायाः कथात्मरे इत्यनरः । विशेषत इति । निर्येतोऽतिप्रया-
समिती नञोक्तताम्रं लोखो याम्यां ते ताभ्याम् । अक्षितनीविना विचलितनीविना ।
नोनी कठोरखण्ड । लोखडी खण्डनेषि नोनी यरिष्येषि चेत्यनरः । अभिप्रेक्षेति ।
अभिप्रेक्षेण सवितावर्जनेन स्निग्धगरोऽतिमधुरः पङ्क्तो यस्य स तस्य । विद्वत्पं मनुष्यं
स्निग्धमित्यनरः । एतेन अस्मासावतिमात्रलोहिततलानिति । लोकोक्तानस्या विनि-
तेति गम्यते ॥

(१२१) राजेति । निपुणोऽभिज्ञ । प्रयोषे निपुणोऽभिज्ञविज्ञनिष्णातमिचिता इत्य-
नरः । अथ आक्षिप्तावागमनवन्ताम् । भावचिह्नम् भावस्य सात्विकभावस्य स्नेहादे-
विह्वलम् । तद्वच्चम् । काम्य स्नेहोऽयं रोषाच्चः अरभङ्गोय वेपथुः । वैषम्यमनुप्रवृत्त
इत्यसौ सात्विका, कृता इति ॥

(१२२) पूर्वज्ञमेव सात्विकभावविह्वलं दयेयति सिधेति । सिध्यायाः स्नेहवत्या
अङ्गुलेर्निवेशादपेयात् प्रान्तेषु पार्श्वेषु मलिना रेखा दृश्यते तथा वर्णस्य रङ्गस्य
अच्छासात् स्वीतभावादे । कपोलात् गण्डात् मतितमस्य नेत्रादि च इदं लक्ष्यं निर्ये-
तमस्य । तदाह स्नेहाच्च लो अतिमधुरो दृष्टिको । इत्यनयो अति । ॥

(१२३) चेटीमिति । राजाहेति शेषम् । एतद्विनोदस्थानं निरववापनस्थान
मायेयमित्यर्थः । ततश्चित्तं कर्मसुते । अस्माभिरर्धलिपितमवलम्बं लिपितम् ।
पत्तिं वा पदं कर्त्तुम् ।

(१२४) चेटी । अज्जेत्यादि । आय्यं मावन्न अरभन्त चित्तपदस्य धारदान-
कथा । अरभन्त आरब्ध । धारदानकथा आगमनपर्यन्तम् ॥

राजा ॥ अहमेवावलम्बे । इति वयोक्तं करोति । (१२५)

चेटी ॥ निष्कान्ता । (१२६)

विद्व ॥ भो किं एतत् अवरं आलिङ्गित्वं । (१२७)

मित्र ॥ जो जो मित्रसङ्गी ए अहिमदो पदेसो तं तं आलिङ्गितु-
कामोति तस्मै । (१२८)

राजा ॥ सुखे श्रूयताम् । (१२९)

काव्यां सैकतलीनहंसमियुना खोतोवहा माखिनी
पादास्त्रामभितो निषण्णचमरा गौरीगुरोः पावनाः ।

शाखालम्बितवल्कलस्य च तरोर्निर्मातुमिच्छास्यथः

शृङ्गे लघ्वाद्यङ्गस्य वामनयनं कण्डूयमानां वगीम् ॥ (१३०)

(१२५) राजेति । वयोक्तं करोति अयमन्ते ॥

(१२६) चेटीति । चुगपम् ॥

(१२७) विद्व इति । भो इत्यादि । भोः किमत्र अपरमाविहितव्यम् । आविहि-
तव्यम् विहितव्यम् ॥

(१२८) मित्रेति । जो इत्यादि । जो वः मित्रसङ्घा अभिमतः प्रदेयकं तवालिङ्गित-
काम इति तर्कयाचि । तर्कयाचि तस्य तस्यासङ्घावादिति शेषः ॥

(१२९) राजेति । श्रूयतां वदालिखितव्यमिति शेषः ॥

(१३०) काव्येति । सैकतेषु सिक्तानामयङ्गिनेषु सीनानि अपरिचानि हंसमियुनानि
हंसयुग्मानि यस्याः सा तथोक्ता । सिक्ता वायुकाः । सिक्ताः सूत्रांशुकापीति । सैकतं
सिक्तानामयमिति चामराः । माखिनी नाम्नी खोतोवहा नदी काव्यां आलेख्या तां माखिनी
मभितः चमयतः । तस्याः समीपे वा । समीपमभयतः शीघ्रसाकल्याभिमुखेऽभितः इत्य-
मरः । अभ्यु भवपरिसृत इत्युक्तेऽधिकसमयेति द्वितीया । गौर्याः पाद्वेत्ता गुरोः पितृ-
हिमालयस्य निषण्णा अवस्थिताय रा मृगविषेष्टा जेनु ते । अवरं पावरेऽङ्गी तु मञ्जरी-
मृगभेदयोरेति चेदिनी । पावनाः पमिताहेतवः पादाः प्रत्यन्तपञ्चताः काव्याः । पादाः
प्रत्यन्तपञ्चता इत्यमरः । तथा शाखालु लम्बितानि वल्कलानि तपसिनां वसनभूतानि वक्ष्य

विदू ॥ खगतम् ॥ जघा मन्तेदि तथा तक्केमि पूरिद्वं अयेण
चित्तफलचं आकिदिहिं' लम्बकुच्चायं वक्कलपरिचायायं ताव-
सायं त्ति । (१३१)

राजा ॥ ययस्य अन्यच्च शकुन्तलायाः प्रसाधनमभिप्रेतं लेखितुं
विष्कृतमस्त्राभिः । (१३२)

विदू ॥ किं विच । (१३३)

मित्र ॥ यथावासस्य कस्यभावावस्य अ चं सरिसं भवि-
स्यदि । (१३४)

अ तथोक्तस्य तदोत्पत्तये लब्धस्तुतये लब्धस्तुतये इत्ये विषये वाचनयन सव्यमतिमुन्दरं
वा नेतम् । 'चाम' सव्ये प्रतीये अ इति चेत् चानिमुन्दर इति विश्व । कण्डूयमानं
कण्डू' खल्लं' कुर्वन्तीम् । कण्डू' खल्लं' कण्डूया इत्यमर । नगस्तपोनरि इति
अ । महादित्यादात्मनेपदम् । 'मगी' इतिषोड निम्नात् वाविधितुमिच्छामि । 'मार्द्ध' उ-
विशीलितं वृत्तम् ॥

(१३१) विदू इति । खगत मनःस्थितम् । जघेत्यादि । यथा मन्त्रप्रति तथा
तर्कशानि पूरितव्यमनेन विनकउकमाहतिभिः लम्बकुच्चीनां वक्कलपरिचानानां तापमाना
मिति । यथा ययुःकारं मन्त्रप्रति विदेवप्रति तथा तेन प्रकारेणाहमिति तर्कशानि
किमित्याह पूरितव्यमित्यादि । अनेन राजा लम्बकुच्चीनां दीर्घेऽप्युक्त्या प्रशङ्कस्यो
भूतोऽप्ये कठिनशङ्कयुक्तैरेव इति मेदिनी । 'वक्कलपरिधानानां तापमाना वाहतिभि-
धितः खल्लं पूरितव्यमिति ॥

(१३२) राजेति । प्रसाधनं नेत्ररचनम् । आकल्लस्यो नेत्रम्यप्रति कस्यप्रसाधनमित्यमर ।
अभिप्रेतं लेखितयावदादितम् ॥

(१३३) विदू इति । किं विच किमिदम् ॥

(१३४) मित्रेति । यथेत्यादि । यथावासस्य कस्यभावावस्य अ यत् सङ्घं भविष्यति ।
सहस्रपयुक्तं तद्विष्कृतमिति शेषः । कस्यभावावस्ययथावदप्यमर । यथावासस्यं तस्य
पुण्यादिपदमिति भावः ॥

राजा ॥

कृतं न कर्णार्पितवन्धनं सखे

शिरीषमागण्डविलम्बिकेशरम् ।

न वा शरच्चन्द्रमरीचिकोमलं

नृपालसूत्रं रचितं स्नानान्तरे ॥ (१३५)

विदू ॥ किमु क्लृप्तत्वभोदी रत्नकुवलयसोहिण्या अगङ्गत्येण

सुहं आवारिष्य चकिदचकिदा विच द्विदा । (१३६)

सावधानं ददा ॥ आ ही ही भो एसो दासीए पुत्तो कुसुमरस-

पाङ्कजरो दुष्टमङ्कजरो तत्वभोदीए वचणकमलं अचिलसदि । (१३७)

(१३५) राजेति । कृतमिति । सखे कर्णे अपरितं गन्धं बन्धनं सूत्रपन्थियंस्तत्तु तपोक्तं तथा आगण्डं कपोलपर्यन्तं विलम्बी केशरः शिखा यस्य तत् तथाभूतं शिरीषं शिरीषपुष्पं न कृतं न लिखितम् । एवं स्नानान्तरे स्नानबोरभ्यन्तरे शरच्चन्द्रस्य परदिन्दो-
मरीचिपत्तु कोमलं सुकुमारं नृपालसूत्रम्वा नृपालतन्तुय किम्वा नृपालकतञ्जारय
न रचितम् न चित्रितम् । अन्ये सूत्रपदं बालागभिधत्ते अचसूत्रादिवत् । वा ससूत्रवे ।
वयस्यविलं नाम वृत्तम् ॥

(१३६) विदू इति । किमु क्लृप्तादि । किमु खलु तत्वभवती रत्नकुवलयसोभिना
अगङ्गत्वेन सुखमावायं चकितचकितेन स्थिता किमुखलुभ्या वितकंगर्भं प्रदोद्योत्यते ।
रत्नकुवलयमिव रत्नोत्पलमिव शोभत इति रत्नकुवलयसोभीतेन । स्याद्वत्सलं कुवलय-
मित्यमरः । अगङ्गत्वेन वृक्षाद्येण पाणिनेत्यर्थः । आवायं आच्छाद्य । चकितचकित
भीतभीता । अतिभीतेत्यर्थः । चकितः शङ्कितो भीत इति लिङ्गायुडेयः ॥

(१३७) सावधानमिति । समनोभिनयेममित्यर्थः । आदत्तादि । आ ही ही भो
एव दास्या, पुत्तः, कुसुमरसपाङ्कजरो, दुष्टमङ्कजरो, तदनकमलमभिधत्ति । आः
कोपे पोद्गाया वा । हीहीति निन्दये ह्रासे वा । हीहीयन्तो निन्दयहासयोरिति
भेदिनी । दास्या, पुत्तो गोपः । कुसुमरसस्य पाङ्कजरोऽयः ॥

राजा ॥ ननु वार्यतामेव धृष्टः । (१३८)

विदू ॥ ओ त्वं ज्ञेय अविणीदायं सासिदा इमं वारये
प्रभवसि । (१३९)

राजा ॥ युज्यते । अयि ओः कुसुमलताप्रियातिथे किमत्र परि-
पतनखेदमनुभवसि । (१४०)

एषा कुसुमनिपणा तपितापि सती भवन्तमनुरक्ता ।

प्रतिपालयति मधुकरी न पलु मधु त्वा पिना पिवति ॥ (१४१)

मित्र ॥ अदिशत्यं कुरुवारिदो । (१४२)

विदू ॥ ओ मडिसिद्धवामा कुरु एषा जादी । (१४३)

(१३८) राजेति । वार्यता निवार्यताम् धृष्टो निषंजः ॥

(१३९) विदू इति । ओ इत्यादि । ओ त्वमेव अविनीताना सासिता अस्व वारये
प्रभवसि । अविनीताना दुराचारिणाम् । प्रभवसि प्रभवंसि ॥

(१४०) राजेति । युज्यते तद्देव युक्तम् । अविरतुनये । अयि मन्त्रातुनयोक्तया
सम्बोधनेपिथेति भेदिनी । कुसुमेति । कुसुमयुक्ता लता कुसुमलतास्तासा प्रियातिथे
प्रोतिबन्धनातिथिभूत । किं कथम् । परिपतनखेदं लज्जोपवेसनडं खम् । नेयं कुसुम
सतेति भावः ॥

(१४१) प्रथमं परिपतनव्यथता प्रदर्शयतनाङ्गे भूमिं पिबोभनया प्रदर्शयति एवेति ।
कुसुमे पुष्पे निपण्या स्थिता सती पतिव्रता अतएवानुरक्ता सातुरागा एषा मधुकरी
तपितापि मकरन्दं पिपासुरपि भवन्तं प्रतिपालयति प्रतीक्षते खलु यस्मात् त्वा पिना मधु
पुष्परसं न पिवति । मधु चोद्रे जले क्षीरे सद्यो पुष्परसे इति मित्रः । इयमायां ॥

(१४२) मित्रेति । अदीत्यादि । अत्यर्थं खलु वारित । पर्याप्तं वारित इत्यर्थः ॥

(१४३) विदू इति । ओ इत्यादि । ओ प्रतिमिद्धवामा खलुषा जाति । प्रति-
पिदा निपिदा चासौ वासा प्रतिक्ला चेति प्रतिमिद्धवामा । निपिदा सती निपेधप्रतिक्ला-
चारिण्येत्य । वासो बलु प्रतिपकोरित्यर्थः । किम्वा प्रतिपिधेन प्रतिपेधेन वासा
भावे क्तः । एषा जातिबंधकरजातिः ॥

राजा ॥ सञ्जोषम् ॥ भो न मे शासने तिष्ठसि श्रूयतां तर्हि सम्प्रति हि । (१४४)

अक्षिप्तवालतरुपल्लवलोभनीयं
 ०२ पीतं मया सदयमेव रतोत्सवेषु ।
 विश्वाधरं ददसि चेदुन्मत्तर प्रियाया-
 ख । कारयामि कमलोदरवन्धनस्यम् ॥ (१४५)
 विदू ॥ भो एवं तिकलदण्डस्य दे कथं य भाद्रस्वदि । (१४६)
 विश्वात्मगतम् ॥ एसो दाव उन्मत्तो अहम्पि एदस्य सङ्गेण
 ईदिसो ज्जेव संवुत्तो । (१४७)
 राजा ॥ निवार्यमाणोऽपि कथं स्थित एव । (१४८)

(१४४) राजेति । शासने आदेशे । तिष्ठसि वृत्तसे । सम्प्रति हि सम्प्रत्येव । हि जेतानवधारण इत्यमरः ॥

(१४५) अक्षिप्तेति । वालो अक्षिरोद्धतचासौ तरुपल्लवयेति च । अक्षिप्तो अम्बुगो यो वालतरुपल्लवस्तमिव लोभनीयम् अतिस्तुतुमारमिति यावत् अतएव मया रतोत्सवेषु निभुवनोत्सवेषु सदयमेव नष्ट इवमिति भावः । पीतं अम्बित्वं प्रियायाः यकुलछाया विश्वाधरं पक्षिस्त्रिकाफलवदधरं भ्रगर त्वष्ट्रेददसि तदा वध्यतेऽस्मिन्निति वन्धनं कारा-
 वटर्ह कमलस्य उदरमभ्यन्तरमेव वन्धनं तत्र तिष्ठतीति च तथा भूतं कारयामि । कश्चित् कमलोदरस्यैव वन्धनं कमलोदरवन्धनं तेन तिष्ठतीति च तं प्रत्यकनिश्चितमिति यावदिति व्यापष्टे तत्र उत्तरत्वं विदूषकवचनोऽसङ्गततेर्दुपरिहरत्वात् । वधन्तित्वकं नाम वृत्तम् ॥

(१४६) विदू इति । भो इत्यादि । भो एवं तीक्ष्णदण्डस्य ते कथं न भेष्यति तीक्ष्णो-
 ऽतिदु सङ्गो दण्डो यस्य स तस्य । ते तुव सम्बन्धे ॥

(१४७) विश्वेति । एसो इत्यादि । एष तावदुन्मत्तः अहमथेतस्य सङ्गेन ईदयएव संवृत्तः । एष राजा । सङ्गेन सङ्गकारेण । ईदम उन्मत्त इव ॥

(१४८) राजेति । स्थितयव भ्रष्टरइतिशेषः ॥

राजा ॥ ननु वाय्व्यंतामेव दृष्टः । (१३८)

विदू ॥ भो त्वमं ज्ञेयं अविनीतायां साक्षिता इमं वारणे
महवसि । (१३९)

राजा ॥ युज्यते । अयि भोः कुसुमलताप्रियातिथे किमत्र परि-
पतनखेदमनुभवसि । (१४०)

एषा कुसुमनिपत्या तृपितापि सती भवन्तमनुरक्ता ।

प्रतिपालयति मधुकरी न खलु मधु त्वा विना पिवति ॥ (१४१)

मित्र ॥ अदिशत्यं क्व वारिदो । (१४२)

विदू ॥ भो मडिसिद्धवामा क्व एषा जादी । (१४३)

(१३८) राजेति । वाय्व्यंता निवार्यताम् दृष्टो निखंज्ज- ॥

(१३९) विदू इति । भो इत्यादि । भो त्वमेव अविनीतानां साक्षिता इमं वारणे
महवसि । अविनीतानां दुराचारिणाम् । महवसि प्रभुर्भवसि ॥

(१४०) राजेति । युज्यते तदेव युक्तम् । अयिरनुवये । अयि मन्त्रातुनयोक्तया
सम्बोधनेपिथेति मेदिनी । कुसुमेति । कुसुमयुक्ता सती कुसुमलतासाक्षात् प्रियातिथे
प्रीतिवर्धनातिथिभूता । किं कथम् । परिपतनखेदं अङ्गीयोपवेशनदुःखम् । ज्ञेयं कुसुम
सतेति भावः ॥

(१४१) प्रथमं परिपतनव्यर्थतां प्रदर्श्य पतनाङ्गां भूमिं निखोभनया प्रदर्शयति एवेति ।
कुसुमे पुष्पे निपत्या स्थिता सती पतिव्रता अतएवानुरक्ता साधुरागा एषा मधुकरी
तृपितापि मकरन्दं पिपासुरपि भवन्तं प्रतिपालयति प्रसीचते खलु यस्मात् त्वां विना मधु
उप्यरुह न पिवति । मधु चोद्रे जने चोरे मद्यो पुण्यरसे इति मित्रः । इयमायां ॥

(१४२) मित्रेति । अदीत्यादि । अत्यर्थं खलु वारित । पर्याप्तं वारित इत्यर्थः ॥

(१४३) विदू इति । भो इत्यादि । भो प्रतिपिच्छवामा खलु एषा जाति । प्रति-
पिच्छा निपिच्छा आसौ वामा प्रतिपिच्छा चेति प्रतिपिच्छवामा । निपिच्छा सती निपेधप्रतिपिच्छा
आरिणीत्यर्थः । वामो बह्व्यप्रतिपयोऽतिव्यवहारः । किम्वा प्रतिपिच्छेन प्रतिपेधेन वामा
भावे क्तः । एषा जातिव्यवहारजातिः ॥

इति वायं विद्युजति ॥ (१५५)

मित्र ॥ पुष्पापरविरुद्धो अपुष्पो एसो विरहिमग्नो । (१५६)

राजा ॥ यवस्य कथमेवमवित्रासं दुःखमनुभवामि । (१५७)

प्रजागरात् खिलीभूतस्तस्याः स्वप्नसमागमः ।

वायस्तु न ददात्येनां द्रष्टुं चित्तगतमपि ॥ (१५८)

मित्र ॥ सख्यया पमज्जिहं तए पञ्चादेसडुक्खं पिअसहीए
पञ्चक्खं जीय सहीजणस्स । (१५९)

कान्ता मज्जनत्वा पुनरपि विप्रीकृता अतुभवनयादचित्तमयी स्मिता चित्तमयी कृता ।
आख्येयम् ॥

(१५५) इतीति । वायं नेत्रजलम् ॥

(१५६) मित्रेति । पुष्पेत्यादि । पुष्पापरविरुद्धोऽपुष्वं एव विरहिमग्नः । पुष्पापदै-
भूतभाविविभिर्विरुद्धो विहिष्टः सेवनाविषय इति यावत् । विरोधो विद्वेष इत्यमरः । अत-
एव अपुष्पौऽभिनवः । एव विरहिमग्नौ विरहावस्थाचारः । तयापेक्षयाचारो न भूतो न
अविद्यतीति भावः ॥

(१५७) राजेति । अवित्रासमगरतम् ॥

(१५८) प्रजागरादिति । प्रजागरादतिजागरात् तस्याः प्रियायाः स्वप्नसमागम
स्वप्नावस्थायां सङ्ख्योगः खिलीभूतं चित्तप्रभूतम् । प्रायेण न भवतीत्यर्थः । खिलं भवेद्-
प्रकृते शारङ्गध्वनिप्रवेशसोरिति विश्वः । वायस्तु नेत्रजलम् नरेणा चित्तगतमपि द्रष्टुं न
ददाति अत्राक्षमिति शेषः । तथाच तत्रचित्तं कस्य क्षपणसमये दयनमपीत्युक्तं विरह-
विनोदनमपास्तमिति भावः ॥

(१५९) मित्रेति । सख्येत्यादि । सख्यया प्रमाज्जितं तया प्रत्यादेयदुःखं प्रियवस्थाः
प्रत्यक्षमेव सखीजनस्य । सख्यया । भवम् । सखीजनस्य यत्र प्रत्यक्षं समक्षमेव
प्रवस्यताम् । मज्जनत्वायाः प्रत्यादेयदुःखं प्रत्याप्सानजनितदुःखं तस्मा प्रमाज्जितं
आहितम् ॥

मित्र ॥ अहो घोरमि जगं रसो विभारेदि । (१४८)

विदू ॥ प्रकाशम् ॥ भो चित्तं कतु एदं । (१५०)

राजा ॥ कथं चित्तम् । (१५१)

मित्र ॥ अहमि द्वाणिं अयगदत्था किं चण जधाचिन्तिदाणुसारी
एसो । (१५२)

राजा ॥ किमिदमनुष्ठितं पौरोभाग्यम् । (१५३)

दर्शनसुखमनुभवत साक्षादिव तन्मयेन हृदयेन ।

स्मृतिकारिणा त्वया मे पुनरपि चित्तीकृता कान्ता ॥ (१५४)

(१४८) मित्रेति । अहो इत्यादि । अहो घोरमपि जन रसो विकारयति । रसः
प्रवासविमलम्राग्य शृङ्गार । विकारयति अन्यथयति । मित्रकेश्या अपीदानीं भगवते
तात्त्विकत्ववचिरस्येव पतङ्गस्य तस्यापसारणे राज्ञ प्रयासाधिक्यदर्शनात् एवमुच्यते
इति बोध्यम् । अत्राह । विमलमोघ सम्भोग इत्येष द्विविधो यत । यत् त्वं रति
मल्लहा नाभीरुपैति विमलमोघोऽसौ । स च पूर्वरागनाभप्रवासकस्यात्मकयत्नवा
स्यादिति । तथा । प्रवासो भिन्नदेशतः कात्याख्यापान् सम्भूनादिति च ॥

(१५०) विदू इति । प्रकाशं सुस्पष्टम् । भो इत्यादि । भोचित्तं खण्डिदम् ।

(१५१) राजेति । सुगमम् ॥

(१५२) मित्रेति । अहमपीत्यादि ॥ अहमपीदानीमवगतामी किं पुनरपि चिन्तिता-
नुष्ठायैव । अहमपि इदानीमवगता अवगतो विदितोऽयं चित्रितभङ्गरूपं वस्तु यथा
सा तयोक्ता । अहमपि अथवा भङ्गस्य चित्रतामवगच्छामि इति प्राक् कदापि तात्त्विक-
त्ववचिरासीदिति भावः । यथा चिन्तितं अनुसरतीति यथाचिन्तितानुसारी तात्का-
लिकभङ्गादिकं मनसा यथा चिन्तयति तदनुसारेणानुगम्यतीति स्मरम् । एष राजा पुन
किं किं वक्तव्यं । तदेकान्तचिन्तावशात् तत्तुभयो न वक्तव्यता जनयतीति भावः ।

(१५३) राजेति । पौरोभाग्यं दोषैकदर्शित्वम् । येन कम्पणामनुष्ठितेन केवलं दोष-
एव जायते न कश्चित् सुखसम्प्राप्तमिदमित्यर्थः । दोषैकदृक् पुरोभागीत्यमरः ॥

(१५४) दधनेति । तन्मयेन तन्मात्रविषयकेषु हृदयेन मनसा साक्षात् प्रत्यक्षत इव
दधनस्य प्रियाया इति यथ । अनुभवतो मे यम स्मृतिकारिणा परिशोधकारिणा त्वया

इति वायं विस्तृजति ॥ (१५५)

मित्र ॥ पुष्पापरविरुद्धो अपुष्पो एसो विरहिमग्नो । (१५६)

राजा ॥ वयस्य कथमेवमविश्रामं दुःखमनुभवामि । (१५७)

प्रजागरात् खिलीभूतस्तस्याः स्वप्नसमागमः ।

वायस्तु न ददात्येना द्रष्टुं चित्रगतामपि ॥ (१५८)

मित्र ॥ सव्यधा यमज्जिह्वं तए यच्चादेसदुक्खं पिप्रसङ्गीए
पञ्चक्खं ज्जेव सङ्गीजयस्स । (१५९)

जान्ता भक्तुन्वा पुनरपि विप्रोक्तता अतुभयवशादचित्त्रमयी स्थिता चित्रमयी कृता ।
आर्यैर्यमु ॥

(१५५) इतीति । वायं नेत्रजलम् ॥

(१५६) मित्रेति । पुष्पेत्यादि । पुष्पापरविरुद्धोऽपुष्पं एव विरहिमग्नं पुष्पापरै
भूतभाविभिर्विरुद्धो विद्विष्ट सेवनामित्रव इति यावत् । विरोधो विदेव इत्यन्तर । अत-
एव अपुष्पैर्ऽभिनव । एव विरहिमग्नो विरहावस्थाचार । तथाचेद्व्याचारो न भूतो न
भविष्यतीति भावः ॥

(१५७) राजेति । अविश्राममनारतम् ॥

(१५८) प्रजागरादिति । प्रजागरादतिजागरात् तस्या प्रियायाः स्वप्नसमागम
अप्रावस्यायां सङ्गयोग खिलीभूत सच्चिप्रोभूत । प्रायेण न भवतीत्यर्थः । खिल भवद्-
प्रकृते सारसच्चिप्रनेषसोरिति मित्र । वायस्तु नेत्रजलम् पुनरेना चित्रगतामपि द्रष्टुं न
ददाति अत्रकायमिति शेषः । तथाच ततचित्त्वं कथं स्वप्नसमये दर्शनमपीत्युक्तं विरह-
विनोदनमपास्तमिति भावः ॥

(१५९) मित्रेति । सव्यधेत्यादि । सव्यंथा प्रमाज्जितं त्वया प्रत्यादेशदु यं प्रियवत्याः
प्रत्यक्षमेव सङ्गीजनस्य । सव्यंथा । अथम् । सङ्गीजनस्य यम प्रत्यक्ष समक्षमेव
प्रप्रसङ्गा भक्तुन्वायाः प्रत्यादेशदु य प्रत्याप्तजननितदु यं त्वया प्रमाज्जितं
आश्रितम् ॥

चतुरिणा ॥ प्रविश ॥ जेदु जेदु भट्टा वत्तिकारण्डयं गेह्विच
इदो अच पत्तिदत्ति । (१६०)

राजा ॥ ततः किम् । (१६१)

चेटी ॥ तं मे हत्यादो पिङ्गलिआवेदिआये देवीए वसुमदीए
अहं ज्ञेय अज्जउत्तम उवणइयं त्ति भणिय सबलकारं
गहीदं । (१६२)

विदू ॥ तमं कथं विमुक्ता । (१६३)

चेटी ॥ जाय देवीए लदाविडवज्जगं उत्तरीअञ्चलं पिङ्गलिआ
मोआवेदि दाव णिज्जुविदो मए अण्णा । (१६४)

(१६०) चतुरिकेति । चतुरिका वत्तिकानयनाय नियुक्तपूर्वा चेटी । जेदु इत्यादि ।
जयति जयति भवति वत्तिकाकरण्डं गृहीता इतोऽहं प्रस्थितास्मि । वत्तिकाकरण्डं
वत्तिकास्यापनोपयोगिर्वादिक्तपेठकम् । करण्डोवादिक्तपेठके नमुकोपके इति
शब्दास्मि ।

(१६१) राजेति सुगमम् ॥

(१६२) चेटीति । तमित्यादि । तन्मे हत्यां पिङ्गलिआवेदितया देव्या वसुमत्या
अहमेवार्थपुत्रस्य अयनेष्यामीति भणित्वा सबलकारं गृहीतम् । तद्वत्तिकाकरण्ड
कम् । पिङ्गलिका अपरा चेटी तथा वेदितया चित्तकर्मणे वत्तिकाकरण्डकं भर्तारमियं
नयतीति निवेदितया । गृहीतं हत्यादिति सम्भवः ॥

(१६३) विदू इति । त्वममित्यादि । त्व कथं विमुक्ता । विमुक्ता देव्येति-
येप ॥

(१६४) चेटीति । जावेत्यादि । जावेत्यां लताविटपञ्चमत्तरीयाञ्चलं
पिङ्गलिका मोचयति तावच्चिद्रुतो मयात्मा । लताविटपो लताविटपो लताविटार ।
विटारो विटपोऽस्त्रियामित्यमरः । तत्र चण्डम् । उत्तरीयस्य अर्द्धभावरणस्य

राजा ॥ वयस्य उपस्थिता देवी वल्लभानगर्विता च तद्भवानिमा
प्रतिकृतिं रक्षत । (१६५)

विदू ॥ अत्ताणमि किंत्ति ण भण्णसि । (१६६)

चित्तफलकमादायोत्थाय च ॥ जड् भवं अन्तेऽरकूडवागुरादौ सुखि-
स्यदि तदो मं मेघच्छयपासादे सहाविष्यदि एदञ्च तर्हि गोवायमि
जर्हिं पारावदं उक्खिअ अणो कोपि ण पेप्पिखस्यदि ।

इति द्रुतपद निष्क्रान्त ॥ (१६७)

अञ्चलमनम् । लीवेऽञ्चलञ्च वस्त्रान् इति शब्दाञ्चि । पिक्कलिका मोचयतीति
ह्योरेषानवकायो दर्शितः । निद्रुतोऽपवृषित गोपायित इति यावत् । निद्रुव
पु वि निद्रुतावविष्ठासापलापयोरिति भेदिनी ॥

(१६५) राजेति । वल्लभानगर्विता वल्लभानेवातिवस्त्रानेन गर्विता सदमौ ।

(१६६) विदू इति । अत्ताणमित्यादि । आत्मानमपि किमिति न भणवि ।
आत्मानमिति एवेति शेषः । तद्याचात्मानमपि रक्ष इति किं कथं न भण्यतीत्यर्थः ।
देवीसमागतावात्मरक्षापि न सुकरा तच्च युक्तं मनाल्लस्यावमिति भावः ।

(१६७) चित्तेति । जड इत्यादि । यदि भगवन् पुरकूटवागुरादौ मोक्ष्यते
तदा मां मेघच्छयपासादे शब्दादिष्यते इदञ्च तत्र गोपायमि यत्र पारावत
साम्भ्रता अन्य कोपि न मोचिष्यते । अल पुर देशे सैव कूटवागुरा यन्मम-
भृगवन्मनोपाय तस्या मोक्ष्यते खयं छल्लि ममिष्यति । कम्मवर्त्तरि प्रयोगोयम् ।
कूटं यन्नेऽन्यते रात्राविति निश्च । वागुरा श्वमवन्निनीलमरः । एतेभ राजनि
भृगत व्यघ्राम् । मेघच्छयपासादे केघच्छयस्त्रदिमनकोहनपासादे । शब्दादि-
ष्यते आभन्तरेष्यते । इदं चित्तफलकं । पारावतमिति तत्र पारावता एवोप-
विशन्तीति भावः । द्रुतपदं द्रुतं वगवत्पदं पादविहरणं यत्र तत् तपोऽयम् ।
क्रियाविशेषणम् ॥

मित्र ॥ अहो असंसंकन्तहिमयोवि पङ्कमसम्भावणं रक्खादि
स्त्रिरसोहिदो दाव एसो । (१६८)

प्रविश्य पल्लवस्त. प्रतीहारी ॥ जेडु जेडु देवो । (१६९)

राजा ॥ वेत्तयति न खल्वन्तरे त्वया दृष्टा देवी । (१७०)

प्रती ॥ देव दिष्टा पत्तहत्थ मं पेक्खिअ पडिण्णिउत्ता । (१७१)

राजा ॥ कार्य्यज्ञा देवी कार्य्योपरोधं मे परिहरति । (१७२)

प्रती ॥ देव अमच्चो विस्सवेदि अज्ज रज्जकज्जस्स वज्जलदाए एक्कं
ज्जेव मए पोरकज्जं पच्चवेक्खिदं तं देवो पत्तारोविदं पच्चक्खी-
करेडु त्ति । (१७३)

(१६८) मित्रेति । अहो इत्यादि । अहो अत्यर्धकालानुदयोपि प्रथम-
सम्भावनं दत्तति स्त्रिरसोहिदस्तावदेव । अत्यर्धकालानुदयः शकुन्तलाप्रवृत्तसना ।
प्रथमसम्भावणं प्रथमकृतवज्जमानम् । स्त्रिरसोहिदः अविचक्षितप्रेमा ॥

(१६९) प्रविश्येति । जेडुरत्यादि । जयति जयति देव ॥

(१७०) राजेति । खलु प्रत्ये । अन्तरे पविमध्ये त्वया किं देवी न दृष्टा ।

(१७१) प्रतीति । देवेत्यादि । देव इहा पल्लवस्तां मा प्रेक्ष्य प्रतिनिवृत्ता ।
मा मयल्लस्यगच्छतीमिति शेष । प्रतिनिवृत्ता प्रतिगता ॥

(१७२) राजेति । कार्य्यज्ञा कार्य्यगौरवज्ञा । कार्य्योपरोधं कार्य्यविरोधः ।
परिहरति न जनयति ॥

(१७३) प्रतीति । देवेत्यादि । देव अमात्यो विज्ञापयति अद्य राज्यकार्य्यस्य
वज्जलतया एकमेव मया पौरकार्य्यं प्रत्यवेक्षितं तद्देव पत्तारोपितं प्रत्यक्षी-
करोत्यिति । पौरकार्य्यं राज्यकार्य्ययोनृपाभात्याभ्यां विभागेन प्रत्यवेक्षणीयत्वा-
दाह अस्तेति । पत्तारोपितं विपिनस्थम् । प्रत्यक्षीकरोतु अनुभवतु । इति
विज्ञापयति ॥

राजा ॥ इतः पत्रं दर्शय । (१७४)

प्रती ॥ उपनयति । (१७५)

• राजा ॥ वाचयति ॥ विदितमस्तु देवपादानां धनवृद्धिर्नाम
वणिक् वारिपथोपजीवी नौव्यसनेन विपन्नः, स चानपत्यः, तस्य
चानेककोटिसङ्ख्यं वसु, तद्दिदानीं राजस्वतामामपद्यते, इति श्रुत्वा
देवः प्रमाणमिति । (१७६)

(१७४) राज्ञेति सुममम् ॥

(१७५) प्रतीति । उपनयति पत्रसुपस्थापयति ॥

(१७६) राज्ञेति । वाचयति प्रहति । तद्देवाङ्कं विदितमित्यादि । देव-

पादानामित्यत्र यावद्यद् सङ्ख्यानातिरेकं सूचयति । कासुक्कसङ्खुंति वर्त्तमान-
क्लाम्भेन कर्त्तुं पठति । वणिक् पश्याजीव । वाणिज्यो वणिक् । पश्याजीव
इत्यमरः । वारिपथं पञ्चा वारिपथो नदीमार्गः । पथ्यपुट इत्यम् । तेन जीवति
वाणिज्येन वर्त्तते इति वारिपथोपजीवी । नौव्यसनेन नावो व्यसनेन विपदा
मज्जनेनेति यावत् । व्यसनेन विपदि भ्रमे इत्यमरः । विपन्नो मृतः । न पतति वंशो
येन जातेनेत्यपर्यं सकुलपर्यन्तः । अममत्यः सकुलपर्यन्तरहितः । अनेका
वस्तु फोटय । सकुला यस्य तदनेककोटिसंख्यम् । वसु धनं अस्तीति येष ।
रिक्कसङ्खुं धनं वलित्यमरः । तत् भगम् । राजसुतं राजस्वामिकताम् ।
आपद्यते आप्नोति यज्ञात् अनन्तरं वदियन्ताद्यस्य तस्य धनं भवेत् । तद्भावे
सकुलम् । सादाचार्यं विष्णवे वा । सर्व्वेनाममभावेत्तु प्राज्ञपारिक्थभाजिनः ।
नैविद्याः शुचयो दान्ता एवं धर्मी न जीयते । अहर्थाः प्राज्ञपथनराज्ञा
नित्यमिति स्थितिः । इतरेषान्तु वर्षानां सर्व्वभावे हरेरूप इति सप्तवचने
शुद्धतयाचार्यं शिष्ययोरवस्थानेन नैविद्याप्राज्ञपारिक्थभाजिनः ।
पारिक्थेविकल्पेन तद्वेन रात्र्यप्राधिकारः प्रतीयत इति भावः । देवो राजा प्रमाणं
कर्त्तव्यतानिधयकत् । प्रमाणं चेत्यर्थ्यादाभावे यत्ताप्रमाद्विचित्र्यम् । भवत्विति
येन । इति देवपादानां विदितमस्त्विति योजना ॥

सविषादम् ॥ कष्टं खल्वनपत्यता, वेतवति महाधनतया वज्रपत्नी-
केनानेन भवितव्यं तदन्विष्यता यदि काचिदापन्नसत्त्वास्तु भार्या
स्यात् । (१७७)

प्रती ॥ दायिं ज्ञेव साकेदजरस्तु सेद्विषो दुहिदा यिषुत्त-
पुंसवणा तस्तु जाया सुणीयदि । (१७८)

(१७७) सविषादमिति । सखेदमिच्छार्थः । कष्टं दुःखहेतुः । महाधनतया
वज्रधनतया । वज्रः पत्नी यस्तु स तेन वज्रपत्नीकेन । इतः क इति कः । भवि-
तव्यमिति भावे तव्यः । आपन्नसत्त्वा गर्भिणी । आपन्नसत्त्वास्यादुगुर्विष्यन्तर्जनी
अ गर्भिणीत्यमरः । मन्वधवारितपत्नीवद्भाषोपि श्वपः कथं गर्भमप्यप्यति तस्य-
सर्वेव स्नाधिकारवाचनाया निरवनीतात् । यदाह इहस्यति । यस्य गोपयता
भार्या देहाङ्गं तस्य जीवति । जीवत्यङ्गशरीरे स्वं कथमन्यः समाप्नुयात् ।
सकुलैर्विद्यामानैस्तु पितृमातृसभाभिभिः । अपुत्रस्तु प्रसीतस्तु पत्नीतद्भागवार्ति-
णीति । तथा । तव्यमिच्छा बान्धवा वा ने तस्याः परिपन्थिनः । हिंसुर्धनानि
तान्नाजा चौरदण्डेन याचयेदिति । अत्र समाधीयते । राजान्नाधिकारिद्वेषाया
वस्तुना पत्नीधिकारो नास्त्वर्थागतः । अतो इहस्यत्यादिवन्मतमपि वस्तुविषयं तदन्त-
र्भाजननङ्गीकृत्य तात्कालिकं धर्षयति कविः छतगुणे मन्वधुपतयस्येवैव यन्महाधन-
त्वात् तदाह पराशरः । छते ॥ मानवो धर्मस्तेताया गीतमः स्तुतः । द्वापरे
याज्ञवल्किः कवी पराशरः स्तुत इति । अतएव तदानीन्तनाधिकारे भारदः ।
अन्यत्र ब्राह्मणान् किन्तु राजा धर्मपरायणः । तत् स्तोषा जीवनं दद्यादपि
दामयिषिः स्तुत इति ।

(१७८) प्रतीति । दायिभित्वादि । इदानीमेव साकेतपुरस्तु अत्रिनी
दुहिता निर्वृत्तपुंसवना तस्य जाया भूयते । इदानीमेव भूयत इत्यन्यः ।
अत्रिनिः कुशोत्तमविलिनः । कुलिकस्तु इषो अत्रि कुलश्रेणिनि विलिनामिति
अटापरः । निश्चतं समाप्तं पुंसवनं द्वितीयसंस्कारो यस्याः सा निश्चतपुंसवना ।
पुंसवनसंस्कारस्तु गर्भाधानप्रतीतिः पुंसः पुंसं शब्दात् पुरेति साक्ष्यत्वेन च

राजा ॥ स खलु गर्भः पितृप्रसूक्त्यमर्हति गत्वैवममात्यं
ब्रूहि । (१७८)

प्रती ॥ जं देवो आणवेदि । इति प्रसिवा । (१८०)

राजा ॥ एहि तावत् । (१८१)

प्रती ॥ प्रतिनिहत्य ॥ एसास्मि । (१८२)

राजा ॥ विमनेन सन्ततिरखि नास्तीति । (१८३)

येन येन विमुज्यन्ते प्रजाः सिग्धेन बन्धुना ।
स स पापाहते तासा दुष्मन्त इति पुष्यताम् ॥ (१८४)

सन्तते तत इत्युक्तस्य न्दन्मासपूर्वमेव ततोयमावर्तव्यतयोपदेयादसंशयितगर्भात्
दर्शितम अथवा पुंसवनसंस्कारेण गर्भस्य पुत्रीकरणश्रुतिरिदं प्रकृतम् ॥

(१७८) राजेति । स खलु स एव । पित्रा पित्रत आगत पितृरिदं ॥
पितृ ष्योऽहो मे इति कृतोदेष । श्रुतोऽनिरुद्धेत्युक्ते नाद्यस्य उक्ति । अर्हत्
धनम् । अर्हति अधिकरोति । तथाच गौतम । उत्पत्तैराद्ये स्नामिवाङ्गमेतेति ॥

(१८०) प्रतीति । अभिज्ञादि । बह्वेव आत्रापयति ॥

(१८१) राजेति । एहीति पुनरागमनायादेशोयम् ॥

(१८२) प्रतीति । प्रतिनिहत्य पुनरेव । एसास्मि एवास्मि ॥

(१८३) राजेति । सन्ततिरखिनास्तीत्यनेन किं प्रयोजनमिति श्रेय । तथाच
गर्भोक्तिरिति सन्ततिरस्तीति तस्या एवास्मिन् अधिकारो न रात्र सन्ततेरसङ्गावे त रात्र
एवाधिकारः स्यादित्येव प्रचारेणात्रमिति भावः ॥

(१८४) तत् किं कार्यमित्यत्र आह येनेति । प्रजा जना येन येन सिग्धेन
सोहता । सिग्ध सोहयुते चिकणमि स्यादिति मेदिनी । बन्धुना सङ्गनेन
पितृदिनेति यावत् । बन्धुसङ्गजना समा इत्यमरः । विमुज्यन्ते निरक्षन्ते
पापात् कते पाप विना अस्ति पाप इत्यर्थः । तासां प्रजानां स स बन्धु दुष्मन्त-
इति पुष्यतां उच्यते ॥ पुष्य इत्युच्यते इति कविकल्पद्रुमः । विमुज्य-

प्रती ॥ एदं याम घोषदृष्ट्वं । इति निष्कस्य पुनः प्रविष्ट । (१८५)

देव काले पविष्टं विष्य अहिणान्दिदं देवस्य सासयं महा-
जणेण । (१८६)

राजा ॥ दीर्घस्यञ्च निश्चयः ॥ एवं भोः सन्ततिविच्छेदनिरवलम्बना
मूलपुरुषावसाने संस्पदः परसुपतिष्ठन्ते समाप्यन्ते पुरुवंशश्चिव
एष वृत्तान्तः । (१८७)

प्रती ॥ पङ्क्तिदं अमङ्गलं । (१८८)

अज्ञैः यद्दः । कुर्व्योर्जिरेति विकल्पादजिः । घोष्यतामिहपि कथित्वाठः ।
एतेनैतदुक्तमभवति यत् स्वतावाभ्यस्यसन्तावर्षजातमधुना सदायत्तमेव यथान्यः
कीपि तन्नापहरेदिति । तथाच सन्तः । बाहदायादिक रिक्थं तावद्वाक्तामुपाह-
येत् । यावत् स स्वाह्मनाहन्तो यावज्जातीतयैश्वर इति ॥

(१८५) प्रतीति । एदमित्यादि । एतयाम घोषयितव्यम् । नाम अङ्गीकारे ।

नामप्राकाशयन्मात्राव्यक्तोपपन्नमकुलने इत्यमरः ॥

(१८६) देवेत्यादि । देव काले प्रवृत्तिर्वाभिनन्दितं देवस्य यावनं महाजनेन ।
काले यथाकालम् । प्रवृत्तं वर्षणम् । अभिनन्दितं समागतम् । यावनमाद्या ।
महाजनेन साधुवर्गेण ॥

(१८७) राज्ञेति । मूलपुरुषस्य भगिनो अवसाने निधने सम्पदोऽर्थाद्याः
सन्तरेपत्यस्य विच्छेदात् अभावात् निरवलम्बना अस्त्रामिकाः सन्तः एवमित्यं
यथा धनद्वारेपरमात्तस्यस्यदो राजानस्यस्त्रादस्यदात्तया इत्यर्थः । परमन्व-
सुपतिष्ठन्ते चयनवन्ति । अन्ते नाये । अन्तोवायोदयो नैत्युत्थित्यमरः । पुरुवंश-
श्चिवः पुरुवंशसम्पदः । एष सम्पदि सम्पत्तिः त्रीष चक्षुषोऽत्यमरः । वृत्तान्तः
प्रचारः । वृत्तान्तः स्थानं प्रचारणे प्रचारे कावृत्तावर्तयोरित्यमरः ॥

(१८८) प्रतीति । पङ्क्तिदं अमङ्गलं प्रतिवृत्तमनङ्गलम् । प्रतिवृत्तं भवता
प्राप्तप्रतिपातमस्तितिशेषः ॥

राजा ॥ धिक्कामुपनतत्रेयोऽवमानिनम् । (१८८)

मित्र ॥ असंसर्गं पित्रसर्गं ज्जेव हिअए कडुअ निन्दिदो
अयेण अय्या । (१८९)

राजा ॥

संरोपितेऽप्यात्मनि धर्मपत्नी

त्यक्ता मया नाम कुलप्रतिष्ठा ।

०६ कल्पिष्यमाणा मङ्गते फलाय

वसुन्धरा काल इवोत्तवीजा ॥ (१९१)

मित्र ॥ अपरिचिन्ता दार्ढ्यं दे भविस्सदि । (१९५)

पेटी ॥ जनानिकम् ॥ अज्जे एदं पत्तं पेसअन्तेण किं विचारिदं
अमञ्जेण पेक्ख दाव भट्ठिणो वाहजलप्यवाहो संवुत्तो अधवा य

(१८८) राजेति । उपनतस्तपगतं त्रेयो मङ्गलं वसस्त्वयकुलव्याख्यपत्निर्यः ।

अवमान्यते यस्तं मा धिक् । त्रेयो धर्ममङ्गलमेवेति मित्रम् ॥

(१८९) मित्रेति । असंसर्गमित्यादि । असंशयं प्रियसखीमेव हृदये कृत्वा

निन्दितोऽनेनात्मा । हृदये कृत्वा अभिषन्वाय कृत्वा वा । अनेन राज्ञा ॥

(१९१) राजेति । संरोपितेपीति । काले यथाकालमुत्तवीजा कृतवीजवधना

अतएव मङ्गते विपुलाय फलाय शलाय कल्पिष्यमाणा भविष्यन्ती वसुन्धरा
भूमिरिव कुलस्य प्रतिष्ठा गौरवं स्थितिव्या यत्तं सा तद्योक्ता धर्मपत्नी धर्मतः
परिणीता पत्नी आत्मनि स्वस्थिन् संरोपितेपि धर्मभावेन तस्याप्राप्तिरिति
सति । आत्मानं जायते पुत्र इति श्रुतेः । मया नाम त्यक्ता । नाम कुलने ।
अज्ञोपमालङ्कारः । वृत्तव्यञ्जनादि ॥

(१९२) मित्रेति । अपरीत्यादि । अपरिचिन्तिते दानो ते परिष्यति । पुन-

संशयते तमेति भावः ॥

एसो सोअ बुद्धिपूर्वकं पडिवज्जिस्सदि ता मेहच्छागारद्विदं
णिव्वाणसमत्थं अज्जमाहव्वं गेह्लिअ आअच्छ । (१२३)

मगी ॥ सुट्ठु दे भण्हिदं । इति निष्क्रान्ता । (१२४)

राजा ॥ अहो दुष्मन्तस्य संशयमाकूढा, पिण्डभाजः ।
कुत । (१२५)

अस्मात् परं वत यथाश्रुतिसंज्ञितानि

को नः कुले निवपनानि करिष्यतीति ।

नूनं प्रसूतिविकलेन मथा प्रसिक्तं

धौताश्रुसेकसुदकं पितरः पिबन्ति ॥ (१२६)

(१२३) चेटीति । अज्जेत्यादि । आर्थे एतत् एत प्रेषयता किं विचारित-
ममात्मन प्रेषस्त तावत् भर्तुर्वासज्जलप्रवाहं सङ्गतं अपरा नैव शोकं बुद्धिपूर्वकं
परिवर्जयिष्यति तन्मेषश्चक्षुषागात्स्वित निर्व्याणसमर्थमार्थमाधव्यं गृहीत्वा
आगच्छ । आर्थे इति प्रतीक्यायां आत्मन्वयस्य । किं निन्दायाम् । किं कुक्ष्यायां
वितर्के चेति मेदिनी । वास्यज्जलप्रवाहोऽश्रुप्रवहति । प्रवाहस्तु प्रवृत्तौ स्यादपि
क्षौतविचारिण इति मेदिनी । अथयति । अथयन्तोऽनन्तरार्थं वायन्त्य
वस्तुषु तथाच अनन्तरत्वेवार्थं । बुद्धिपूर्वकमाक्षविषेयतया । परिवर्जयि-
ष्यति निराकरिष्यति । निर्व्याणसमर्थं शोकनिर्व्याणसमर्थम् ॥

(१२४) प्रतीति । सुट्ठु इत्यादि । सुट्ठु त्वया भणितम् ॥

(१२५) राजेति । अहो इति शोके विषादेना । अहोधिगर्णे शोकेषु
करणार्थमादयोरिति मेदिनी । दुष्मन्तस्य पिण्डं भक्ष्ये श्वन्ते इति पिण्ड-
भाजं पितरः । दाहजतिं विष्णुः । मय मेतत्परमार्थं पिण्डो कथ्यते न नति
वन्देऽमाकूढाः प्र ग्रा । तदुच्यते कुत इति ॥

(१२६) अस्मादिति । वत खेदे अस्माद्दुष्मन्तापर शोकात् कुले यथाश्रुति
यथारिषि संहितानि अतुसंहितानि निवपनानि पिण्डोदकदानानि । पिण्डदान

मिथ ॥ हृदी हृदी सदि क्वु दीवे ववधाणदीयेण अन्धआरं
अणुहोदि राएसी ॥ (१६७)

चेटी ॥ भट्टा अलं सन्दाविदेण वचत्थो ज्जेव पद्ध चवरासुं देवीसुं
अणुरूपपुत्तजम्मेण पुत्तपुरसायं अखिणो मविच्छादि । (१६८)

आत्मगतम् ॥ य मे यच्चयं पडिच्छदि अणुरूपं नि ओपधं आदहं
यिअत्तेदि । (१६९)

निवाप स्यादित्यमर । क करिष्यति इति एवं चिन्तयित्वा पितरो यम पूर्वजा
प्रसूतिविकलेन तपसरहितेन । प्रसूति ज्ञानयोक्त्योक्त्या दुहितरिहतेति
विश्र । मया प्रसिद्धं त्यक्तपदक तर्पणजलं नून निधित धीत आशितोऽन्धसेको
वायविन्दु र्धनं, तत् यथाशक्त्या पिबति । अधरपतितो नयननिगलितानुविन्दु
येनोदकपानेन आशितो भवति तादृशं पिबतीत्यर्थ । उदकविशेषणत्वे तथाभूतं
कृत्वा पिबतीत्यर्थ । वचननिष्ठकं वस्तुम् ॥

(१६७) मिथेति । हृदीत्यादि । हा भिक्व हा भिक्वसति खसु दोषे व्यवधानदोषे-
षाम्भकारमनुभवति, राजपिं । एतेनैतदुक्तम्भवति यत् सत्यस्यात्मजे स्थानान्तरगतत्वेन
अनपत्यता नश्यते महाराज इति ॥

(१६८) चेटीति । भट्टेत्यादि । भस्तरुं सन्तापितेन वय स्वयम् प्रभुरपराष्ट देवीपु
अतुरूपपुत्तजम्मेना पूर्वपुरमाणाभ्यन्धो भविष्यति । सन्तापितेन सन्तप्तीकृतेन आक्रमेति
शेष । वय स्योगुता । वय स्वस्त्यर्थो युगल्यमर । प्रभुभगानित्यय । अपराष्ट यजु-
नलेतराष्ट । देवीपु कृताभिषेकमहिषीय । अतुरूपपुत्तजम्मेना आत्मसदृशपुत्त्रोत्पत्त्या ।
पूर्वपुरमाणा पिण्याम् । अन्धस अणुशून्य । तदाह यद्वलिखितपटोनसिधया ।
यत्र कचन जातेन पिता पुत्रेण नन्दति । तेन चान्दयता याति पितृणा पिण्डदेन वै इति ।
विशुद्धमूर्त्तिरुद्धं । आत्मेन प्रजयाचैव पितृणामन्धसोभवदिति ॥

(१६९) आत्मगतमिति । अन्धतिस्रवमित्यर्थं । सेत्यादि । न मे यच्चनं
प्रतीच्छति । अतुरूपमपि औपधमातङ्गं निवर्त्तयति । प्रतीच्छति मृष्ट्वाति ।

राजा ॥ शोकनाटितकेन । (२००)

आमूलशुद्धसन्तति कुलमेतत् पौरवं प्रजायन्धे ।

मय्यस्तमितमनार्यै देव इय सरस्वतीस्रोतः ॥ (२०१)

इति शोकपरागतः ॥ (२०२)

अपिरत्र सम्भावनायाम् । तथाच सम्भावनाणि अतुल्यपुत्रपुत्रसौम्यमातङ्गं रोगं
निवर्त्तयति निवारयतीत्यर्थः । इत्यादिपञ्चाशत्तद् इत्यमरः । अत्रायमाययः ।
अयोग्यतया मद्वचनं न प्रतीष्टं नाधव्यवचनन्तु मत्तंयुपयुक्तं सम्भावनायापि तत्त्वज्ञेन
सन्नापं यनयितुं मर्त्यमिति ॥

(२००) राजेति । शोकनाटितकेन शोकद्वयवशात् ॥

(२०१) आनूतेति । प्रजायन्धे सन्ततिरङ्गिते देवपक्षे जनश्रुत्ये धर्मतारण्यादिप्राये
इति यावत् । प्रजा स्यात्सन्ततो जने इत्यमरः । अतएव अनार्यै अप्रपक्षे पक्षे अगम्ये ।
परिगत्यामित्यस्य रूपम् । नमि आमूलभादितः शुद्धा अविच्छिन्ना सन्ततिः पुत्र-
पौत्रादिपरम्परा पक्षे धारा यस्य तत् । सन्ततिः पङ्क्तौ गोले पारम्पर्ये पुत्रपौत्राणामिति
मेदिनी । पौरवं पुत्रसम्बन्धि पक्षे भूयिष्ठमेव । प्रभूतं पुत्रभूयिष्ठमित्यमरः । स्मार्त्तं यः ।
एतत्कुलं तद्याभूते देशे तद्याभूतं सरस्वत्या नद्याः स्रोत इव अस्तमदर्शनं मितं गतम् ।
अस्तमदर्शनं इत्यमरः । अत्रासङ्कार उपमा सा च पूर्णा श्रोती च । तदुक्तं हर्षणे ।
साम्यं वाच्यमनेधमं वाक्यैक्ये उपमा द्वयोः । सा पूर्णा यदि सारान्वयधर्मा अपोम्य-
वापि च । उपमेयस्योपमानं भवेद्वाच्यमिदं पुनः । श्रोती यथेववाच्यत्वाद्वाच्यं यत्वा वा
वतिरिति । आर्या जातिः ॥

(२०२) इतीति । शोकं मूर्च्छां । मूर्च्छा तु कश्चन शोक इत्यमरः । एतेनोपान्त-
दया वर्णिता । अरमदयावास्तु मल्लुक्जोवनसम्भारनामन्तरेणानर्थनीयत्वाच्चाटके प्रविशेधाञ्च
इतएव विरहवर्धनानिष्ठितिः । तदुक्तम् । अत्रागस्तदत्तं वनसः सङ्कतिभाषना च
व्यावृत्तिः स्यात्तदत्तं विनयस्यामतयेतद्योपि । निद्राच्छेदस्तदत्तं तत्तता निष्प्रपत्तं ततोऽनू-
न्नादो मूर्च्छा तदत्तं वरणं स्याद्वशात् प्रकृमेयेति । अपरञ्च । रसविच्छेदेष्टेतत्त्वान्तरणं
नैव वक्ष्यते । जातप्रायन्तु तद्वाच्यं चेत्तस्य काङ्क्षितं तथा । वक्ष्यतेति यदि प्रत्युच्छीवने
आदरद्वरेण इति ॥

वेटी ॥ ससम्पन्नम् ॥ समस्तसदु समस्तसदु भट्टा । (२०३)

मित्र ॥ किं दागिं ज्वेव शिव्युदं करेमि अंधवा सुदं मए सउ-
न्तलं समस्तसन्तीए देवजणणीए सुहादो जणभाचसमुष्पुचाओ
देवाओ ज्वेव तह अणुचिद्विस्सन्ति जह सो भट्टा अदूरेण धम्म-
पदिणीं तुमं अहिणन्दिस्सदि त्ति ता ण जुत्तं मे एत्थ विलम्बिदुं
आव इनिणा उत्तन्तेण पिअसही सउन्तलं समस्तायेमि ।
इत्थुदुआनत्तेन निष्कान्ता । (२०४)

नेपथ्ये ॥ ओ अण्वह्मसं अण्वह्मसं (२०५)

राजा ॥ प्रत्यागतचेतनं कथं दत्त्वा ॥ अये माधव्यस्यैवार्त्त-
नादः । (२०६)

वेटी ॥ सो शास माधवो तवस्त्री पिद्मलिचामिस्त्रिआर्हि
चेडिआर्हि चित्तफलअइत्यो पाविदो भवे । (२०७)

(२०१) वेटीति । ससम्पन्न सत्वरम् । समेत्तादि । समानसिद्ध समानसिद्ध भर्ता ॥

(२०४) मित्रेति । किमिच्छादि । किमिदानीमेव निवेष्टुं करोमि अथवा श्रुतं मया
यजुन्तया समानासयन्त्या देवजनन्या सुखात् यज्ञभागसम्पत्त्या देवा एव तथा अनुष्ठा-
स्यन्ति यथा स भर्ता अचिरेण धर्म्मपत्नीं त्वाभिनन्दिष्यतीति तच्च युक्तं मे एव विल-
म्बितं यावदनेन वृत्तान्तेन मित्रसखीं यजुन्तया समानासयामि । निवृत्तं पुस्तम् ।
करोमि यजुन्तयावृत्तान्तनिवेदनेनेति शेषः । देवजनन्या अदिते । यज्ञभागाय
सम्पत्त्युक्ताः सम्पत्त्युक्ताः । यत्नेन सत्वरान्तेन अथवा अल्पेन समानासयन्त्या
तदनुष्ठानसम्मानना दर्शयति । अभिनन्दिष्यति आदरिष्यते । अनेन यावद्वृत्तान्तं
नय । उदुआनत्तेन आकाशपथोद्गमनाभिनयन ॥

(२०५) नेपथ्यं देति । ओ इत्यादि । ओ अण्वह्मस्यमण्वह्मस्यम् । अण्वह्मस्य-
मित्यर्थः । अण्वह्मस्यमण्वह्मस्यमित्यर्थः ॥

(२०६) राज्ञेति । प्रत्यागतचेतनं पुनरागतचेतनं विगतमोह इत्यर्थः । अये इति
सम्पत्त्यर्थः । आर्त्तनादः आपद्यमद् ॥

(२०७) वेटीति । सो इत्यादि । स नाम माधव्यस्यपत्नी पिद्मलिकाभिन्निताभि-

राजा ॥ चतुरिके गच्छ मद्बचनादनिपिद्वपरिजना देवी-
सुपालभस्व । (२०८)

चेटी ॥ निष्कान्ता । (२०९)

नेपथ्ये ॥ भूयः स एव यन्द् । (२१०)

राजा ॥ परमार्थतो भीतिभिन्नस्वरो ब्राह्मण । कः कोऽत्र
भोः । (२११)

प्रविश्य कञ्चुकी ॥ आज्ञापयतु देवः । (२१२)

राजा ॥ निरूप्यता किमेवं माधव्यब्राह्मणः क्रन्दतीति । (२१३)

कञ्चु ॥ यावद्वलोकयामि । इति निष्कान्त्य सवन्धुम पुन
प्रविष्ट । (२१४)

राजा ॥ मार्ज्मतायन न खलु किञ्चिदत्याहितम् । (२१५)

चेष्टिकाभिविलसलकहस्त प्राप्तो भवत् । नाव सम्भाषनावाम् । तपस्वी अतुल्यभाङ्ग ।
पिङ्गलिकानिधिताभि पिङ्गलिकानिधिताभि ॥

(२०८) राजेति । मद्बचनात् राजा वनीत्यङ्गा । अनिपिदा निप्रयीडनरूपादकार्य-
करणदभिचारिता परिजना यथा सा तथोक्ता देवीसुपालभस्व क एव ते आचार इति
दुर्वाक्यं भद । दुर्वाद् स्यादुपावन्धुसत्त्वं य स्तुतिपूर्वक । सोऽनुयुक्तं सनिन्दस्तु
वस्तु परिभाषणमिति जटाधर ॥

(२०९) चेटीति । सुगमम् ॥

(२१०) नेपथ्य इति । भूय पुन स एव यन्द् अव्यञ्ज्यस्यवञ्ज्ययमिति मन्दः ॥

(२११) राजेति । परमार्थतो वस्तुतः । भीतिभिन्न भीत्या प्रथमिध स्वरो यस्य स
तथोक्त । ब्राह्मणो माधव्य । भोः कल क क अक्षतीति शेषः ॥

(२१२) प्रविश्येति । सुगमम् ॥

(२१३) राजेति । निरूप्यतां निधीयताम् । किं कथम् । एवं क्रन्दतीति सम्बन्ध ॥

(२१४) कञ्चु इति । यानत् यद्ववति ॥

(२१५) राजेति । खलु मन्त्रे । अत्याहितं यज्ञाभयम् । अत्याहित यज्ञाभीति-
रित्यमरः ॥

कञ्चु ॥ मैवम् । (२१६)

राजा ॥ ततः कृतोऽयं वेपथु । तथाहि (२१७)

प्रागेव जरसा कम्पः सविशेषस्तु सम्प्रति ।

* आविष्करोति सर्वाङ्गमखल्यमिव मादतः ॥ (२१८)

कञ्चु ॥ परित्वायता सृष्टुर्दं महाराजः । (२१९)

राजा ॥ कस्मात् परित्वातव्यः । (२२०)

कञ्चु ॥ महतः कृच्छ्रात् । (२२१)

राजा ॥ अये भिक्षार्थमभिधीयताम् । (२२२)

कञ्चु ॥ योऽसौ दिग्वलोकनप्रासादो मेघच्छजो नाम । (२२३)

(२१६) कञ्चु इति । मैवं न किञ्चिन्मङ्गल्यमित्यर्थः ॥

(२१७) राजेति । ततो महाभीत्यभावात् । अयं सातिथय । वेपथुः कम्पः । तथा दययितुमाह तथाहोति ॥

(२१८) प्रागिति । जरसा भार्दक्येन । जरसं जरति जरायुद्वयं जरसादेव । प्रागेव इतः पूर्वमेव कम्पोऽयमस्मिन्ने जात इतिशेषः । सम्प्रति अधुना तु सविशेषं सातिथयं सन् मादतः प्रबलो वायुरद्वयं महाद्वयमिव सर्वाङ्गमाविष्करोति प्रकाशयते अद्वयमिति सर्वाङ्गमिति च देवाध्वकालभावं वाटेरित्यधिकरणस्य कर्मात् मादतोऽद्वय इव कम्पः सख्यमिच्छते प्रकाशयत इत्यर्थः । कर्माविबलया धातोर्व्यापारपरत्वाभङ्गीकारे व्याकर्मात्वात् । यद्योक्तं विक्रित्तिर्विक्रमेदना च प्रवेष्टं करोतेषु निष्पत्तिनिष्पादना च आदौ तद्युक्तं पश्यतीत्यादीति । अतएवोक्तम् । धातोर्ध्वान्दरे इत्येधात्वेनोपसृप्यत्वात् । प्रविष्टेरविपक्षात् कर्माण्योऽकर्मिणाः क्रिया इति । अव्योपभालद्वारः ॥

(२१९) कञ्चु इति । परित्वायतां परिरक्षतः । सृष्टुर्दं माधव्यम् ॥

(२२०) राजेति । सुगमम् ॥

(२२१) कञ्चु इति । कृच्छ्रात् कष्टात् । स्यात्कष्टं लक्ष्मणाभीष्टमित्यपरः ॥

(२२२) राजेति । भिक्षार्थं सप्तार्थम् । क्रियानिवेशयम् ॥

(२२३) कञ्चु इति । दिग्वलोकनाय प्रासादो दिग्वलोकनप्रासादः ॥

राजा ॥ किंनत । (२२४)

कञ्चु ॥

तस्यायभागाद्गृहणीलकण्डै-
रनेकविश्रामविकङ्कशङ्कात् ।

सखा प्रकाशेतरमूर्तिना ते

केनापि सत्त्वेन निगृह्य नीतः ॥ (२२५)

राजा ॥ गृहणीत्याय ॥ आः ममापि सत्त्वरभिभूतन्ते गृहाः ।

अथवा वज्रप्रत्यवायं वृपत्वम् । (२२६)

अहन्यहन्यात्मन एव तावत्

ज्ञातुं प्रमादस्त्वक्तितं न शक्यम् ।

प्रजासु कः केन पथा प्रयाती-

त्यशेषतः कस्य पुनः प्रभुत्वम् ॥ (२२७)

(२२४) राजेति । तम किं किं वृत्तम् ॥

(२२५) कञ्चु इति । तस्येति । गृहणीलकण्डै पाक्षितमयूरे । तदूरो वशिष्ठो
वर्षी नोणकण्डो धनङ्गधगित्यधरः । अनेकविश्रामैरुत्तरोत्तरभागेषु अनेकयो विश्रामै-
र्विषङ्गनासाद्यं गृह्य विषर यस्य तस्मात् अमुञ्चादिति यावत् । गृह्य प्रभवे विषरे
इति भेदिनी । तस्य मेवच्छायागारस्यायभागात् अपर्यङ्किन्दात् प्रकाशेतरमूर्तिना
विद्याविशेषमच्छायाकतिना केनापि सत्त्वेन पिशाचादिना । सत्त्वं गुप्ते पिशाचादौ वसे
ब्रह्मस्वभाषयोरिति विश्व । तत्र सखा साधव्यो निगृह्य परामुष नीतः स्वानान्तरं प्रापितः ।
वृत्तवृत्तजातिनाम ॥

(२२६) राजेति । आ कोपे । ममापि सततसदनुगानपरस्यापि । अभिभूयन्ते आक्र-
म्यन्ते । गृहा इति पु विङ्गवज्रवचनान्ता । गृहा पुंलिङ्ग मूच्छ्रेवेत्यधरः । गृह्य-
प्रत्यवाया विहिताननुगानजनितादृष्टविशेषा यस्य स तत् वज्रप्रत्यवायम् ॥

(२२७) अहन्येति । अहन्यहन्ये प्रत्यहन्यात्मन एव प्रमादेनानवधानतया पक्षितं
विषयिप्रमत्तावत् ज्ञातुं निषेधं न शक्यं प्रजासु विषयवाचिष्यनेषु पुन को जनः केन

नेपथ्ये ॥ अविधावेहि भो अविधावेहि । (२२८)

राजा ॥ आकर्ण्य गतिभेदं रूपमनु ॥ सुखे न भेतव्यं न भेतव्यम् । (२२९)

नेपथ्ये ॥ भो कथं य भाद्रस्व एषो मं कोवि पञ्चामोडिच सिरो-
धरं वृक्षं विच्य भग्नास्त्रिं करिडुमिच्छति । (२३०)

राजा ॥ सट्टिजेयम् ॥ धनुर्धनुः । (२३१)

प्रविश्य धनुर्हस्ता प्रतीहारी ॥ जम्बु जम्बु भट्टा एदं ससरं सरास्यं
इत्यावारब्धोऽथ । (२३२)

राजा ॥ सगर धनुराधत्ते । (२३३)

यथा वस्त्रं ना प्रयाति गच्छति क्व विधावरतीत्यर्थः । अथेयत साकल्येन इति प्राप्तं
निरूपयितुं कथं प्रथमं शक्तिं कस्यापि ज्ञेयम् । तथाच प्रजाज्ञतादम्यैवाधरणा-
द्युपस्थापनं भागितव्यम् । यथाह वतु । उच्यते धर्मपदभागो राज्ञो भवति रक्षतः ।
अधर्मादपि पदभागो भवत्यस्य ह्यरक्षत इति । वस्तुतत्पत्नानि ॥

(२२८) नेपथ्य इति । अवीत्यादि । अभिधान भो अभिधाव । अभिधान यत्नोरभि-
सुखं धान ॥

(२२९) राजेति । गतिभेदं धानमनु ॥

(२३०) नेपथ्य इति । भो इत्यादि । भो कथं न भेद्यापि एव वा कोपि प्रत्यावीक्ष्य
विरोधरात्रिचुम्बिभ भग्नास्त्रिं कर्तुमिच्छति । एष कोपि अनिर्णीतः । विरोधरं धीरां
प्रत्यावीक्ष्य पद्यादुभययित्वा इक्षुम्बिभ वा भग्नास्त्रिं खण्डित कर्तुमिच्छति । धीनायां
विरोधि कन्दरेत्यपीत्यधरः ॥

(२३१) राजेति । सट्टिजेयं धनुर्धनुं वट्टि निक्षिप्य । धनुर्धनुं स्वरया धनुरान-
वेत्यर्थः ॥

(२३२) प्रविश्येति । जम्बु इत्यादि । जयति जयति भर्ता एतस्यर सरास्यं
वृक्षाधारकः । वृक्षं भाषिष्यान्नास्वति ज्योतिष्यन्नास्वति इति वृक्षाधारकः ॥

(२३३) राजेति । सुगमम् ॥

नेपथ्ये ॥

एष त्वामभिनवकण्ठशोणितार्थी

शार्दूलः पशुमिव हन्मि चेष्टमानम् ।

आर्त्तानां भयमपनेतुमात्तधन्वा

दुष्मन्तस्तव शरणं भवत्विदानीम् ॥ (२३४)

राजा ॥ शङ्कोषम् ॥ कथं मामेवोद्दिशति । आ स्तिष्ठ तिष्ठ कौण-

मापसद् त्वमिदानीं न भवसि । (२३५)

वापमारोप्य ॥ पाञ्चेतायन सोपानमार्गमादेशय । (२३६)

वह्नु ॥ इतो इतो देवः । (२३७)

सर्वे एतत्तत्पश्यन्ति । (२३८)

(२३४) नेपथ्य इति । एष इति । अभिनवमधुनैव नि सारितं कण्ठशोणितं कण्ठ-
ह्रितरसध्वनीति तथोक्त एतेहं शार्दूलो व्याघ्र पशुमिव चेष्टमानं पलायितं यतमानं
त्वं हन्मि । शार्दूलो ह्रिपिनो व्याघ्रो इत्यमर । आर्त्तानां वापसानां भयमपनेतुं निराकर्तुं
आत्तं गृह्णीतं धनुधन्वा येन स दुष्मन्त इदानीं तव शरणं रक्षितं भवति । धनु पश्येति,
धनुशोढन् मायोशास्त्रं नास्तीति वक्तव्यात् ङन् । धनुषापो धन्वशरासनकोदण्डकाम्युक्-
नित्यमर । मृगविंशो नात्र वृक्षमेतत् । तदुक्तम् । आद्यश्चेन्नित्यमयाह्वं नवान्यं
सोपान्यं युद्धिरतो सुभाषिते स्थात् । दिवाभो भवति मृगेशनेत्रदिगुभिर्विज्ञेया ननु
सुदति मृगविंशो वेति ॥

मात ॥ आयुष्मान् । (२४५)

कृताः शरव्यं हरिणा तयासुराः

शरासनं तेषु विरुध्यतामिदम् ।

प्रसादसौम्यानि सता सुहृज्जने

पतन्ति चक्षूषि न दासणाः शराः ॥ (२४६)

राजा ॥ ससन्नुपमस्तुपर्वहरन् ॥ अये मातलिः स्वागतं देवराज-
सारथेः । (२४७)

विद्व ॥ ओ मणसि इमिणा अहं पशुमारण्यं मारिबुं पाविदो
अवं छण इमं सांअदेण अहिणन्ददि । (२४८)

मात ॥ वणिगतम् ॥ आयुष्मान् अयताम् यद्वयमसि हरिणा
भवत्सकाशं प्रेषितः । (२४९)

(२४५) मात इति । आयुष्मान् आयु प्रशस्तिमन् ॥

(२४६) कृता इति । हरिणा इन्द्रेण । यमानिसेन्द्रचन्द्रार्कविष्णुसिंहाराजिषु युका-
विक्रमिभेकेषु हरिर्नो कपिले निविल्यमर । असुरास्तप शरव्यं शरमोक्षलक्ष्यं कृता ।
लक्ष्य लक्ष शरव्यलक्ष्यमर । एकैकैव शरपातेन निधिलानासुराणां विनाशं प्रतिपादयितुं
शरव्यमित्येकत्वं कर्तुं स्वीकृत्य न निश्चयार्ततय एको वृक्ष मञ्जुनौका भवतीतिवन् कृता इति
बहुत्वम् । यथोक्तम् । प्रकृतेर्निर्कृतेष्वपि यत्प्रोक्तं द्वयोरपि । पाचक प्रकृते सख्यां
व्यञ्जाति विहृतेर्नैविति । इदं शरासनं धनुस्तेजसुरेण विजयतामालाप्यता न मयीति
भाव । यत सुहृज्जने मित्रजने सता प्रयस्तपुस्पाणा प्रसादेन प्रयत्नतया सौम्यानि
सुन्दराणि । सौम्यन्तु सुन्दरे सोमदैवत इत्यमर । चक्षूषि पतन्ति दासणा भीमणाः शराः
न पतन्ति । अघोरान्यासोऽवहारः । पश्यस्यति वृत्तम् ॥

राजा ॥ अवहितोऽस्मि । (२५०) ।

मात ॥ अस्मि काखनेमिप्रसूतिर्दुर्ज्वो नाम दानवमणः । (२५१)

राजा ॥ अस्मि श्रुतपूर्वो मया नारदात् (२५२)

मात ॥

सखुप्रसो स किञ्च शतक्रतोरवध्य-

स्तस्य त्वं रणधिरसि श्रुतो निहन्ता ।

सज्जेतुं प्रभवति यच्च सप्तसप्ति-

स्तत्रैशं तिमिरमपाकरोति चन्द्रः ॥ (२५३)

स भयानात्तयस्य एवेदानीं देवरायमारुह्य विजयाय प्रतिष्ठ-
ताम् । (२५४)

(२५०) राजेति । अवहितः क्षतान्धानः ॥

(२५१) मातेति । काखनेमिरुपरिषेपस्य प्रसूतिः सम्पत्तिः । दुर्ज्वेन जीयत इति दुर्ज्वयः । रणदुःखोरिति शब्दः ॥

(२५२) राजेति । श्रुतं श्रवणमभूत् पूर्वमितः प्राक् यस्य स श्रुतपूर्वः । श्रुतमिति भावेऽतीते त्वः । एकदातुभयप्राप्तौ कर्मण्येव न कर्त्तरोति नियमात् यस्येति तत्कर्मण्येव पशौ न मवेति कर्त्तरि ॥

(२५३) मातेति । सप्त्यु रिति । स किञ्च दानवमणस्य तत्र सप्त्युर्वित्तस्य यत् शतक्रतोऽश्व-
मेधा यस्य स तस्य इन्द्रस्य । ऐन्द्रपदज्ञानं यतान्नमेवेन भवेतेति श्रुतेः । कवचो वधानङ्गः
रणधिरसि समरमूर्धनि तस्य दानवमणस्य त्वं निहन्ता पुरतः जन्तुतया श्रुतस्तत्र सज्जेति
शेषः । तयाहि सप्त सप्तयोऽश्वा यस्य स सप्तसप्तिः सप्तान्ववाहनः सूर्यं इति यावत् ।
वाजिवाङ्मार्गमन्त्रं हयसैन्यसप्तम इत्यमरः । नैशं निशा सम्पत्तिं यत् तिमिरसज्जेतु
न प्रभवति न भवति । चन्द्रसदपाकरोति निराकरोति । अथ ब्रह्मणोऽवधारः । प्रह-
विष्यो नाम वृत्तम् ॥

(२५४) स इति । स भवान् सप्त्यु श्रुतो भवान् । आत्तयस्यः मृहीताश्वः । देवरायं
व्योमयानम् । प्रतिष्ठतां गच्छतु । प्रतिष्ठानिर्णयप्रकाशे संप्रत्ययानुसृत इत्यात्मनेपदम् ॥

राजा ॥ अमुष्णीतोऽस्मि अनया मध्वतः सम्भावनया । अयं
माधव्यं प्रति भवता किमेवं प्रयुक्तम् । (२५५)

मात ॥ वक्षितम् ॥ तदपि कथ्यते किञ्चिन्निमित्तादपि मनःसन्ता-
पादायुष्मान् मया विलतो दृष्टः पश्चात् कोपयित्वायुष्मन्तं तथा
कृतवानस्मि । कुतः (२५६)

ज्वलति चलितेन्धनोऽग्निर्विप्रकृतः पन्नगः फणां क्रवते ।

तेजसी संक्षोभात्प्रायः प्रतिपद्यते तेजः ॥ (२५७)

राजा ॥ युक्तमनुष्ठितं भवद्भिः । (२५८)

निरूपकं प्रति ॥ वयस्य अनतिक्रमणीया दिवस्सतेराज्ञा तत्तच्छ-
यरिगतायं कर्त्ता महचनादमात्यपिशुनं ब्रूहि । (२५९)

(२५५) राजेति । सम्भावनया बहुमानेन । अयः प्रप्रे । मङ्गलानन्तरारम्भप्रश्न-
कार्त्तव्यमर्थो अथ इत्यनरः । किं कथम् । प्रयुक्तं कृतम् ॥

(२५६) मातेति । कथ्यते मयेति शेषः । किञ्चित् किमपि निमित्तं हेतुयस्य स तस्मात्
मनःसन्तापात् मनस्तापात् । विलतः व्यस्तभावस्य । तथा कृतवान् बाधव्यस्मतीति शेषः ॥

(२५७) ज्वलतीति । चलितानि अन्दितानि इन्धनानि इध्मानि यस्य सः । इन्धन-
स्त्रेध इध्मेधः समित् स्त्रियमित्यनरः । चलितेति पञ्चगती निक्षेपे इतिकनिकल्य-
ङ्गमोक्तस्य अग्रन्तस्य रूपम् । निष्ठात् हस्तः । बद्धिर्ज्वलति निष्ठाप्राप्तोपीति शेषः ।
विप्रकृतस्तद्वित् सन् पन्नगः सर्पः । फणां क्रवते सुस्योपीति शेषः । एषं संक्षोभादुत्ते-
जनात् तेजसी पुमान् प्रायस्तेजः प्रतिपद्यते प्राप्नोति । अतस्तथाकृतवानस्मीतियोगः ।
तेजस्तु बद्धो दीप्तिः पन्नगपुरुषयोस्तु प्रभावः । तेजः प्रभावे दीप्तो चेत्यनरः । अत्र तेजः-
प्रतिपत्तिरूपैकक्रियायाः शब्दश्च निर्देशात् प्रतिबन्धपञ्चासङ्कारः यदुक्तं द्रष्टव्यम् । प्रति-
बन्धपञ्चासङ्काराद्विशेषयोगस्य साव्ययोः । एकोपि धर्मः सामान्यो यत्र निर्दिश्यते श्रवणिति ।
आर्य्यम् ॥

(२५८) राजेति । युक्तमनुष्ठितम् । अनुष्ठितं कृतम् ॥

(२५९) निरूपकमिति । अनतिक्रमणीया अनपेक्षणीया । दिवस्सतेरिन्द्रस्य । परिगतः
परिष्ठातोऽर्थो येन स तम् । अमात्यपिशुनमित्यस्य विशेषणम् । अर्थ्यं परिष्ठात्येत्यर्थः ।

त्वन्मतिः केवला तावत् प्रतिपालयतु प्रजाः ।

अधिष्यमिदमन्यस्मिन् कर्मणि व्याप्तं धनुः ॥ (२६०)

विदू ॥ जं भवं आणवेदि । इति निष्क्रान्तः । (२६१)

मात ॥ आयुषान् रथमारोहत । (२६२)

राजा ॥ तथा करोति । (२६३)

इति निष्क्रान्ताः सर्वे । षष्ठोऽङ्कः । (२६४)

(२६०) वल्लभ्याह त्वदिति । राजभन्विचरोर्ध्वतुर्भ्योऽयौ । प्रजापालयतादाह केवला
नक्षत्रनिर्देशा त्वन्मतिस्तव बुद्धिस्तावद् प्रजा प्रतिपालयतु अधिष्यं नक्षत्रगुणमिदं मदीयं
धनुस्तन्यस्मिन् कर्मणि व्याप्तमासक्तम् ॥

(२६१) विदू इति । जमित्तादि । यज्ञमानाप्तायति ॥

(२६२) मातेति । सुगमम् ॥

(२६३) राजेति । सुगमम् ॥

(२६४) इतीति । इति एवं हस्ते समीपतः ॥

इति श्रीलक्ष्मणाश्रमश्रमलताश्रमभिधानशकुन्तलपटोकाश्रम-

प्रवेशिकाश्रमायां षष्ठाङ्कनिर्णयः ॥

अभिज्ञानशकुन्तलम् ।

सप्तमोऽङ्कः ।

ततः प्रविशत्याकाशवर्त्मना रघोरुदो राजा मातलिषः । (१)

राजा ॥ मातले अनुष्ठितनिदेशोपि नयवतः सत्क्रियाविशेषा-
दनुपयुक्तमिषात्मनं समर्थये । (२)

मातलिः ॥ भक्षितम् ॥ आयुष्मान्नुभयत्राप्यसन्तोषमवगच्छः ।
कुतः (३)

उपलब्धं हरेस्तथा भवान् लघु सत्कारमवेक्ष्य सम्यते ।

गणयत्यवदानसन्निता भवतः सोपि न सत्क्रियामिमाम् ॥ (४)

(१) तत इति । आकाशवर्त्मना आकाशपथेन । रघोरुदो ज्योत्स्नानारुदः ॥

(२) राजेति । अनुष्ठितः पाठितो निदेश आश्रयः सः । मेधादेशनिदेशाश्र-
ययोगः शासनलक्षणेति धनञ्जयः । नयवतो महेन्द्रस्य । सत्क्रियाविशेषात् सुमन्त्राणां नि-
शयात् आत्मानमनुपयुक्तं तथाभूतसत्कारानुपयुक्तं समर्थये अन्वधारयानि ॥

(३) मातलि इति । उभयत्र नयति महेन्द्रे च । असन्तोषमपरितोषम् । एकत्र
सत्कारानुपयुक्तोपकाराकरणावधारणान् अपरत्र उपकारानुरूपसत्काराकरणावधारणादिति
भावः । तदवगमयितुं श्रेष्ठं सत्यापयति कुत इति ॥

(४) उपेति । भवान् हरेरिन्द्रस्य तथा अवस्थासुरवशात्कथमिति महेन्द्र उपलब्ध
अभोटं साधयित्वा सत्कारं महेन्द्रनिहितसन्मानमवेक्ष्य आलोक्य उधु अर्थं मन्यते महेन्द्र-
पक्षमवेति शेषः । स हरिरपि इमांशमननवजावसरत्नतां भवतः सत्क्रियां अवदानस्य

राजा ॥ मातले मा मैव स खलु मनोरथानामपि दूरवर्त्ती यो
विसर्ज्जनावसरे सत्कारः । मम हि दिवौकसा समक्षमर्द्दासनोपवे-
द्रितस्य । (५)

अन्तर्गतप्रार्थनमन्त्रिकस्य
जयन्तमुद्गीक्ष्य कृतस्मितेन ।
आद्यदृक्चोक्षरिचन्दनाङ्गा
मन्दारमाळा हरिणा पिनद्धा ॥ (६)

राजा ॥ किमिव नायुष्मानमरेखरादहंति । पश्य (७)

सुखपरस्य हरेरुभयैः कृतं
त्रिदिवसुद्धृतदानवकाण्डकम् ।

भयवृत्तकर्मणः, सम्मिता परिमितामनुष्टुप्पमिति यावत् न मणयति न सन्त्यते । अत-
इत्यर्थः । अथदान कर्मण्डितमित्यन्तर । यतश्च कृतं सुन्दरीनाम् । तदुक्तम् अयुज्योर्वि
धौ जगौ ममे भभराक्षौ यदि सुन्दरी तदेति ॥

(५) राजेति । विसर्ज्जनस्य अवसरे अथकाये य. सत्कारः कृत इति शेषः । स खलु
सत्कारो मनोरथानामभिधायाणामपि दूरवर्त्ती अविषयः, अनभिलषितपूर्व इत्यर्थः । हि
यस्मात् दिवौकसा देशानां समक्षं प्रत्यक्षमर्द्दासने आसनाहं समवेधितस्य मम मन्दारमाळा
हरिणा पिनद्धेति चोक्तीयेन चोग ॥

(६) अन्तर्गतेति । अन्त्रिकस्य अर्धोपस्य अवर्त्तं निजतनयम् । जयन्तं पाकपाश-
निरित्यन्तरः । अन्तर्गता मनोगता प्रार्थना आलाभिकायो यस्य स तथाभूतमुद्गीक्ष्य निमित्तं
कृतस्मितेन जतमुद्गीक्ष्येन हरिणा वचनता आनन्दस्य सुदृष्टस्य वचो हरिचन्दनस्य चरणि
विप्लव्यं सुखोक्तमुलभचन्दनविशेषस्य अद्विष्टं यस्यां वा तथोक्ता मन्दारमाळा मम
सम्बन्धे पिनद्धा परिधापिता । हरिचन्दनमु दिव्यं हिमं तदिहद्वन्द्वं मनुजै रिति
राजनिर्घण्ट । इतिमिदमुपजातिनाम् ॥

(७) मातेति । अमरेखरादिन्द्रात्, किमिव कथमायुष्मान् नाहति नाधिकरोति
मन्दारमाळामिति शेषः ॥

तव शरैरधुना नतपर्जभिः

पुरुषकेशरिणश्च पुरा नखैः ॥ (८)

राजा ॥ तत्र खलु शतक्रतोरेव महिमा । पश्य (९)

सिध्यन्ति कर्मसु मङ्गलस्यपि यन्त्रियोऽप्याः

५ सम्भावनागुणमवेक्षितमीश्वराणाम् ।

किं प्राभविव्यदृष्टमसं वधाय

तच्चेत् सङ्ख्यकिरणो धुरि नाकरिष्यत् ॥ (१०)

(८) सुखेति । अधुना इदानीं नतानि परिणतानि पर्जाणि ग्रन्थयो येषां नक्षत्रेषु
तु नतानि ज्ञातानि पर्जाणि अङ्गुलिपर्जाणि यैस्तैः तथोक्तैः । अस्मिन्नु ज्ञातं
नतमित्यमरः । तद् शरैर्वापैः । दुर्जयदानवमण्डद्वनादिति भावः । पुरा पूर्वकस्मिन्
पुरुषकेशरिणो नक्षत्रस्य नतपर्जभिनखैश्च । शिरस्यकशिपोर्विदारणादिति भावः ।
इत्युभयैः कर्तुंभिः सुखपरस्य सुखपरावणस्य शरैरिन्द्रस्य त्रिदिवं हरहरम् चतुर्नप-
चारितं दानवरूपं कण्ठं यस्मात् तत् तस्माभूतं कृतम् । अतः कथमायुधानमरेवराजा-
निति । इदं कृतमिदमिति वाच्यं कृतम् ॥

(९) राजेति । शतक्रतोर्इन्द्रस्य । महिमा गौरवम् ॥

(१०) सिध्यन्तीति । नियोज्याः किङ्कराः । नियोज्यकिङ्कराण्यसिद्धिपरिहारका
इत्यमरः । मङ्गलं दुष्करेणपि कर्मसु बहु सिध्यन्ति । कृतायां भवन्ति तं ईश्वराणां
प्रभूणां सम्भावनायाः वक्ष्यमानस्य गुणमङ्गलमवेक्षितं करणम् । करणः कार्यप्रसक्तमसां
तिमिराणां वधाय नाभाय किं प्राभविव्यत् प्रभरपविव्यत् चेत् यदि सङ्ख्यं किरणायस्य स
दिताकरकर्मस्य धुरि यानस्येन अकरिष्यत् । धूः स्त्री स्त्रीने यानस्यमित्यमरः ।
समयत ध्वं सङ्ख्ये योति धी । अतः पराजयगतविशेषार्थेन पूर्वोक्तगतः सामान्योर्थः
उच्यते तस्मादपान्तरन्यासोऽवधारः स चान्न वैधर्म्येण । तद्वक्तुम् । सामान्यं वा विशेष-
येण विशेषज्ञेन वा यदि । कायंश्च कारणेनेदं कायंश्च समर्थ्यते । साधर्म्येणेतरेणापी-
नरन्यासोऽपि तत्र इति । वस्तुनिष्ठं वक्तुम् ॥

भात ॥ सहयन्तवैतत् । (११)

श्लोकमनरमतीत्य ॥ आयुष्मान् इतः पश्य नाकष्टप्रतिष्ठितस्य
सौभाग्यमात्मयशसः । (१२)

विच्छिन्तिशेषैः सुरसुन्दरीणां वर्णैरमी कल्पलतांशुकेषु ।

सञ्चिन्त्य गीतिक्षममर्थवन्धं दिवौकसस्त्वञ्जरितं लिखन्ति ॥ (१३)

राजा ॥ भातले असुरसंप्रहारोत्पुकेन पूर्वैर्दुर्दिवमधिरोहता न
ललितोऽयं प्रदेयो मया तत्कतमस्मिन् पथि वर्त्तामहे मरताम् । (१४)

(११) भात इति । एतत् वर्णनं तत्र सहयन्तपयुक्तम् । सुरोदेव नन्दीभाषीषित्यादिति भावः ॥

(१२) श्लोकमिति । नाकष्टे सुरलोकोपरि प्रतिष्ठितस्य वर्णवानस्य । सौभाग्यं
समधिकभाग्यवत्तुम् । श्लोकवासस्य भाग्याधीनत्वादिति भावः । सुन्दरेऽधिकभाग्येय
दुर्दिनेतरवासरे सुरीयांश्च श्रीमतिश्च सुभग इति शब्दायंभः । आत्मनो ययसः साधुवादस्य ।
जनोदाहरणं कीर्त्तिं साधुवादं ययो विदुः । वर्णं गुणवर्णं स्थातिपिति धनञ्जयः ॥

(१३) विच्छिन्तीति । अमी दिवौकसो देवा गीतो जाने अन्वा योग्यता यस्य स तं
गानार्हं अर्थं वञ्चति धारयतीति अर्थवन्धं प्रदेयुर्वा गीतमिति यावत् । सञ्चिन्त्य रच-
यित्वा सुरसुन्दरीणां सुरनारीणां विच्छिन्तिशेषैरङ्गरागावधिष्टैर्वर्णैः रङ्गैः करणैः ।
विच्छिन्ति रङ्गरागेपि हारविच्छेदयोरपीति विद्मः । कल्पलताया अंगुष्ठेषु तदङ्गुष्ठ-
निर्गमनेषु त्वञ्जरितं तत्र वर्त्तितं लिखन्ति । उक्तमुपजातिः ॥

(१४) राजेति । आत्मप्रशंसामन्तरयचाङ्ग भातले इति । असुराणां संप्रहारेण
युद्धेण चतुष्केन छदात्तेन सता । सम्राट्पाराविस्मयानकलिशंसङ्कोटसंयुगा इत्यन्तरः ।
दिनं सौभाग्यमधिरोहता आरोहता मया पूर्वैः पूर्वैश्चिन्त्यनि अर्थं प्रदेयो न ललितो
निरोचितस्तत् मरता आनन्ददिसप्तवायूनां कतमस्मिन् कस्मिन् पथि वर्त्तामहे वर्त्त-
मानाः स्मः । तथाचोक्तम् । आनन्दः प्रवृत्त्यैव तवैवातुरङ्गः परः । संवृत्तिरित्युच्यते
तद्वर्त्तं स्यात् परावृत्तः । तथा परिणवयोर्वायोर्वा सप्त नेमय इति ॥

भात ॥

द्विस्त्रोतसं वहति यो गगनप्रतिष्ठां
 ज्योतींषि वर्त्तयति चक्रविभक्तैरश्विः ।
 तस्य व्यपेतरजसः प्रवहस्य वायो-
 र्मार्गो द्वितीयहरिविक्रमपूत एषः ॥ (१५)

(१५) भातेति । द्विस्त्रोतसमिति । य. प्रवहोवायुगंगनप्रतिष्ठा व्योमस्याम् । प्रतिष्ठा
 गोरवे क्षितौ । स्थानेषु यागनिष्पत्तिवत्तरुपरपदयोरेति मेदिनी । द्विस्त्रोतसं गङ्गां
 मन्दाकिनीमिति यश्चत् । मन्दाकिनी विषद्वज्जेत्यमरः । वहति धारयति । तथाच वायु-
 इराणम् । विभज्यमानसलिङ्गा । तैलसेनाखिनेन वा । मेरोरन्तरकुटेषु निपपात चतु-
 र्वर्षीति । तैलसेन ज्योतिर्वहेन प्रवहेनेति यावत् । तथा चक्रेण आवर्त्तनेन विभक्ताः
 सेविता षडङ्गीता इति यावत् रश्मयः प्रपञ्चा इव रश्मयः किरणा येन स तथोक्तः । सन्
 ज्योतींषि नक्षत्राणि भवज्जमिति यावत् वर्त्तयति वहति । चक्रश्चावर्त्तनं मतमित्यने-
 कायं ध्वनिः । 'ज्योतिः प्रकाशे इति तारकास्तु ज्योतिर्विनेयानवयोरपि स्थादिति विश्वः ।
 रश्मिपदेनाभिधामूलव्यञ्जनया प्रपञ्चावपि बोध्यन्ते । तथाच यथादिरज्जुरद्वन्द्वीन्
 षडङ्गीता ज्योतिषा यादृच्छिकगतिं व्याहन्ति सतरामहरद्वन्द्वोतींषि तस्यानर्त्तनवयात्
 भूमयङ्कुलं भ्रमन्तीति भावः । चक्रं हि अनेकायं स्रग्भन्दस्य संयोगाद्यैर्निर्गन्धिते । एक-
 त्वार्थेभ्योधीहेतुव्यञ्जना साभिधान्येति । किरणप्रपञ्चो रश्मो इत्यमरः । अत्र सूत्रं
 सिद्धान्तः । भवज्जं भुवयोर्देवाच्चिप्रां प्रवहानिधैः । पर्येत्यजस्रं तत्प्रजापत्यकथा
 यथाक्रममिति । आचिप्राणाकटम् । पर्येति भ्रमति । सिद्धान्तविरोधो यः । भूमे-
 र्बहिर्द्वीपयोलनादि भूवायुरज्ज्वास्तुद्विद्वदाद्याम् । तदूर्ध्वं यः प्रवहः स तिस्रं प्रागग-
 तिस्रस्य ॥ मध्यसंस्था । नक्षत्रकक्षा उपरैः समेता यस्यादतस्तेन सबाह्वतोयम् । भवज्जः
 खेवरवक्रयुक्तो भ्रमत्यजस्रं प्रवहानिधेनेति । विष्णुपुराणे यः । यस्याज्ज्योतींषि
 वहति प्रवहस्तेन सम्भूत इति । व्यपेतानि अपगगानि रत्नाणि पूषयो यस्यान् स तथो-
 क्तस्य । भूवायोऽपरि वर्त्तमानत्वादिति भावः । रजोयं रजसा त्वार्थं ज्योतिष्मण्युपपूषि-
 षित्यलप । तस्य प्रवहस्य तन्नाम्नोवायो द्वितीयेन हरेर्नामनस्य द्विजमेव पादविधे-
 येन पूत पवित्र एव भागं । तदुक्तं वासनपुराणे । कृत्वा तु रूपं दितिर्जापं कृत्वा

राजा ॥ अतः खेतु मे सवाह्यान्तःकरणोऽन्तरात्मा प्रसीदति । (१६)

रथाङ्गमवलोक्य ॥ शङ्के मेघपदधीमवतीर्णाः स्यः । (१७)

यात ॥ आयुष्मान् कथमवगम्यते । (१८)

राजा ॥

अयमगविवरेभ्यश्चातकैर्निष्पतद्भि-

र्जरिभिरचिरभासा तेजसा चानुलितैः ।

गतमुपरि घनानां वारिगभोऽदराणां

पिशुनयति रयस्ते श्रीकरक्षिचनेभिः ॥ (१९)

प्रथम्य चर्वीन् प्रथमक्रमेण । अहो महोदयैः सङ्गिता महापंथां जङ्गारे रत्नाकरपक्षनै-
थुंताम् । ततः घनाकं विदग्धाधिरार्चं सोभाकं च चैरभिमण्डितं नभः । देवो हितोदेनं
पगाम वेगान् क्रमेण देवप्रियलोकमीषदः । क्रमस्तृतीयो न यदास्य पूरितस्तदातिकोपा-
स्तुष्टुवत् । मयात इवे भगवत्प्रतिष्ठितो मेघप्रमाणे न त्व विपश्येति । वसन्त-
तिष्ठकं वसन्तम् ॥

(१६) राजेति । अतो मन्दाकिनीवाहिरजःपुण्यवासुसम्बन्धः । करणानीन्द्रि-
याणि । बाह्यकरणैश्चक्षुरादिभिरन्तःकरणैर्भूतः प्रभृतिभिश्च सङ्गितः सवाह्यान्तःकरणः ।
मनोबुद्धिरङ्गहारपिप्तं करणमान्तरमिति वैदान्तिकाः । करणं साधकतमम् चेत्यगाले-
न्द्रियेयमीत्यनरः ॥

(१७) रथाङ्गमिति । शङ्के भव्ये । मेघपदधीं मेघानां गमनपथम् । प्रवह्यादधी-
ऽङ्गिन्महापदपरपर्यायं भूवासुमित्यर्थः । तदाह सिद्धान्तधिरोगणिः । भूमेर्द्विहादय-
योजनानि भूवासुत्वाभ्युदयिद्युदायाम् । तदूर्ध्वं गो यः प्रवहः स नित्यं प्रत्यगतिरित्यादि ॥

(१८) यातेति । सुगमम् ॥

(१९) राजेति । अयमिति । श्रीकरैरम्बुकणैः क्लिप्ता आहो नेमिपद्मान्नभागे
यस्य स तथोक्तो तत्र रयः । आर्द्रं सार्द्रं क्लिप्तं क्लिमितमिति । अकं रथाङ्गं तस्यान्तो
नेमिः प्लो स्यात्प्रतिः प्रमानिति आभूदः । अगविवरेभ्यः शैलरन्ध्रेभ्यो निष्पतद्भिर्निर्गता-
मतद्भिः । अगविवरेभ्य इत्यत्र अगविवरेभ्य इति पाठे तु अगवानां नाभिनेमिवेधिनः
महाकालतिकादिष्वथङ्गायथविशेषाक्षेपा मन्वान्तरा ये अगवायाद्यान्यरपिराधि

मात ॥ अथकिम् । क्षणाच्चायुष्मान् स्वाधिकारभूमौ वर्ति-
ष्यते । (२०)

राजा ॥ अधोऽधोक्थ ॥ मातले वेगादवतरणादाश्चर्यदर्शनः
संख्यते मनुष्यलोकः । तथाचि (२१)

शैलानामवरोहतीव शिखरादुन्मज्जतां मेदिनी

पण्याभ्यन्तरक्षीनता विजहति स्कन्धोदयात् मादपाः ।

सन्धानं तनुभागनष्टसखिलव्यतया व्रजन्त्यामगाः

केनाप्युत्क्षिपतेव पश्य भुवनं मत्प्रार्थमानीयते ॥ (२२)

तेभ्यो निव्यतङ्गिनिगच्छद्विरित्यर्थः । चक्रयोः करितनीरविन्दुखोभादिति भावः । चातुर्भैः
तथा अविरभाषां तद्विता तेजसा दीप्ता अवुक्षिप्तैः सम्पूजैर्हंरिभिः स्वामिभिर्गुरुभिः
चातीणि गर्भं मध्ये यस्य तत् पारिर्गर्भं तदाभूतसदरं तेषां ते तेषाम् । गर्भो नाभ्यु-
पगच्छत्येकमेव । कुक्षौ सन्धौ बाणके च मध्ये गङ्गोदितस्यैव इति शब्दादिभिः । वनानां मेघानां
सुपरि गतं गमनं पिशुनयति सूचयति । पिशुनो खलसूचकावित्यन्तरः । इदं भाविनी-
नाम उक्तम् ॥

(२०) मातेति । स्वाधिकारभूमौ वर्त्यलोके ॥

(२१) राजेति । अवतरणादवोगमनात् । आश्चर्यं दर्शनं यस्य स आश्चर्यदर्शनः ॥

(२२) शैलानामिति । उन्मज्जतां उन्नमतां शैलानां गिरीणां शिखरात् प्रवृत्तात्
मेदिनीं सूत्रिदवरोहतीव अवतरतीव । प्राक्पैलानामपि मेदिनीमयावद्यच्च आसीदिति
भावः । स्कन्धानां मूलाच्छाखावभिभागानासदयात् दर्शनात्मादपः । इषाः पण्यां
पण्याभ्यन्तरेषु मध्येषु खीनतां प्रविष्टतां विजहति सञ्चिन्ति प्राक्पण्याच्छादितसखि-
रासीदिति बोध्यम् । तथा तनुभागेषु अविरतभागेषु नष्टस्य दूरतया प्रागुपगच्छस्य सखि-
लस्य खलस्य व्यक्ता क्रमयः साधोप्यात् प्रकाशेन । नायः पञ्चायनेषु स्वाविधनानुप-
गच्छति मेदिनी । आपगाः सरितः चरन्ती निम्नगामगा इत्यन्तरः । पिश्यादगार-
मागारमपगामापगामपीति द्विरूपकोषः । सन्धानं संघटनं योगमिति यावत् व्रजन्ति
प्रागुपगच्छन्ति । प्राक्पण्याभागेषु सखिलादर्शनात् विच्छिन्नमाया सञ्चितां इति भावः ।
सन्धानं, स्वादिप्रतिष्ठे तथा सङ्घटनेपिचेति विज्ञः । तथा उत्क्षिपता उन्नमता

वाक्य : आयुषान् साधु वृद्धम् । (२२)

वसुधा कव्यमाहो जय ॥ अतो उदाररमणीया पृथिवी । (२४)

राजा ॥ मातले कतमोर्ध्वं पूर्वापरसमुद्रावगादः कनकरसनिध्यन्ती
संन्यत्र इव मेघः सानुमानाखोक्षते । (१५)

मात ॥ आयुषान् एष खलु हेमकूटो नाम किमुदपपर्वतः परं
तपस्विनां क्षेत्रम् । (२६)

स्वायम्भूयान्मरीचेर्यः प्रबभूव प्रजापतिः ।

५१ सुरासुरगुहः सोऽस्मिन् सपत्नीकस्तपस्यति । (१७)

केनापि जनेन भुजं भूषोषो मत्पात्रं सत्यमपमानायत इव पश्य । उत्तमेचा-
वह्नारोचम् । यादू^१कविकीर्तितं वक्षम् ।

(२३). भात इति । उगजसु ॥

(२३) सद्युक्तमिति । सादरनिष्कर्षः । उदाहरणयोग्या अतिरमणीया ।

(२५) राजेति । पृथ्वीपराजोः पृथ्वीपविभवोः वसुधैवकुटुम्बक इति भावः ।
 अतिदीर्घे इति यावत् । वसुधैवकुटुम्बकं निवस्यन्ति च आसद्यितं यीर्षं यस्त
 च । पृथ्वे राने इमे वसु इत्यमरः । वात्सा, सत्त्वासाधोय आरज्याम इति यावत् ।
 तेन इत्यर्थं साधुमान् सर्वतः कृतमः सर्वतैव मध्ये च आसद्यन्ते इत्यन्ते ॥

(१६) मातेति । तेनमयाः क्रूराः शङ्काणि यथा च हेमक्रूराक्षमाः । किंपु-
न्यमर्त्यः किंपुनरप्यर्त्यतः । परस्वल्पम् । श्लेष्मं स्थानम् । पद्मप्रतापम् ।
दक्षिणे मर्त्यः अप्युत्तरे स्वयोदधेः । क्रूरादेव महाभाग तस्य भीमा हिमाश्रयः ।
ततः किंपुनरप्यर्त्यं हेमक्रूरादधःस्थितः । इति१६ ततो ज्ञेयं निबधोऽधिदध्यते
इति ।

[illegible]

राजा ॥ सादरम् ॥ तेन ह्यनतिक्रमणीयानि श्रेयांसि प्रदक्षिणी-
कृत्य भगवन्तं गन्तुमिच्छामि । (२८)

मात ॥ आद्युष्मन् प्रथमः कल्पः । (२९)

अथतरणं नाटयन् ॥ एताववतीर्थी स्वः । (३०)

राजा ॥ अविसयम् ॥ मातले । (३१)

उपोदयन्दा न रथाङ्गनेमयः

प्रवर्तमानं न च दृश्यते रजः ।

अभूतलस्यार्थतया निरुद्धति-

स्त्वापतीर्थोऽपि न लक्ष्यते रथः ॥ (३२)

पतिरिति पादम् । प्रभूः जज्ञे क्षराक्षराणां देशाक्षराणां गुणः पितृ वष-
ट्कीकः पत्नीवहितः स प्रजापतिरस्मिन् हेमवृद्धे तपस्यति तपः करोति । जन-
क्षप इति कृत्यर्थे कः । तथाच विष्णुपुराणम् । यदास्य ताः प्रजाः स्रष्टा नाभ्य-
पर्वन्त धीमतः । अथान्यान् मानवान् पुत्रान् सस्यमानात्मनोऽसृजत् । भूम्
यवस्य यवस्य कृत्तमग्निरर्धं तथा । मरीचिं दक्षमन्त्रिह वसिष्ठं च मानवानिति ।
महाभारतम् । मरीचेः कश्यपः पुत्रः कश्यपात् इमाः प्रजाः । प्रजप्रिरे
महाभागा दक्षकन्यायतेऽमेति ॥

(२८) राजेति । अनतिक्रमणीयानि, अनवहेतनीयानि । श्रेयांसि मन्त्र-
लानि । प्रदक्षिणीकृत्येति । दक्षिणी दक्षिणभागगतः । सन्मुखपार्श्वोऽपार्श्व-
गमनेपि मन्त्रया भजति स प्रकृतेः दक्षिणतया प्रदक्षिण उच्यते अतथाभूतं
तथाभूतं तदा दक्षिणावर्त्तेन परिवेष्ट्येत्यर्थः । भगवन्तं साक्षात्पश्यन्तम् ॥

(२९) मातेति । प्रथमः कल्पो सुखकल्पः ॥

(३०) अथेति । अथतरणं नभसो नभसम् । एतौ आवाभिति शेषः ॥

(३१) राजेति । अविसयं रथातरणगुणविशेषज्ज्ञातिसत्यम् ॥

(३२) गुणविशेषं दर्शयति । उपोदेति । नास्ति नृत्वे नृपदेऽर्थो यस्य
तथाभूततया रथस्य व्योमगाभितयेत्यर्थः । रथाङ्गस्य चक्रस्य नेमयः प्राणाः ।

भात ॥ एतावानेव शतमन्योरायुष्मतश्च रथस्य विशेषः । (३३)

राजा ॥ मातले कतमस्मिन् प्रदेशे मारीचाश्रमः । (३४)

भात ॥ हृद्येन दर्शयन् ॥ पश्य । (३५)

वस्त्रोकार्धनिमग्नमूर्त्तिरुत्तरगतवस्त्राच्छ्रवान्तरः

कण्ठे जीर्णलताप्रतानवलयेनात्यर्थसंपीडितः ।

असंख्यापि यकुन्तनीडनिचितं बिभ्रज्जटामण्डलं

यत्र स्याणुरिवाचलो मुनिरसावभ्यर्कयिम्बं स्थितः ॥ (३६)

चक्र एव ह तस्यान्तो नेमि स्त्री स्यादित्यमर । उपोदयद्वा जातयद्वा न
तथा प्रवर्त्तमानस्तपतद्गो धूविद्य न दृश्यते तदुक्तमेवमस्ति ते भावः । एतसु
विश्ववक्त्र यच्च एषोऽननीर्थोऽपुना जातभूसयोगोपि न दृश्यते अतीर्थतया
जातभूयते यतो निवृद्धति मनेनापतरथादपि यजद्वितिरहित । वयस्यविर्द्ध
वृत्तम् ॥

(३३) भातेति । शतमन्यो शतश्रुतो । मनुर्ह्ये श्रुतो श्रुधीत्यमर ॥

(३४) राजेति । कतमस्मिन् एव स्यानेषु कस्मिन् । मरीचेरपत्य मारीचः ।

तस्याश्रमो मठ ॥

(३५) भातेति । दर्शयन् आश्रमं निर्दिशन् ॥

(३६) वस्त्रोक्तेति । वस्त्रोक्ते उच्यते तत्राश्रमस्तत्रापि वस्त्रनिमग्ना अर्धव-

गटा मूर्त्तिस्तदर्थस्य च । तथा उत्तरगतं मुजङ्गमं तत् निर्मोको मज्जकाना-
न्तरमपरं यत्रोत्तरं यद्वा यत्रोत्तरवदयं वस्य च । पवितं यत्रोपशीतं शू-
क्ष्णं द्विजायनीति त्रिकाण्डशेषेण अन्तरमवकाशायविधिरधानान्मूर्त्तिभेदादर्थे ।
विहृत्तासीयविनावहिरवसरयध्यात्तवदमेविति मेदिनी । तथा जीर्णस्य परि-
श्रुतस्य प्रताप्रतानस्य प्रताविस्तारस्य तत्रयेण नेटनेन कण्ठे अत्यर्थमतिप्रयेन
सम्पीडितं तथा चसौ स्वस्थौ व्याश्रीतीति अथव्यापि । एवं यकुन्तानां पक्षिषा
मोडे कुन्तार्यनिषितं व्याप्तम् । कुन्तायो नीकुमकुलीयामित्यमर । जटाना
मण्डलं विश्वं धारयन् तथा स्याणु कोष्ठ इव अपवो निष्यन्द । स्याणु कीडे

राजा ॥ विद्योक्त ॥ नमोऽस्मै कष्टतमसे । (३७)

मात ॥ संयतप्रपञ्चं रथं ज्ञप्ता ॥ एतावदितिपरिवर्द्धितमन्दार-
वृक्षं प्रजापतेराश्रयं प्रविष्टौ स्वः । (३८)

राजा ॥ अहो स्वर्गादिदमधिकतरं निर्दृतिस्थानम् अमृतर्क्ष-
मिवावगाढोऽस्मि । (३९)

मात ॥ रथं स्थापयित्वा ॥ अवतरत्वायुधान् । (४०)

राजा ॥ आसीर्ये ॥ भवान् किमिदानीम् । (४१)

मात ॥ समययन्त्रित एवायमासी रथः तद्वयमप्यवत-
रामः । (४२)

कृते पुमानिति मेदिनी । अहो अनिर्यस्य अकस्मिन् रविमण्डलं अभिजघ्नीकृत्य
स्वितस्विहति तत्र मारीचान्नम इति शेषः । वीर्येत्यन्धवारिक्त्रेभिरिच्छुवादा-
मासु भिक्षवमयेति द्वितीया । मातृकमिच्छोद्धृतं वृक्षम् ॥

(३७) राजेति । विद्योक्तं चतुः तपस्त्रिविधेष्विति शेषः । कष्टमतिदुःखा-
वहं तपो यस्य स तप्तम् ॥

(३८) मातेति । संयतप्रपञ्चं बहुवच्यम् । एतावतामिति शेषः । अदि-
तीति । अदित्या भारीवक्त्रधर्मिण्या परिवर्द्धितो मन्दारवृक्षो वसिष्ठु स तपो-
ज्ञम् ॥ प्रजापतेः कथ्यपक्षः ॥

(३९) राजेति । निर्दृतिस्थानं दुःखस्थानम् । निर्दृतिः दुस्तार्ता आदक्षं
गमनवीथ्ययोरिति विश्वः । अमृतस्य सुधाया शुद्धममाधजकामयमवगाढोऽनरा-
विमल इवास्मि ॥

(४०) मातेति । स्थापयित्वा स्थिरीकृत्य ॥

(४१) राजेति । आसीर्योपि केनचिदभावेदिमभागो मनुष्यपञ्चुषु
मातसेरवतरत्वायाह भवानित्यादि । अत आनतरिष्यतीति शेषोऽन्वयः । नय
अभानभूमिवा अटं प्रकटितः ॥

(४२) मातेति । समयेन बहुवच्यमिष्येवैव यन्त्रितः बहुवच्य एव । वसिष्ठु
वृक्षोपम इति कविकल्पद्रुमः । रथं रथं आसी निर्दृति न कदाचित् पदमपि

तथा कला ॥ इतः इत आयुषन् हृष्यन्तामत्रभवताम्प्रीणा
तपोवनभूमयः । (४३)

राजा ॥ ननु विस्मयादुभयमप्यवलोकयामि । (४४)

प्राणानामनिलेन वृत्तिरुचिता सत्कल्पदृष्टे वने
तोये आञ्जनपद्मरेणुकपिशे पुष्पाभिषेकक्रिया ।

ध्यानं रत्नशिलागृहेषु विनुषस्त्रीसन्निधौ संयमो

यद्वाञ्छन्ति तपोभिरन्यमुनयस्तस्मिंस्तपस्यन्त्यमी ॥ (४५)

कस्यतीति भावः । समयः यमवाचरविज्ञानेषु तथा धियः क्रियाकारे च
निर्दोषे सङ्गते काचभाषयो रिति मेदिनी ॥

(४३) तथेति । सुगमम् ॥

(४४) राजेति । ननु भी उभयं तपोवनभूमयस्तत्र फलभूषणैस्तुभयम् ॥

(४५) निरुपाधिप्रेक्षाविषयत्वेन स्मर्यम् तप फलत्वादेतत्स्थानस्य तद्वस्तुनू
द्वयम् तपोऽवस्थाने विषयसुपपादयति प्राणानामिति । सन्तो विद्यमाना
कल्पदृष्टा अपोमहिम्ना धिदिधभोगकल्पनसमवस्था देवतविशेषा वा यस्मिन् तत्
तपोऽवस्थाने वने अग्निजेन वायुना प्राणाना वृत्ति स्तिरिति रुचिता अभ्यस्ता । अभ्य-
स्तोऽप्युचितं न्याय्यमिति यादव । आञ्जनपद्माना आञ्जनानां पद्मानाश्च चैम-
नयपद्मानां वा देवुमीः रत्नोभिः कपिशे पिङ्गवे तोये पुष्पा धर्म्यां सङ्गक्षिता
आभिषेकक्रिया स्नानक्रिया । कङ्कारः कपिशः पिङ्गपिङ्गवो बहु पिङ्गवो इत्यमरः ।
आभिषेकः स्नानमित्यपीति लिङ्गपरत्वेन । अत्र पद्मपरायणम् । विरलमृदुः
सुमहान् दिव्यो मणियसो गिरिः । तस्य पार्श्वे महद्दिव्यं शुभवाञ्छनवाञ्छनम् ।
रम्यं चिन्दुसरो नापेति । रत्नशिलानां मणियसोपधाना मृदेषु प्रहादयेषु
अङ्गाजिवास्त्रेषु वा । ध्यानसम्यग्निः प्रह्लाध्यात्मविवन्म । तद्वत् स्थि-
पराये । तद्रूपमत्रमरेवमन्त्रिन्नाम्यनि पृष्ट्वा । तद्वत्प्रमत्तमरेव
प्राप्यते कमेति । विनुषानां देवतोनीनां देवसम्बन्धिनीनां वा स्त्रीणां सविधौ
सङ्गच्छते समयः सङ्गच्छन्ति ॥ अभ्यस्तनयसोमिषंमोक्षिवाभिषेकान्मन्त्रि

मात ॥ उच्चर्पिणी खलु महता प्रार्थना । (४६)

परिक्रम्य आकाशे ॥ दृष्ट्वाकल्य किं व्यापारः सम्प्रति भगवान्
मारोचः । (४७)

आशरण्यं ॥ किं ब्रवीषि दाक्षायण्या पतिव्रतापुण्यमधिकृत्य
दृष्ट्वा दस्यै मच्चर्पिपत्नीगणसहितायै कथयतीति । तत्प्रतिपाल्याव-
सरः खलु प्रस्तापः । (४८)

राजागमनोक्त्य ॥ अस्यामशोकच्छायाया तावदाक्षामाशुमान्
धायस्वामश्चमिन्द्रगुरवे निवेद्यामि । (४९)

शामयन्ते । अमी तपस्विनस्तस्मिन् स्थाने तपस्यन्ति तप कुर्वन्ति । इतरेषां
तपस्विना वाञ्छनीयभोगेष्वेतेषामनादर इति भावः । अत्र स्वर्गभर्माप्रदर्शनात्तु-
ल्ययोगितासङ्कारः । यदुक्तं चर्यानामितरेषाम्वा भर्मास्यं तुल्ययोगितति ।
मात्रं चर्याङ्गीकृतं दत्तम् ॥

(४६) मात इति । उच्चर्पिणी उत्तरोत्तरमधिकाधिकचर्चयोर्विषया ॥

(४७) परीति । आकाशे नृत्ये अप्रतिष्ठदृष्ट्वाकल्याणमपि रत्नभूमौ तदु-
द्भावेत्यर्थः । यतः कटनाकाशे दूरादेरेव सम्प्राप्यमाषोदिति रूपयति प्रवेश-
मिन्द्रमाशनेषु दृष्टेऽनु तपास्तपस्यस्यैव युक्तत्वात् । उद्भावनस्य उद्भवस्यदाय । किं
व्यापार किं कर्मा । मारीचरसस्य मारीच आश्रय ॥

(४८) आशरण्येति । श्रुतिमभिनीयेत्यर्थः । किमिति । किम् “इति मरीचो”-
त्यन्वयः । दस्यस्य व्यापदं दाक्षायणी । मरीचिण्याः व्यापन । तया आदित्या तस्याः
प्राधान्यात् । पतिव्रतापुण्यं साध्वीनां भर्मांश्च आधिकृत्य विषयीकृत्य । दृष्टः
कीदृशमिति जिज्ञासितः । तत्प्रतिपत्तापुण्यम् । अस्मै दाक्षायण्ये । उद्देष्टव्यतामात्र-
विषयायां चतुर्थी । तत् तस्यां कर्मविशेषव्यापृतत्वादिति यावत् । प्रतिपाल्याः
प्रतीक्षणीयोऽपरोक्षकामो यस्य प्रस्तापस्य च । प्रस्तापो यत्प्रत्यविषयप्रवृत्तः ॥

(४९) राजागमिति । त्यागामगमिति शेषः । इन्द्रस्य गुरवे पिता इन्द्र-
गुरवः तस्य मारीचावेत्यर्थः । निवेद्यामि विप्रापयामि ॥

राजा ॥ यथा भवान् मन्यते । इति स्थितः । (५०)

यातञ्चि निष्कान्तः ॥ (५१)

राजा ॥ निमित्तं ह्यपयिता । (५२)

मनोरथाय नाशं किं बाहो सन्देहे मुधा ।

पूर्वाधीरित श्रेयो दुःखं हि परिवर्त्तते ॥ (५३)

नेपथ्ये ॥ मा वसु चपलदं करेहि जहिं तहिं जेव अत्तणो पद्दहिं
दंसेचि । (५४)

राजा ॥ कथं दत्ता ॥ अभूमिरियमविनयस्य तत् को तु पल्लवं
निषिध्यते । (५५)

यद्वातुषादेयावबोक्तं वणिज्यम् ॥ अये को तु पल्लयमवर्द्धमान-
स्तामसीभ्यामबालचप्यो बालः । (५६)

(५०) राजेति । यमेत्यादि । यथा भवतो मतमित्यर्थः ॥

(५१) यातञ्चिरिति । सप्तमम् ॥

(५२) राजेति । निमित्तं शुभलक्षणवियोगम् । दक्षिणबाहुसन्दर्शनमित्यर्थः । निमित्तं
हेतुलक्षणयोरित्यमरः । ह्यपयिता ह्यपयिता ॥

(५३) मनोरथेति । मनोरथाय अभिलषिताय वस्तुने यजुन्वलासभागमायेति यावत् ।
न पार्श्वे न मार्ग्ये । तस्यासम्भाष्यत्वादिति भावः । हे बाहो त्वं तथा ह्यथा किं
सन्देहे स्फुरति । अर्थके ॥ इया सुवेत्तनरः । तदुक्तं वचनराजे । सन्देहो भजस्येह-
सभागमाय सन्दः करस्य इति याज्ञिकेति । हि यस्मात् पूर्वं प्राक् अधीरितमव-
ज्ञातं श्रेयः शुभं दुःखं सम्रिचते प्रवर्त्तते न पुनः श्रेयोदधेयेत्यर्थः । परिवर्त्तते निनि-
वर्त्तते क्रमंराले प्रवर्त्तने इति मेदिनी ॥

(५४) नेपथ्य इति । मेल्यादि । मा वसु चपलतां कुरु यत् तल्लैवात्मनः प्रकृतिं
दर्शयति । चपलतां पञ्चलताम् । प्रकृतिं स्वभावम् ॥

(५५) राजेति । अभूमिरस्थानम् । अविनयस्य दोषोऽन्वयः । एवं निषिध्यते वा वसु
चपलता क्रियित्यनेन निषार्थते ॥

(५६) यद्देति । अथवायमानोऽवश्यमानः । अथवायस्य मरुतस्यैव सत्तं यत् स्वभावो

अर्द्धपीतस्तनं भातुरामर्द्धक्षिप्तकेशरम् ।

प्रक्रीडितुं सिंहशिष्टुं करेणैवावकर्षति ॥ (५७)

ततः प्रविशति यथानिर्दिष्टरुम्भां तापशील्या सह वाद्यः । (५८)

वाद्यः ॥ जिह्वा ले सिंहसावचा जिह्वा दन्ताङ्गं दे गण-
द्वयम् । (५९)

प्रथमा ॥ अविणीद किं णो अपञ्चणिविसेसाङ्गं सत्ताङ्गं विप्य-
अरेसि ज्जन्त यड्ढङ्ग विअ दे संरम्भो द्वाणे क्खु इस्सिज्जणेण सव्व-
दमणो त्ति किदणामहेओसि । (६०)

राजा ॥ किं नु पलु वालेऽस्मिन्नौरस एव पुत्ते सिञ्चति मे
ऋदयन् । (६१)

वा यस्य सः । सत्तुं गुणे पिमाचादो वते द्रव्यसम्भावयोरिति विश्वः । वाद्य इति
कुरेणेषामकर्षतीति श्लोकीयक्रियायामर्थेति ॥

(५७) अर्द्धेति । मातुः केसरिण्या अर्द्धसम्पूर्णं पीतः स्तनो येन स तम् । आमर्द्धेन
विमर्द्धनेन क्षिप्ताः खस्ता केशराः यदा यस्य स तम् । सिंहयदासु पुष्पागे वकुले नाम-
केशरे । केशरः पुंसीति निकायप्रथेपः । सिंहशिष्टुं केसरियावकं प्रक्रीडितुं केशरे-
णैव अवकर्षति आकर्षति ॥

(५८) तत इति । यथानिर्दिष्टं सिंहसावकाकर्मणं कर्म यस्य सः ॥

(५९) वाद्य इति । जिह्वेत्यादि । जृम्भस्त दे सिंहसावक जृम्भस्त । दन्ताङ्गो
गणविप्यानि । जृम्भस्त चर्यं व्यादेहि ॥

(६०) प्रथमेति । तापशील्यये । अशीत्यादि । अविनीत किं नोऽपत्यनिर्विण्णेषाधि
सत्तानि विप्रकरोमि ज्जन्त वड्ढंत इव ते संरम्भः । स्थाने खलु अविजनेन् सव्वदमन इति
लतनामधेयोसि । अविनीत अविधित । अपत्येभ्यो निर्मासि विषेयो जेयं तानि अपत्य-
सङ्गमानीत्यर्थः । सत्तानि जलून् । सत्तुमच्छीत्त जन्तुप्रित्यनरः । विप्रकरोमि पीडु-
यसि । जन्तुजरो विवादे । संरम्भ आटोपः दण्ड इति यावत् । आवेधाटोपसंरम्भा इति
निकायप्रथेपः । स्थाने युद्धम् । सत्तान् दमयते इति सव्वदमन इति योगादिति
भाषः ॥

(६१) राजेति । ओरसे अरुणस्यादिने । तथाच यद्वाः । ओजेने संसृतायास्तु

विचिन्त्य ॥ नूनमनपत्यता मा वत्सलयति । (६२)

द्वितीया ॥ एसा तुमं केसरिणी खड्गइस्सदि जइ से पुत्तचं ण
सुखिस्सदि । (६३)

बाह. ॥ सज्जितम् ॥ अहाहे बलिचं मखु भीदहि । इत्यधरं
दर्शयति । (६४)

राजा ॥ सविष्णवम् । (६५)

१५ महतसोजंसो बीजं बालोऽयं प्रतिभाति से ।
स्फुलिङ्गावस्थया वज्रिरेधोऽपेक्ष इव स्थितः ॥ (६६)

अयमस्यादयेहि यम् । तपोरसं विजानीयात् पुत्रं प्रथमकल्पितमिति । त्विह्यति
पत्युर्धं भवति ॥

(६२) विचिन्त्येति । विचार्येत्यर्थः । अनपत्यता सन्ततिविरह । वत्सलयति
सख्येहीकरोति । खिग्धस्तु वत्सलोत्पत्य स्नेहयुक्तजने भवेदिति शब्दरत्नावली ॥

(६३) द्वितीयेति । तापसीत्यर्थः । एषेत्यादि । एसा त्वा केसरिणी खड्गयिष्यति ।
यद्यास्या पुत्रवर्धनं भोक्ष्यसि । केसरिणी सिंहो । खड्गयिष्यति अभिभविष्यति । अत्यं
पुत्रं पुत्रकम् ॥

(६४) बाह इति । अहोेत्यादि । अहो बलीयः खड्ग भीतोऽसि । अतिशयेन बलव-
दिति बलीयः । खड्गइद्विना मिति वतोर्धोपः । क्रियाविशेषणम् । अधरं निम्नो-
र्धम् ॥

(६५) राजेति । सगवम् ॥

(६६) महत इति । एषः सविधमपेक्षते इत्येधोपेक्षः सन् । एषः सतिस्त्रियानित्य-
वर । स्फुलिङ्गावस्थया कणवात्स्वपेक्ष स्थितः । त्रिषु स्फुलिङ्गोऽग्निकण इत्यवरः ।
वज्रिः । प्रसीतोन्मत्त इव अयं बालो मे मनःसन्त्ये महतोऽनत्यस्य तेजसः प्रभावस्य एषे
दीप्ते बीजं कारणं प्रतिभाति प्रकाशयते हेतुर्नाकारणं बीजं नित्यवरः । अतोपमाव-
हारः ॥

प्रथमा ॥ वञ्छ एदं सुखं बालमइन्द्रं अपरं दे कीलण्यं
दाइच्छं । (६७)

बाळ ॥ कहिं देहि यां । इति इच्छं प्रसारयति । (६८)

राजा ॥ बाळस्य इच्छ इहा ॥ कथं चक्रवर्तिलक्षणमप्यनेन
धार्यते । (६९)

प्रलोभ्यवस्तुप्रणयप्रसारितो

विभाति जाक्षप्रथिताङ्गुलिः करः ।

अलक्ष्यपत्नान्तरमिह्वरागया

नवोपया भिन्नमिवैकपङ्कजम् ॥ (७०)

(६७) प्रथमेति । वञ्छेत्यादि । वञ्छ एतं सुखं बालमइन्द्रं अपरं ते श्रीङ्गनकं
दास्यामि । बालमइन्द्रं किञ्चिदियम् । स्वगायां ममूनामिन्द्रो इन्द्रः । प्रथमोपि
इन्द्रा इति सिद्धो इन्द्र इति धारः । अपरमन्यत् । श्रीङ्गतेऽनेनेति श्रीङ्गनम् ।
तदेवति श्रीङ्गनकम् ॥

(६८) बाळ इति । कहिं नित्यादि । कुत्र देहि एतत् । कुत्र श्रीङ्गनकं कुत्रासीत्तथा ।
एतत् श्रीङ्गनकम् । प्रसारयति निष्करोति येषः ॥

(६९) रा^१ इति । चक्रवर्तिलक्षणं राजकुलं यम् । अपिना न केवलं बोध्यातिमय
इति समुद्ध्यते । अनेन बाणेन ॥

(७०) प्रलोभ्येति । प्रलोभ्य लोभनीयस्य वस्तुन श्रीङ्गनस्येति यावत् प्रणयेन प्रार्थ-
नया प्रसारित मेरित । प्रणयान्तर्भी विप्रस्ययाचुःआप्रेयाण इत्यमरः । जाक्षेन समू-
हेन संजत्वा इति यावत् प्रथिता निम्बिता अङ्गुलयो यस्मिन् स तथोक्तः । सङ्गताङ्गुलि
इति यावत् । जालं समूहं जानाय इत्यमरः । करः पाणि इह सङ्गतो रागोद्विगता
यस्या सा तथा नवोपया पङ्कजमाख्या अप्यसन्ध्याया भिन्नं विवर्तितम् अतएव अलक्ष्यानि
आलोकातिमयाभावादननुभवनीयानि यद्वाणा दक्षानामभराणि अथवाया यस्या तत्
एकमद्वितीयं पङ्कजं पद्ममिव प्रतिभाति प्रकाशते । तथाच यथायस्यस्यायो मयमस्य-
स्थितायाभेन विप्रस्ययाचुः सापुत्रत एवमात्रपङ्कजस्य निरन्तर एवाकारः प्रकाशते तथा-

द्वितीया ॥ सुव्यदे मुखं यं य एसो सखो वाचामेतेषां समद्वयं
ता गच्छ सम केरए उडए सङ्कोचणस्य इक्षिकुमारस्य वयचित्तिदो
मट्टिआमोरओ चिट्ठदि तं ये उवहर । (७१)

प्रथमा ॥ तच्च । इति निष्क्रान्ता ॥ (७२)

बाह ॥ दाव इमिणा ज्जेव कीलियं । (७३)

तापसी ॥ विओक्य इवन्ती ॥ यं सुव यं । (७४)

राजा ॥ स्पृहयामि खलु दुर्लभितायास्यै । (७५)

लोकान्तिप्रधानावन दत्तानामप्यकामा स्थापयन्ति परः प्रकाशते, नतकुलितमन्त्र इति
तात्पर्यम् । जालेत्यादिना संज्ञताकुलितं पद्मवाङ्मतेन च रक्तत्वचायातम् । तयोश्च चक्र-
वत्तिजलपत्तम् । तदाश्च गच्छपुत्रायम् । वनाकुलितं सधनस्त्रिको रेखाश्च यस्य पै ।
श्रपते करतलगा मणिवन्धे सप्तद्विता इति । तथा साचाभैरोश्वरास्तलैरिति । साष्ट-
कम् । यस्य पाणितली रक्तो तस्य राक्षसं विनिश्चियेदिति । अत्र यद्यपि जपा रात्रेरव-
साने इत्यव्यय एव अवरसम्पत्तस्तथापि अव्ययमपि लोखिह जपाशब्दोऽप्यत्र दृश्य-
तथाच जपा प्रभातं गोशर्गं इति स्वर्गवर्गं त्रिकाशुभेन । मेदिन्याश्च । रात्रिशेरे जपा-
यान्तु केचिदाश्च साद्व्ययमिति । ननोपसति पाठो द्रष्ट एव उप-ग्रन्थस्य नित्यकोषत्वात् ।
अत्रोपमावद्धारः । वयस्यर्चिं हन्तम् ॥

(७१) द्वितीयेति । सुव्यदे इत्यादि । समते सत्वेन नैव सख्यो वाचामेतेषां समद्वयं
तद्वच्च मदये उडजे सङ्कोचनस्य इक्षिकुमारस्य वयचित्तितो मट्टिकाममूरक्षिति तत्र
स्योपहर, एनं बालम् । समद्वयं निश्चितम् । सङ्कोचनस्य तत्त्वान् । मट्टिका-
ममूर इति समन्वयः । वयचित्तितो निश्चितवयचित्तितः । अस्य समन्वये उपहर उप-
नय ॥

(७२) प्रथमेति । तच्च तथा ॥

(७३) बाह इति । दावत्यादि । तावदेनेनैव लोखियामि । तावत् तेत् पर्यन्तम् ।
अनेन सिंहायवलेन ॥

(७४) तापसीति । इदानीमेकस्या निष्क्रान्ता प्रथमाद्वितीयापदपरित्यागः । यमि-
त्यादि । नत सत्वेनम् । नतस्तुनये ॥

(७५) राजेति । दुर्लभिताय दुर्लभाय स्प्रृहया चतुर्थी ॥

निश्चयः ॥

आलक्ष्यदन्तमुकुलाननिमित्तहासै-

रव्यक्तवर्णरमणीयवच प्रवृत्तीन् ।

अङ्गान्त्रयप्रणविनस्तनयान् बहन्तो

धन्यास्तद्वरजसा पुरुषीभवन्ति ॥ (७६)

तापसी ॥ शाङ्गु हितर्जनस ॥ भो य मं गणेशि । (७७)

पार्श्वमणिक्य ॥ को एव इतिकुमारचाणं । (७८)

राजानं दृष्ट्वा । भद्रमुह एहि दाव मोचावेहि इमिणा दुम्नोक्त्व-

हृत्यग्राहेण द्विष्यन् माधीचमाय वालमइन्द्रम् । (७९)

(७६) निश्चयेति । दीवमिति शेषः । आलक्ष्येति । अनिमित्तहासैरकारणहास्यै-
 आलक्ष्याणि ईपत् प्रेक्षणीयानि दन्तानां मुकुलानि कुसुमा येषां ते तान् तथा अव्यक्तैरर्णै-
 दितै र्वर्णै रमणीया मनोहरा वचसां वाक्यानां प्रवृत्तयो येषां ते तान् तथा अङ्गान्त्रयस्य
 अङ्गानां प्रणविनः पार्श्विनः स्तनयान् आलजान् बहन्तो धन्याः सुकृतिनः । सुकृती
 पुण्यवान् धन्य इत्यमरः । तदङ्गानां तन्वाङ्गानां रजसा पौगुना पुरुषी भवन्ति अपुरुषा
 पुरुषा भवन्ति । पागुनीं मृद्वो रज इत्यमरः । अजाततनयसन्ध्या पुरुषाकारा अपि
 स्त्रीया इति भावः । पुरुषीभवन्तीति पाठे वे पुरुषीभवन्ति ते धन्या इत्यर्थः । अत्र
 अभावोक्तिरलङ्कारः । वसन्ततिलक इत्यम् ॥

(७७) तापसीति । सेति अङ्गुल्या तज्जयन्तीत्यर्थः । भो इत्यादि । भो न मां गणेशि ।
 गणेशि मन्दसे ॥

(७८) पार्श्वमिति । को इत्यादि । कोऽत्र अतिकुमारायाम् । अतिकुमारायामिति
 निवारणे मरी ।

(७९) राजानमिति । भद्रेत्यादि । भद्रमुह एहि तावत् भोपय अनेन दुर्वाससस्य-
 पक्षेण द्विष्येन वाप्यवान् वालमइन्द्रम् । दुर्वासेति । दुर्वासः लक्ष्मणे भोपनीयो
 हस्तेन पक्षो पक्षयः यस्य स तेन । द्विष्येन विद्युता । योतः पावोऽभको द्विष्यः
 पक्षः पावकः विद्युरित्यमरः । वाचपार्श्वमौदृशानम् ॥

राजा ॥ तद्येयुषगम्य सञ्जितम् ॥ अयि भो महर्षिपुत्रक । (८०)

एवमाश्रमविरुद्धवृत्तिना संयमी किमिति जन्मदस्त्वया ।

सन्त्यसंश्रयगुणोपि दूष्यते कृष्णसर्पशिग्रुनेव चन्दनः ॥ (८१)

तापशी ॥ भद्रसुखं वा क्व एषो इति कुमारो । (८२)

राजा ॥ आकारसदृशं चेदितमेवास्य कथयति स्थानप्रत्ययात्तु
वयमेवं तर्किणः । (८३)

यथाऽभ्यर्चितमनुतिष्ठन् बालकस्य स्वयंसुपकथ्य समतम । (८४)

अनेन कस्यापि कुलाङ्क रेण स्पृष्टस्य गात्रे सुखिता ममैवम् ।

का निर्द्वितीं चेतसि तस्य कुर्याद्यस्यायमङ्गात्कृतिनः प्रसूतः ॥ (८५)

(८०) राजेति । सुगमम् ॥

(८१) एवमिति । एतन्निदम्नकारा आश्रमविरुद्धा आश्रमातुपयुक्ता वृत्तिराचारो यस्य
स तेन त्वया किमिति किं हेतुकम् इति ज्ञतो । जन्मद सत्यादक संयमी सति सत्तु-
-संश्रय आत्मनिष्ठो गुणो विद्याभोजन्यादि चन्दनपत्रे यैत्यसौगन्ध्यादिर्यस्य स तयोक्तोपि
स्वयं गुणवानपीत्यर्थः । सत्तुं इत्येव गुणान्तरे । विद्याचारो बले विज्ञो क्षमावात्मनश्चिपु ।
आत्मनि व्यक्तसामे स्त्रे धने प्राप्तेषु सम्मानमिति शब्दाब्धि । कृष्णसर्पस्य शिशुना अभिकेष
चन्दनो मलयतरुनि दूष्यते दोषं नीयते । चन्दनद्रुमकोटरेषु कावियसर्पशिग्रव स्तिष्ठन्त
क्षगरलक्ष्मोपसत्तादयनीति लोकप्रसिद्धम् । अत्रोपमावद्धारः । यदुक्तम् । साधर्म्य-
सुपमाभेद इति । इदं रथोद्धता नाम वृत्तम् । तदुक्तम् । आद्यामवरततस्मृतीयत्वं पञ्चमस्य
मवर्तं तयान्वितम् । दीर्घमिन्दुसिद्धि यत्न जायते ता वदन्ति सुनद्ये रथोद्धता इति ॥

(८२) तापशीति । भद्रेत्यादि । भद्रसुखं न खल्वेव श्रेयिकुमारः । सुगमम् ॥

(८३) राजेति । आकारसदृशमाकारात्तरूपम् । चेदितं कथं । कथयति नायकवृत्ति-
कुमार इति प्रकाशयति । तदा कथं महर्षिपुत्रकेत्युच्यते इत्यत्र आह स्थानेति । स्थान
प्रत्ययात् अमातुषोऽयं भूतिरस्या नैव सातुपकुमारः सम्भवतीति निश्चासात् । एतत्किंय-
च्छिकुमारतया विचारिणः ॥

(८४) यथेति । यथाभ्यर्चितं दुर्बोच्चैश्चक्षुषाहालमृतेन्द्रोचनम् ॥

(८५) अनेनेति । कस्यापि अन्यस्त्रेयम् । कुलाङ्कुरेण वंशप्रहरोष्ठेण अनेन गात्रेन

तापसी ॥ उभौ विबोध्य ॥ अक्षरीभं अक्षरीभं (८६)

राजा ॥ आर्य्यं किमिव । (८७)

तापसी ॥ इमस्य बालकस्य असम्बन्धेति भद्रमुहे संवादिणी
आकिट्ति त्ति विह्विदह्वि अविच वामसीलोवि भविच अवरिचिद-
ह्ववि दे वचयेय पददित्यो संवृत्तो । (८८)

राजा ॥ बालकस्य बालक्यम् ॥ आर्य्यं न चेन्मुनिकुमारोऽयं तत् कोस्य
व्यपदेशः । (८९)

तापसी ॥ पोरयो त्ति । (९०)

राजा ॥ अगतम् ॥ कथमेकान्वयायीयमस्माकम् । अतः खलु
मदनुकारीणमेनमतभवती मन्यते । (९१)

गात्रे सुदृष्टं मन एवमित्यस्यकारा अनित्येवनोयेति यावत् सुचिता । अयं बाहो यस्य
जतिनो अज्ञात् प्रकृतं उत्पन्नस्य चेतसि क्व निवृत्तिं किं सुसंज्ञयात् । निवृत्तिसु सुखे
जीव्ये इति धरतिः । उक्तस्यपञ्चातिः ॥

(८६) तापसीति । उभौ राजानं बालम् । अक्षरीभं आद्यर्थम् ॥

(८७) राजेति । सुगमम् ॥

(८८) तापसीति । इमस्येत्यादि । अस्य बालकस्यासम्बन्धेति भद्रमुहे संवादिनी आजति-
रिति विह्वितासि अविच वामसीलोपि भूत्वा अपरिचितस्य ते वचनेन पततिस्वः संवृत्तः ।
असम्बन्धे सम्बन्धशून्ये । संवादिनी सुसंज्ञी । वामसील आन्तरविह्वलभावः । प्रजतिस्वः
अस्यः । बालो वयुष्मतीपक्षोरिति । योऽयं अभावे सद्वृत्ते इति चापरः ॥

(८९) राजति । उपवाहयन् पाणिना स्मृयन् । व्यपदिश्यते निष्पाद्यते अनेनेति
व्यपदेशो वचः ॥

(९०) तापसीति । पोरयोत्ति पोरय इति । व्यपदेश इति शेषः ॥

(९१) राजेति । अगतमनतिस्त्वहम् । एकान्वयार्थ एवार्थम् । वंशोऽन्वयाय इत्यमरः ।
मदनुकारिणं मत्प्रवृत्त्याजतिम् । मन्यते अनुभवति ॥

प्रथमम् ॥ अख्ये तत् पौरवाणामन्यं कुलव्रतम् । (८२)

भवनेषु सुधासितेषु पूर्वं
क्षितिर्चार्यसुगन्धि वे निवासम् ।
नियतैकयतिव्रतानि पथात्

तत्सूत्रानि गृहीभवन्ति तेषाम् ॥ (८३)

कथं पुनरात्मगत्या मानुषाणामेव विषयः । (८४)

तापसी ॥ जघा अद्भुतो भयादि किन्तु अक्षरासम्बन्धेण स्या
ह्रस्वस्य बाह्यस्य जघाणी इधज्जोष देवगुरुयो तपोवणे पशुदा । (८५)

(८२) प्रथममिति । एतत् प्रथमपाठम् । अन्य येषावस्योविषयः । कुलव्रतं कुल-
प्रथमगतो नियमः ॥

(८३) तद्गुरु निदिधिति भवनेक्षिति । वे पौरवा पूर्वं प्रथमे ययसि सुधासुखादि-
क्षेप स्तेन क्षितेषु धरलेषु भवनेषु क्षेपेक्षिति यावत् । सुधा सते सुहोमूलावेपगङ्गे
आसु चेति विश्वः । क्षितिर्चार्यं सुव पाठनार्थं निवाससुगन्धि कावयन्ते तेषा पौरव-
क्षितिपानर पद्याक्षरमे ययसि नियतमावगच्छकतया विश्वामित्रं केवल यनिरव्रत तापसव्रतं
येषु तानि तत्सूत्रानि गृहीभवन्ति अन्तर्ह्याणि गृहीह्याणि भवन्ति पानप्रस्था
भवन्तीत्यर्थः । एतत् कुलव्रतमस्तीत्यर्थः । सप्तव्रतं नाम व्रतम् ॥

(८४) पूर्वोक्तानामन्याभ्यां पौरवाणां भाष्यप्रसङ्गतं तेन च पुच्छेषु भाष्यं निदिधित्य
यम गच्छेत् पश्येति धातुप्रस्थापयने रागनिवृत्त्यनिवृत्तिभ्यां निवृत्त्योपदेयात् कक्ष-
विज्ञायां सप्त प्रस्थितस्य सन्तानपरम्परया धम्माराख्येपि पौरवसङ्गतिप्रस्थापना दर्शयित्वा
अस्यान्त धम्माराख्यभूतो तदवगच्छतया साध्यतं पुच्छति कथमिति । पुनस्तथ तेन किन्तु एष
भूभाग कथं मानुषाणामात्मगत्या निजगमनेन निजगमनस्य वा विषयः । पुरलोका
सुखभविमानयानमावासादनीयत्वात् कथमवयविना भूमिमागत इति भावः ॥

(८५) तापसीति ॥ जघेत्वादि । यथा अद्भुतो भवति किन्तु अक्षर सम्बन्धेन पुन-
रस्य बाह्यस्य जननी इहैव देवगुरोस्तपोवने प्रसूता । अद्भुतो यथा भवति मानुषाणा-
मात्मगत्या अविषय एवैव भूभाग इत्यर्थः । अक्षर सम्बन्धेन अक्षर सङ्काशेण ताभिरान-

राजा ॥ स्वगतम् ॥ हन्त द्वितीयमिदमाशाननम् । (१६)

प्रकाशम् ॥ अथ सा तत्रभवती किमाख्यस्य राजर्षेः पत्नी । (१७)

तापसी । को तस्मै धम्भदारपरिज्ञाद्वयोः आश कीर्त्तयि-
ष्यति । (१८)

राजा ॥ स्वगतम् ॥ कथमियं कथा मामेव लक्ष्मीधारोति । याव-
दस्य शिशोर्मातरं नानतः दृच्छेयम् । (१९)

विचिन्त्य ॥ अथवा अनार्यः, खलु परदारदृच्छाव्यापारः । (१००)

प्रविश्य 'मृण्मयूरहस्ता तापसी ॥ सत्यदमस्य पेवस्य' सचन्त-
लावस्यं । (१०१)

यनेनेति यावत् । देवयुरोर्मातरीचस्य । प्रकृता गर्भं सक्तवती । प्रसवो गर्भमोचने इत्य-
मर । अत्यार्यस्यैव कर्मगमकत्वाच्चातोरकर्मकत्वेन कर्त्तरि क्त ॥

(१६) राजेति । हन्तो हृदयोत्तफ । द्वितीयमिति पौरवत्यमेव प्रथममाशाननं
इदममर उच्यतेऽप्यास्य मातरं प्रसवने द्वितीय माशाननम् । आश लायतेऽनेनेति
आशाननं मनोरथसञ्चारकमित्यर्थः ॥

(१७) प्रकाशमिति । अथयद् मन्त्रे । मङ्गलानन्तरारम्भमन्त्रकामूर्त्त्यर्थोऽप्येत्य-
मर । सा अस्य जननी ॥

(१८) तापसीति । कोद्वत्यादि । कस्यस्य धम्भदारपरित्यागिनो नाश कीर्त्तयिष्यति ।
धम्भदारेति धम्भपत्नीत्यर्थः ॥

(१९) राजेति । इयं कथा कथं किं मामेव लक्ष्मीधारोति माम्भ्यन्तरे प्रवर्त्तते
सतान्यमिति शेषः । अस्य शिशोर्मातरं मातरं नामतो नाम्ना दृच्छेयं सादृश्यायम् ॥

(१००) विचिन्त्येति । विचार्यत्यर्थः । अनार्यः अप्रभस्य । यमुद्वेगधारणार्थं ।
परेति । परपत्नीविषयकप्रवृत्तिवैयर्थ्यः ॥

(१०१) प्रविश्यति । सत्येत्यादि । सत्यं दमनं मेघस्यं मङ्गललावस्यम् । मङ्गलस्य पक्षिणो
प्राप्य कान्तिविशेषम् ॥

वाच ॥ सट्टिस्त्रेपम् ॥ कश्चिं सा मे अम्बा । (१०२)

सभ ॥ प्रहसत । (१०३)

प्रथमा ॥ यामसारिस्त्रेण चपच्छन्दिदो मादिवच्छलो । (१०४)

द्वितीया ॥ इमस्य मोरस्य रमणीयदं येवञ्चन्ति भणितोसि । (१०५)

राजा ॥ स्वगतम् ॥ किं शकुन्तलेत्यस्य मातुराख्या अथवा सन्ति पुनर्नामधेयसादृश्यानि अपि नाम जगदृष्णिकेव नाममात्रप्रस्तावो मे विपादाय कल्पते । (१०६)

वाच ॥ अन्ति ए रोषदि मे चटुलके एषो मण्डले । इति श्लोडनममादत्ते । (१०७)

(१०२) वाच इति । सट्टिस्त्रेपमित्यतः सट्टिस्त्रेपेण सह । कश्चिन्मत्यादि । कुत्र सा मे अम्बा । अम्बा माता ॥

(१०३) सभे इति । प्रहसत, चञ्चल इति ॥

(१०४) प्रथमेति । नामेत्यादि । नायसादृश्येन चपच्छन्दिदो मादिवच्छल । नामसादृश्येनानामधराणामेवमेव । चपच्छन्दिदं प्रलोभितः । मादिवच्छलो मातरि स्नेहवान् । स्निग्धस्तु वक्ष्यते इत्यमरः ।

(१०५) द्वितीयेति । इमस्येत्यादि । अस्य मयूरस्य रमणीयतां मेवञ्चन्ति भणितोसि । इति भणितोसि एवञ्चन्तोसि ॥

(१०६) राजेति । स्वगतमस्यवम् । अपि शङ्कायाम् । नाय सम्भावनायाम् । जगदृष्णिका जलनसुप्तोयनानां सरोचिका । विपादो रोति शेषः । नाममात्रप्रस्तावः नाममात्रोद्धेयः । विपादाय वेदाय कल्पते भवति ॥

(१०७) वाच इति । अन्ति ए इत्यादि । अन्तिके रोचते मे चटुलक एष मयूरः । अन्तिका ज्येष्ठा भगिनी । अन्तिका भगिनी ज्येष्ठेति नाश्वोक्तामरः । रोचते प्रीतिस्त्यादयति । मे मङ्गलम् । यद्वैचरितिरिति चतुर्थी । चटुलकं यज्जल । एतेन वाचता दम्बस्य ताश्चिद्वचनिसाधो जात इति । दम्बितम् । चटुलकश्च मे मोक्षं प्रदुषा विदुरति धियागिति भव्दाक्षि ॥

प्रथमा ॥ विजोक्त्य सावेगम् ॥ अम्भो रक्षाकाण्डो मे मणिवन्धे
य दीप्तदि (१०८)

राजा ॥ आर्ये अलभावेगेन नन्वयमस्य सिंहशायकस्य विमर्द्दात्
परिभ्रष्टः । दयादातमिच्छति । (१०९)

उभे ॥ ना क्वु मा क्वु एदं । (११०)

विजोक्त्य ॥ कथं गहिदोज्जेव । विज्जाडाडोनिहितहो परसर-
सरसोक्तयत । (१११)

राजा ॥ किमर्थं भवतीभ्यां प्रतिपिञ्चोस्मि । (११२)

प्रथमा ॥ सुणाडु महाभायो एसा महाप्यहावा अनराजिदा
णाम सुरमहोसही इमस्य दारपस्य जादकन्यसमए भववदा मारी-

(१०८) प्रथमेति । सावेगं ससम्भ्रमम् । अम्भेत्यादि । अम्भ रक्षाकाण्डोऽस्य मणिव-
न्धे न दृश्यते । विजोक्ते अस्मिन् अम्भे नित्यं स्तोमि । प्रयुज्यत इति भरतः । वि-
काण्डो रक्षापर्वणो वलायाकारनाडोविशेषः । काण्डः । अम्भे नदृश्यते नाप्येवसर-
नीरयोः । कुक्षिते दृष्टमिच्छाडोदम्भे रक्षसि न स्त्रियामिति मेदिनी । मणिवन्धे
मणिवन्धो ॥

(१०९) राजेति । आवेगेन सम्भ्रमेण । नतुरवधारणार्थं, अर्थं रक्षाकाण्डः ।
विमर्द्दात् गह्वरात् । आदातं यज्ञीतम् ॥

(११०) उभे इति । मेत्यादि । ना क्वु मा क्वु एतम् । एतं रक्षाकाण्डम् । गृह्णापेति
शेषः ॥

(१११) विजोक्तेति । गृहीतमशोकोन्वयेः । कथमित्यादि । कथं गृहीत एव । न त
प्रतिषेध युत इति शेषः । सर इति । सरसोः स्त्रु, स्त्रु पदसोर्निहितानपिनी हस्तो
याभ्यां ते । अशोकोक्तयत उभे नापस्या मिति सम्भवः ॥

(११२) राजेति । प्रतिपिञ्च- रक्षाकाण्डपञ्च इति शेषः ॥

एष दिव्या एहं किल मातापितरो अप्याण्यश्च वज्जिञ्च भवरो भूमि-
पदिदं ण गेह्णादि । (११३)

राजा ॥ अयं गृह्णाति । (११४)

प्रथमा ॥ तदो सप्यो भविष्य तं दंशइ । (११५)

राजा ॥ अत्रभवतीभ्यां कदाचिदन्यत्र प्रत्यचीकृतमिदम् । (११६)

उभे ॥ अणेअसो । (११७)

(११३) प्रथमेति । सुषादित्यादि । गृह्णोति गृह्णाभावात् एषा गृह्णाभावात् अपरा-
जिता नाम सुरमहोषधौ अथ दारकस्य जातकर्मसमये भगवता भारीयेन दत्ता एतां
किल मातापितरो आत्मानश्च वज्जंयित्वा अपरोभूमियतितान् न गृह्णाति । गृह्णाभावो
गृह्णायति । सुरमहोषधौ सुरलोकसुखभक्षताविशेषः । दारकस्य बाणकस्य । दारको
बाणकेपि स्यादिति जेदिनी । जातकर्म नाडीच्छेदनात् प्राक् कृतस्य संस्कारविशेषः ।
यथा. मनु. प्राङ्नाभिनन्दनात् पुंशो जातकर्म विधीयते इति । यद्यपि अष्टौ संस्कार-
कर्मणि गर्भाधानं निम्नं स्वयम् । पिता कुत्र्यांस्तद्व्यो वा तदभावे तु तत् क्रवादिति
अतो संस्कारेषु पितरैर्गाधिकारोऽस्ति तु तस्मिन्नन्येषामिति सम्प्रति तयापि अतिक्
च विविधो दृष्टः पूर्वोक्तं द. स्वयं कृतः । यदप्यपि यः कुत्र्यांस्तद्व्यं प्रीतिपूर्वकमिति
नारदेन स्वयम्भुवत्तस्यापि अतिक्रान्ताभ्युपगमान् तत्कृतस्य च अतिक् उत्तोऽनुत्तमांता
भागिन्योऽप्य विट्मति । यमिरेव कुतं यत्तु मज्जतं स्वयमेव होति दक्षेयं स्वयं कृत-
तस्यात्मनिमादनादस्तिहिते राजनि क्षुण्णं यत्र कर्त्तुं कृतोऽयं संस्कारः ॥

(११४) राजेति । अयं यदि । प्रथं द्योतयति ॥

(११५) प्रथमेति । तदो इत्यादि । ततः सर्पे भूत्वा तं दंशति । भूत्वा अध-
राजितेति शेषः । तं प्राङ्कम् ॥

(११६) राजेति । अन्यत्र मदितरस्मिन् पङ्क्तिगति । प्रत्यचीकृतं दृष्टम् । इदं रसा
काण्डस्य सर्पभावेन दंशनम् ॥

(११७) उभे इति । अनेअसो 'अनेकम्' । अनेकस्मिन्नेकस्मिन्ननेकम् । संक्षे-
प्ताभादीत्याया मिति अयम् ॥

राजा ॥ सहर्षमात्मनम् ॥ तत् किं सखिदानीं पूर्णमात्मनो मनो-
रथं नाभिनन्दामि । इति यावत्कं परिष्वजते । (१२८)

द्वितीया ॥ सुव्यदे एहि इमं वृत्तन्तं शियमवावडाए सचन्तलाए
शिवेदेह्म । इति निष्क्रान्ते । (११६)

बाह ॥ सुच्च मं सुच्च मं अन्वाए सचासं गमिस्सं । (१२०)

राजा ॥ पुच्छ मयैव सह मातरमभिनन्दिष्यसि । (१२१)

बाह ॥ दुस्सन्तो मम तातो थ क्खु तुमं । (१२२)

राजा ॥ एष विवाद एव मा प्रत्यावयति । (१२३)

ततः प्रविशत्येकवेणीधरा शकुन्तला । (१२४)

शकु ॥ सखिर्कम् ॥ विचारकाले वि पट्टदित्थं सव्यदमणस्स
ओसहिं सुणिच्च थ मे आसंसो अत्तणो भाअधेएस्स अधवा जधा

(११८) राजेति । पूर्णं फलोन्मुखम् । नाभिनन्दामि खञ्जीलस्थानन्दामि । परि-
ष्वजते आबिह्वति ॥

(११६) द्वितीयेति । सुव्यदेइत्यादि । सुयते एहि इमं वृत्तान्तं नियमव्यावृत्तायाः
शकुन्तलाया निवेदयावः । इमं वृत्तान्तं भूमिपतिनैः रवाकायहेन वृज्जतोऽपरस्य संप-
भावेनादर्शनम् । नियमव्यावृत्ताया व्रतपराधण्यायाः ॥

(१२०) बाह इति । सुच्चेत्यादि । सुच्च मां सुच्च मां अन्वायाः सकाशं गमिष्यामि ।
सुगमम् ॥

(१२१) राजेति । सुगमम् ॥

(१२२) बाह इति । दुस्सन्तो इत्यादि । दुस्सन्तो मम तातो न त्वम् । सुगमम् ॥

(१२३) राजेति । विवादः पुच्छेत्युक्तस्य नाशं ते पुच्छः किन्तु इच्छन्त्येति विरु-
ध्वा । प्रत्यावयति नि येषं विश्वासयति ॥

(१२४) तत इति । सुगमम् ॥

मिच्छकेसीए मे आचखिदं तथा सम्भावीअदि एदं इति परि-
क्रामति । (१२५)

राजा ॥ यजुन्तला विबोक्ख सङ्गपेसंदम् । अये सेयमत्तभवती यजु-
न्तला । (१२६)

वसने परिधूसरे वसाना
नियमत्तामसुखी धृतैकवेणिः ।
अतिनिष्करणस्य शुद्धशीला
मम दोषं विरहव्रतं विभक्तिं ॥ (१२७)

(१२५) यजु इति । सुवितकं तर्काभिनयेन सङ्ग विचारेत्यादि । विचारेकावेपि प्रज्ञ-
तिस्थां सर्वदमनस्योपधो* श्रुत्वा न मे आशंसा आत्मनो भागधेयेषु अथवा यथा मिथ
केय्वा मे आख्यातं तथा सम्भाष्यते एतत् । विचारेकावे प्रज्ञतेरन्यथाभावकावे सधर्-
भानोविनसमये इति यानत् । प्रकृतिस्था यथापूर्ववस्थिताम् । ओषधीमपराजितां
नाम सुरमहोपधोम् । आशंसाप्रत्याशा । भागधेयेषु भाग्येषु सर्वदमनजीवनमूलेष्विति
यावत् । कल्पान्तरपाङ्ग अयवेति । यथा कृतिवशादधुना राज्ञो व्याकुलत्वनिश्चयः ।
तथा तत् प्रयुक्तानामननिबन्धनम् । सम्भाष्यते वक्ष्यते । एतत् ओषध्या, स्वभावेना-
वस्थानम् ॥

(१२६) राज्ञेति । अये इति विषादे । अये ज्ञोषे विषादेच सम्भ्रमे अरूपेपि वेति
मेदिनी । यजुन्तलेति ओकीमपिभर्त्तृति मिथ्यामन्त्रितम् ॥

(१२७) वसने इति । परिधूपरे धूलिभि कपोतवर्णं । देपत्पाण्डुस्तु धूपर इत्यमरः ।
वसने वाससो वसाना परिदधाना । वसतदस्मृताविति कनिकस्तद्वत् । नियमेन सर्वभोग-
प्रतियागकृतेन स्नानं युष्कता गतं सुखं यस्या सा । भृता गिरसेति शेषः । एकैववेणि-
र्यथा सा अतएव शुद्धं दोषवेद्यहीनं शीलं चरित् यस्या सा तयोक्ता पतिव्रतेति यावत् ।
अत्र हारीतः । आत्तात्तं सदिते कृष्टा प्रोषिते पलिना कथा । कृते विधेयं या पत्न्यौ
सा स्त्री प्रेया पतिव्रतेति । अन्नं नयद्गुणं वज्रंवेचारी तथा प्रोषितभर्त्तृका । देपतारा-
धनपरा तिष्ठेद्भर्त्तृकृते रतेति विष्णु पद्मोच्चरे क्रीडा गरीरसंस्कारं समाजोत्पदगन्तम् ।
वायं परमद्वे वासं त्यजेत् प्रोषितभर्त्तृकेति गरुडपुराणे चाकलयकल्पनामात्रनिषेधेपि न

यजु ॥ पञ्चात्तापविषये राजानं हृदा धवितर्षम् ॥ या कषु अर्ज-
उत्तो अयं ता को एसो किदरक्खामङ्गलं दारयं मे गत्तसंसग्गेय
दूसेदि । (१२८)

वाङ् ॥ मातरसपगस्य ॥ अश्वको एसो मं पुत्तकेत्ति ससिण्णं
आलिङ्गदि । (१२९)

राजा ॥ प्रिये कौर्यमपि मे त्वयि प्रयुक्तमनुकूलपरिणामं संवृत्तम् ।
तदङ्गमिदानीं त्वया प्रत्यभिज्ञातमात्मानमिच्छामि । (१३०)

यजु ॥ स्वगतम् ॥ हिमच समस्यस समस्यस पहरिच परिशुत्त-
मच्छरेण अणुर्नभिदङ्गि देव्येण अज्जउत्तो ज्जेव एसो । (१३१)

जात विधवापेय कथञ्चिदपि भारयेदिति विष्णुधर्मोत्तरे वैधव्यकथनप्रतिषेधात्तथा-
विधानाभेकवैषीधारणसमाचारः । अतएवावहुगिकाः । प्रवासोभिन्नदेयत्वं कार्या-
श्चापाञ्च सम्भूयान् । तत्राङ्गवेलमालिन्धमेकवैषीधरं शिरः । निःशोष्कासदिति-
भूमिपातादि जायते । यजुन्महा अतिनिष्कथयस्य अतिनिर्दयस्य तस्य दीर्घमतिचिरोदया-
पनं विरहव्रतं विद्योगरूपं व्रतं विभक्तिं पाठयति । दीर्घकाशीन्धर्माद्व्रतस्थितायां
अपि पूर्वोक्तविषेयकार्यो दृश्यः । विरहव्रतमिति रूपकावधारः । तदङ्गं दण्डिता
अपनेव तिरोभूतभेदा रूपकमिष्यते इति । उपवृत्तं नाव दत्तम् ॥

(१२८) यजु इति । पञ्चादिति । पञ्चात्तापेन अतुतापेन विषयं जलिनं । एतदेव
वितर्कं हेतुः । येत्यादि । न खलुयं पुत्रोऽयं तत्क एव हतरक्षामङ्गलं दारकं मे गान्ध-
संसर्गेन दूषयति । न खलु नैव । कृतेति । कतं रक्षायै मङ्गलं यस्मिन् तम् । दारकं
वायकम् । दूषयति दोषं नयति । रक्षाकाण्डस्य शत्रुपगमादिस्थापयः ॥

(१२९) वाङ् इति । अश्वेत्यादि । अश्व क एव गो पुत्तकेति सखेहमाविङ्गति ।
अश्व मातः । सुभूदीद्वजन्माथानामिति सम्भूदौ हस्तः । पुत्तकेति सम्भुजेति शयः ॥

(१३०) राजेति । प्रिये त्वयि प्रयुक्तमाचरितं कौर्यं न्यस्यत्वमपि मे यथा सम्भवे अतु-
कूलः सुखहेतुः परिणामः येषो यस्य तत् ततोर्लं संवृत्तम् । सपुत्रायास्ते काजेन समागमा-
दिति भावः । तत् तस्यादिदानीमात्मानं त्वया प्रत्यभिज्ञातं परिचितमिच्छामि ॥

(१३१) यजु इति । स्वगतमनतिष्यदम् । हिमचेत्यादि । हृदये समाश्रयिहि समा-
श्रयिहि प्रद्वय परित्र्यक्तमत्यरेण अङ्गकम्पिताणि दैनेन । आर्यं पुत्र एवैषः । मङ्गल

राजा ॥ प्रिये (१३२)

श्रुतिभिन्नमोहतमसो दिद्या प्रमुखे स्थितासि मे समुपि ।

उपरागान्ते यश्चिनः समुपगता रोचिषी योगम् ॥ (१३३)

यज्ञ ॥ यज्ञयेम् ॥ जम्बु जम्बु जम्बु जम्बु । दन्त्योक्तो नामवदवच्छो
विरमति । (१३४)

राजा ॥ प्रिये (१३५)

प्रहारात्परम् । परीति । परित्यक्तो मत्वरः । युधदेव. श्रोत्रो वा वेन तयोक्तेन । मत्वरो-
ऽन्ययुधदेव इत्यमरः । कश्चिन् श्रोत्रोपि मत्वर इति रत्नकोषः ॥

(१३२) राजेति । प्रिये इति श्रोत्रीयविषयेवत्येन यज्ञं शिवायाभन्येति ॥

(१३३) श्रुतीति । दिद्या आनन्दे । हे सुतपि प्रिये कृत्या पूर्ववत्तान्-
अरण्येन भिक्षं खण्डितं मोहयन् तमो यज्ञं च तयोक्तस्य मे मम प्रसूये यद्यप्ये
तं स्थितासि तावद्विच्छो उपरागान्ते राज्ञोनामवाने यश्चिनःसमो योगं
वन्मर्कतपगता । कार्त्तिक्याउपरागे श्रुतीति भावः । उपरागो यज्ञोराज्ञपक्षे
विन्दोष इष्टि चेत्यमरः । यज्ञं यज्ञमन्त्रायास्तमःपुनराजयज्ञयोगो रोचिष्या
यम मन्त्रवन्त्रयज्ञयोगवदय इति विष्वातुविष्वातुप्रदर्शनादिदर्शनाबद्धात् ।
वाचान् यज्ञमन्त्रवन्त्रयज्ञयोगवदय इति यज्ञं यज्ञमन्त्रवन्त्रयज्ञयोगवदय इति
वापि कुतश्चिद् । यज्ञं विष्वातुविष्वातु दर्शयेत् वा निदर्शयेति । आनन्दो जातिः ॥

(१३४) यज्ञ इति । जम्बु इत्यादि । जयति जयति आनन्देन । नाम्येव
यज्ञो यज्ञं यज्ञो यज्ञा वा । यज्ञोमोपयज्ञाङ्गवचिनःपो निवेद्यात् यज्ञयन्त्यात्
काङ्गमेनेपोऽप्राप्रासि अङ्गायान्नामोपादो पठितमेन योपादितादीय । अङ्गा-
दयस्तु अङ्गान्मदनयज्ञं यज्ञं यज्ञोऽपि । पुष्पोनेत्यनया मातृमन्त्रं यज्ञा-
दिरोटिग इत्युक्ताः । विरमति अन्यथाइत्युक्तादिति येष ॥

(१३५) राजेति । प्रिये इति पूर्वोदयः ॥

वाप्येषा प्रतिरुद्धेऽपि जयशब्दे जितं मया ।

यत्ते दृष्टमसंस्कारपाटलोष्ठपुटं मुग्धम् ॥ (१३६)

बालः ॥ अस्व को एसो । (१३७)

शकुः ॥ भागधेयार्द्धं पुच्छ । इति रोदिति । (१३८)

राजा ॥

सुतसु हृदयात् प्रत्यादेशव्यलीकमपैत ते

किमपि मनसः समोहो मे तदा बलवानभूत् ।

मणिलतमसामेयं प्रायाः शुभेषु हि वृत्तयः

स्वजनमपि शिरस्यन्धः क्षिप्त्वा धुनोत्यङ्घ्रिशङ्कया ॥ (१३९)

(१३६) वाप्येषेति । जयशब्दे वाप्येष नेत्रजलेन प्रतिरुद्धे क्षान्तिरपि मया जितं मम जयोभूत् यत् यस्मात् ते तव असंस्कारेण अलङ्कारविरहेण पाटलं पुष्पतरुर्वा ओष्ठपुटं ओष्ठपुटको यत् तथाभूतं तव दृष्टम् । श्वेतराजस्तु पाटलं इत्यमरः । "शरीरसंस्कारनिषेधादुपाखनात् बाध्वाचारत्यनिश्चयादिदृष्टम् । पाटलोष्ठेति वीथोलोरित्यकारणोप ॥

(१३७) बाल इति । अस्व को एसो अस्व कं एव ॥

(१३८) शकु इति । भाग्यदत्तादि । भागधेयानि पुच्छ । भागधेयानि भाग्यानि । तथाच भाग्यैरैवायमिहानीत इति तान्येव प्रष्टुं सूचितानीति भावः ।

(१३९) राजेति । सुतमिति । हे सुतसु प्रत्यादेशेन शकृतप्रत्याख्यानेन व्यलीकं पीडा ते तव हृदयादर्पणं व्यपसरत् पीडायापि व्यलीकं स्वादिवसरः । तदा तत्काले किमपि अनिर्वचनीयो बलवान् मे मनसः समोहो भवोऽभूत् । हि यस्मात् प्रसक्तं बलवत् तमो मोहो ध्वान्तं वा येषां तेषां शुभेषु मङ्गलेषु विषयेषु वृत्तयः प्रवृत्तवः । वृत्तिर्विवरणाजीव कौषिक्यादिप्रवर्त्तन इति मेदिनी । एवं प्रायाः प्रायेण बाहुल्येन एव निदम्बकाराः । प्रायोभूत्प्रान्तमनन इत्यमरः । व्यधुर्व्यमित्येवद्वारस्य धूर्त्वं निपातः । अत्र दृष्टान्तवति स्वजनित्यादि । तथाहि

इति पादयोः पतति । (१४०)

यत्तु । उत्थेदु उत्थेदु अञ्जुत्तो यूयं मे सुहृष्यङ्गिवन्धुं पुराकिदं
नेसुं दिन्नएसुं परिणामसुहं चासी जेण सायकोसीवि अञ्जुत्तो
मद्द विरसो संवुत्तो । (१४१)

अन्धो नाम प्रवृत्तमा गिरवि विप्रापयितं सन याचामधि अङ्गिषड्धया सज्ज-
संशयारोपेण वुनोति कम्पयति । अत्र प्रवृत्तमवाप्तित्वादिनाऽर्थान्तरन्यास एव
सज्जमित्यादिब्रह्माणाह । इदं इतिथी नाम वृत्तम् ॥

(१४०) इतीति । इत्थुत्तोत्तरं । पादयोरिति । कोपमान्यर्थमिदम् । तदु-
क्तम् । सामभेदोऽप्य दानञ्च ननुपेक्षे रचान्तरम् । तदुक्तं पति, कुर्यात् पद-
मायानिति प्रमात् । तत्र प्रियवाच । साम भेदस्तत्त्वस्य पाज्जनम् । दानं व्याजेन
भूषादे, पादयो पतनं गति । सामादौ तु परिणीये साङ्गमेवावधारणम् ।
रमयतावचमदि कोपभयो रचान्तरमिति ॥

(१४१) यत्तु इति उत्थेदुत्थादि । उत्तिष्ठत् उत्तिष्ठत् आयेड्धः नूनं मे
सुखप्रतिबन्धकं पुराकृत तेषु दिवसेषु परिणामसुखमासीत् येन सातुक्रोमे-
आयेड्धो मयि निरस सञ्जित । नूनमित्यादि । परिणामे परिपाकदशाया
सुखयतीति परिणामसुखमयच तेषु अतीतेषु दिवसेषु सुखप्रतिबन्धकं सुखव्याप्त-
गर्कं मे पुराकृतं यौवदेहिचकर्मजन्यमायं नूनमवशमासीत् । प्रत्यक्षीभूतेऽपि
मदीयदोषक्षये भवत्सुखप्रतिबन्धके च सपुत्राकृतानुमानमिति राजप्रमदपरिजिही-
र्षयाह येनेत्यादि येन चेदमा । सातुक्रोमोपि अतुरागतिमयेन सातुचमोकि ।
अतुचम्या सातुक्रोम इत्यमरः । निरसो निगतरागः । शृङ्गारादौ निघे यौव-
युषे रागे इवे रस इत्यमरः । तथाच ब्रह्मायामपि सुखप्रतिबन्धचेदस्याने भव-
दतुरागचुत्तौ निर्निदानायास्तस्या उत्पादाद्यभवेन भाषुराकृतानुमानमाश्रय-
मिति भावः । यदाह मत्तम्वराणम् । पुराकृतानि पापानि कृतान्यङ्गिष्यमे-
वमा । रोगदौर्नन्दरूपेण तथेवेदवधिने वेति ॥

राजा ॥ उत्तिष्ठति । (१४२)

यज्ञ ॥ अध कथं अज्जलत्तेण सुमरिदो दुक्खभाइ अर्यं
जणो । (१४३)

राजा ॥ उद्धृतविषादशल्यः कथयिष्यामि । (१४४)

मोहान्मया सुतनु पूर्वमुपेक्षितस्तो
यो बाष्पविन्दुरधरं परिबाधमहनः ।

तन्नावदाकुटिलपद्मविलम्बमद्य

कान्ते मष्टव्य विगतानुशयो भवामि ॥ (१४५)

इति वयोक्तं करोति ॥ (१४६)

(१४२) राजेति । सुगमम् ॥

(१४३) यज्ञ इति । अधवादि । अथ कथमर्थपक्षेण सुतो इ अभागी
अर्यं जनः । अथयन्द मध्ये ॥

(१४४) राजेति । उद्धृतशङ्खित निषादशल्यं हृदयनिहितमोक्षशङ्केन
व तयोक्तं वन् अथयिष्यामि आसूत्र वक्ष्यामि । वा उं वि यल्ल यद्गु नं
इत्यमरः ॥

(१४५) निषादशङ्खोद्धारप्रकारमाह योहादिति । हे सुतनु अधरं परिबाध-
नाम. परिपीडयन् ते तव गो बाष्पविन्दु रशुविन्दुर्नया मोहात् प्रमादधमात् पूर्व
मत्वादेशकात् उपेक्षितः न मोक्षितः हे कान्ते अद्य आकुटिलेषु रसत् कुक्षितेषु
पद्मेषु अधिलोभन विबम्बं स्थितम् । कुक्षितं नतम् । आविद्धं कुटिलमिदमरः ।
तं बाष्पविन्दुं मष्टव्य मोक्ष्य तावत् विगतानुशयो नवानुतापो भवामि ।
अथानुशयो दीर्घदेवानुतापयोरित्यमरः । वसन्तिकक नाह वत्तम् ॥

(१४६) इतीति । वयोक्तशङ्खविन्दुममार्जनम् ॥

यजु ॥ प्रसूतनाम्ना अङ्गुरीयकं विबोध्य ॥ अज्जउत्त तं एदं अङ्गु-
लीअणं । (१४७)

राजा ॥ अयकिम् अस्मादङ्गुतोमलभान्मवा अतिरप-
लब्धा । (१४८)

यजु ॥ विसमं किदं क्खु इमिणा अं तदा अज्जउत्तअ पञ्चाअण-
काले बुद्धवं आसी । (१४९)

राजा ॥ तेन हि ऋतुसमागमचिह्नं प्रतिपद्यतां कृता
कुसमम् । (१५०)

(१४७) यजु इति । प्रसूतनाम्ना राज्ञेति शेषः । अज्जउत्तत्यादि । आर्य-
श्च तदिदमङ्गुरीयकम् । तदिति वक्ष्यामात्मनेयं दुर्हयेति भावः ।

(१४८) राज्ञेति । अस्मादङ्गुरीयात् । अङ्गुभूत आर्यस्य उपलब्धो बभौ
वक्ष्यते तत् तस्मात् । उपलब्धा जाता ॥

(१४९) यजु इति । विसममित्यादि । विषमं कृतं उत्सनेन यत् तदा आर्य-
श्च प्रत्यावगच्छते दुर्हमभासीत् । विषममन्यायम् । यत् अङ्गुरीयकम् ।
तदा प्रत्यदिच्छती । प्रत्यावगच्छते निश्चावगच्छते । दुर्हमम् अनावदम् ॥

(१५०) राज्ञेति । तेन इदानीमाधादितत्वेन कृता वक्षी ऋतुसमागमक
वस्तुनो वक्ष्यन्त्येव चिह्नं विप्रभूतं कुसमं पुष्पं प्रतिपद्यतां धारयत । यत्नेन त्वं
कृताऽहमस्मि वस्तुनोऽङ्गुरीयकश्चेदं कुसमनिवेति दर्शितम् । तथाच कृता यथा
प्रवक्तव्यमायोगात् कुसमं धारयति तथा त्वमपि मत्समायोगात् इदमङ्गुरीयं
धारयेत्यर्थः । अस्माप्रसूतेः ऋतुसमागमकताकुसमैः वक्ष्यैस्तुभिः प्रस्तुतस्य त्वं
मत्समागमोचितमङ्गुरीयकं प्रतिपद्यसेत्यर्थेन मत्समागतादप्रस्तुतप्रमं वाप्यो-
ऽवह्नात् । अङ्गुलं दृष्ट्वेति । कश्चित् नियमः सधान्यात् सपान्यं वा नियेयतः ।
आर्यास्त्विति कार्यं च हेतोऽयं सधान्यम् । अप्रस्तुतात् प्रस्तुतश्चेत् मत्सते
वक्ष्याताम् । अप्रस्तुतप्रमं वा स्मरति ॥

यजु ॥ ए से विस्वेसेमि अज्जलत्तो ज्जेव यं धारेदु । (१५१)

तत प्रतिपत्ति मातलिः । (१५२)

मात ॥ दिद्या धर्मापत्नीसमागमेन पुत्रसुखदर्शनेन चाद्यमाह
वर्धते । (१५३)

राजा ॥ सुहृत्सम्पादितत्वात् साधुतरफलो मे मनोरथः मातले
न खलु विदितोऽयमाखण्डलस्यार्थः । (१५४)

मात ॥ वक्षितम् ॥ किमीश्वराणां परोक्षम् एषि भगवान् मारी-
चस्ते दर्शनमिच्छति । (१५५)

राजा ॥ प्रिये अवलम्ब्यतां पुत्रः त्वां पुरस्कृत्य भगवन्तं द्रष्टु-
मिच्छामि । (१५६)

(१५१) यजु इति । येत्यादि । नास्य विश्वमिति आर्थपुत्र एवमं भार्यात् ।
न विश्वमिति यजु विगतं स्थास्यतीति न प्रत्येति ॥

(१५२) तत इति । सुगमम् ॥

(१५३) मातेति । दिद्या आगन्ते । वर्धते अभ्युदेति इतिरभ्युदयोऽस्तिवा-
मित्यमरः । पत्नीवाभस्य पुत्रसुखदर्शनस्य चाभ्युदयवृत्त्यादिति भावः ॥

(१५४) राजेति । सुहृदा भवता सम्पादितत्वात् परिषमिदत्वात् मेऽस्य
मनोरथोऽभिवापः । साधुतरमतिशयेन साधु फलं यस्य स तथाभूतः । यतः
यजुनावाभिवापात् यजुस्यजुनावाभ इति भावः । खलुः प्रथे । अथमर्थः
यजुनावाभमागम आखण्डलस्य महेन्द्रस्य न विदितः । अत्र वर्तमाने ज्ञः ॥

(१५५) मातेति । ईश्वराणामैश्वर्यवतां किं परोक्षमनोषरम् क्षिप्रमि-
नेत्यर्थः ॥

(१५६) राजेति । अवलम्ब्यतामहमारोप्यताम् । पुरस्कृत्य अग्रे जाता भगवन्तं
मारोपम् ॥

अदितिः ॥ सम्भावणीधृष्यहावा से आकिदी (१६३)

मात ॥ आयुष्मन् एतौ पुत्रप्रीतिपिशुनेन चक्षुषा दिवौकसां
पितरावायुष्मन्तमवलोकयतः तदुपसर्प । (१६४)

राजा ॥ मातले (१६५)

प्राज्जर्हादयथा स्थितस्य मुनयो यत्तेजसः कारणं

भर्तारं भुवनत्रयस्य सुपुत्रे यद्वयस्रभागेश्वरम् ।

यस्मिन्नात्मभुवः परोऽपि पुरुषश्चक्रे भवायासदं

द्वन्द्वं दक्षमरोचिसम्भवमिदं तत् सृष्टुरेकान्तरम् ॥ (१६६)

(१६३) अदितिरिति । सम्भोत्यादि । सम्भावनीयप्रभाषास्वाकृतिः । सम्भावनीयो
जनस्यः प्रभावः यत्क्रियंस्याः सा ॥

(१६४) मातेति । पुत्रेति । पुत्रेण प्रीतिः स्नेहः पुत्रप्रीतिस्तपिशुनेन तत्-
क्षुब्धेन । पिशुनौ खलक्षककान्तिनरः । दिवौकसां देवानाम् । माता च पिता च
तौ पितरौ अदितिभारोचो । उपसर्प उपगच्छ ॥

(१६५) राजेति । सुगणम् ॥

(१६६) प्राज्जर्हति । मातले मुनयो नृपजंभो यद् द्वन्द्वं नियुक्तं कर्म द्वादशधा
द्वादशमकारेण द्वादशकृतयेति यावत् । स्थितस्य वृत्तंमानस्य तेजसः सूर्यस्य कारण-
स्तत्क्रियंस्यात् प्राज्जः । जर्जं नृपभारते । अदित्यां द्वादशादिभ्याः सम्भूता उपनेत्रा
इति । तथा यत् द्वन्द्वं कर्तुं भुवनत्रयस्य सभूपाताकात्मकस्य भर्तारं दृष्ट्वादिभिः पाव-
यितारं यस्यस्य भागो वेशं ते यस्रभागा देशक्षेत्राधीश्वरं प्रभुं भद्रं सुपुत्रे चदपादि ।
तथा यस्मिन् द्वन्द्वे आत्मभुवः स्वमध्यमभात् नृक्षयः परोऽपि । परमचित्तोऽपि । मन्त्रविष्णु-
विदेभु विष्णोर्मन्त्रयः परमकृपादिति भावः । ज्ञेयोपीति ध्वनिः । पुत्रस्य पुत्रान् ।
पुंश्चि वात्मनि पुत्राने विष्णो च तिलकदृष्टे इति शब्दाध्विः । भवाय जन्मने आसदं
परं स्थानमिति यावत् । आसदं पदसत्ययोरिति शब्दाध्विः । चक्रे कृतवान् । तदा
विष्णुपुत्रावम् । तत्र विष्णुषु भद्रं च जघाते पुनरेष इति । दक्षमरोचिसम्भरम्
अतएव सृष्टुर्द्वयस्य यकान्तरमेकेन पुरुषेण भवद्वितनिर्दं तत् द्वन्द्वं अदितिभारी-
वात्मकस्योपुंशो । स्योपुंशो नियुक्तं द्वन्द्वमित्यनरः । सम्भवोऽयं ज्ञेयः । नृक्षयः

पात ॥ अयकिम् । (१३७)

राजा ॥ प्रविपत्य ॥ उभाभ्यामपि वा वासवनिवोज्यो दुष्पन्तः
प्रणमति । (१३८)

भारोच ॥ बत्स चिरं जीवन् पृथिवीं पालय । (१३९)

अदिति ॥ अप्यदिरघो होहि । (१४०)

यजुन्महा यजुस्वजितः पादयो पतति । (१४१)

भारोच ॥ बत्से । (१४२)

यतात् दक्षादुत्पद्येयमदितिः भारोचचार्यं ब्रह्मसुतान्भारोचे सम्भूत इति पीप्ली पीतद्वययो
रदितिभारोचयोर्द्वयोरेव सप्तद्वयप्रवृत्तिरिति मागभिक्षितविष्णुपुराणवद्वाभारत
प्रमाणादवगम्यम् । यादूँषविक्रीडितं उक्तम् ॥

(१३७) भारोचः । सुगमम् ॥

(१३८) राज्ञेति । प्रविपत्य नष्पीभूय । वां युवाभ्याम् । उभेयुतामात्रविपत्तां
चतुर्षी । वासवनिवोज्यो महेन्द्रकिहूर । निवोज्यकिहूरमेवभुजिष्यपरिचारका इत्यपर ।
वजितानां साहित्येनेति न्यायात् दक्षावनमतयोस्तयोः साहित्येनेव नवस्तारो न्याय-
स्तत्र चादित्या पादपञ्चमभाषादभिनादन मरिचुल्य उभयोरेव मणिपातः कृत । तदुक्तं
यजुना । यजुस्वजितं युवतिर्माभिवाद्याह पादयो । पूर्णैर्विश्रितिर्येषं युषदोषो विजा-
नता । तथा । कामन्तु यजुस्वजितं युवतीमां युवा भुवि । विधिरद्वन्द्वं कुप्यादसारह-
भित्तिमुद्वहति । अतएव यजुन्महा पादपञ्चमपदमेव वक्ष्यति ॥

(१३९) भारोचः । सुगमम् ॥

(१४०) अदितिरिति । अप्यदीत्यादि । अप्यदिरघो भव । अप्यदिरघ नास्ति
प्रतिरप्य प्रतियोगो यस्य स ॥

॥ (१४१) यजुन्महेति । सुगमम् ॥

, (१४२) भारोचः । सुगमम् ॥

आखण्डलसमो भर्ता जयन्त्यप्रतिमः सुतः ।

आशीरन्या न ते योग्या पौलोमीमङ्गला भव ॥ (१७३)

अदितिः ॥ जादे भक्तुणी वज्रमदा होहि अयस्य दीक्षाज उदय-
मयखं अलङ्करोतु एव उवविसध । (१७४)

सर्वे प्रजापतिमभित उपविशन्ति । (१७५)

भारोष ॥ एकैकं निर्दिश्यन् । (१७६)

दिद्या शकुन्तला साध्वी सदपत्यमिदं भवान् ।

अज्ञा विष्णं विधिचेति त्रितयं तत् समागतम् ॥ (१७७)

(१७३) आखण्डलेति । भर्ता ते आखण्डलसमो वाचनस्यः सुतो जयन्त्यस्य पाक-
शासनेः प्रतिभा सादृश्यं यस्य स तथोक्तः । अतस्ते तव सम्भवे अन्या वज्रमाप्तेतरा आशीर्भ
ओग्या उपयुक्ता त्वं पैलव्याः पुलोमदुहितः मध्याह्न मङ्गलमवैधव्यं यस्याः सा तथोक्ता
भव । पुलोमका मघोन्द्राणीत्यमरः ॥

(१७४) अदितिरेति । जादे इत्यादि । जाते भक्तुर्वेङ्कयता भव अयस्य दीक्षां युद्धमय-
यज्जनलङ्करोतु एत उपविशत । अयं सर्वदेवनः । उभयपक्षं जातापित्रकुलम् । अलङ्करोतु
ओभयत । एतेति सर्वाभिप्रायेण ॥

(१७५) सर्वे इति । प्रजापतिं भारोषम् । अभ्युभयपरिचयेन इति द्वितीया । अभितः
अभिमुखे ॥

(१७६) भारोति । निर्दिश्यन् अङ्गुल्या दर्शयन् ॥

(१७७) दिष्ट्येति । दिष्ट्या आनन्दे । इयं साध्वी पतिव्रता शकुन्तला इदं सदपत्यं
सत्पुत्रः अयं भवान् तत् तस्मात् अज्ञा आख्यायं दृढप्रत्ययः । मत्प्रयो धर्मजायेंतु तथा-
अदेतुप्रदायतेति देवसः । विष्णं धर्मं विधिः प्रवर्तकशक्त्यविति कर्त्तव्यता एव धर्मोत्थानं
वा इति त्रितयं समागतं उपस्थितम् । प्रायश्चित्तयमेतच्चित्रयसदममित्यर्थः । तथाच
शकुन्तला अज्ञा सदपत्यमिदं विष्णं भवान् विधिरिति भावः । यद्यपि यथेदमन्यं शकु-
न्तलादप्यनम्यं तथा विष्णं अज्ञाविधिभ्यां न ज्ञातम् इति शङ्कतेष्वप्येवमिति तस्यापि अज्ञा
अज्ञा विज्ञयोमान् विधिर्वाच्यविशेषः कर्म्मोत्थानं वा लोकतपसिगते तथाशकुन्तलातदपत्य

राजा ॥ भगवन् प्रागभिप्रेतार्थसिद्धिः पश्चाद्दयनमित्यपूर्वः खलु
बोऽनुग्रहः । कुतः (१७८)

उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं

धनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।

निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रम-

साव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥ (१७९)

भारत ॥ आनुष्मन् एव प्रसीदन्ति विश्वगुरवः । (१८०)

राजा ॥ भगवन् इमामाज्ञाकरीं वो गान्धर्व्यं विवाहविधिना-
पयस्य कस्यचित् कालस्य बन्धुभिरानीता स्मृतिशैथिल्यात् प्रत्यादि-

सम्बन्धाज्ञानेपि भाग्यपतिवशतः नेष्यं ब्रूयम् । तथाचोक्तं देवसेन । नास्ति
ह्यप्यहं यत्नः यत्नः तन्मे प्रयोजनमिति । अत्रपात्रपरिमितेन च । विसेहि सम्पदे-
दिष्येति ॥

(१७८) राजेति । अभिप्रेतस्य अभिलषितस्य सिद्धिर्निष्पत्तिः । विविर्निष्पत्तियोग्यो-
रिति विश्वः । दयनं युष्माकमिति शेषः । इति हेतोर्ने युष्माकपुत्रपुत्रोऽप्यर्थो विवित् ॥

(१७९) नैमित्तिकं दयनमिति उदेतीति । पूर्वं प्राक् कुसुमं पुष्पमिति उद्भवति ततोऽनन्तरं
फलं भवतीति शेषः । तथा प्राक् पूर्वं धनोदयो भवोदयः तदनन्तरं तत्पश्चात् पयो वादि
आयत इति शेषः । निमित्तं हेतुः नैमित्तिकं निमित्तत्वम् तयोः कारणकार्यभावयोरयं
क्रमः पोष्योपयम्क्रमः सर्वत्र दृष्ट इति शेषः । तत्र प्रसादस्य तदनुपपन्नस्य पुरो अप्ये सम्पदः
प्रत्यक्षत्वादित्याभिरूपाः सम्पत्तयोः भवन्तीति शेषः । अत्र दृष्टान्तोऽलङ्कारः । रम्यस्वविर्षं
पक्षम् ॥

(१८०) भारतेति । प्रसीदन्ति अनुमदयन्ति । विश्वगुरवो विश्वेभ्यः निगिष्ठानां गुरवो अन्त-
र्देशिनः । उक्तं च कथं पात्रकथं भगवदिति ॥

यन्मपराहोऽपि तत्रभवतो युद्धतृगोत्रस्य कथस्य पश्चादेनामदुरीयक-
दर्यनाकृदभ्यतिरुद्धपूर्वामवगतोऽर्धं तच्चित्रमिव मे प्रतिभाति । (१८१)

यथा गजे साधुसमघरूपे

कश्चिन्नपि क्रामति संययः स्यात् ।

पदानि वृद्धाय भवेत् प्रतीति-

साध्याविधो मे मनसो विकारः ॥ (१८२)

भारीत ॥ यत्तु अलभाजापराधमद्वया सम्योहोऽपि तस्युपमञ्च
एव द्रूयताम् । (१८३)

(१८१) राजेति । आघातरीं दाहो मकुन्तलानिभ्यः । गान्धर्वेण कन्दोन्म-
समयपूर्वकम् । विराट्त्रिभिना विराट्त्रैकतन्मयतया । उपयस्य परिणीय कस्यचित्
क्रामत्येति चनन्तरमिति शेषः । द्रुयुभिर्निजान्यैः । कृतिशोषित्यात् कृतिध्वंसात् ।
अपराधः ज्ञतापराधः । कस्य सम्बन्धे द्रव्यत आह युद्धदित्यादि । युद्धहीनस्य
भवतुचनते । चनन्तितोऽप्यजननकुलानीत्यवरः । अथ युद्धतृगोत्रस्येति पदुरन्ते
तद्वत्प्रापयति कदाभारतम् । यथा दुष्टलोपाध्याने गृहनि कायस्य द्रुमस्य
कथं तपोधनम् । अजिनोमन्त्रसंवाधं पदातिगणसङ्ख्याम् । अथस्यास्य वनवादि
सेनाभिदस्यैव च इति । अथ कथ्यपापकृत्यश्रुते स्वानं गोत्रवादिपुरुषोऽस्येति
सगोत्रमन्त्राद्योऽङ्गतिः । एतां मकुन्तलां जटपूर्वामवगत इत्यन्वयः । जटपूर्वो परि-
णीतपूर्वम् । तत् कृतिशोषित्यां पुनरदुरीयदधेनान् स्मरणमित्येतत् । चित्रमिव
आपद्यन्मिव । प्रतिभाति प्रकाशते ॥

(१८२) यथेति । साधुसमघं प्रलङ्घयित्वा रूपं यत्तु स तस्मिन् कश्चिन्नपि कश्चिन्नपि
गजे कश्चिन्नपि क्रामति गच्छति सति संययो गजोयं न वेति सम्यक् । स्यात् अथानन्तरं गजे
गते सतीत्यर्थः । पदानि पदविज्ञानि वृद्धा यथा प्रतीतिर्गजतया प्रत्ययोभवेत् नम मनस-
चेतसो विकारः कथादिधस्यकारः । उपस्मातिर्दन्तम् ॥

(१८३) भारीति । यद्वा भयम् । सम्योहो भूयः । उपपद्यो युक्तः । द्रूयता सम्मोह
बोजमिति शेषः ॥

राजा ॥ अवहितोऽसि । (१८४)

मारीच ॥ यदैवाश्वरसीर्थावतरणात् प्रत्याख्यानविक्रवा शकु-
न्तला मादाय दात्रायणीमुपगता मेनका तदैव ध्यानादवगतवृत्ता-
न्तोऽस्मि दुर्व्याससः शपादियं तपस्विनी सचधर्मचारिणा त्वया
प्रत्यादिष्टा स चाङ्गुरीयदर्शनावसानः शप इति । (१८४)

राजा ॥ सोच्छासनात्मनश्च ॥, एष यच्चनीयान्मुक्तोऽस्मि । (१८५)

शकु ॥ खगत् ॥ दिष्टिषा अक्षारणपञ्चादेसो य अज्ज-
उत्तो य उण सत्तं आत्ताणं उमरेमि अधवा य सुदो सुख-
हिअभाए मए अर्धं सावो जहो सहीहिं अञ्जाअरेण सन्दि

(१८४) राजेति । अवहित- साभिनिवेशः ॥

(१८५) मारीति । अश्वरसीर्थावतरणात् अश्वरीर्थावतरणीयात् तदभिहितो भावो
ब्रूयवत् प्रकाशत इति न्यायात् । भूमिपतीर्थादश्वरीयोनेरित्यर्थः । तीर्थं योनौ
जलावतारमेति जलायुधः । आदायेत्यनेनाश्वः । तथाच मेनकादेयात् काचि-
दश्वरीयोनि कर्तुं सखी प्रत्याख्यानं समये भूमिपतीर्थं यकुन्तलाभासीय मेनकाउपनीत-
पतिमेनकातृत्तस्या सकाशात् ताभादाय दात्रायणीमुपगतेति तादृशार्थम् । अतएव
नयस्य न पतिव्रतां तामन्य यदावहं सत्सङ्गते मेनका विच सख्याको जन्ममतिष्ठेति
तत्सखीजनादस्मि नृतवान् तत्सङ्गचरीभिस्तवागानीतेति हृदयमागच्छते इति राज्ञा
अनुमिता । उन्मोहे विविङ्ग अणोषोक्तु इत्यस्य पतिवोधो इत्यनेन निश्चयेत्यापि
राजज्ञतातुमानस्य तत्तत्कलं कञ्चीकृतां । प्रत्याख्यानेन अवतृप्तनिराकरयेन विक्रवा
विज्ञताम् यकुन्तलाभादाय मेनका यदैव दात्रायणीवदितिसुपगता तदैव ध्यानात् चिन्त-
नात् अवगतवृत्तान्तो विदितसाकल्योऽस्मि किमित्याकाङ्क्षायाश्चाह दुर्व्यासस इत्यादि । तप-
स्विनी अतृकम्पाङ्गा । सचधर्मचारिणा अर्थाः । प्रत्यादिष्टा प्रत्याख्याता । अङ्गुरीयेति
अङ्गुरीयदर्शनादवसानं समाप्तिर्यस्य सः ॥

(१८६) राजेति । सोच्छासं सदृशं निद्रासम् । एषोऽहम् । यच्चनीयादिन्दावादात् ॥

दृष्टिं सो रात्र्या जहू तमं यः समरेद्वि तदा एदं अङ्गुलीभ्यः
दंसेसिन्ति । (१८७)

भारीय ॥ यकुन्तलां विधोष्य ॥ यत्ने विदितार्यासि तदिदानीं
सहधर्मचारिणं प्रति न त्वया मन्युः करणीयः । पश्य (१८८)

शायादसि प्रतिष्ठता स्मृतिलोपकृते

भर्त्स्यपेततमसि प्रभुता तवैव ।

आया न भूर्ध्वति मञ्जोपहतप्रसादे

सुखे उ दर्पणतले सुलभायकाया । (१८९)

राजा ॥ यथाह भगवान् ।

(१८७) यकु इति । दिङ्दिष्वा इत्यादि । दिष्वा अकारणप्रत्यादेशो नाय्यं-
पुन । न पुनः घञ्नाम्नान् अराभि अयथा न श्रुत शून्यहृदयया मयाहं
याप । यतः सखीभ्यामन्त्यादरेण सन्दिष्टासि स राजा यदि त्वं न करिष्यति
तदा एतद्वरीयकं दयंविष्यसीति । अकारणेति । अकारणपरित्यागोक्त्यर्थः ।
सप्तं यापनादविषयम् । शून्यहृदयया असिहितहृदयया । अक्षुभ्रे रितमनसित्वम् ।
न श्रुत इति । कुतोऽवधारितमित्यत आह यत इति । सन्दिष्टा उपदिष्टा तत्रकार-
णित्वत्वेन ॥

(१८८) भारीति । विदितार्या विदितवाक्याणी । सहधर्मचारिणं भर्त्सारम् । मन्युः
श्रोतः मन्युर्न्ये प्रतीतिः कथीत्यवरः ॥

(१८९) शायादिति । शायात् दुष्कांसः शायात् भर्त्सति स्मृतिलोपात् विकरणात्
इत्ये स्नेहशून्ये सति त्वं प्रतिष्ठता प्राप्नोतिप्रतिष्ठासि तत्र न विगतासीत्यर्थः । भर्त्सति
अपेतमपगतं तमो भोक्तो तस्य स तमोक्ते सति तत्रैव प्रभुता योग्यता भर्त्सकस्यैव
इति शेषः । तथाहि मन्त्रेण उपहृतो विनष्ट प्रसादः स्मृत्यन्ता यस्तु तत् तमोक्ते दर्पण-
तले दर्पणसदृशे । अथ स्मृत्पयोरस्त्री तलचित्तर । आया प्रतिविम्बः । आया
सूर्यप्रिया कान्दि प्रतिविम्बः अवातप इत्यवरः । न भूर्ध्वति न पतति शुभे निम्बे त
दर्पणतले आया सुलभायकाया सुलभोऽभ्यावातलभ्यो अयकायः स्थानं यथा सा तमोक्ता
भति । अत्र इहान्तोऽवधारः । यस्मिन्निवक्तुं शक्नुम् ॥

मारीचः ॥ बन्धु कञ्चिदभिनन्दितस्त्वया अस्माभिर्विधिवदनुष्ठित-
जातकर्मोदिक्रियः पुत्र एव याकुन्तलेयः । (१८१)

राजा ॥ भगवन् अत्र खलु मे वंशप्रतिष्ठा । इति वाचकः । इत्येव
श्रद्धाति । (१८२)

मारीचः ॥ भाविनं चक्रवर्त्तिनमेतमवगच्छतु भवान् ।
पश्यतु । (१८३)

रथेनानुह्रातस्त्रिमितगतिना तीर्थेजलधिः

पुरा सप्तद्वीपां जयति वसुधांसप्रतिरथः ।

इहायं सत्त्वानां प्रसभदमनात् सर्वदमनः ॥

पुनर्यास्यत्याख्या भरत इति लोकस्य भरणात् ॥ (१८४) ॐ

राजा ॥ भगवत्कृतसंस्कारेऽस्मिन् सर्वमायंसे । (१८५)

(१८०) राजेति । सुगमम् ॥

(१८१) मारीचि । कञ्चिदित्येवमत्र । कञ्चित् काचवेदन इत्यमरः । अस्माभि-
र्विधिवत् अथानिधि अनुष्ठिता कृता जातकर्मोदिक्रियायस्य स एव याकुन्तलेयः यजु
न्तलामसूतः । पुत्रस्त्वया अभिनन्दितः कञ्चित् ॥

(१८२) राजेति । अत्र खलु अत्रैव पुत्रोऽदम्यः । वंशप्रतिष्ठा कुलस्य गौरवम् ।
प्रतिष्ठा गौरवे क्षितान्विति मेदिनी ॥

(१८३) मारीचि । भाविनं तद्विद्यमानम् । चक्रवर्त्ती भविष्यतीत्यवगच्छति ।

(१८४) रथेनेति । अनुह्रातेन अभूतलक्षणादलक्षणेन क्षिप्तिता अन्वृता गति-
र्यस्य स तेन रथेन । क्षिप्तिताऽलक्षणे लक्षणे इति विश्वः । विधानेनेति यावत् ।
तीर्थेजलधिर्लङ्घितायं वः अप्रतिरथोऽप्रतिहन्नीष संन् अयं याकुन्तलेयः पुरा अथो वसु-
द्वीपां वसुधासंभ्रं जयति । यावत् पुराभ्या मध्य इति अविद्यति की । यथा एव
सत्त्वानां प्राणिनां प्रसभदमनात् वलेष यासमात् सर्वदमनः सर्वदमनसंश्लेषे पुनर्लोकस्य
भरणस्य भरणात् भरत इति आख्या संस्तं यास्यति प्राप्स्यति । इदं विद्यविद्यो भाव
वृत्तम् ॥

अदिति ॥ वृमाए दुहितिमनोरथसम्पत्तीए कखो दाव सुदवित्थारो
करीअदु दुहितिवच्छला मेणआ उण इध मं परिचरन्ती सखिहिदा
ज्जोव । (१८६)

यजु ॥ आत्मगतम् ॥ मणोगदं मे वाचरिदं मभवदीए । (१८७)

मारीच ॥ तपःप्रभावात् सर्वमिदं प्रत्यक्षं तत्रभयतः
कण्वस्य । (१८८)

राजा ॥ अतः खलु ममानतिक्रुद्धो मुनिः । (१८९)

मारीच ॥ तथाप्यसौ दुहितुः सपुत्रायाः पत्या परिग्रहप्रिय-
मस्माभिः आवधितव्यः । क. कोऽत्र भोः । (२००)

(१८५) राजेति । भगवता भगता जगदंस्कारे सञ्जते अस्मिन् पुत्रे सर्वे भगदुक्त
भार्यसे सम्भाष्ये ॥

(१८६) अदितिरिति । वृमाए इत्यादि । अस्या दुहितिमनोरथसम्पत्ते कण्व-
स्त्रावत् श्रुतिस्तर द्विवतान् । दुहितिवच्छला मेनका पुनरिह वा परिचरन्ती सखि
हितैव । दुहितर्मनोरथस्य प्रियसमागमाभिलाषस्य सम्पत्ते परिणामस्य श्रुतो वित्तारो
येन स तद्योक्त द्विवतान् । अस्या दुहितिमनोरथसम्पत्ते वित्तारः आभ्यतामित्यर्थः ।
दुहितिवच्छला दुहितस्त्री इवती परिचरन्ती शून्मयाया सखिहिता जयस्थिता ॥

(१८७) यजु इति । अणो इत्यादि । मनीगत मे व्याश्रुत भगवत्या । भगवत्या
अदित्या ॥

(१८८) मारीति ॥ तपःप्रभावात् तपःशक्ते । प्रत्यक्षसुश्रूयमानम् । तत्रभयतो
नैविकनस्त्राचारित्वेन द्वाप्यस्य ॥

(१८९) राजेति । अतः तपःप्रभाविदिताखिलवृत्तान्तत्वात् । यम सम्बन्धे ।
अनतिक्रुद्ध इत्यादि द्वाप्यस्य तत्वेन सदपरामाभावादिति भावः ॥

(२००) मारीति । तथापि तपःप्रभावात्प्रतीकतायेव वृत्तान्तत्वेऽपि । दुहितुः सपु-
त्राया । पत्या इत्यादि । भर्तृकृतपरिग्रहस्य प्रियमित्यर्थः । क क इति । भोः अत्र
क क वञ्चते इति शेषः ॥

प्रविष्टं शिष्य ॥ भगवन्त्रयमस्मि । (३०१) •

भारीच ॥ यत्स गालव मद्बचनादिदानीमेव वैज्ञायस्यागत्या
तत्प्रभवते कण्वाय प्रियमावेदय तथा पुच्छवती यकुन्तला दुर्व्याससः
शापनिवृत्तौ स्मृतिमत्ता दुष्मन्तेन परिगृहीतेति । (२०२)

शिष्य ॥ यथाज्ञापयन्ति गुरुवः । इति निष्क्रान्त । (२०३)

भारीच ॥ राजान मति ॥ यत्स त्वमपि सापत्यदारः सन्धुरा-
खण्डलस्य रयमारुह्य स्वा राजधानीं प्रतिष्ठस्व । (२०४)

राजा ॥ वप्रणमम् ॥ यदाज्ञापयति भगवान् । (२०५)

भारीच ॥ सम्प्रति हि (२०६)

तप भवतु विडोजाः प्राज्यदृष्टिः प्रजासु
त्वमपि विततयज्ञौ वज्रिणं प्रीणयाकम् ।
युगयतपरिवृत्तैरेवमन्योन्यकृत्यै-
र्जयतसुभयलोकानुग्रहश्चावनीयैः ॥ (२०७)

(२०१) प्रविष्टेति । आसिष्यमिति शेषः ॥

(२०२) भारीति । वैज्ञायस्या आकाशोदितया । दुर्व्याकाशविज्ञायसी इत्यमरः ।
आवेदनीयतां यथेयादि इत्यमरम् ॥

(२०३) शिष्य इति । सुगमम् ॥

(२०४) भारीति । सापत्यदारः अपत्यदारः सहितः । आखण्डलस्य इन्द्रस्य । राजधानी
प्रधाननगरीम् । प्रधाननगरीं राज्ञा राजधानीति कथ्यते इतिमन्त्रार्थः । प्रतिष्ठस्व गच्छ ॥

(२०५) राजति । युगमम् ॥

• (२०६) भारीति । सम्प्रति एवमेव भवति त्रिकोणेनावयः ॥

• (२०७) तत्रति । वेदेष्टीति विट् विट् व्यापकमोजस्तेषो यस्य स विडोजा इन्द्रः ।
इन्द्रो मरुत्तान् मघवा विडोजाः पाकयासन् इत्यमरः । तत्र प्रजासु प्राज्या प्रचुरा
दृष्टिष्मन् स तपोक्ते भवतः । प्रभून् प्रचुर प्राज्यमिन्द्रवरः । त्वमपि विततो विहितो
यज्ञो देव स तथाभूतः सन् वज्रिणः पाकयः यत्स पर्याप्तं प्रीणयः यज्ञभागेऽप्ययम् ।

राजा ॥ भगवन् यथाशक्ति श्रेयसे यतिष्ये । (२०८)

भारीत ॥ वत्स । किन्ते भूयः प्रियसुपहरामि । (२०९)

राजा ॥ अतः परमपि प्रियमस्ति तद्याप्येतदस्तु । (२१०)

प्रवर्त्तता प्रकृतिचिताय पार्थिव-

सरस्वती श्रुतिमहती न होयताम् ।

ममापिच क्षपयत नीललोहितः

पुनर्भवं परिगतशक्तिरात्मभूः ॥ (२११)

इति निष्क्रान्ता सखे । सप्तमोऽङ्कः ॥ (२१२)

इति महाकविकाशिदावरचितमभिधानशकुन्तल नाम

नाट्य समाप्तम् ॥

युगवत् व्याप्य परिहृते जातनिमित्तयैस्तथा उभय लोकयोः स्वर्गमर्त्ययोरनुपपद्ये-
ष्वित्येष्टया ज्ञावनीये प्रशंसनीयेः । तत्र ह्येव स्वर्गचित्तयेष्टया वक्ष्यन्तु प्रत्यक्षित-
येष्टया ज्ञावनीयैरित्यर्थः । एवमुक्तं प्रकारैरन्योन्यतयैः परस्परकर्मभिरुपयुक्तकर्म-
पक्षेणा युज्यामिति चेत् । नास्ति नाम वृत्तविदम् ॥

(२०८) राजेति । शक्तिमनतिशयस्य यथाशक्ति । अतस्त्वत्कर्तव्यधीभावः । श्रेयसे
कल्याणाय ॥

(२०९) भारीति । भूय पुनरेते तत्र सम्बन्धे किं प्रियसुपहरामि उपनयामि ॥

(२१०) राजेति । अतः सामान्यद्वारसमागमात् परमितरत् । अपि । मन्त्रे । इदानीं षड्वीत-
राजभूमिस्त एव निजवचनवाङ्मयापोष्यादि । एतद्वारम्य वस्तुतो दुष्प्रत्यक्षं तदानीमेव-
सुज्ञानानि न मन्यन्मयम् । तथापि दुष्प्रत्यक्षेनेतर प्रियस्नानभ्यसनीयत्वेपि । एतत् वक्ष्यमाणम् ॥

(२११) प्रवर्त्ततामिति । पार्थिवः क्षितिपः प्रकृतीनां प्रोत्पत्त्यां चिताय प्रवर्त्ततां
प्रवर्त्तितान् भवतु । प्रकृतिगणसाम्ये स्यादभावादिस्तथावयो । योनौ लिङ्गे प्रोत्पत्तेरिति
चेदिनो । तथा अतो अणुविषये लक्षितं प्रयत्ना सरस्वती वाणी कविकृतभारतीत्यर्थः ।
न होयता लोकनैव ह्यताम् । अपि एव आत्मना भवतीत्यात्मभूतजन्मपरिपक्वम् । अतः
परिगतो ज्ञान शक्तिजन्मनिवारणसाधनस्य यस्य सः । परिगतं त्रिषु माप्ते विद्युतघात

चेष्टिते इति चेदिनि । अथवा परिगताः परितःस्थिताः यज्ञयोगाश्चाद्या भूयः । यद्वा
परिगतयज्ञिगौरीयुक्तः । यज्ञिरखान्तरे गौर्यामिति चेदिनि । नीलकोटितः शिरो मम
च पुनर्मम पुनश्चरति सपयत् आत्मवदिराकरोत् । नाद्विदेतेतामि भरतः कविश्याभि-
मेतायंभाषास्तेष्वेति ब्रह्मव्यम् । रुचिरा नाम दृष्टमेतत् । तदुक्तम् । जगो सजो गितिरुचिरा
चक्षुषंहेरिति । सङ्केतस्तु यज्ञिशुचिखिलपुचनकारो आदिशुचः पुनरादितुभम् । जोशुच-
नप्यगतोऽंशुवप्यः सोऽन्तशुच कथितोऽन्त लघुसः । शुचरेषो गकारस्तु लकारो लघुरेकक
‘कलुप्तः ॥

(२।२) इतीति । यद्युक्तो सत्यानितयः । सर्वे भरताः । अहं परिच्छेदः ॥

नवाष्टसप्तशुभांशुनिनाम्ने एकभूपतेः ।

नवानवस्थां डीक्षेयं समाप्तिपदभागता ॥ ७

नवहोपासकभूजो श्रीमद्भागवतीरधीतटे ।

आर्षं पूर्वस्यसौ नाथ विधिं वासस्यसौ यम ॥

इति श्रीकृष्णनाथ चर्मज्ञतादायभिज्ञानप्रबुद्धसटीकायां

प्रवेशिकाख्यायां सप्तमाहविवरणम् ।

समाप्तेऽयं यन्त्रः ।

शुद्धिपत्रम् ।

पृष्ठे	पङ्क्तौ	पाशुपतम्	शुद्धम्
२	...	४	.. अन्योऽपि
२	...	१८	.. ह्यर्थेन्दु
२	...	२४	... वत्तसाधे
३	..	१८	... वापिस्तरेण
३	...	२८	... तस्मादमी
४	...	११	... वध
५	...	११	... नखे
५	...	१४	... नखे
६	...	२०	... पुष्पमे
१४	...	३	... सगो
१४	...	८	... सापा
१७	...	१२	... दीपो
१७	...	२४	... मङ्गल
१८	...	१६	... रत्नाक्ष
१८	...	२७	.. यन्त्रयसे
१८	..	२८	... विनात्मरः
१८	...	२८	... साभ्य
२०	...	११	... सुख
२०	...	१८	... यमे
२२	...	१८	.. वणमिव
२२	...	१७	... चमय
२५	..	११	.. योवन
२८		११	.. अवर

४७		५७		असुखम्		गुह्यम्
१०	...	१०		असुखम्		असुखम्
११	.	२०		पदेवि	..	पदेति
११		२१	..	मायनम्		मायनम्
१२		८	...	कोष	..	कोष
१३	...	२१		इतिपद्यम्	...	इतिपद्यम्
१६		१२	.	विद्वज्जम्		विद्वज्जम्
१७		१३		असुखम्	..	असुखम्
१७		२०		महम्	.	महम्
४०		१		सुखम्	.	सुखम्
४०	...	२०	...	अनन्यम्		अनन्यम्
४१	...	१२		विदेवि		विदेवि
४४	...	१०		ताभ्यां		ताभ्यां
४६	...	२४		अथापि		अथापि
४७	...	२७		तन्नि		तन्नि
४९	...	७	.	यत्तुमे		यत्तुमे
५४	...	१०	..	सुखम्		सुखम्
५४	...	२५	.	इदोदमे		इदोदमे
५५		२१		अन्यताम्		अन्यताम्
५५	...	२१		यथोक्तेन		यथोक्तेन
५५	.	२८	...	तथापि		तथापि
५६	..	१	..	असुखम्		असुखम्
५६	...	८		गमनम्		गमनम्
५८	...	२८		दयिता		दयिता
६०		१५		पैशुन्यम्		पैशुन्यम्
६०		१५		सुखाप		सुखाप
६१	..	१०		विद्वज्जम्		विद्वज्जम्
६१		१०	...	विद्वज्जम्		विद्वज्जम्
६१		१२	..	असुखम्		असुखम्

६४	मङ्गलौ	अमुचम्	मुचम्
६५	२४	उपेन्द्र	इन्द्र
६६	१२	स्ननियोग	स्ननियोग
६७	१	वडदविस्त्र	वडदविस्त्र
६८	१३	विद्रु	विद्रु
६९	२१	समुपस्था	समुपस्था
७०	२	स्वभावा	स्वभावा
७१	१६	निमित्तेन	निमित्तेन
७२	२१	माय	माय
७३	४	दत्तया	दत्तया
७४	२६	भूजे	भूजे
७५	१२	आत्मापा	आत्मापा
७६	७	आपत्तिहृदो	आपत्तिहृदो
७७	२४	मल्लम	मल्लम
७८	२८	समदान	समदान
७९	१३	इन्द्र	इन्द्र
८०	७	भवितव्यम्	भवितव्यम्
८१	२२	ननून	ननून
८२	२७	अभ्युत्पत्ता	अभ्युत्पत्ता
८३	१८	क्षिर	क्षिर
८४	१८	निध्यान	निध्यान
८५	१०	मण	मण
८६	२२	वपद्रुत	वपद्रुत
८७	१	वसु	वसु
८८	२६	स्थाने	स्थाने
८९	२१	इत्यादि	इत्यादि
९०	१५	मायत	मायत
९१	२८	अभ्युप	अभ्युप
९२	१	अवद्वेन	अवद्वेन

पृष्ठे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
१००	...	१ ... मे	नः
१००	...	२६ ... तन्मयेयत्	मयेयत्
१०२	...	८ ... दति	इति
१०७	...	४ ... कठिनं	कठिनं
१०८	...	१० ... अन्धुको	अन्धुको
१०८	...	२० ... प्रिय	प्रिय
१०८	..	२१ ... दयेन	दयेन
१०८	...	३ ... पिपासा	पिपासा
११०	...	२२ ... दयेन	दयेन
१११	..	२२ ... उक्ता	उक्ता
१११	...	२४ ... गगण	गगण
११५	...	५ ... एव	एव
११५	...	७ ... दाधि	दाधि
११५	...	२५ ... कोपगर्भे	कोपगर्भे
११६	...	२३ ... आनन्दये	आनन्दये
११७	...	२५ ... जुनादिना	जुनादिना
११८	...	२२ ... रङ्गमे	रङ्गभूमे
१२१	...	१२ ... विरहयन्त्रि	विरहयन्त्रि
१२१	...	१४ ... प्रतिपत्स्यते	प्रतिपत्स्यते
१२१	...	२१ ... नीयेत्यर्थं	नीयेत्यर्थं तावत्
१२३	...	१ ... भोड	भोड
१२३	..	१ ... कथयति	कथयति
१२५	...	१४ ... यङ्गोपति	यङ्गोपति
१२६	...	१ ... आग्रासिडु	आग्रासिडु
१२६	..	१ ... आग्रासि	आग्रासि
१२६	...	१७ ... एव	एव
१२६	...	१७ ... आग्रासिडु	आग्रासिडु
१२७	...	१२ ... अभेति	अभेति
१२८	...	२४ ... प्रति	प्रति

पृष्ठे	पङ्क्तौ	अध्यायम्	श्लोकम्
१२८	...	२८	...
१३०	...	२८	...
१३१	...	२	...
१३४	...	४	...
१३५	...	१३	...
१३७	...	२०	...
१३८	...	८	...
१३८	...	१८	...
१४१	...	१४	...
१४१	...	१५	...
१४३	...	११	...
१४३	...	१६	...
१४४	...	८	...
१४४	...	१७	...
१४५	...	१	...
१४५	...	७	...
१४५	...	८	...
१४५	...	२१	...
१४६	...	१	...
१४६	...	४	...
१४६	...	०	...
१४७	...	५	...
१४८	...	१२	...
१५०	...	२३	...
१५१	...	१	...
१५२	...	१२	...
१५१	...	१५	...
१५२	...	१०	...

पृष्ठे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
१५२	१०	शिश्याभि	शिश्याभि
१५३	१	वत्से	वत्से
१५३	१३	तथा	तथा
१५४	२३	नालिकिनी	नालीकिनी
१५५	१०	पुरस्कृत्य	पुरस्कृत्य
१५६	५	शुद्धपक्ष	शुद्धपक्ष
१५६	२२	जनयेति	जनयेति
१५६	२४	प्रतिपोन्य	प्रतीपोन्य
१५७	१३	असन	असन
१५७	१८	एत	एत
१६०	७	मान्य	मान्यै
१६२	६	शोका	शोका
१६३	१२	स्त्रीकार	स्त्रीकार
१६३	१५	परिषेत्	परिषेत्
१६५	१६	निचयो	निचय
१६५	१८	वृद्धि	वृद्धि
१६५	२२	रूपवति	रूपवति
१६७	२०	मुपते	मुपते
१६८	११	जम्बु	जम्बु
१६८	१२	इ घो	इ घो
१६८	२१	चत्वर्य	चत्वर्य
१६८	२१	तान्	तान्
१७०	१	विषयगद्य	विषयगद्य
१७०	१०	सास्य	सास्य
१७१	२	अन्वापन्नो	अन्वापन्नो
१७१	१८	द्वय	द्वय
१७२	१२	भूत	भूत
१७२	१८	विष्णो देवो	विष्णो देवो

श्रुते	पङ्क्ति	अनुसूचम्	शुद्धम्
१०३	४	तत्र	भय
१०३	८	गृहीत	गृहीतः
१०३	३	विदधा	वीरधा
१०३	२३	ब्रह्म	ब्रह्म
१०८	२०	तथापि	तथापि
१०८	४	विप-	विप-
१०८	३	अथवा	अथवा
१०८	२४	देह	देह
१०८	१३	अनु	अनु
१०८	१८	भूते	भूते
१०९	३	विधि	विधि
१०९	१४	प्रकाशम्	प्रकाशम्
१०९	५	माद्यप्यं	माद्यप्यं
१०९	१८	त्यादी	त्यादि
१०९	२२	सुप	सुप
१०९	८	अथानु	अथानु
१०९	१३	अथवाः	अथवाः
१०९	६	अथानुप	अथानुप
१०९	१६	तत्र	तत्र
१०९	१८	ब्रह्म	ब्रह्म
१०९	२३	यस्या	यस्याः
१०९	२४	पत्न्ये	पत्न्ये
१०९	१८	दस्य	दस्य
१०९	१८	सुता	सुता
१०९	८	उद्यत	उद्यत
१०९	२६	अथवा	अथवा
१०९	१२	आद्ये	आद्ये
१०९	१०	पत्नी	पत्नी

श्रुते		पङ्क्तौ		अशुद्धम्		शुद्धम्
१८१	...	२३	.	अन्या	...	अन्या
१८२	..	२५		तथात	...	तानतृ
१८३	.	१४	.	दीर्घापाङ्क्तौ	..	दीर्घात्रपाङ्क्तौ
१८३	.	२३	.	अधु	..	अधु
१८५	..	२४	..	भृत्तं	...	भृत्तं
१८६	..	८	.	सर्व्यं	..	सर्व्यं
१८८	...	२२	.	मत्तय	..	मपत्तय
१८९	-	१६	..	मञ्च	..	माञ्च
१८९	.	२१	..	यस्या	...	यस्याः
१८८	..	१	..	साक्षपम्	..	साक्षपम्
१८८	...	०	..	सम्भाय	..	सम्भाय
२००	...	२४	...	बित्यर्थ	...	बित्यर्थः
२०१	...	२	...	योवने	..	योवने
२०१	...	२४	...	स्नातन्य	...	स्नातन्यत्र
२०२	...	८	..	मराद्वयी	...	मराद्वयी
२०३	...	२०	...	निकल	"	निकलो
२०४	..	१६	..	द्युक्तै	...	द्युक्तै
२०५	..	१	...	मकुलभा	:	मकुलभा
२०५	...	१	..	चित्तन्यति	..	चिन्नन्यति
२०५	...	१३	...	कर्णु	...	कर्णं
२०७	...	८	...	सिद्य	...	पिद्य
२०८	..	१८	..	मृषा	...	मृषा
२०८	.	१४	..	गरिष	...	गारिष
२०८	..	१०	..	पुमि	..	पुमि
२१५	..	१६	..	आशीतिनि	...	आशीदिनि
२१५	...	२५	...	कटक्ष	...	कटक्ष
२१६	.	११	.	उरेय	..	उरेय
२१६		१४		गरुडः	..	गारुडः

शुद्धि	मन्त्रो	अशुद्धम्	शुद्धम्
२१८	१	नसन्ता	समन्ता
२१८	११	तथा	तथा
२१८	११	सत्तपूष्य	सत्तपूष्य
२१८	२०	प्रश्नश्च	प्रश्नश्च
२१८	१	दृष्टे	दृष्टे
२१८	११	इत्तं	इत्तं
२२१	२०	अकौतूहलं	अकौतूहलं
२२५	८	प्रयत्तापसहस्र	प्रयत्तापसहस्र
२२५	१०	दुन्मन्त्रात्वा	दुन्मन्त्रात्वा
२२६	८	हेतु	हेतु
२२६	११	सूयं	सूयं
२२६	१४	धारयन्	धारयन्
२२८	८	प्रति	प्रति
२३०	२३	इति	इति
२३०	२६	आदिष्टा	आदिष्टा
२३१	८	प्रतिज्ञाति	प्रतिज्ञाति
२३१	१०	खेस्य	खेस्य
२३१	१६	क्षप्र	क्षप्र
२३१	२१	तथा	तथा
२३१	२१	वाक्तेन	वाक्तेन च
२३५	१	परामर्श	परामर्श
२३५	११	परामर्श	परामर्श
२३५	१८	प्रतिषेधो	प्रतिषेधो
२३५	२०	समाश्रित	समाश्रित
२३५	२५	चिरं	चिरं
२३५	२५	तत्पत्र	तत्पत्र
२३६	१६	स्वतन्त्रो	स्वतन्त्रो
२३७	४	चत	चत
	२		

पृष्ठे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
२१०	११	ममागम	समागम
२१०	१८	ध्वभवि	ध्वभवि
२१०	२२	मयीति	सयीति
२१०	२६	ममाभि	ममामि
२१८	१५	अलङ्घियते	अलङ्घियते
२१७	१	नातुडितम्	नातुडितम्
२१८	७	इमस्य	इमस्य
२४०	८	भयभीलस्य	भयभीलस्य
२४०	१२	कथ	कथ
२४०	२४	निमग्न	निमग्न
२४१	१	अचेतन	अचेतन
२४१	१८	सर्व	सर्व
२४२	२५	देयेषु किं	देयेषु किं
२४३	१०	खाड	खाड
२४३	१२	बद्धा	बद्धा
२४३	१८	द्रुप	द्रुप
२४४	२४	सङ्गा	सङ्गा
२४५	१६	खेलेषु	खेलेषु
२४६	८	पक्षय	पक्षय
२४६	१२	विति ।	विति
२४६	१८	विनिवेशा	विनिवेशा
२४७	६	श्रूयताम्	श्रूयताम्
२४८	४	खेखित	खेखित
२४८	१८	आचार्य	आचार्य
२५०	२४	प्रतिपयो	प्रतीपयो
२५१	१६	भ्रगर	भ्रगर
२५१	२४	एव	एव
२५२	१२	विमलम्बो	विमलम्बो

पृष्ठे	पङ्क्तौ	अक्षरम्	शुद्धम्
२५२ ...	२१ ...	सप्तम्	सप्तम्
२५२ ...	२३ ...	कर्मणावतु	कर्मणावतु
२५३ ...	१८ ...	वाप्यस्तु	वाप्यस्तु
२५३ ...	२२ ...	सर्वथाभ्यपम्	सर्वथाभ्यपम्
२५३ ...	२३ ...	प्रिय	प्रिय
२५४ ...	४ ...	वेदिष्याते	वेदिष्याते
२५४ ...	१० ...	नियुक्त	नियुक्त
२५४ ...	११ ...	भवा	भवा
२५४ ...	२२ ...	खताविटपोखताविटपो	खताविटपो
२५५ ...	१७ ...	कार्योपि	कार्योपि
२५७ ...	१६ ...	वह्नः	वह्नः
२५७ ...	२२ ...	पिप्ययो	पिप्ययो
२५८ ...	७ ...	वह्नः	वह्नः
२५८ ...	१२ ...	ऽनिर	ऽनिर
२५८ ...	१३ ...	उत्पत्तौ	उत्पत्तौ
२५९ ...	१ ...	धोष	धोष
२५९ ...	१४ ...	असंसय	असंसय
२६१ ...	१६ ...	सप्त	सप्त
२६२ ...	८ ...	उदकं	उदकं
२६३ ...	४ ...	भविष्यदि	भविष्यदि
२६३ ...	१५ ...	भवा	भवा
२६३ ...	१६ ...	पितेन	पितेन
२६४ ...	३ ...	इय	इय
२६४ ...	७ ...	भक्तं	भक्तं
२६४ ...	७ ...	खल्वेनं	खल्वेनं
२६४ ...	१५ ...	खोत	खोत
२६४ ...	२० ...	कश्चन	कश्चन
२६४ ...	२१ ...	प्रतिने	प्रतिने

पृष्ठे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
२६५ ...	१४ ...	मिथेति	मिथेति
२६५ ...	२१ ...	पथोदुग्म	पथोदुग्म
२६० ...	१८ ..	निष्पा	निष्पा
२६८ ...	७ ...	भूयन्ते	भूयन्ते
२६८ ...	१५ ..	नीष	नीष
२७० ...	१२ ...	एमेङ्	एमेङ्
२७१ ..	६ ...	स्त्रो	स्त्रो
१०१ ...	२४ .	यक्ष	यक्ष
२०१ ...	१७ ...	मिथल्य	मिथल्य
१०६ ..	८ ...	यथा	यथा
२०८ ...	१ ...	यत्	यत्
२०८ ...	१२ ...	रिन्द्रस	रिन्द्रस
२०९ ...	१ ...	सौभाग्य	सौभाग्य
२०९ ...	१६ ...	चर	चर
२८१ ...	१८ ...	ऽत्तिन	वत्तिन
२८२ ...	५ ...	यिखरा	यिखरा
२८३ ...	१६ ...	सव्येतः	सव्येतः
२८५ ...	१३ ...	क्रुतोः	क्रुतोः
२८८ ...	१५ ...	इष्टे वे	इष्टे वे
२८८ ...	२१ ...	दाया	दाया
२८९ ...	५ ...	परिवर्त्तते	परिवर्त्तते
२८९ ...	१५ ...	लक्ष्मणो	लक्ष्मणो
२९० ...	८ ...	एव	एव
२९३ ...	१ ..	समद्वयं	समद्वयं
२९३ ...	२३ ...	तेत्	तत्
२९५ ...	५ ...	कथयति	कथयति
२९५ ..	८ ..	निर्वृतिं	निर्वृतिं
२९५ .	२६ .	प्ररोहेण	प्ररोहेण
२९६ ..	१० ...	कारीष	कारीष

श्रुते	पङ्क्ति	अष्टमम्	गुह्यम्
२८०	...	१८	यतिरत्नम्
२८२	...	१	यतिरत्नम्
२८२	...	२०	रिति
३००	...	१३	यतिरत्नम्
३०१	...	१०	यतिरत्नम्
३०२	...	२०	यतिरत्नम्
३०३	...	२८	यतिरत्नम्
३००	...	१	यतिरत्नम्
३०३	...	१०	यतिरत्नम्
३०८	...	१३	यतिरत्नम्
३१०	...	१	यतिरत्नम्
३११	...	१८	यतिरत्नम्
३१३	...	१	यतिरत्नम्
३१३	...	११	यतिरत्नम्
३१३	...	२०	यतिरत्नम्
३१३	...	२५	यतिरत्नम्
३१५	...	११	यतिरत्नम्
३१५	...	१३	यतिरत्नम्
३१५	...	१८	यतिरत्नम्
३१५	...	१०	यतिरत्नम्
३१०	...	१	यतिरत्नम्
३१०	...	१५	यतिरत्नम्
३१०	...	१६	यतिरत्नम्
३१०	...	१८	यतिरत्नम्
३१०	...	१८	यतिरत्नम्
३१५	...	८	यतिरत्नम्
३१५	...	२०	यतिरत्नम्
३१८	...	१८	यतिरत्नम्

पृष्ठे	पङ्क्तौ	अक्षरम्	शुद्धम्
३१८	२३	सद्य	सद्या
३१०	१६	शुद्धभाषा	शुद्धभाषा
३२१	३	तथा	यथा
३२१	६	सक्त्यु	सक्त्यु
३२१	११	यत्नौ	यत्नौ
३२२	३	भक्ति	भक्ति
३२२	३	तथा	तथा
३२२	५	हीयताम्	हीयताम्
३२२	२१	पौर	पौर
३२२	२२	प्रवृत्ति	प्रवृत्ति
३२२	२२	प्रकृति	प्रकृति
३२२	२२	मात्तादि	मात्तादि
३२२	२३	श्रुती	श्रुती
३२२	२५	ज्ञात	ज्ञात
३२३	१	मेदिनि	मेदिनी
३२३	१	नाम्नि	नाम्नी
३२३	३	कविप्रा	कविप्रा
३२३	५	सुखेः ।	सुखेः ।
३२३	६	शुद्ध	शुद्धः
३२३	८	वितर्कः ।	वितर्कः